

॥ नमो नमो निम्मलदंसणस्स ॥

आगमसूत्र

सटीक अनुवाद

५

अनुवाद श्रेणी सर्वक -

मुनि दीपरत्नसागर

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ
 નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ
 પ.પૂ. શ્રી આનંદ-દામા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરૂભ્યો નમઃ

આગમસતીક અનુવાદ

સ્થાન-૧

-: અનુવાદ-શ્રેણીના સર્જક :-

મુનિ દીપરત્નસાગર

તા. ૨૩/૧૦/૨૦૦૯

શુક્રવાર

૨૦૬૬ કા.સુ.પ

આગમ સતીક અનુવાદ
 ભાગ ૧ થી ૪૨ સંપૂર્ણ
 મૂલ્ય-રૂ-૧૦,૦૦૦

o શ્રી શ્રુત પ્રકાશન નિધિ o

સંપર્ક સ્થળ

આગમ આરાધના કેન્દ્ર, શીતલનાથ સોસાયટી
 ફ્લેટ નં. ૧૩, ચોથે માળે, બહાઈ સેન્ટર,
 ખાનપુર, અમદાવાદ.

આગમ સતીક અનુવાદના

આ ભાગ - **૫** માં છે...

o “સ્થાન” – અંગસૂત્ર-૩-ના...

– સ્થાન-૧

– સ્થાન-૨

– સ્થાન-૩

— X — X — X — X — X — X — X —

-: ટાઈપ સેટીંગ :-
 શ્રી મહાકાલી એન્ટરપ્રાઈઝ
 ચાંદલોડિયા, અમદાવાદ.
 (M) 9824419736

-: મુદ્રક :-
 નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
 ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
 Tel. 079-25508631

૦ વંદના એ મહાન્ આત્માને ૦

વિક્રમ સંવત-૨૦૬૧માં ફાગણસુદ-૩ નો દિવસ અને મંગલપારેખના ખાંચામાં શ્રી શાંતિનાથ પરમાત્માની વર્ષગાંઠનો પ્રસંગ, અતિભવ્ય અને ઘણી જ લાંબી સ્થયાત્રાના પ્રયાણની ઘડીએ, આગમોના ટીકા સહિતના અનુવાદ કરવા માટેની મનોભાવનાનું જેમના મુખેથી વચન પ્રાગટ્ય થયું, અંતરના આશીર્વાદ, સૂરિમંત્રથી અભિમંત્રિત વાસ ચૂર્ણનો ક્ષેપ અને ધનરાશિની જવાબદારીના યથાશક્ય સ્વીકાર સહ જેમની કાર્ય પ્રેરણાની સરવાણીમાં બીજાતા મારા ચિત્તે આશિર્ષ અનેરો હર્ષોલ્લાસ અનુભવ્યો. જેમની હયાતી દરમ્યાન કે હયાતી બાદ પણ, જેમના નામસ્મરણ માત્રથી આ કાર્ય વિઘ્નરહિતપણે મૂર્ત સ્વરૂપને પામ્યું, એવા...

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ૦ ના
ચરણ કમળમાં સાદર કોટીશઃ વંદના

૦ કેમ ભૂલાય એ ગુરુદેવને પણ ? ૦

ચારિત્ર પ્રતિ અંતરંગ પ્રીતિથી યુક્ત, અનેક આત્માઓને પ્રવ્રજ્યા માર્ગે પ્રયાણ કરાવનાર, સંયમમૂર્તિ, પ્રતિ વર્ષ ઉપધાન તપ વડે શ્રાવકધર્મના દીક્ષા દાતા, શારીરિક સમસ્યાઓ વચ્ચે પણ બંને શાશ્વતી ઓળીની આરાધનાને ન ચૂકનારા, સાગર સમુદાયમાં ગચ્છાધિપતિ પદને શોભાવનારા અને સમર્થ શિષ્ય પરિવારયુક્ત એવા મહાન વિભૂતિરત્ન-

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ૦

જેમના આજીવન અંતેવાસી, શાસનપ્રભાવક

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.સા.

જેમણે આ અનુવાદ કાર્ય માટે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે પ્રેરણા કરેલી અને આ કાર્ય સાઘંત પાર પહોંચાડવા માટે વિપુલ ધનરાશિ મોકલાવી.

ઉક્ત બંને આચાર્ય ભગવંતોની અસીમ કૃપા અને તેઓ દ્વારા પ્રેરિત સંઘો થકી થયેલ ધનવર્ષાના બળે પ્રસ્તુત કાર્ય મૂર્તસ્વરૂપ પામ્યું.

આગમ સટીક અનુવાદના

આ ભાગ **૫** ની

સંપૂર્ણ દ્રવ્ય સહાયના પ્રેરણાદાતાશ્રી

પ.પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ શ્રી
દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ.ના શિષ્ય
પૂજ્ય આચાર્યશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.

તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી લાભલેનાર
શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન શ્રે.મૂ.પૂ.સંઘ
તથા શ્રી શેઠ ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ટ્રસ્ટ
સુરત

અનુદાન દાતા

આગમ સટીક અનુવાદના કોઈ એક ભાગના સંપૂર્ણ સહાયકતા

સચ્ચારિત્ર યુડામણી પૂજ્ય ગચ્છાદિપતિ સ્વ. આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજીના આજીવન અંતેવાસી
સદ્ગુણાનુરાગી પૂજ્ય આંદેવશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.ની
જ્ઞાનઅનુમોદક પ્રેરણાથી પ્રેરિત
શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ
તથા શ્રી શેઠ ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ, સુરત.
૧૬ ભાગોના સંપૂર્ણ સહાયક થયેલ છે.

પરમપૂજ્ય સરળ સ્વભાવી, ભદ્રિક પરિણામી, શ્રુતાનુસંગી
સ્વ. આચાર્યદેવશ્રી વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની
પુનિત પ્રેરણાથી ૧૦ ભાગો માટે
નીચેના સંઘો સહાયક થયા છે.

(૧) શ્રી મંગલપારેખનો ખાંચો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ	બે ભાગ.
(૨) શ્રી ભાવનગર જૈન શ્વે.મૂ.પૂ. સંઘ, ભાવનગર	બે ભાગ.
(૩) શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. સંઘ, નવસારી	બે ભાગ.
(૪) શ્રી ગિરિરાજ સોસાયટી આદિનાથ જૈન સંઘ, બોટાદ	બે ભાગ.
(૫) શ્રી જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. તપાગચ્છ સંઘ, બોટાદ	એક ભાગ.
(૬) શ્રી પાર્શ્વભક્તિદામ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ, તણસા	એક ભાગ.

[પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી તેમના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવચાઓ તરફથી પ્રાપ્ત સહાયની નોંધ આગળ છે.]

સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી વૈયાવસ્ય પરાયણ પંચ્યાસ પ્રવર શ્રી વજસેનવિજયજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી એક ભાગ- શ્રી હાલારતીર્થ આરાધના ધામ, વડાલિયા, સીંહણ, તરફથી

આગમ સટીક અનુવાદ શ્રેણીના સર્જક મુનિશ્રી દીપરત્નસાગરજીની પ્રેરણાથી આ બે દાતાઓએ મળીને એક ભાગ માટે સહાય કરી છે.

(૧) શ્રી જૈન શ્રે. મૂર્તિ. સંઘ, થાનગઢ

(૨) શાહ હંજરીમલજી ભૂરમલજી, કર્નૂલ.

પૂ.પૂ. ક્રિયાચિવંત, પ્રભાવક, આદેય નામકર્મધર સ્વર્ગસ્થ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીથી પ્રેરિત પુન્યવંતી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત અનુદાનો

૧- વર્ધમાન તપોનિધિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ભક્તિસૂરીશ્વરજી સમુદાયવર્તી મિલનસાર સાધ્વીશ્રી સૌમ્યાપ્રજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી ત્રણ ભાગો માટેની દ્રવ્ય સહાય પ્રાપ્ત થઈ છે, તે આ પ્રમાણે—

- (૧) શ્રી કારેલીબાગ, શ્રે.મૂ.પૂ. જૈનસંઘ, વડોદરા.
- (૨) શ્રી કારેલીબાગ, જૈન સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, વડોદરા.
- (૩) શ્રી ભગવાન નગરનો ટેકરો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ.

૨- સુવિશાળ પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી ભાવપૂર્ણાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી “શ્રી ક્ષેત્રપાલ ભક્તિ ટ્રસ્ટ” - નવસારી તરફથી.

૩- વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મં ના સમુદાયવર્તી પ.પૂ. સાધ્વીશ્રી ધ્યાનરસાશ્રીજી તથા સાધ્વીશ્રી પ્રફુલ્લિતાશ્રીજીની પ્રેરણાથી -

“શ્રી માંગરોળ જૈન શ્રે. તપ. સંઘ, માંગરોળ - તરફથી.

૪- પરમપૂજ્યા જયશ્રીજી-લાવણ્યશ્રીજી મંના પરિવારવર્તીની સાધ્વીશ્રી સત્યાનંદશ્રીજી મ.સા.ની પુનિત પ્રેરણાથી
 “શ્રી ગાંધીનગર જૈન સંઘ, બેંગલોર - તરફથી.”

૫- પરમપૂજ્ય ક્રિયારૂચીવંત આંદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મંના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવર્યા મોક્ષનંદિતાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી
 “શ્રી વલ્લભનગર જૈન શ્વેંમૂંપૂં સંઘ, વલ્લભનગર, ઈન્દોર

પરમપૂજ્ય આગમોદ્ધારક, સામાચારી સંરક્ષક, બહુશ્રુત આચાર્યદેવ આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી શ્રુત અનુરાગીણી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત સહાયો.

- (૧) પરમપૂજ્યા નીડરવક્તા સાધ્વીશ્રી ચંદ્રયજ્ઞાશ્રીજી મંથી પ્રેરિત
 -૧- શ્રી ત્રિલોકપદ્મ ચિંતામણિધામ જૈન સંઘ, અંધેરી, મુંબઈ.
 -૨- શ્રી મહાવીરનગર જૈન દહેરાસરજી ટ્રસ્ટ, નવસારી.

(૨) અપ્રતિમ વૈયાપૃત્યકારિકા પ.પૂ. મલય-પ્રગુણાશ્રીજી મંના શિષ્યા સુસંવાદી પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી પ્રશમશીલાશ્રીજી મંના શ્રુતાનુરાગી શિષ્યા સાંશ્રી પ્રશમરત્નાશ્રીજીની પ્રેરણાથી-
 “શ્રી શ્વેતાંબર જૈન તપાગચ્છ સંઘ,” વાંકાનેર.

(૩) પરમપૂજ્યા માતૃહૃદયા સાધ્વીશ્રી અમિતગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી
 - “શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વેં સંઘ,” ભોપાલ.

(૪) પરમપૂજ્યા વર્ધમાનતપસાધિકા, શતાવધાની સાધ્વીશ્રી અમિત-ગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી-૧૦૦ ઓળીની પૂર્ણાહૂતિ નિમિત્તે
 “કરચેલીયા જૈન શ્વેં મહાજન પેટી,” કરચેલીયા, સુરત.

(૫) શ્રમણીવર્યા ભક્તિરસિક પૂજ્ય મલયાશ્રીજી મંના વ્યવરદક્ષ શિષ્યા સાધ્વીશ્રી હિતજ્ઞાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી

“શ્રી જૈન મરચન્ટ સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, અમદાવાદ.

(૬) પરમપૂજ્યા મલય-કૈવલ્ય-ભવ્યાનંદશ્રીજી મંના સુવિનિતા મિષ્ટ ભાષી, તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પૂર્ણજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી

“સર્વોદય પાર્શ્વનાથ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” મુંબઈ

આગમ-સટીક અનુવાદ સહાયકો

(૧) પ.પૂ. ભગવતીજી દેશનાદક્ષ આદેવશ્રી નરદેવસાગરસૂરિજી મંસાંની પ્રેરણાથી - “શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જ્ઞાતિ,” જામનગર.

(૨) વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આ.દેવ શ્રી વિજય પ્રબાકરસૂરીશ્વરજી મંની પ્રેરણાથી - “અભિનવ જૈન શ્રેમૂંપૂં સંઘ,” અમદાવાદ.

(૩) શ્રુતસંશોધનરસિક પૂજ્ય આદેવશ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજી મંની પ્રેરણાથી - “શ્રી વિજયભદ્ર ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” ભીલડીયાજી.

(૪) પ.પૂ. જયલાવણ્યશ્રીજી મંસાંના સુશિષ્યા સાં સૂર્યભાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી - “શ્રી ભગવતી” નગર ઉપાશ્રયની બહેનો,” અમદાવાદ.

(૫) પરમપૂજ્યા વરધર્માશ્રીજી મંના શિષ્યા તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પ્રીતિધર્માશ્રીજી મંની પાવન પ્રેરણાથી.

- (૧) શ્રી પાર્શ્વભક્તિ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ, ડોંબીવલી.

- (૨) શ્રી રાજાજી રોડ શ્રેમૂંપૂં તપાં જૈન સંઘ, ડોંબીવલી.

(૬) સ્વનામદાન્યા શ્રમણીવર્યાશ્રી સૌમ્યગુણાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી. “શ્રી પરમ આનંદ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ,” પાલડી, અમદાવાદ.

મુનિ દીપરત્નસાગરજી દ્વારા પ્રકાશિત સાહિત્ય-એક ઝલક
કુલ પ્રકાશનોનો અંક-૩૦૧

૧-આગમસુત્તાણિ-મૂલં

૪૯-પ્રકાશનો

આ સંપુટમાં મૂળ આગમો છે. જેમાં ૪૫ આગમો ૪૫ અલગ-અલગ પુસ્તકોમાં મુદ્રિત કરાવાયેલ છે. ચાર વૈકલ્પિક આગમો પણ તેમાં સમાવાઈ ગયેલ છે. એ રીતે ૪૫ + ૪ કુલ (૪૯) આગમોનું આ સંપુટમાં સંપાદન છે. તેમજ પ્રત્યેક સૂત્રને અંતે પૂજ્ય સાગરાનંદસૂરિશ્વરજી સંપાદિત આગમો તથા તેની વૃત્તિના અંકો પણ ટાંક્યા છે.

અમારા આ પ્રકાશનમાં શ્રુતરકંઠ, શતક/અધ્યયન/વક્ત્રકાર/પદ, પ્રતિપત્તિ, ઉદ્દેશક, સૂત્ર/ગાથા આદિ સ્પષ્ટતથા બુદ્ધા નજરે પડે તેવી વિશિષ્ટ મુદ્રણકલાને પ્રયોજેલ છે. પુસ્તકો અલગ-અલગ અને નાના કદના હોવાથી વાંચન કે કંઠસ્થ કરવાની અતિ સરળતા રહે છે.

૪૫-આગમની પૂજા, પૂજન, રથયાત્રા કે શ્રી ગૌતમસ્વામી પૂજનાદિ માટે અલગ-અલગ પીસ્તાળીશ પુસ્તકો હોવાથી ગોઠવણી સરળ બને છે.

આગમસહકોસો, આગમનામકોસો, આગમવિષયદર્શન, આગમકથાનુયોગના મૂળ સંદર્ભ જોવા માટે આ પ્રકાશન વસાવવું જરૂરી જ છે. જેની કિંમત છે રૂ. ૧૫૦૦/- દર્શન-પૂજન માટે આજીવન ઉપયોગી છે.

૨. આગમ-ગુજરાતી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

આપણા મૂળ આગમો અર્ધમાગધી ભાષામાં છે. જેઓ ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત છે, શાસ્ત્રીય કારણોથી આગમના અભ્યાસથી વંચિત રહ્યા છે, આગમોની વાંચના પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ઈત્યાદિ કારણે આગમિક પદાર્થોનું જ્ઞાન પામી શક્યા ન હોય તેવા ભવ્યાત્માઓ શ્રી કલ્પસૂત્ર માફક સરળતાથી આગમોનું વાંચન અને બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે, તેમજ ભવભીરુ આત્માઓ પોતાનું જીવન માર્ગાનુસાર બનાવી શકે તેવું પ્રકાશન.

સાત ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૮૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પીસ્તાળીશ આગમોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ધરાવતા આ “આગમદીપ” સંપુટમાં બીજા બે વૈકલ્પિક આગમોનું ગુજરાતી પણ આપેલ જ છે.

અંદાજે ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ મૂળ આગમનો આ ગુજરાતી અનુવાદ રૂ. ૨૦૦૦/-ની કિંમતે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. પણ હાલ તેની એક પણ નકલ બચેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની લોકપ્રિયતાનો પૂરાવો છે. અનેક પૂજ્યશ્રીએ આ ગુજરાતી અનુવાદનો સ્વાધ્યાયાદિ અર્થે ઉપયોગ કરેલો છે.

૩. આગમસુત્તાણિ-સટીક ૪૬-પ્રકાશનો

જેઓને મૂળ આગમો વાંચ્યા પછી તેની વિસ્તૃત સમજ મેળવવી છે. તેમાં રહેલા પદાર્થોને ઊંડાણથી અવગાહવા છે, તેમાં રહેલા તત્ત્વો આધારિત કથા, દેષ્ટાંત કે દ્રવ્યાનુયોગને જાણવો છે, તેવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનપિપાસુ માટેનું અમારું આ ૧૩,૦૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પથરાયેલ અને ત્રીશ ભાગોમાં વિભાજીત એવું દળદાર પ્રકાશન છે.

આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો પર પ્રાપ્ત બધી જ નિર્ચુક્તિઓ, ૩૯ આગમો પરની વૃત્તિ, શેષ આગમોની સંસ્કૃત છાયા, કેટલાંક ભાષ્યો તથા ચૂંલિઓ ઈત્યાદિ સર્વે વિવેચનોનો સમાવેશ કરાયેલ છે.

સૂત્રો અને ગાથાના સ્પષ્ટ અલગ વિભાજન, પ્રચુર પેરેગ્રાફ્સ, અધ્યયન, ઉદ્દેશક, સૂત્ર આદિની સુસ્પષ્ટ અલગ પેજ લાઈન તેમજ અમારા મૂળ અને અનુવાદિત આગમોમાં અપાયેલા ક્રમાંક મુજબના જ સૂત્ર ક્રમાંકન તથા વ્યવસ્થિત અનુક્રમણિકાને લીધે કોઈપણ પસંદિત ચોક્કસ વિષયવસ્તુ કે સમગ્ર અધ્યયનના વાંચનમાં સરળતા રહે તે રીતે આ સંપુટનું સંપાદન અને મુદ્રણ કરાયેલું છે.

આ પ્રકાશનના અભ્યાસમૂલ્ય અને સંશોધનક્ષેત્રે ઉપયોગિતા તેમજ સમગ્ર વિશ્વમાં આગમ પ્રકાશનની આવી એક જ માત્ર શૃંખલા ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે રૂ. ૧૧,૦૦૦/- મૂલ્ય હોવા છતાં તેની એક પણ નકલ સ્ટોકમાં રહેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની મહત્તા સાબિત કરે છે.

૪. આગમ-વિષય-દર્શન

આ એક એવું પ્રકાશન છે, જેમાં ૪૫-આગમોની વિશદ્વરૂપે અનુક્રમણિકા અપાયેલ છે, છતાં તેના પૃષ્ઠો છે. - ૩૮૪.

પ્રત્યેક આગમના પ્રત્યેક સૂત્ર કે ગાથાના વિષયોને એ જ આગમોના સૂત્રોના ક્રમાંકન અનુસાર, અતીવ સુસ્પષ્ટ રૂપે અને પૃથક્-પૃથક્ સ્વરૂપે અપાયેલી આ અનુક્રમણિકાથી તમે તમારો મનગમતો-આવશ્યક કે તમારા સંશોધન અને લેખનને અનુરૂપ વિષય સહેલાઈથી પસંદ કરી શકો છો.

ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરાયેલ આ અનુક્રમણિકાથી તમે અમારા અનુવાદિત આગમોમાં તો મૂળ વિષય જોઈ જ શકો છો. તદુપરાંત મૂળ આગમો કે આગમસટીક માં પણ તમારી પસંદગીનો વિષય શોધવો આ બૃહત્ અનુક્રમ પરથી ખૂબ જ સરળ છે.

રૂ. ૪૦૦/-ની કિંમતને લક્ષમાં ન લઈ તેનું ઉપયોગિતા મૂલ્ય સમજશો.

૫. આગમસદ્ક્રોસો ૪-પ્રકાશનો

આ શબ્દકોશ - એટલે સંદર્ભસ્થળ નિર્દેશ સહિતની “આગમ-ડીક્ષનેરી” જેમાં તમને મળે છે મૂળ આગમમાંથી લેવાયેલા ૪૬,૦૦૦ શબ્દો અને તેના ૩,૭૫,૦૦૦ જેટલા આગમ સંદર્ભો સહિત મૂળ-અર્ધમાગધી શબ્દોના સંસ્કૃત અર્થ અને ગુજરાતી એક કે વધુ અર્થો.

ચાર ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૪૦૦ જેટલા પાનાઓનો આ પુસ્તકનો સેટ મેપલીથો કાગળ, પાકુ બાઈન્ડીંગ અને આકર્ષક મુજપૃષ્ઠ તો ધરાવે જ છે. પણ તમારે માટે તેની ઉપયોગિતા છે - અ થી હ પર્યતનો કોઈપણ શબ્દ શોધવા માટે. ત્યાં ફક્ત શબ્દનો અર્થ જ જોઈને બેસી નથી રહેવાનું. પણ પીસ્તાળીશે પીસ્તાળીશ આગમોમાં આ શબ્દ જ્યાં જ્યાં વપરાયો હોય તે-તે બધાં સ્થાનોનો નિર્દેશ પણ મળશે જ - જેના દ્વારા એક જ શબ્દ બે જુદા જુદા સંદર્ભમાં વપરાયો હશે, તો તે ભિન્ન-ભિન્ન સંદર્ભયુક્ત અર્થ કે વ્યાખ્યા પણ જાણી શકાશે.

- વળી આવા સંદર્ભો જોવા માટે તમારે જુદા જુદા પ્રકાશનોના આગમોને ફેંદવાની કોઈ જરૂર નથી. તમે માત્ર અમારું આગમસુત્તાણિ - સંપુટ સાથે રાખો. તમારે ઉપયોગી શબ્દો મૂળ આગમ કે આગમ-સટીક માં મળી જ જવાના

૬. આગમનામક્રોસો

આગમ શબ્દકોશની એક પૂરક ડીક્ષનેરી તે આ “આગમ નામકોશ”. આ પ્રકાશન આગમસટીક માં આવતા નામો (કથાઓ)ની ડીક્ષનેરી છે. આ ડીક્ષનેરીમાં કથાના પાત્રોના નામો તો કક્કાવારી ક્રમમાં આપેલા જ છે. સાથે સાથે તે પાત્રો કે નામોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ છે.

તમારે મૂળ આગમ ઉપરાંત નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂલ્હિ કે વૃત્તિમાં જો આ નામ કે તે નામ સાથે સંકડાયેલ કથા કે દેષ્ટાંત જાણવા છે તો અમારી ડીક્ષનેરીમાં તે-તે નામને અંતે નિર્દેશ કરાયેલ આગમ સંદર્ભ જોવો. આગમ સંદર્ભ જોતાં જ તમને તે સંદર્ભવાળા આગમનું નામ, પંચાંગીનો પ્રકાર અને સૂત્રક્રમ મળી જશે. જેના આધારે તમે તે કથા કે દેષ્ટાંતનો સહેલાઈથી અભ્યાસ કરી શકશો.

આ નામકોશનું મહત્ત્વ તો ત્યારે જ સમજાય જ્યારે એક જ નામ ધરાવતા એકથી વધારે પાત્રોનો અલગ-અલગ પરીચય કે જુદી જુદી કથાઓ તમને જોવા મળે. તે પણ ફક્ત રૂ. ૨૦૦/-ની કિંમતમાં.

સંદર્ભ મુજબ કથા જોવા માટે અમારું આગમસુત્તાણિ-સટીક તો છે જ.

૭. આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

મૂળ આગમના ૯૦,૦૦૦ જેટલાં શ્લોક પ્રમાણ સાહિત્યના મૂળ પ્રકાશન પછી જેમ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો, તેમ હિન્દી અનુવાદ પણ કર્યો. ફર્ક એટલો જ કે આ હિન્દી અનુવાદ બાર ભાગોમાં આશરે ૩૨૦૦ જેટલા પાનાઓમાં પથરાયેલો છે. ગુજરાતી અનુવાદ કરતા ૩૦૦થી પણ વધારે પૃષ્ઠો તેમાં ઉમેરાયા છે. જે ફક્ત કદની વૃદ્ધિ જ નથી, પણ અર્થવિસ્તાર અને પેરેગ્રાફોની પ્રચૂરતા પણ ધરાવે જ છે.

હિન્દીભાષી મહાત્માઓને પણ આગમના પદાર્થજ્ઞાનથી વંચિત ન રહેવું પડે તે આશયથી તૈયાર કરાયેલ આ આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ હિન્દી ભાષાની સમૃદ્ધિ અને સાહિત્યિક મૂલ્ય તો ધરાવે જ છે. તે ગુજરાતી ભાષી આગમરસિકો અને તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ માટે પણ મહત્ત્વનું સંદર્ભશાસ્ત્ર બની રહ્યું છે.

રૂ. ૨૭૦૦/-નું મૂલ્ય ધરાવતા આ આગમસૂત્ર-હિન્દી અનુવાદ માં પણ ક્રમાંકન તો મૂળ આગમ, આગમ ગુજરાતી અનુવાદ અને આગમ સટીક અનુસાર જ થયેલ છે. તેથી અભ્યાસીઓને તુલના કરવી સરળ પડે છે.

૮. આગમ કથાનુયોગ

૬-પ્રકાશનો

આગમ કાર્ય વિષયક આ અમારું નવમું પ્રકાશન છે. જેમાં “કથાનુયોગ” નામે અનુયોગની મુખ્યતા છે. આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો, આગમો પરની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂંટિ, વૃત્તિ કે અવચૂરી એ તમામનો સમાવેશ કરી આ આગમ કથાનુયોગનું સંકલન અને ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવેલ છે. જે છ ભાગોમાં વિભાજિત છે ૨૨૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં સમાવિષ્ટ છે અને કથાઓને દશ વિભાગમાં ગોઠવેલ છે.

આ કથાનુયોગમાં તીર્થંકર, ચકવર્તી, વાસુદેવ, બલદેવ એ ઉત્તમપુરુષો સંબંધી કથાનક કે માહિતીનો સંગ્રહ છે, શ્રમણ વિભાગમાં ગણધરો, પ્રત્યેકબુદ્ધો, નિહવો, અન્ય શ્રમણોની કથાઓ છે. તે સાથે આશરે ૯૦થી વધુ પૃષ્ઠોમાં ગોશાળાનું કથાનક તેના પૂર્વભવ, વર્તમાનભવ અને ભાવિ ભવો સહિત મૂકેલ છે. તે સિવાય શ્રમણી કથા, શ્રાવક કથા, શ્રાવિકા કથા, અન્યતીર્થી કથા, પ્રાણી કથા, પ્રકીર્ણ કથા અને દેષ્ટાંતોના અલગ વિભાગો છે. પ્રત્યેક કથાને અંતે તેના આગમ સંદર્ભો પણ મૂકેલા છે, જેથી મૂળ માહિતી સ્રોત જોઈ શકાય. છટ્ટા ભાગમાં અકારાદિકમે પ્રત્યેક કથાના નામોની ગોઠવણી અને તેની સાથે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે, જેથી કોઈપણ કથા શોધવી અત્યંત સરળ બને છે.

આ “આગમ કથાનુયોગ” કેવળ કથારસિકો તથા વ્યાખ્યાતાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે. જેનું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧,૫૦૦/- છે. તેમજ સન-૨૦૦૪માં જ પ્રકાશિત થયેલ હોવાથી હજી સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે.

૯. આગમ મહાપૂજનવિધિ

આ એક લઘુ પુસ્તિકા છે. જેમાં પીસ્તાળીશ આગમ મહાપૂજન ભણાવવા માટેની સરળ, સ્પષ્ટ, શાસ્ત્રીય વિધિ છે. સાથે-સાથે પંડિત શ્રી રૂપવિજયજી કૃત ૪૫-આગમ પૂજાઓ પણ આપી દીધેલ છે. અષ્ટપ્રકારી પૂજાના અભિનવ દુહા પણ છે.

કોઈપણ વિધિકારકને સહેલાઈથી પૂજન કરાવતા ફાવે તે રીતે વિધિ સાથે સૂચનાઓનો નિર્દેશ છે. તેમજ આગમ મંડપની રચના, માંડલુ, આવશ્યક સામગ્રી, વિધિમાં પ્રત્યેક કાર્ય માટે જરૂરી એવા સહાયકોની કાર્ય વહેંચણી પણ જણાવેલ છે.

મોટા ટાઈપ, પથોની સુંદર ગોઠવણી, પ્રત્યેક પૂજન માટેનું અલગ પેજ, દરેક પૂજનને માટેની સૂચના, તે પૂજનની સાથે જ અપાયેલી હોય તેવું આ એક માત્ર પ્રકાશન છે.

૧૦. આગમસૂત્ર સટીક અનુવાદ

૪૮-પ્રકાશનો

પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં આગમોના મૂળસૂત્રોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ તો છે જ. સાથે સાથે આગમોની નિર્યુક્તિ અને ટીકાનો પણ અનુવાદ કરેલ હોવાથી અમે “સટીક અનુવાદ” એવું નામકરણ કરેલ છે. જેમાં ૪૫ આગમો ઉપરાંત બે વૈકલ્પિક આગમો અને કલ્પ [બારસા] સૂત્રના સમાવેશથી ૪૮ પ્રકાશનો થાય છે. જેને આ સાથે અમે ૪૨-ભાગોમાં પ્રકાશિત કરેલ છે.

આ સટીક અનુવાદમાં છ છેદ સૂત્રોનો અનુવાદ માત્ર મૂળનો જ છે, તેમાં સટીક અનુવાદ નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત શ્રુતરસિકો કે સ્વાધ્યાય પ્રેમીઓને આ અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે, જેનું સંચુકત મૂલ્ય રૂ. ૧૦,૦૦૦/- છે, કે જે કિંમતમાં તો કોઈ ૪૫ સટીક આગમોનો અનુવાદ પણ ન કરી આપે.

આ સટીક અનુવાદ સંપુટમાં-અંગસૂત્રો, ઉપાંગ સૂત્રો અને મૂળસૂત્રોનો સંપૂર્ણ સટીક અનુવાદ છે. પચગ્ના સૂત્રોમાં પણ ઉપલબ્ધ ટીકાઓનો અનુવાદ કરેલો જ છે, નંદી અને અનુયોગ બંને સૂત્રોનું વર્તમાન પદ્ધતિથી સાનુવાદ વિવેચન કરેલ છે અને છેદસૂત્રો, કલ્પસૂત્ર અને કેટલાંક પચગ્નાઓનો મૂળનો અનુવાદ છે.

— x — x —

આ હતી આગમ સંબંધી અમારા ૨૫૦ પ્રકાશનોની યાદી

— x — x —

આગમ સિવાયના સાહિત્ય સર્જનની ઝાંખી

(૧) વ્યાકરણ સાહિત્ય :-

૦ અભિનવ હૈમ લઘુપ્રક્રિયા ભાગ-૧ થી ૪

૪

— મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી કૃત “લઘુપ્રક્રિયા” પર સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન અને તેની સાથે સંબંધિત અનેક સંદર્ભગ્રંથોના ઉપયોગથી તૈયાર કરાયેલો એવો આ દળદાર ગ્રંથ છે. જે કાઠિન આઠ પેજમાં તૈયાર થયેલ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના અભ્યાસ માટેનું આ પ્રકાશન છે. જે ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમથી તૈયાર થયેલ છે. તેમાં મૂળસૂત્ર, તેનો અર્થ, વૃત્તિ, વૃત્ત્યર્થ, અનુવૃત્તિ, વિશેષ વિવેચન જેવા સાત વિભાગો અને પ્રચૂર પરિશિષ્ટો છે.

૦ કૃદન્તમાલા :-

૧

— આ લઘુ સર્જનમાં ૧૨૫ ધાતુઓના ૨૩ પ્રકારે થતાં કૃદન્તોનું કોષ્ટક છે.

(૨) વ્યાખ્યાન સાહિત્ય :-

૩

૦ અભિનવ ઉપદેશ પ્રાસાદ ભાગ-૧ થી ૩.

— આ એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનમાળા છે. “મન્નહ જિણાણં” નામક સર્જકાચમાં આવતા શ્રાવકના ૩૬ કર્તવ્યો ઉપરના ૧૦૮ વ્યાખ્યાનો તેમાં ગોઠવેલા છે. પ્રત્યેક વ્યાખ્યાન માટે દશ-દશ પેજ ફાળવેલ છે. જે પ્રત્યેકમાં શ્લોક-જૈનેતર પ્રસંગ - સંબંધિત કર્તવ્યની તાત્ત્વિક વ્યાખ્યા અને સમજ-જૈનકથા અને કર્તવ્યને અનુરૂપ સ્તવનાદિ પંક્તિની સુંદર ગુંથણી છે.

૦ નવપદ-શ્રીપાલ

૧

— શાશ્વતી ઓળીના વ્યાખ્યાનરૂપે આ પુસ્તકનું સર્જન થયું છે, જેમાં નવે પદનું અલગ-અલગ વિવેચન સાથે નવ દિવસમાં શ્રીપાલચરિત્ર પણ પૂરું થાય, તે રીતે ગોઠવેલા નવ વ્યાખ્યાનોનો સમન્વય છે.

(૩) તત્ત્વાભ્યાસ સાહિત્ય :-

૦ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રબોધ ટીકા-અધ્યાય-૧

૧

૦ તત્ત્વાર્થાદિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા-અધ્યાય-૧ થી ૧૦

૧૦

— આ ગ્રંથમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના દશે અધ્યાયોનું અલગ-અલગ દશ પુસ્તકમાં અતિ વિસ્તૃત વિવેચન ધરાવતું દશાંગ વિવરણ છે. જેમાં સૂત્રહેતુ, મૂળસૂત્ર, સંધિરહિત સૂત્ર, સૂત્રાર્થ, શબ્દજ્ઞાન, અનુવૃત્તિ, અનેક સંદર્ભ ગ્રંથોને આધારે તૈયાર કરાયેલ અભિનવ ટીકા, સૂત્રસંદર્ભ, સૂત્રપદ, સૂત્રનિષ્કર્ષ જેવા દશ વિભાગો છે.

પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે સૂત્રક્રમ, અકારાદિ ક્રમ, શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદ જેવા પરિશિષ્ઠો તથા દશમા અધ્યાયના પુસ્તકમાં અંતે શબ્દસૂચિ, વિષયસૂચિ, સંબંધકારિકા જેવા ઉપયોગી પરિશિષ્ઠો છે.

૦ તત્ત્વાર્થ સૂત્રના આગમ આધાર સ્થાનો. ૧

— આ સંશોધન કદાનું એક વિશિષ્ટ પુસ્તક છે. જેમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના પ્રત્યેક સૂત્રનો મૂળ આગમમાંથી ઉપલબ્ધ સંદર્ભ, સંદર્ભ પાઠ, સંદર્ભ સ્થળનો ઉલ્લેખ છે. તેમજ શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદની તાલિકા અને વિશ્લેષણ છે.

(૪) આરાધના સાહિત્ય :- ૩

૦ સમાધિમરણ :-

અંત સમયે અને ભાવિ ગતિ સુધારવા માટે મરણ સમયે ચિત્તની સમાધિ જળવાય રહે તેવી આરાધના વિધિ, આરાધના સૂત્રો, આરાધના પદ્યો, આરાધના પ્રસંગો વગેરે સાત વિભાગોમાં આ ગ્રંથ સર્જેલો છે.

૦ સાધુ અંતિમ આરાધના

૦ શ્રાવક અંતિમ આરાધના

સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો અંત સમય સુધારવા માટે નિત્ય કરવાની એવી આ આરાધના છે, મૂળ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં ગ્રંથસ્થ થયેલ આ વિધિને સરળ ગુજરાતીમાં રજૂ કરેલ છે. પંચાંગના કદની આ પુસ્તિકા સાથે રાખવી પણ સરળ છે.

(૫) વિધિ સાહિત્ય :- ૩

૦ દીક્ષા-યોગાદિ વિધિ

૦ વિધિ સંગ્રહ ભાગ-૧

૦ સાધુ-સાધ્વી કાળધર્મ વિધિ

(૬) પૂજન સાહિત્ય :- ૧

૦ આગમ મહાપૂજન વિધિ-જેની નોંધ આગમ વિભાગમાં છે.

૦ પાર્શ્વ પદ્માવતી પૂજનવિધિ

(૭) યંત્ર સંયોજન :-

૦ ૪૫-આગમ યંત્ર

૦ વિંશતિ સ્થાનક યંત્ર

(૮) જિનભક્તિ સાહિત્ય :-

૯

- ચૈત્યવન્દન પર્વમાલા
- ચૈત્યવન્દનસંગ્રહ-તીર્થજિન વિશેષ
- ચૈત્યવન્દન ચોવિસી
- ચૈત્યવંદન માળા

— આ એક સંપાદન ગ્રંથ છે. જેમાં પર્વદિન તથા પર્વતિથિના ચૈત્યવંદનો, ચોવિસ જિનની ચોવિસી રૂપ ચૈત્યવંદનો, વિવિધ તીર્થમાં બોલી શકાય તેવા અને જિનેશ્વર પરમાત્મા વિષયક વિવિધ બોલ યુક્ત એવા ૭૭૯ ચૈત્યવંદનોનો વિશાળ સંગ્રહ છે.

- શત્રુંજય ભક્તિ
- શત્રુંજય ભક્તિ
- સિદ્ધાયતનો સાથી - સિદ્ધાયત ભાવયાત્રા, સ્તુતિ-ચૈત્યવંદનાદિ
- વીતરાગ સ્તુતિ સંચય-૧૧૫૧ ભાવવાહી સ્તુતિનો સંચય
- ચૈત્ય પરિપાટી

(૯) પ્રકીર્ણ સાહિત્ય :-

૯

- શ્રી નવકાર મંત્ર-નવ લાખ જાપ નોંધપોથી
- શ્રી ચારિત્ર પદ એક કરોડ જાપ નોંધપોથી
- અભિનવ જૈન પંચાંગ
- અભિનવ જૈન પચ્ચાઙ્ગ
- અમદાવાદ જિનમંદિર-ઉપાગ્રય આદિ ડિરેક્ટરી
- બાર વ્રત પુસ્તિકા તથા અન્ય નિયમો
- શ્રી જ્ઞાનપદ પૂજા
- કાયમી સંપર્ક સ્થળ
- ચોઘડીયા તથા હોરા કાયમી સમયદર્શિકા

(૧૦) સૂત્ર અભ્યાસ-સાહિત્ય :-

૫

- જૈન એડ્યુકેશનલ સર્ટિફિકેટ કોર્સ
- પ્રતિક્રમણસૂત્ર અભિનવ વિવેચન ભાગ-૧ થી ૪

આ રીતે અમારા ૩૦૧ પ્રકાશનો થયા છે.

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ

પ.પૂ. શ્રી આનંદ-ક્ષમા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરૂભ્યો નમઃ

-: ભાગ-૫ :-

(૩) સ્થાનાંગ-સૂત્ર-૩/૧

અનુવાદ તથા ટીકાનુસારી વિવેચન

● **ભૂમિકા :-**

આગમ સતીક અનુવાદની શ્રેણીમાં આ ત્રીજું આગમ છે. જેમાં અગિયાર અંગસૂત્રોમાં ત્રીજું અંગસૂત્ર “સ્થાનાંગ” લેવાયેલ છે. “ઠાણાંગ” સૂત્રનું મૂળ પ્રાકૃત નામ ઠાણ છે. જેનું સંસ્કૃત રૂપ “સ્થાન” થાય છે. તેથી સ્થાનાંગ-સૂત્ર કહેવાય છે. અમે તેને ત્રણ ભાગમાં વિભાજીત કરેલ છે. [ભાગ-૫,૬,૭ માં] જેમાં આ પાંચમો ભાગ છે, તેમાં ઠાણાંગ સૂત્રના સ્થાન - ૧ થી ૩નો સતીક અનુવાદ છે.

ઠાણાંગ સૂત્રમાં શ્રુતસ્કંધ-૧ જ છે. તેમાં ૧૦-સ્થાનો [અધ્યયનો] છે. આ સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગની ઘણી વાતોને સંક્ષેપમાં સંખ્યાત્મક રીતે રજૂ કરી છે. - જે એક થી દશ અંકો પર્યન્ત એકથી દશ સ્થાનોમાં અનુક્રમે સમાવાયેલી છે. જે બોલસંગ્રહ સ્વરૂપે છે.

અમારી જાણ મુજબ ઠાણાંગ સૂત્ર સંબંધે કોઈ નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂંલિ જેવા મળેલ નથી. શ્રી અભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિ [ટીકા] હાલ ઉપલબ્ધ છે, જેનો આ અનુવાદમાં સમાવેશ કરાયેલો છે. “સમવાયાંગ” જે હવે પછીનું ચોથું અંગસૂત્ર છે, તેની અને આ આગમની રજૂઆત પદ્ધતિમાં ઘણું જ સામ્ય છે.

અમે આખી “આગમશ્રેણી” રચેલી છે. જે બધામાં ક્રમાંકન એક સમાન જ છે. જો કોઈને આ અનુવાદની મૂળ ટીકા જોવાનું જરૂરી લાગે તો આગમસુત્તાણિ-સતીકં જોઈ શકે માત્ર મૂળ જોવું હોય તો આગમસુત્તાણિ-મૂળ જોઈ શકાય. માત્ર મૂળ સૂત્રોના અનુવાદ માટે અમારા ગુજરાતી અને હિન્દી ભાષાનુવાદ છે જ. તે સિવાય શબ્દ અને નામોની અલગ-અલગ ડિક્શનેરી તો જુદી. - ઇત્યાદિ -

અહીં મૂળ સૂત્ર સાથે ટીકાનો અનુવાદ લેતાં ક્યાંક કોઈક સંદર્ભો ઉમેર્યાં છે, તો ક્યાંક વ્યાકરણ કે ન્યાયપ્રયોગો છોડ્યા પણ છે. - X - X -

● **સ્થાનાંગ-સૂત્ર-ટીકાસહિત-અનુવાદ** ●

● **ભૂમિકા :-**

જિનનાથ શ્રી વીરને નમીને સ્થાનાંગ સૂત્રના કેટલાંક પદોનું, અન્ય શાસ્ત્રો જોઈને હું કંઈક વિવરણ કરીશ. અહીં શ્રમણ ભગવંત શ્રી મહાવીર વર્ધમાન સ્વામી, ઇદવાકુ કુલ નંદન, પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાર્થ રાજાના પુત્ર કે જેણે મહાન્ રાજા માફક પરમ પુરુષાકાર વડે રાગાદિ શત્રુને દબાવ્યા છે, આજ્ઞા પાલનમાં સમર્થ એવા સેંકડો રાજા વડે જેના ચરણકમળ સેવાય છે, સકલ પદાર્થ સમૂહને સાક્ષાત્ કરવામાં દક્ષ એવા કેવલજ્ઞાન-દર્શનરૂપ શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ વડે જેણે સર્વ વિષયગ્રામનો સ્વભાવ જાણેલો છે, જેનું સમસ્ત ત્રિભુવનમાં અતિશયવાળું પરમ સામ્રાજ્ય છે તથા સંપૂર્ણ વ્યાય પ્રવર્તક છે તેવા ભગવંતના પરમ ગંભીર, મહાર્થ-ઉપદેશ વડે નિપુણ બુદ્ધ્યાદિ ગુણસમૂહરૂપ માણિક્યની રોહણ ધરણી સમાન, ભંડારીની માફક ગણધરો વડે પૂર્વકાળમાં ચાર તીર્થમાં શ્રેષ્ઠ શ્રમણસંઘના અને તેના શિષ્યોના ઉપકારને માટે નિરૂપિત, વિવિધ અર્થરૂપી રત્ન શ્રેષ્ઠ રત્નો જેમાં છે, વળી દેવતા અધિષ્ઠિત એવા, જ્ઞાન-ક્રિયા બલવાન્ છતાં કોઈપણ પુરુષ વડે કોઈ કારણવશાત્ અપ્રકાશિત અને એ જ કારણથી અનર્થના ભયથી વિચારમાં ન આવેલ એવા મહાનિધાનરૂપ આ સ્થાનાંગ સૂત્રનો, જો કે તથાવિધ જ્ઞાનબળરહિત છતાં કેવળ ધૃષ્ટતા પ્રધાનતાથી સ્વ પર ઉપકારને માટે અર્થરચનાના અભિલાષી વડે જે જેણે પોતાની યોગ્યતા વિચારી નથી પણ જુગારાદિ વ્યસનમાં જોડાયેલાની જેમ કુશલ એવા પ્રાચીન પુરુષોને અનુસરી, તેમજ સ્વમતિથી વિચારી, ગીતાર્થ પુરુષોને સારી રીતે પૂછીને આ અનુયોગ આરંભાય છે.

આ અનુયોગની ફલાદિ દ્વાર નિરુપણથી પ્રવૃત્તિ છે. તે આ રીતે—

[૧] ફળ-શાસ્ત્રમાં મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ માટે અવશ્ય ફળને કહેવું, અન્યથા શાસ્ત્રનું કંઈ પ્રયોજન નથી એવી આશંકાથી શ્રોતાઓ તેમાં પ્રવૃત્તિ ન કરે. ફળ બે પ્રકારે - અનંતર, પરંપર. અનંતર ફળ - અર્થનો બોધ છે, તેના દ્વારા આચરણ વડે જે મોક્ષની પ્રાપ્તિ, તે પરંપર ફળ છે.

[૨] યોગ - એટલે સંબંધ, તે ઉપાય-ઉપેચરૂપે લઈએ તો અનુયોગ તે ઉપાય અને અર્થબોધ તે ઉપેચ છે. તે પ્રયોજન-કથનથી કહેવાયો છે. તેથી અવસર લક્ષણ સંબંધ કહેવો. - X - અનુયોગ દેવામાં કોણ લાયક છે ? તેમાં ભવ્ય, મોક્ષ-માર્ગનો અભિલાષી, ગુરુ ઉપદેશમાં સ્થિર, આઠ વર્ષના દીક્ષા-પર્યાયી સાધુને સૂત્રથી સ્થાનાંગ દેવું. આ અવસર છે અને યોગ્ય પણ છે. કહ્યું છે કે—

જેમનો પર્યાય-ત્રણ વર્ષનો છે, તેને આચારપ્રકલ્પ અધ્યયન, ચાર વર્ષનાને સૂયગડાંગ, પાંચ વર્ષનાને દસા, કલ્પ, વ્યવહાર અને આઠ વર્ષના સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ સૂત્રધાન યોગ્ય છે. અન્યથા આજ્ઞાભંગાદિ દોષ છે.

[૩] મંગલ - આ અનુયોગ શ્રેયભૂત હોવાથી વિઘ્ન થવાનો સંભવ છે, તેથી વિઘ્ન વડે હણાયેલ શક્તિવાળા શિષ્યોની પ્રવૃત્તિ તેમાં ન થઈ શકે. તે હેતુથી વિઘ્નની શાંતિ માટે મંગલ કરવું ઉચિત છે. કહ્યું છે કે - શુભ કાર્યો ઘણા વિઘ્નવાળા હોવાથી મંગલોપચાર કરીને તેને મહાનિધિ કે મહાવિદ્યા માફક ગ્રહણ કરવા. વળી મંગલ શાસ્ત્રના આદિ-મધ્ય-અંતમાં શાસ્ત્રની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ માટે-સ્થિરતા માટે-અવ્યવસ્થેદને માટે કરવું જોઈએ. - X - X - X - તેમાં આદિ મંગલ સુયં મે આઝસં ! તેળં- સૂત્ર છે. કેમકે - તેમાં નંદી અંતભૂત શ્રુત શબ્દનું અથવા ભગવંતનું બહુમાન છે. - X - જેના વડે વાંછિત પ્રાપ્ત થાય તે 'મંગલ'. અહીં 'મંગલ' શબ્દનો અર્થ યોજેલ હોવાથી આદિ મંગલ છે.

મધ્ય મંગલ-પાંચમા અધ્યયનનું આદિ સૂત્ર 'પંચમહવ્વણ'. છે, ક્ષાયિકાદિ ભાવથી મંગલરૂપ હોવાથી 'મંગલ' છે. કહ્યું છે કે - નોઆગમથી ક્ષાયિકાદિ સુવિશુદ્ધ ભાવ મંગલરૂપ છે. અથવા અધ્યયન-૬ ના આદિ સૂત્ર છર્હિ ઠાળેહિ સંપન્ને અણગારે. ઇત્યાદિ. અણગાર પંચ પરમેષ્ઠીમાં હોવાથી મંગલપણું છે, સૂત્રોક્ત ગણધર સ્થાનોના વિશેષપણથી મંગલ છે.

અંત્યમંગલ - દશમાં અધ્યયનનું છેલ્લું સૂત્ર દસગુણલુક્ષા. છે તેમાં અનંત શબ્દ છે. તે વૃદ્ધિ શબ્દ માફક મંગલરૂપ હોવાથી અંત્ય મંગલ જાણવું. અથવા સર્વશાસ્ત્ર જ નિર્જરાના હેતુરૂપ હોવાથી તપની જેમ મંગલરૂપ છે. અહીં શાસ્ત્રનો મંગલરૂપ અનુવાદ શિષ્યોની બુદ્ધિમાં મંગલત્વના ગ્રહણ માટે છે. સાધુની માફક મંગલપણે ગૃહિત શાસ્ત્ર મંગલરૂપ છે - આટલું કથન બસ છે. શાસ્ત્રનું મંગલાદિ નિરૂપણ છે તેમ અનુયોગનું પણ જાણવું. - X -

[૪] સમુદાયાર્થ - સ્થાનાંગ એ શાસ્ત્રનું નામ છે. નામના ત્રણ ભેદ છે. - ૧ યથાર્થ, ૨-અયથાર્થ, ૩-અર્થશૂન્ય. તેમાં પ્રદીપ આદિ યથાર્થ છે, પલાશ આદિ અયથાર્થ છે ડિત્ય આદિ અર્થશૂન્ય છે. તેમાં સમુદાયની પરિસમાપ્તિ હોવાથી શાસ્ત્ર નામ યથાર્થ છે, તેથી તેનું જ નિરૂપણ કરાય છે. તેમાં સ્થાન અને અંગ બે પદ નિક્ષેપણીય છે. તેમાં સ્થાનના નામાદિ પંદર ભેદ કહે છે—

૧-નામસ્થાન-સચેતન કે અચેતન વસ્તુનું સ્થાન એવું નામ કરવું.

૨-સ્થાપનાસ્થાન-અક્ષ આદિને સ્થાપના અભિપ્રાયથી સ્થાપવા તે.

૩-દ્રવ્યસ્થાન - ગુણ, પર્યાયના આશ્રયથી સચિત્, અચિત્, મિશ્ર ભેદરૂપ.

૪-ક્ષેત્રસ્થાન - આકાશ, દ્રવ્યોનો આશ્રય હોવાથી ક્ષેત્ર એવું જે સ્થાન.

૫-અશ્વદા-કાલસ્થાન-ભવસ્થિત તે ભવકાલ, કાર્યસ્થિતિકાર્યકાલ.

૬-ઉર્ધ્વસ્થાન-ઉર્ધ્વપણાએ પુરુષનું અવસ્થાન-કાર્યોત્સર્ગ, અહીં સ્થાન શબ્દ ક્રિયા વચન છે. તેથી ઉપલક્ષણથી બેસવું, સૂવું આદિ પણ જાણવું.

૭-ઉપરતિ-વિરતિ સ્થાન-વિવિધ ગુણોના આશ્રયત્વથી વિરતિ જ સ્થાન છે. અહીં સ્થાન શબ્દ વિશેષાર્થ છે. તેથી દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ લેવી.

૮-વસતિ-સ્થાન કહેવાય છે. તેમાં સ્થિર થવાય છે, માટે સ્થાન.

૯-સંચમસ્થાન - સંચમની શુદ્ધિની વૃદ્ધિ અને હાનિથી થયેલ ભેદરૂપ.

૧૦-પ્રગ્રહસ્થાન-આદેય વચનત્વથી જેનું વચન ગ્રાહ્ય થાય તે નાયક. તેમાં લૌકિક-તે રાજા, યુવરાજ આદિ, લોકોત્તર તે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર, ગણાવસ્થેદકરૂપ છે તેવા બે ભેદ છે, તેમનું સ્થાન તે પ્રગ્રહ.

૧૧-યોધસ્થાન-આલીટ, પ્રત્યાલીટ, વૈશાખ, મંડલ, સમપાદરૂપ શરીરન્યાસ.

૧૨-અચલસ્થાન-અચલત્વ લક્ષણવાળો ધર્મ જે સાદિ સાંત છે તે રૂપ.

૧૩-ગણણ સ્થાન - એક, બે આદિ શીર્ષ પ્રહેલિકા પર્યન્ત ગણના તે રૂપ.

૧૪-સંધાન સ્થાન - દ્રવ્યથી-ભાંગેલ કાંચળીનું જોડાણ તે છિન્નદ્રવ્ય સંધાન, રૂના તાંતણાનું જોડાણ તે અછિન્નદ્રવ્ય સંધાન. ભાવથી છિન્ન અને અછિન્ન એવા પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત ભાવનું સંધાન [એ ચાર ભેદ લેવા.]

૧૫-ભાવ સ્થાન - ઔદયિક આદિ ભાવોની અવસ્થિતિ.

આ રીતે સ્થાન શબ્દ અનેક અર્થમાં છે, અહીં વસતિ કે ગણના સ્થાન વડે અધિકાર છે, તે બતાવે છે - હવે અંગ શબ્દનો નિક્ષેપ નામાદિ ચાર ભેદ કહે છે— તેમાં નામ, સ્થાપના પ્રસિદ્ધ છે. મધ, ઔષધાદિ દ્રવ્યનું કારણ કે અવચવ તે દ્રવ્યાંગ. ક્ષયોપશમ આદિ જે અંગ તે ભાવાંગ. અહીં ભાવાંગનો અધિકાર છે.

સ્થાનાંગ-એકત્વ આદિ વડે વિશેષિત આત્માદિ પદાર્થો જેમાં રહે છે, બેસે છે, વસે છે તે સ્થાન અથવા સ્થાન શબ્દથી અહીં એક-આદિ સંખ્યા ભેદ કહેલ છે. તેથી આત્માદિ પદાર્થને પ્રાપ્ત એકથી દશ પર્યન્ત સ્થાનોને કહેવાથી “સ્થાન” છે. તે સ્થાન ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ પ્રવચન પુરુષના અંગ માફક જે અંગ તે સ્થાનાંગ કહેવાય, તે સમુદાયાર્થ જાણવો.

તેમાં દશ અધ્યયનો છે. તેમાં પહેલું અધ્યયન સંખ્યામાં એક હોવાથી એક સંખ્યા યુક્ત આત્માદિ પદાર્થનું પ્રતિપાદક હોવાથી એક સ્થાન છે. તેના ચાર અનુયોગદ્વારો છે - ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નય. તેમાં અનુયોજન તે અનુયોગ. સૂત્રનો અર્થ સાથે સંબંધ કરવો તે. અથવા અનુરૂપ કે અનુકૂલ જે યોગ-વ્યાપાર, સૂત્રના અર્થ પ્રતિપાદન રૂપ તે અનુયોગ. - X - અથવા અર્થની અપેક્ષાથી સૂત્ર અણુ - લઘુ છે અથવા અર્થની પછી છે માટે અણુ છે, અનુ શબ્દ વાચ્ય સૂત્રનો જે અભિદેય યોગ, તે અનુયોગ છે. - X - તેના જે દ્વાર-પ્રવેશમુખ તે દ્વારો. એક સ્થાનક અધ્યયનરૂપ નગરના અર્થ જાણવાના ઉપાયરૂપ ચાર દ્વારો જાણવા. જેમ દ્વારરહિત નગર તે અનગર છે. એક દ્વારમાં પ્રવેશ દુઃખેથી થાય અને કાર્યની હાનિ થાય. ચાર દ્વાર હોય તો પ્રવેશ સુખે કરી થાય, કાર્યસિદ્ધિ થાય. તેમ એક સ્થાન અધ્યયનરૂપ નગર અર્થાધિગમના ઉપાયરૂપ દ્વારોથી રહિત હોય તો અર્થનું જાણવું અશક્ય થાય.

એક દ્વારવાળું શાસ્ત્ર દુરધિગમ્ય છે, ચાર દ્વારોવાળું હોય તો સુખે કરીને

જાણી શકાય છે. તેથી દ્વારોપન્યાસ ફળવાળો છે. તેના અનુક્રમે બે, ત્રણ, બે, બે બેદો થાય છે. નિરુક્તિ આ રીતે - ઉપક્રમણ તે ઉપક્રમ તે [૧] ભાવ સાધન છે - શાસ્ત્રના ન્યાસદેશ સમીપીકરણ રૂપ છે. [૨] કરણ સાધન-ગુરુના વચન યોગ વડે ઉપક્રમ કરાય તે. [૩] અધિકરણ સાધન-શિષ્યનો શ્રવણભાવ હોય ત્યારે ઉપક્રમ કરાય તે. [૪] અપાદાન સાધન-વિનીત શિષ્યના વિનયથી ઉપક્રમ કરાય તે. તથા નિક્ષેપણ તે નિક્ષેપ-જે વડે, જેમાં અને જેનાથી કરાય છે તે. નિક્ષેપ-ન્યાસ-સ્થાપના એ પર્યાય નામો છે એ રીતે જે વડે, જેમાં, જેનાથી અનુગમન થાય તે અનુગમ-સૂત્રના ન્યાસને અનુકૂલ વ્યાખ્યા. એ જ પ્રમાણે નય-અનંત ધર્માત્મક વસ્તુના એક અંશનો પરિચ્છેદ.

હવે આ ઉપક્રમ દ્વારોનો આ રીતે ક્રમ કરવાનું પ્રયોજન બતાવે છે - જે ઉપક્રમરહિત છે, તે સમીપીભૂત નથી, તેનો નિક્ષેપ ન થાય. અનિક્ષેપ નામ આદિનો અર્થથી અનુગમ ન થાય. અર્થથી અનનુગતને નયોથી વિચારાતું નથી. આ રીતે ક્રમ છે. આ પ્રમાણે તે ફલાદિ દ્વારો કહેવાયા. હવે અનુયોગદ્વારના ભેદ કથનપૂર્વક આ જ અધ્યયનનો વિચાર કરાય છે.

તેમાં ઉપક્રમ બે પ્રકારે - લૌકિક અને શાસ્ત્રીય. લૌકિક છ ભેદે-નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ. નામ, સ્થાપના સુગમ છે. દ્રવ્યોપક્રમ બે ભેદે-૧-સચેતન, અચેતન, મિશ્ર-દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, અપદરૂપ દ્રવ્યનું ગુણાંતર તે પરિકર્મ અને -૨-દ્રવ્યનો વિનાશ. એમ જ શાલિ ક્ષેત્રાદિના બે ભેદ છે.

કાલને નાડિકાદિ વડે જાણવું. ભાવ-ગુરુ આદિના ચિત્તને ઇંગિત આકારાદિ વડે જાણવું તે. શાસ્ત્ર સંબંધી ઉપક્રમ પણ છ પ્રકારે છે. આ રીતે-

[૧] આનુપૂર્વી-દશ ભેદે છે. તેમાં ઉત્કીર્તન અને ગણનાનુપૂર્વી અહીં લીધા છે. ઉત્કીર્તન તે એક સ્થાન, બે સ્થાન આદિ. ગણન તે એક, બે સંખ્યા. તે ગણનાનુપૂર્વી ત્રણ પ્રકારે છે - પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી. - X -

[૨] નામ-દશ પ્રકારે-એક થી દશ સુધી. તેમાં છ નામમાં આ અધ્યયન છે, તેમાં પણ દ્વાયોપશમિક ભાવમાં સમગ્ર શ્રુત દ્વાયોપશમિક ભાવરૂપ છે. કહ્યું છે કે - છ પ્રકારના નામોમાં ભાવમાં દ્વાયોપશમિકમાં શ્રુતનો સમવતાર થાય છે. કેમકે શ્રુતજ્ઞાનાવરણના દ્વાયોપશમથી સર્વ શ્રુત પામે છે.

[૩] પ્રમાણ-દ્રવ્યાદિ ભેદે ચાર પ્રકારે છે, તેમાં દ્વાયોપશમિક ભાવરૂપ હોવાથી અહીં ભાવ પ્રમાણમાં અવતરે છે. કહ્યું છે - જેના વડે જે વસ્તુ મપાય તે પ્રમાણ. - X - આ અધ્યયન ભાવરૂપ હોવાથી ભાવપ્રમાણમાં સમવતરે છે. ભાવ પ્રમાણ ગુણ, નય, સંખ્યા ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં આ અધ્યયનનો ગુણ પ્રમાણ અને સંખ્યા પ્રમાણમાં જ સમવતાર થાય છે. નય-પ્રમાણમાં નહીં. કહ્યું છે કે - કાલિક શ્રુતમાં મૂટ નયો સમવતરે નહીં - X -

ગુણ પ્રમાણ બે ભેદે-જીવ ગુણ પ્રમાણ, અજીવ ગુણ પ્રમાણ. તેમાં અહીં જીવનો

ઉપયોગરૂપ હોવાથી જીવગુણ પ્રમાણમાં અવતાર થાય છે. તેમાં પણ જ્ઞાનાદિ ત્રણ ભેદ છે, પણ અહીં જ્ઞાન પ્રમાણ લેવું. જ્ઞાન પ્રમાણમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ ચાર ભેદ છે. આ અધ્યયન આપ્ત ઉપદેશરૂપ હોવાથી આગમ પ્રમાણ છે. તેમાં પણ લૌકિક-લોકોતર ભેદ છે. પણ પરમગુરુથી પ્રણીત હોવાથી સૂત્ર, અર્થ, ઉભયરૂપ લોકોતર આગમમાં સમાવાય છે.

લોકોતર આગમ પણ આત્માગમ, અનંતરાગમ, પરંપરાગમ ત્રણ ભેદે છે. અર્થથી-તીર્થંકર, ગણધર, તેના શિષ્યો, સૂત્રથી ગણધર અને તેના શિષ્યો, પ્રશિષ્યોની અપેક્ષાએ યથાક્રમે આત્માગમ, અનંતરાગમ, પરંપરાગમ છે.

સંખ્યા પ્રમાણ અન્યત્ર કહેલ છે. તેમાં આ અધ્યયનનો પરિમાણ-સંખ્યામાં અવતાર થાય છે. તેમાં પણ - X - આ કાલિક શ્રુત હોવાથી કાલિક શ્રુત પરિમાણ સંખ્યામાં, તેમાં પણ શબ્દની અપેક્ષાએ સંખ્યાત અક્ષર, પદાદિ સ્વરૂપ વડે સંખ્યાત પરિમાણાત્મક, પર્યાય અપેક્ષાએ અનંતગમ પર્યાયરૂપ હોવાથી અનંત પરિમાણાત્મક સંખ્યામાં અવતરે છે. - X -

[૪] વક્તવ્યતા-સ્વસમય, પરસમય, સ્વ-પર સમય ભેદે ત્રણ છે. તેમાં અહીં સ્વસમય વક્તવ્યતા જાણવી, સર્વ અધ્યયનો સ્વસમયરૂપ છે. કહ્યું છે કે - પરસમય, ઉભયસમય સમ્યગ્દષ્ટિને સ્વસમય છે, તેથી સર્વે અધ્યયનો સ્વસમય જ છે. અર્થાધિકાર વક્તવ્યતા વિશેષ જ છે, તે એકત્વ વિશિષ્ટ આત્માદિ પદાર્થના કથનરૂપે છે. તથા પ્રત્યેકદ્વારમાં અધિકૃત અધ્યયન સમવતાર લક્ષણરૂપ છે - X - પુનઃકથન કરતા નથી.

નિક્ષેપ ત્રણ પ્રકારે - ઓઘ, નામ, સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન. કહ્યું છે - નિક્ષેપ પદાનુસાર શાસ્ત્ર સુખે ભણાય અને ગ્રહણ કરાય છે. તેથી ઓઘનામક સૂત્રનિક્ષેપ અવશ્ય કરવો. તેમાં ઓઘ એ સામાન્યથી અધ્યયનનું નામ છે. કહ્યું છે - ઓઘ ચાર પ્રકારે છે - અધ્યયન, અક્ષીણ, આય અને ક્ષપણા. તે પ્રત્યેકનું શ્રુત અનુસારે નામાદિ ચાર પ્રકારે વર્ણવીને ક્રમશઃ તેના ભાવનિક્ષેપામાં એકસ્થાનની યોજના કરવી. ત્યાં અધ્યાત્મ-મન, તેમાં શુભમાં ગમન થવું. અર્થાત્ આત્માનું ગમન થાય છે. જેથી અધ્યાત્મ શબ્દ વાચ્ય જે શુભ મન તેનું આત્મામાં લાવવું થાય છે. અથવા જોઘાદિની અધિક પ્રાપ્તિ જેનાથી થાય તે અધ્યયન જાણવું. - X - ભણાય, વિશેષપણે સ્મરાય કે જણાય તે અધ્યયન છે. તથા દેવા છતાં જે ક્ષીણ ન થાય તે અક્ષીણ અથવા અવ્યુચ્છિતિ નયથી આ લોકની માફક કદી ક્ષીણ ન થાય તે અક્ષીણ, જ્ઞાનાદિ લાભના હેતુથી આય, પાપકર્મનો નાશહેતુ હોવાથી ક્ષપણા કહેવાય છે. નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપામાં આનું “એકસ્થાન” એવું નામ છે. તે માટે એક અને સ્થાન શબ્દનો નિક્ષેપ કહેવો જોઈએ.

‘એક’ના નામાદિ સાત ભેદ છે. કહ્યું છે - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, માતૃકાપદ, સંગ્રહ, પર્યાય, ભાવ એ ‘એક’ શબ્દના સાત નિક્ષેપા છે. - તેમાં -

[૧] નામ - જેનું એક એવું નામ છે તે નામ એક - [૨] સ્થાપના એક - પુસ્તકાદિમાં સ્થાપેલ એક અંક. - [૩] દ્રવ્ય એક - સચિત આદિ ત્રણ પ્રકારે છે.

[૪] માતૃકાપદ એક - “ઉપનેદવા, વિગમેદ વા, ધુવેદ વા” એ માતાની માફક, સકલ શાસ્ત્રના મૂલપણે અવસ્થિતમાંથી કોઈ એક વિવક્ષિત પદ કે અ-કારાદિ અક્ષરાત્મક માતૃકામાંથી અકારાદિ એક અક્ષર તે માતૃકાપદ.

[૫] સંગ્રહ એક - એક શબ્દના ઉચ્ચારણ વડે ઘણાંનો સંગ્રહ કરાય તે. - X - ઔદયિકાદિ ભાવમાંથી કોઈ એક. અહીં ભાવ એકનો અધિકાર છે. જેથી ગણના લક્ષણ સ્થાન વિષય આ એક છે. ગણના તે સંખ્યા, સંખ્યા તે ગુણ. ગુણ તે ભાવ. સ્થાન શબ્દનો નિક્ષેપ તો પ્રથમ કહેલ જ છે. તેમાં ગણનાસ્થાનનો અહીં અધિકાર છે. તેથી એકલક્ષણ સ્થાન-સંખ્યાભેદ અને એક સ્થાન વિશિષ્ટ જીવાદિ અર્થના પ્રતિપાદનમાં સમર્થ તે પણ એક સ્થાન. - X -

❁ સ્થાન-૧ ❁

— X — X — X —

o હવે સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપનો અવસર છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે - શ્રુતં મે આયુષ્મન્ ઇત્યાદિ સૂત્ર પદોનો નિક્ષેપ-નામાદિ વ્યાસ, તેનો અવસર છે, છતાં કહેતા નથી. કેમકે સૂત્ર હોવાથી તેનો સંભવ છે. સૂત્ર સૂત્રાનુગમમાં છે. તે અનુગમનો જ ભેદ છે, માટે પહેલા અનુગમ વર્ણવે છે. અનુગમ બે પ્રકારે - નિર્યુક્તિઅનુગમ, સૂત્રાનુગમ. તેમાં નિર્યુક્તિમાં નિક્ષેપ, ઉપોદ્ઘાત, સૂત્રસ્પર્શિક એ ત્રણ ભેદે નિર્યુક્તિ અનુગમ છે. તેમાં નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ અનુગમ સ્થાન, અંગ, અધ્યયનાદિ એક શબ્દના નિક્ષેપ પ્રતિપાદનથી પ્રતિપાદિત થયો છે.

ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ અનુગમ તો ઝહેસે નિહેસે ચ નિગમે ઇત્યાદિ બે ગાથાથી જાણવો. સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિ અનુગમ સંહિતાદિ છ પ્રકારના વ્યાખ્યા લક્ષણરૂપ છે. હવે સૂત્રાનુગમ જ કહેવો જોઈએ. તેમાં થોડાં શબ્દવાળું, મહાન્ અર્થાદિ વિશિષ્ટ સૂત્રના લક્ષણસહિત અને સ્ખલિતાદિ દોષ રહિત સૂત્ર ઉચ્ચાર કરવા યોગ્ય છે. તે આ પ્રમાણે—

● સૂત્ર-૧ :-

હે આયુષ્યમાન્ ! તે ભગવંતે આ પ્રમાણે કહેલું, મેં સાંભળેલ છે.

● વિવેચન-૧ :-

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સંહિતાદિ ક્રમ વડે - ભાષ્યકાર કહે છે - સૂત્ર, પદ, પદાર્થ, સંભવ, વિગ્રહ, વિચાર અને દૂષિત સિદ્ધિ, તે નયોના મત વિશેષથી દરેક સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરવું. તેમાં સૂત્ર એટલે સંહિતા, તે કહેવાયેલ છે. કેમકે સૂત્રાનુગમ સંહિતારૂપ છે. કહ્યું છે કે - સૂત્રાનુગમ પદચ્છેદસહિત સૂત્રને કહી કૃતાર્થ થાય છે. અસ્ખલિતાદિ ગુણસહિત ઉચ્ચારેલ સૂત્રમાં કેટલાંક અર્થો પ્રાજ્ઞ પુરુષને સમજાયેલ જ છે. તેથી સંહિતા વ્યાખ્યાનો ભેદ થાય છે અને ન જાણેલ અર્થને જાણવા માટે પદ આદિ વ્યાખ્યાભેદ પ્રવર્તે છે.

તેમાં પદો - શ્રુતં મયા આયુષ્યમન્ ! તેન ભગવતા એવમાચ્યાત આ રીતે પદોની વ્યવસ્થા કરી ત્યારે સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપનો અવસર છે. તેમાં આ વ્યવસ્થા છે - જ્યાં જેટલા નિક્ષેપા જાણી શકાય ત્યાં તેટલા નિક્ષેપા નિરવશેષ નિક્ષિપ્ત કરવા. જ્યાં ન જાણી શકાય ત્યાં ચાર નિક્ષેપા સ્થાપવા. તેમાં નામશ્રુત, સ્થાપનાશ્રુત જાણીતા છે. ઉપયોગરહિત ભણેલાનું સૂત્ર કે પાના, પુસ્તકમાં રહેલું તે દ્રવ્યશ્રુત છે અને શ્રુતમાં ઉપયોગવાળાનું તે ભાવશ્રુત છે. અહીં શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા થયેલ ઉપયોગલક્ષણરૂપ ભાવશ્રુત અધિકાર છે.

આસં - એટલે જીવિતના દશ ભેદ છે - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ઓઘ, ભવ, તદ્ભવ, ભોગ, સંયમ, યશ અને કીર્તિ. તેમાં [૧] નામ, [૨] સ્થાપના સુગમ છે.

[૩] દ્રવ્ય - જીવિત સચેતનાદિ ભેદવાળું દ્રવ્ય જીવનનો હેતુ હોવાથી જીવિત

છે. [૪] ઓઘજીવિત-નારકાદિ પર્યાય વિશેષ રહિત આયુદ્ય માત્ર સામાન્યજીવિત છે. [૫] ભવજીવિત-નારકાદિ ભવ વિશિષ્ટ જીવિત તે ભવજીવિત, નારકજીવિત આદિ. [૬] તદ્ભવજીવિત-સમાન જાતીયપણે પૂર્વભવનું જીવન તે. જેમકે મનુષ્ય મરીને ફરી મનુષ્ય થાય. [૭] ભોગજીવિત-ચક્રવર્તી આદિને હોય છે. [૮] સંયમજીવિત-સાધુઓને છે. [૯] યશજીવિત અને [૧૦] કીર્તિજીવિત-જેમ મહાવીર સ્વામીને હતું.

અહીં જીવિત એટલે આયુષ્ય જ છે. તથા અહીં સંયમ, યશ અને કીર્તિ આયુષ્યનો જ અધિકાર છે. એ રીતે શેષપદોનો જેમ સંભવ હોય તેમ નિક્ષેપો કહેવો.

આ રીતે સૂત્રાલાયક નિક્ષેપ કહ્યો. પદના અર્થનું વર્ણન આ પ્રકારે છે—

અહીં પાંચમાં ગણદર શ્રીસુધર્માસ્વામી જંબૂનામક પોતાના શિષ્યને પ્રતિપાદન કરે છે કે - “મં સાંભળેલું છે.” આર્ય - જીવિત, તે સંયમ પ્રધાનતાથી પ્રશસ્ત અથવા ઘણું આયુષ્ય છે વિદ્યમાન જેને તે આયુષ્યમાન્, તેના સંબોધનમાં હે આયુષ્યમાન્ ! શિષ્ય ! તેણે - જે નજીક, આંતરાવાળું, સૂક્ષ્મ, બાદર, બાહ્ય અને અભ્યંતર સકલ પદાર્થોને વિશે અભાદિત બોલવાપણું હોવાથી યથાર્થવચનપણે આપ્તત્વથી જગત્માં પ્રખ્યાત અથવા પૂર્વભવમાં જેણે તીર્થંકરનામકર્માદિ લક્ષણરૂપ પરમપુન્ય સમૂહ મેળવેલ છે, જેની અનાદિકાળની લાગેલી મિથ્યાદર્શનાદિ વાસના વિનાશ પામી છે, જેણે મહારાજ્ય છોડેલું છે, દેવાદિના ઉપસર્ગ સમૂહના સંસર્ગ વડે જેનો શુભ ધ્યાનમાર્ગ વિચલિત થયો નથી, સૂર્યની માફક ઘનઘાતિ કર્મરૂપ ઘન વાદળસમૂહને તોડવા વડે જેનું નિર્મળ કેવળજ્ઞાનરૂપ ભાનુમંડલ પ્રકાશિત છે, જેમના ચરણકમળ ઇન્દ્રોરૂપ ભ્રમરોના સમૂહ સેવેલા છે, જેનું પ્રથમ પ્રવચન ‘મધ્યમ’ નામે નગરીમાં પ્રવર્તેલ છે. એવા જિન મહાવીર તેના વડે.

ભગવતા - અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યરૂપ સમસ્ત ઐશ્વર્યાદિયુક્ત તે ભગવંતે હવે કહેવાનાર એવા એકત્વાદિ પ્રકાર વડે આચ્ચાત્મ - આ એટલે જીવ, અજીવના લક્ષણ અસંકીર્ણતારૂપ મર્યાદા વડે અથવા સમસ્ત વસ્તુના વિસ્તારથી વ્યાપક લક્ષણ વડે ચ્ચાત - આત્માદિ વસ્તુનો સમૂહ કહેલ છે. શ્રુતમ્ - અહીં આ નિર્ણયને કહેનાર શબ્દ વડે પોતે જ અવધારિત અને બીજાને કહેવા યોગ્ય કહ્યું છે. અન્યથા કહેવામાં ઉલટો દોષનો સંભવ છે. કહ્યું છે કે - જેણે સિદ્ધાંતનો સદ્ભાવ જાણ્યો નથી તે ઉન્માર્ગની દેશના વડે બીજાને કષ્ટકારી અપરાધમાં પાડે છે. તેનાથી વધુ મોટું પાપ કયું છે ? ‘મયા’ આ શબ્દ ઉપક્રમ દ્વાર વડે કહેવાયેલ ભાવ પ્રમાણ દ્વારગત આત્મા અનંતર અને પરંપર ભેદ ભિન્ન આગમને વિશે આ કહેવાનાર ગ્રંથ અર્થથી અનંતરાગમ, સૂત્રથી આત્માગમ છે.

‘આયુષ્યમન્’ શબ્દ વડે - શિષ્યના ચિત્તને આહ્વાન કરનાર કોમલ વચનો વડે આચાર્યોએ ઉપદેશ કરવો જોઈએ તેમ કહે છે. કહ્યું છે કે - ધર્મમય અતિસુંદર ભાષા વડે કારણ અને ગુણ બતાવવા વડે મનને આનંદિત કરાવતા આચાર્ય શિષ્યને પ્રેરણા કરે છે. પ્રાણીઓને આયુષ્ય અતિશય વહાલું હોવાથી આયુષ્યમન્ શબ્દ અતિ

હર્ષજનક છે. કહ્યું છે કે - સર્વે પ્રાણીને આયુષ્ય છે અને વધ અપ્રિય છે. સુખ અનુકૂળ અને દુઃખ પ્રતિકૂળ છે. બધાં જીવવાની ઇચ્છાવાળા છે અને જીવિત સર્વને પ્રિય છે. તથા મનુષ્યો જીવન માટે પુત્ર, સ્ત્રી, ઘનસંપત્તિને તૃણ તુલ્ય પણ માનતા નથી. કેમકે તેઓને આયુષ્ય અતિ વહાલું છે - અથવા -

‘આયુષ્યમન્’ શબ્દ વડે ગ્રહણ-ધારણાદિ ગુણવાળા શિષ્યને શાસ્ત્રનો અર્થ દેવા યોગ્ય છે, એ અર્થ જણાવવા માટે સર્વ ગુણોના આધારભૂત, સમસ્ત ગુણના ઉપલક્ષણરૂપ લાંબા આયુષ્યરૂપ ગુણ વડે શિષ્યને આમંત્રણ કરાયું છે. કહ્યું છે કે - દ્રોણ મેઘ વરસે તો પણ કાળીભૂમિમાંથી પાણી બહાર જતું નથી, એમ ગ્રહણ-ધારણ સમર્થ અને જેને દેવાથી નાશ ન થાય તેને જ્ઞાન આપવું જોઈએ.

ઉક્ત ગુણથી વિપરીતને દેવામાં દોષ છે. કહ્યું છે કે - [તેથી] આચાર્ય અને શ્રુતનો અવર્ણવાદ થાય છે, સૂત્ર અને અર્થનો વિનાશ થાય છે, બીજાને પણ શ્રુતની હાનિ થાય છે. જેમ પુષ્ટ હોવા છતાં પણ વાંગળી ગાય દૂધ ન આપે.

‘તેન’ શબ્દથી - આપ્તત્વાદિ ગુણોથી પ્રસિદ્ધ નામ ધરાવનાર વડે પ્રસ્તુત અધ્યયનનું પ્રામાણ્ય કહે છે. વક્તાના ગુણોની અપેક્ષાએ વચનનું પ્રામાણ્ય હોય છે. ભગવતે - શબ્દથી પ્રસ્તુત અધ્યયનની ઉપાદેયતા બતાવી. અતિશયવાન્ ઉપાદેય છે. તેમનું વચન પણ ઉપાદેય છે. ‘તેણે’ આ શબ્દ વડે ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિમાં નિર્ગમદ્વાર કહ્યું છે. મિથ્યાત્વરૂપ તમસ્ આદિ દોષોથી નિર્ગત પુરુષથી આ અધ્યયન નીકળેલ છે. ક્ષેત્રથી અપાપાનગરી, કાળથી વૈશાખ સુદ-૧૧ની પહેલી પોરસીમાં, ભાવથી ક્ષાયિક ભાવમાં વર્તે છે. આ રીતે ગુરુપરંપરા રૂપ સંબંધ દેખાડેલો છે તથા તથાવિદ્ય ભગવંતે જે કહ્યું તે સપ્રયોજન જ છે. એવી રીતે સામાન્યથી આ અધ્યયનનું પ્રયોજન દર્શાવ્યું. ભગવંત પુરુષાર્થને અનુપયોગી કહેતા નથી. કેમકે તેથી ભગવંતપણાની હાનિ થાય. - x -

ભગવંતે કહેલ અને સૂત્રરૂપે ગુંથેલ તે ઉપાય અને પુરુષાર્થ તે ઉપેય જાણવો. આ કારણથી જ શ્રોતાઓ શ્રવણમાં પ્રવર્તેલ છે. કેમકે સિદ્ધ અર્થના સિદ્ધ સંબંધને સાંભળવા શ્રોતા પ્રવર્તે છે. તેથી શાસ્ત્રની આદિમાં પ્રયોજન સહિત સંબંધ કહેવો. ‘એવં’ એટલે ભગવદ્ વચનથી અમારું વચન જુદું નથી. એ રીતે સ્વવચનનું પ્રામાણ્ય બતાવ્યું. અમારું વચન સર્વજ્ઞ વચનાનુવાદ જ છે. અથવા ‘એવં’ તે એકત્વ આદિ પ્રકારોનો અભિધેયતાથી નિર્દેશ કરે છે. નિરભિધેયપણાની આશંકાથી શ્રોતાઓની અપ્રવૃત્તિ ન થાય. ‘આચ્ચાત્મ’ શબ્દથી આ વચન અપૌરુષેય નથી, કેમકે તેનો સંભવ નથી. કહ્યું છે કે—

જે હેતુથી અપૌરુષેય વેદ-વચન નિર્મિત છે, તે અત્યંત વિરુદ્ધ છે, વચન હોય તે અપૌરુષેય ન હોય. જે બોલાય છે, તે વચન પુરુષના અભાવમાં કયાંથી હોય ? તેથી અપૌરુષેયત્વમાં તેનો નિયમથી અભાવ છે અથવા ભગવંતે આ કહ્યું છે, ભીંતમાંથી નીકળેલું નથી. કોઈ કહે છે કે - “ધ્યાન પ્રાપ્ત ભગવંતને ચિંતામણિ રત્ન

માફક યથાકામ ભીંત આદિથી દેશનાઓ નીકળે છે.’ આ કથનનો અસ્વીકાર કરતા કહે છે કે - ભીંત આદિથી નીકળેલ વચન આપ્ત ઉપદિષ્ટ નહીં હોય, તેમાં વિશ્વાસ પણ નહીં થાય કે આ કોણે કહ્યું છે ?

બધાં પદના સમુદાય વડે પોતાની ઉદ્ધતાઈ છોડીને ગુરુ પણ પ્રભાવનામાં તત્પર પુરુષોએ જ શિષ્યો માટે દેશના કરવી, એ રીતે જ ગુરુમાં ભક્તિપરતા થાય. તેથી વિદ્યાદિની પણ સફળતા થાય. કહ્યું છે - જિનવરોની ભક્તિથી પૂર્વસંચિત કર્મો ખપે છે, આચાર્યને નમસ્કારથી વિદ્યા મંત્રો સિદ્ધ થાય છે. અહીં નમસ્કાર જ ભક્તિ છે. અથવા આસંતેણ શબ્દ ભગવાનનું વિશેષણ છે. આયુષ્યમાન્ ભગવંત વડે ચિરંજીવી અર્થ છે. એ દ્વારા ભગવાનનું બહુમાન ગર્ભિત ‘મંગલ’ કહેલું છે. અથવા આયુષ્મત્ - પરાર્થ પ્રવૃત્તિ આદિથી પ્રશસ્ત આયુને ધારણ કરીને, મોક્ષ પામીને પણ તીર્થનો તિરસ્કારાદિ જોઈને અભિમાનાદિથી ફરીને આ લોકમાં આવનારની જેમ અપ્રશસ્ત આયુને ધારણ કરતા નથી. - X -

એવી જ રીતે રાગાદિ દોષથી તેમનું વચન અપ્રામાણ્ય જ છે, રાગાદિનો સમૂલ નાશ થયા પછી શા માટે ફરી આ લોકમાં આગમન સંભવે ? અથવા આયુષ્યમત્તા એટલે પ્રાણને ધારણ કરનારા, પણ સદા સિદ્ધરૂપે નહીં, તેને અકરણપણાથી બોલવાનો અસંભવ છે અથવા આસંતેણ એ ‘મયા’ શબ્દનું વિશેષણ છે. તેથી આઙ્ - એટલે ગુરુ દર્શિત મર્યાદા વડે વસવું, એ દ્વારા તત્ત્વથી ગુરુની મર્યાદામાં રહેવારૂપ, ગુરુકુલવાસનું વિધાન અર્થથી કહ્યું છે. કેમકે તે જ્ઞાનાદિના હેતુભૂત છે. કહ્યું છે કે - [ગુરુકુલવાસથી] જ્ઞાનનું ભાજન થાય છે, સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રમાં સ્થિર થાય છે, જેઓ ગુરુકુલવાસને છોડતા નથી તેમને ઘન્ય છે. ગીતાર્થ પાસે વસવું, ધર્મમાં પ્રીતિ, અનાયતન વર્જન, કષાયોનો નિગ્રહ આ ધીરપુરુષોનું શાસન [શિક્ષા] છે. અથવા ભગવત્ ચરણકમળને ભક્તિપૂર્વક હસ્તયુગલાદિ વડે સ્પર્શવા - તે દ્વારા એવું કહે છે કે - સર્વ શાસ્ત્રોને જાણ્યા પછી પણ ગુરુ વિશ્રામણાદિ વિનયકૃત્ય છોડવું ન જોઈએ.

કહ્યું છે કે - જેમ બ્રાહ્મણ અનેક આહુતી વડે અભિષિક્ત અગ્નિને નમન કરે છે, તેમ અનંતજ્ઞાન ઉપગત [શિષ્ય] પણ આચાર્ય પાસે ઉપસ્થિત રહે. અથવા આસંતેણ - એટલે શ્રવણવિધિની મર્યાદા વડે ગુરુના આસેવનથી. આ અર્થ વડે પણ એવું જ સૂચવે છે કે - વિધિપૂર્વક ઉચિત સ્થાને રહીને ગુરુ પાસે સાંભળવું જોઈએ. જેમ-તેમ [ધર્મ] શ્રવણ ન કરાય. કહ્યું છે કે-

નિદ્રા અને વિકથા છોડીને, ગુપ્ત થઈને, અંજલિ કરીને ભક્તિ અને બહુમાનપૂર્વક, ઉપયોગ રાખીને સાંભળવું જોઈએ. આ રીતે પદનો અર્થ કહ્યો. પદવિગ્રહ એટલે સામાસિક પદ વિષય, તે ‘આખ્યાત’ આદિમાં બતાવ્યો.

હવે ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન [તર્ક અને સમાધાન] ને શબ્દથી અને અર્થથી કહે છે - તેમાં શબ્દથી ‘નનુ’ મે ના મમ અને મહ્યં વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે. - X - X - અર્થથી તો ચાલના - વસ્તુ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? [એવો તર્ક-શંકા કરવી].

જો નિત્ય હોય તો અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર-એક-સ્વરૂપત્વ થકી ભગવંતની સમીપમાં શ્રોતૃત્વ સ્વભાવ હતો, તે જ સ્વભાવ શિષ્યને ઉપદેશપણામાં કેમ સંભવે ? વળી તેનું શિષ્યઉપદેશકત્વ પૂર્વના સ્વભાવ ત્યાગમાં હોય કે અત્યાગમાં ? જો ત્યાગમાં કદેશો વસ્તુનું નિત્યાપણું નાશ થયું. વસ્તુનું સ્વભાવથી ભિન્નત્વ નથી, સ્વભાવક્ષયે વસ્તુ ક્ષય થાય. જો ‘અપરિત્યાગ’ કદેશો તો પણ નહીં ઘટે કેમકે એકસાથે બે સ્વભાવનો અસંભવ છે. જો અનિત્ય પદને સ્વીકારશો તો તે પણ યોગ્ય નથી, ઇત્યાદિ - X - X - X -

ઉક્ત ચર્યાનું સમાધાન નયના મત વડે કરવા નયદ્વારનું અવતરણ કરે છે. તે નયો-નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂટ અને એવંભૂત છે. તેમાં પહેલા ત્રણ નયો દ્રવ્યાર્થિક છે, બીજા ચાર નયો પર્યાયાર્થિક છે. એ રીતે ઉભયમતને આશ્રીને દ્રવ્યાર્થપણાથી વસ્તુ નિત્ય અને પર્યાયાર્થપણે અનિત્ય છે. એ રીતે નિત્યાનિત્ય વસ્તુ કહેતા પ્રત્યેક પક્ષે કહેલ દોષનો અભાવ છે. એવી જ રીતે સર્વ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ થાય છે. કહ્યું છે કે - સર્વ વસ્તુ પ્રતિસમય ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે અને નિત્ય છે. એ પ્રમાણે સુખ, દુઃખ, બંધ, મોક્ષાદિ સદ્ભાવ ઘટી શકે છે. સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિ અનુગમ કહ્યો. એ રીતે સ્વીકારેલ સૂત્રનો આશ્રય કરી સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ, સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિ, અનુગમ અને નયો દર્શવિલા છે. કમપૂર્વક ભાષ્યકારનું વચન આરાધેલ છે. તે આ રીતે-

પદચ્છેદ સહિત સૂત્ર કહીને સૂત્રાનુગમ કૃતાર્થ થાય છે. નામાદિ વ્યાસના વિનિયોગથી સૂત્રાલાપક વ્યાસ સફળ થાય છે. શેષ પદાર્થ આદિ સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિમાં ઉપયોગી થાય છે. તે પ્રાયઃ નૈગમાદિ નયના મતે જણાય છે.

આ રીતે દરેક સૂત્ર સ્વયં અનુસરવું. અમે તો કોઈ સ્થાને કંઈક સંક્ષેપ અર્થને કહેશું. હાલ તો જે ભગવંતે કહ્યું તે કહીએ છીએ - તેમાં સર્વ પદાર્થો જાણવા માટે સમ્યગ્ મિથ્યાજ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ક્રિયા દ્વારા ઉપયોગ જોડવાથી આત્માનું સર્વ પદાર્થમાં પ્રધાનપણું છે તેથી પ્રથમ ‘આત્મા’ને કહે છે.

● સૂત્ર-૨ :-

આત્મા એક છે.

● વિવેચન-૨ :-

કોઈ અપેક્ષાએ આત્મા અર્થાત્ જીવ એક છે, બે વગેરે નહીં. ‘અત્’ ધાતુ સાતત્યગમન અર્થમાં છે, એ વચનથી ‘અત્’ ધાતુ ગતિ અર્થવાળો છે. ગત્યર્થ ધાતુ જ્ઞાનાર્થત્વ હોવાથી જે નિરંતર જાણે છે, તે આત્મા [જીવ]. શબ્દ નિપાતથી સિદ્ધ છે. ઉપયોગ લક્ષણત્વથી સિદ્ધ-સંસારી એ બે અવસ્થામાં પણ ઉપયોગભાવથી સતત બોધ ભાવ છે. નિરંતર બોધનો અભાવ માનીએ તો અજીવત્વ પ્રસંગ આવે, અજીવપણાથી તેમાં જીવત્વનો અભાવ છે. જીવત્વ ભાવ સ્વીકારતા આકાશાદિને પણ જીવપણાનો પ્રસંગ આવશે. એ રીતે જીવનું અનાદિપણું સ્વીકારવાનો અભાવ ઉદ્ભવશે. અથવા

જે નિરંતર પોતાના જ્ઞાનાદિ પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરે છે તે આત્મા, - [શંકા] એમ માનવાથી આકાશાદિને પણ આત્મ શબ્દના વ્યપ્તેશનો પ્રસંગ આવશે. કેમકે આકાશાદિ પણ પોતાના પર્યાયમાં સતત ગમન કરે છે.

[ઉત્તર] એવું નથી, કેમકે વ્યુત્પત્તિ માત્રનું નિમિત્તપણું છે, ઉપયોગ જ પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત છે, તેથી જીવ જ આત્મા છે, આકાશાદિ નહીં. અથવા સંસારી અપેક્ષાથી વિભિન્ન ગતિમાં સતત ગમનથી અને સિદ્ધની અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં હતો તે જ વર્તમાનમાં હોવાથી આત્મા છે. તેનું એકપણું કથંચિત્ જ છે, તેથી કહે છે - દ્રવ્યાર્થતાથી એકત્વ છે, કેમકે આત્માનું એક દ્રવ્યપણું છે, પ્રદેશાર્થત્વથી અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મકત્વથી અનેકપણું છે. તેમાં દ્રવ્યરૂપ અર્થનો ભાવ તે દ્રવ્યાર્થતા, પ્રદેશગુણ પર્યાયની આધારતા જે અવયવી તે દ્રવ્યપણું છે.

પ્રદેશ અર્થાત્ નિરવયવ અંશરૂપ અર્થનો જે ભાવ તે પ્રદેશાર્થતા-ગુણ અને પર્યાયની આધારતારૂપ અવયવ લક્ષણ વિશિષ્ટ અર્થપણું જાણવું.

[શંકા] અવયવી દ્રવ્ય જ નથી, ઇત્યાદિ - X - X - X - X -

[સમાધાન] બે વિકલ્પ વડે અવયવી દ્રવ્યનું જે અઘટમાન કહ્યું. તે તમારું કથન અચુકત છે, અમે એકાંતથી ભેદ કે અભેદનો સવીકાર કરતાં જ નથી. અવયવો જ તથાવિધ એક પરિણામપણે અવયવી દ્રવ્યપણે વ્યવહાર કરાય છે અને તે જ તથાવિધ વિભિન્ન પરિણામોની અપેક્ષાએ અવયવો કહેવાય છે, અવયવી દ્રવ્યનો અભાવ સ્વીકારવાથી આ ઘડાના અવયવો છે, આ વસ્તુના અવયવો છે, એમ જે ભિન્નતા અનુભવાય છે, તે થઈ નહીં શકે તથા પ્રતિનિયત કાર્યાર્થીને પ્રતિનિયત વસ્તુ-ઉપાદાન નહીં થાય અને કોઈપણ કાર્યનો નિયમ જ નહીં રહે. ઇત્યાદિ - X - X - X - X -

[શંકા] કેવળ અવયવી દ્રવ્ય ભલે હોય, પણ આત્મા વિદ્યમાન નથી કેમકે તેના પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી કહે છે - આત્મા અતીન્દ્રિય હોવાથી પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય નથી, વળી લિંગ અને લિંગી એ બંનેનો સાક્ષાત્ સંબંધ દેખાતો ન હોવાથી આત્મા અનુમાન વડે પણ ગ્રાહ્ય નથી, આગમ વડે આત્મા જણાતો નથી. - X -

[સમાધાન] આ પ્રમાણ પ્રાપ્તતા નથી એટલે શું? તે એક પુરુષ આશ્રિત છે કે બધા પુરુષ આશ્રિત છે? જે એક પુરુષ આશ્રિત કહેશે તો વસ્તુ હોવા છતાં કોઈ એક પુરુષાશ્રિત અનુપલબ્ધપણાનો સંભવ હોવાથી આત્માનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. કોઈ એક પુરુષને ઘટાદિ વસ્તુનું ગ્રાહક પ્રમાણ પ્રવર્તતું ન હોય એટલું માત્ર કહેવાથી સર્વત્ર અને સર્વકાળમાં ઘટાદિ અર્થગ્રાહક પ્રમાણનો અભાવ છે, એમ નિર્ણય કરવા તમે શક્તિમાન નથી. પ્રમાણ નિવૃત્તિથી પ્રમેય નિવર્તન થતું નથી કેમકે પ્રમાણના પ્રમેયનું કાર્યપણું છે. કાર્ય અભાવે કારણ અભાવ પણ દેખાતો નથી. માટે અપ્રાપ્તતા હેતુ અનૈકાંતિક દોષવાળો છે. બધાં પુરુષોને આશ્રિત અનુપલંબ પક્ષ

અસિદ્ધ છે. માટે આ અનુપલંબ હેતુ અસિદ્ધ છે.

તથા અસર્વજ્ઞ હેતુથી બધા મનુષ્યો સર્વદા અને સર્વ સ્થળે આત્માને જોતા નથી એમ કહી ન શકે. - X - X - આત્મા જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી કેમકે જ્ઞાન એ આત્માનો ધર્મ છે. જ્ઞાન સ્વસંવેદનરૂપ છે. - X - આત્માથી અભેદ જ્ઞાનરૂપ ગુણનું પ્રત્યક્ષપણું હોવાથી ગુણી એવો આત્મા પ્રત્યક્ષ જ છે. - X - X - ગુણોનું પ્રત્યક્ષપણું છતાં ગુણીનું પ્રત્યક્ષપણું કેમ થાય? એમ જો કહેતા હો તો ગુણોથી ગુણીને ભિન્ન માનો છો કે અભિન્ન? જે અભિન્ન માનો તો જ્ઞાન આદિ ગુણને ગ્રહણ કરવા માત્રથી ગુણી આત્મા ગ્રહણ થશે. જે ગુણોથી ગુણી ભિન્ન છે તો ઘટ આદિ ગુણી તેના રૂપાદિ ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થવાથી જે ગ્રહણ થાય છે, તે પણ ન થવું જોઈએ. જે એમ હોય તો જીવનો અભાવ થાય જ કેમ?

જેઓ સર્વ પદાર્થસમૂહના સ્વરૂપના આભાવમાં સમર્થ જ્ઞાનીઓ છે તેઓને તો સર્વથા જ પ્રત્યક્ષ છે, અનુમાન પ્રમાણથી પણ આત્મા જણાય છે તે આ રીતે - આ શરીર વિદ્યમાનકર્તા વડે ભોગ્યપણું હોવાથી ઓદન વગેરે માફક છે તે વિદ્યમાનકર્તાપણું તે જીવ છે. - X - X -

[આ રીતે લિંગ-લિંગી આદિ અનુમાન પ્રમાણ ઇત્યાદિ વૃત્તિથી અનુવાદ માત્રથી સમજી શકાશે નહીં, તે તેના તજ્જ્ઞ પાસે સમજવા જરૂરી છે.]

એગે આયા એ વચનથી આત્માનું આગમગમ્યત્વ છે જ, તેને આગમાંતર વડે વિસંવાદ કરવો ન જોઈએ. આ આગમને સુનિશ્ચિત આપ્ત પુરુષે કહેલ છે. બહુ વક્તવ્યતા સ્થાનાંતરથી જાણવી. જે આત્માનો અભાવ માનશો તો જાતિસ્મરણ આદિ અને પ્રેતીભૂત પિતા, દાદા આદિથી કરાયેલ અનુગ્રહ અને ઉપદાત પ્રાપ્ત નહીં થાય. આત્માનું સપ્રદેશપણું તો અવશ્ય સ્વીકારવું. અવયવના અભાવમાં હસ્તાદિ અવયવોના એકત્વપણાનો પ્રસંગ આવશે અને દરેક અવયવ પ્રતિ સ્પર્શાદિની અનુપલબ્ધિનો પ્રસંગ આવે. ત્રીવાદિ દરેક અવયવમાં જણાતું રૂપ ગુણ વિશિષ્ટ ઘડાની જેમ ચૈતન્ય લક્ષણરૂપ આત્મગુણ સાક્ષાત્કાર થવાથી પ્રદેશ સહિત આત્મા દરેક અવયવમાં, આ રીતે દ્રવ્યાર્થપણે આત્મા એક છે તેમ સ્થાપિત કર્યું અથવા આત્મા કથંચિત્-પ્રતિક્ષણે સંભવિત ભિન્ન ભિન્ન કાલ વડે કરાયેલ કુમાર-તરુણ-નર-નારકત્વાદિ પર્યાયોથી ઉત્પત્તિ અને વિનાશનો યોગ હોવા છતાં દ્રવ્યાર્થપણે આત્માનું એકપણું છે. જે કે કાલકૃત પર્યાયો વડે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, તો પણ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયરૂપ અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ હોવાથી વસ્તુનો સર્વથા નાશયુક્ત નથી.

પ્રતિક્ષણ ક્ષયિણો ભાવા - આ વચનથી પ્રતિપાદ્ય વિષયનું જે ક્ષણભંગુર વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષણિક વિજ્ઞાન વાક્યાર્થ ગ્રહણ પરિણામથી અસંખ્યાત સમયો વડે જ થાય છે, પ્રતિ સમય વિનાશ માનો તો ક્ષણિક વિજ્ઞાન તમે કહી જ ન શકો. કેમકે પદ સંબંધી એક-એક અક્ષર પણ સંખ્યાતીત સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, સંખ્યાત અક્ષરવાળું પદ છે, સંખ્યાત પદવાળું વાક્ય છે, માટે તેના અર્થના ગ્રહણ

પરિણામથી સમયમાં જ નાશ પામેલા વક્તાનો સર્વ ક્ષણભંગુર વિજ્ઞાનવાદ અયોગ્ય છે. - X - X - X - X -

સર્વથા નાશ સ્વીકારતા તૃપ્તિ, શ્રમ, ગ્લાનિ, સાધર્મ્ય, વિપક્ષ, પ્રત્યયાદિ તથા અધ્યયન, ધ્યાન, ભાવના એ સર્વે ઘટી ન શકે. કેમકે પૂર્વ સંસ્કારની અનુવૃત્તિમાં તૃપ્તિ વગેરેની યોગ્યતા સંભવે છે. - X - તેમાં તૃપ્તિ એટલે સંતોષ, શ્રમ એટલે માર્ગનો ખેદ, ક્લમ એટલે ગ્લાનિ, સાદૃશ્ય એટલે સાધર્મ્ય, વિપક્ષ એટલે વૈધર્મ્ય, પ્રત્યય એટલે અવબોધ. બાકીના પદો જાણીતા છે ઇત્યાદિ ઘણી વક્તવ્યતા છે, તે સ્થાનાંતરથી જાણી લેવી.

તેવી જ રીતે સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને નાશરૂપ આત્મા ધ્રુવતાની અપેક્ષાએ નિત્ય છે, નિત્યપણું હોવાથી એક છે. ઉત્પત્તિ અને નાશની અપેક્ષાએ તો આત્મા અનિત્ય છે, અનિત્યપણું હોવાથી અનેક છે. કહ્યું છે કે - દરેક વસ્તુ અનંત પર્યાયમય અને ત્રિભુવનની પેઠે વિચિત્ર પરિણામવાળી છે કેમકે તે સ્થિતિ, ઉત્પાદ, ભંગરૂપ નિત્યાનિત્યાદિ અભિમત છે. એ રીતે જ સુખ-દુઃખ બંધ-મોક્ષ ઉભયનય મતને અનુસરનારાને ઘટી શકે. પણ જો બેમાંથી એક નય ને છોડી દેવાથી સર્વ વ્યવહારનો વિચ્છેદ થાય છે.

વળી કથંચિત્ આત્મા એક છે, તે કારણથી જૈન મતમાં પદાર્થના સામાન્ય વિશેષ ઉભયરૂપે હોવાથી કોઈપણ પદાર્થ સર્વથા એક કે અનેક નથી. જો એમ કહેશો કે વસ્તુ વિશેષરૂપ જ છે, તો વિશેષોથી ભેદ-અભેદ સ્વરૂપ વડે વિચારતાં જે સામાન્યનો અયોગ છે, તે આ પ્રમાણે - સામાન્ય વિશેષથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? ભિન્નત્વનો અભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી, અનુપલબ્યમાન્નો વ્યવહાર પણ શક્ય નથી. જો અભિન્ન પદ્ધતિ સ્વીકારશો તો તે સામાન્યમાત્ર છે કે વિશેષમાત્ર ?

જો સામાન્ય માત્ર હોય તો સામાન્ય એક થવાથી સંકીર્ણ વ્યવસ્થા થશે જો વિશેષ માત્ર સ્વીકારશો તો વિશેષો અનેકરૂપ છે તેથી સંકીર્ણ વ્યવસ્થા નહીં થાય. તેથી સમાધાન કરે છે કે અમે સામાન્ય-વિશેષમાં એકાંતે ભેદ કે અભેદ સ્વીકારેલ નથી. પણ વિશેષને જ મુખ્ય ગણીને અસદૃશ રૂપ મુખ્યતા અને સદૃશરૂપ ગૌણતાએ લઈને વિષમતા વડે જણાતા વિશેષો જ કહેવાય છે. તે જ વિશેષો અસદૃશરૂપ ગૌણ કરીને અને સદૃશરૂપ મુખ્ય કરીને સમપણે જણાતા સામાન્યરૂપ કહેવાય છે - X - X - X -

આ રીતે સામાન્ય રૂપથી આત્મા એક છે. વિશેષ રૂપ વડે અનેક છે. વ્યતિરેકથી એક આત્માના અભાવ વડે શેષ આત્માઓને અનાત્મપણાનો પ્રસંગ આવવાથી આત્માઓનું તુલ્યરૂપ નથી એમ ન કહેવું. તુલ્યરૂપ ઉપયોગ છે. ‘અપયોગલક્ષણો જીવ’ એ વચનથી ઉપયોગરૂપ એક લક્ષણપણું હોવાથી સર્વ આત્માઓ એકરૂપવાળા છે. એવી રીતે એક લક્ષણ હોવાથી એક આત્મા છે અથવા જન્મ, મરણ, સુખ-દુઃખ આદિના સંવેદનોમાં કોઈ પણ સહાયક ન હોવાથી એક આત્મા છે, એમ માનવું.

અહીં સર્વે સૂત્રોને વિશે કથંચિત્નું સ્મરણ કરવું. કથંચિત્ના અવિરોધથી સર્વ વસ્તુ વ્યવસ્થા નિબંધન હોવાથી. - કહ્યું છે કે - તે સ્યાદ્વાદને નમસ્કાર થાઓ કે જે સ્યાદ્વાદ વિના બંને લોકમાં થનારી સર્વ ક્રિયાઓ યોગ્ય સંગતિને પામતી નથી. રસ વડે સિદ્ધ કરેલ લોહ ઘાતુઓની જેમ સ્યાત્ પદ રૂપ સત્ત્વ વડે લાંછિત તમારા નયો છે, જેથી ઇચ્છિત ફલને આપનારા થાય છે, તેથી તેમને હિતેચ્છુ આર્યપુરુષો નમસ્કાર કરે છે.

આત્માનું એકત્વ ઉક્ત રીતે સ્વીકાર્યા છતાં પણ કેટલાંકે આત્માનું નિષ્ક્રિયપણું તેમને મતે બતાવ્યું છે, તેથી તેનું ખંડન કરવા માટે આત્માનું ક્રિયાવાન્પણું કહેવાની ઇચ્છાથી ક્રિયાના કારણભૂત દંડને કહે છે—

● સૂત્ર-૩ થી ૬ :-

દંડ એક છે...ક્રિયા એક છે...લોક એક છે...અલોક એક છે.

● વિવેચન-૩ થી ૬ :-

[૩] એક - વિશેષ વિવક્ષા ન કરવાથી એક. વંદ - જ્ઞાનાદિરૂપ ઐશ્વર્યના હરણ કરવાથી આત્મા જેના વડે નિઃસાર કરાય તે દંડ. તે બે ભેદે છે - દ્રવ્યથી, ભાવથી, દ્રવ્યથી લાકડી, ભાવથી દુષ્પ્રયુક્ત મન વગેરે.

[૪] તે દંડ વડે આત્મા ક્રિયા કરે છે, તેથી તેને કહે છે - એક - વિશેષ વિવક્ષા ન કરીને માત્ર કરણની વિવક્ષા હોવાથી એક છે. કરવું તે ક્રિયા કાચિકી આદિ. અથવા “એક દંડ-એક ક્રિયા” આ બંને સૂત્ર વડે અક્રિયત્વનો નિષેધ કરીને આત્માનું સક્રિયત્વ કહેલ છે. જે કારણથી દંડ અને ક્રિયા શબ્દથી તેર ક્રિયાસ્થાનો પ્રતિપાદન કરેલ છે. તેમાં અર્થદંડ, અનર્થદંડ, હિંસાદંડ, અકસ્માત્દંડ અને દૈષ્ટિવિપર્યાસદંડ આ પાંચ દંડ બીજાના પ્રાણહરણરૂપ દંડ શબ્દથી ગ્રહણ કરેલ છે. વધનું સમાનપણું હોવાથી દંડનું એકપણું જાણવું.

ક્રિયા શબ્દથી મૃષાપ્રત્યયા, અદતાદાનપ્રત્યયા, આધ્યાત્મિકી, માનપ્રત્યયા, મિત્રદ્વેષપ્રત્યયા, માયાપ્રત્યયા, લોભપ્રત્યયા અને ઐયાપિથિકી આ પ્રમાણે આઠ પ્રકારે ક્રિયા કહી છે. તેનું એકપણું કરણ માત્રના સમાનપણાથી જાણવું.

દંડ અને ક્રિયાનું વિશેષ સ્વરૂપ તેના વિવરણ પ્રસંગે કહીશું.

આત્માને અક્રિયાત્વપણે માનનારનું ખંડન આ પ્રમાણે - જેઓએ નિશ્ચયથી આત્માનું અક્રિયત્વ સ્વીકાર્યું છે, તેમણે ભોક્તૃત્વ પણ સ્વીકાર્યું છે. તેના વડે ભોગક્રિયાની ઉત્પત્તિનું સામર્થ્ય હોવાથી ભોક્તાપણું ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ક્રિયાપણું છે. [વાદી કહે છે-] “પ્રકૃતિ કરે છે અને પુરુષ ભોગવે છે.”

ઉક્ત કથન અયુક્ત છે. કેમકે કથંચિત્ સક્રિયપણા વિના પ્રકૃતિનો સંબંધ છતાં પણ પ્રતિબિંબ ભાવની ઉત્પત્તિ નહીં થાય - X - જો કહેશો કે - પ્રકૃતિના વિકારરૂપ બુદ્ધિથી જ સુખાદિ અર્થનું પ્રતિબિંબ છે, આત્માથી નહીં, ત્યારે આત્માનું તે સ્થિતિમાં રહેવાપણું હોવાથી ભોક્તૃત્વ નહીં ઘટે. - X -

[૫] ઉક્ત સ્વરૂપ આત્માના આધાર સ્વરૂપના નિરૂપણ માટે કહે છે - લોક એક છે. એક - અવિવક્ષિત અસંખ્ય પ્રદેશ વડે અઘો, તિર્છાદિ દિશાના ભેદ વડે લોક-કેવળજ્ઞાન વડે જોવાય તે લોક. તે ધર્માસ્તિકાર્યાદિ દ્રવ્યોના આધારભૂત આકાશ વિશેષ છે. કહ્યું છે કે - જે ક્ષેત્રમાં ધર્માસ્તિકાર્યાદિ દ્રવ્યોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે દ્રવ્યો સહિત લોક કહેવાય છે અને તેથી ઉલટું તે અલોક. અથવા લોક નામ આદિ ભેદથી આઠ પ્રકારે છે. કહ્યું છે કે - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ, ભાવ અને પર્યાય એ આઠ ભેદે લોક છે.

તેમાં નામ અને સ્થાપના સુગમ છે. દ્રવ્યલોક જીવ, અજીવ દ્રવ્યરૂપ છે. ક્ષેત્રલોક - અનંત પ્રદેશાત્મક આકાશ માત્ર છે. કાલલોક-સમય, આવલિકાદિ છે. ભવલોક - પોત પોતાના ભવમાં વર્તતા નારકાદિ છે. જેમકે દેવલોક, મનુષ્યલોક આદિ. ભાવલોક-ઔદયિકાદિ છ ભાવો છે. પર્યાયલોક-દ્રવ્યોના પર્યાયમાત્રરૂપ છે.

આ આઠ પ્રકારના લોકનું કેવલજ્ઞાન વડે જોવાપણું સામાન્ય હોવાથી એકપણું કહ્યું છે-

[૬] લોકની વ્યવસ્થા તેના પ્રતિપક્ષભૂત અલોક હોવાથી થાય છે. તેથી હવે અલોકને કહે છે - એક અનંત પ્રદેશાત્મકપણું હોય, તેની વિવક્ષા ન કરવા વડે એક. અલોક - લોક શબ્દના નિષેધથી અલોક છે, ન જોવાપણાથી નહીં. કેમકે કેવલજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ વડે અલોકનું પણ જોવામળું છે.

[શંકા-] લોકના એક દેશના પ્રત્યક્ષપણાથી, તેના દેશાંતરના બાધક પ્રમાણના અભાવથી અમે લોકની સંભાવના કરીએ છીએ, પણ જે આ અલોકનું દેશથી પણ અપ્રત્યક્ષપણું હોવાથી આ અલોક છે, એવો નિશ્ચય કઈ રીતે કરવા માટે શક્તિમાન થશો ? જે કારણથી એકત્વપણે પ્રરૂપો છો ?

[સમાધાન-] અનુમાનથી. તે આ પ્રમાણે - લોક વિદ્યમાન વિપક્ષવાળો છે. અહીં જે વસ્તુ વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધ શબ્દથી કહેવાય છે, તેનો વિપક્ષ પણ હોય. જેમ ઘટનું વિપક્ષ અઘટ છે. તે રીતે લોકનો વિપક્ષ અલોક છે.

[શંકા-] ન લોક: અલોક: એમ કહેવાથી 'ઘટ' વગેરેમાંની જ કોઈ વસ્તુ થશે. અહીં બીજી વસ્તુની કલ્પના કરવાથી શું ?

[સમાધાન-] તેમ નથી. નિષેધના સદ્ભાવથી નિષેધ્ય વડે સમાનપણાથી થાય છે. નિષેધ્ય લોક છે, તે આકાશ વિશેષ જીવાદિ દ્રવ્યનું પાત્ર છે, તેથી અલોક પણ આકાશ વિશેષરૂપ હોવું જોઈએ. જેમ અર્પિત કહેતા વિશિષ્ટ જ્ઞાનરહિત ચેતન જ જણાય છે, અચેતન ઘટાદિ નહીં. તેમ અલોક પણ લોક સમાન જ હોય. લોક અલોકનો વિભાગ કરનાર ધર્માસ્તિકાર્યને કહે છે-

● સૂત્ર-૭ થી ૧૬ :-

ધર્માસ્તિકાર્ય એક છે...અધર્માસ્તિકાર્ય એક છે...બંધ એક છે...મોક્ષ એક છે...પુન્ય એક છે...પાપ એક છે...આશ્રવ એક છે...સંવર એક છે...વેદના

એક છે...નિર્જરા એક છે.

● વિવેચન-૭ થી ૧૬ :-

[૭] પ્રદેશાર્થપણે અસંખ્યાત્મક પ્રદેશત્વ છતાં દ્રવ્યાર્થપણે તેનું એકત્વ હોવાથી એક છે. ગતિ પરિણત જીવ અને પુદ્ગલોનું સ્વાભાવિક ક્રિયાવત્પણું હોય ત્યારે તેનો સ્વભાવ ધારણ કરવાથી તે ધર્મ છે. અસ્તિ - પ્રદેશો, તેઓના સમૂહરૂપ હોવાથી કાચ તે અસ્તિકાચ તે ધર્માસ્તિકાર્ય.

[૮] હવે તેનાથી વિપક્ષરૂપ અધર્મનું સ્વરૂપ કહે છે એમ અધર્મ - દ્રવ્યથી એક છે. ધર્મ નહીં તે અધર્મ એટલે અધર્માસ્તિકાર્ય. ધર્માસ્તિકાર્ય જીવ અને પુદ્ગલોને ગતિમાં સહાયક છે. અધર્માસ્તિકાર્ય સ્થિતિ સહાયક છે. [શંકા] ધર્માસ્તિકાર્ય અને અધર્માસ્તિકાર્યનું હોવાપણું કેમ જાણવું ?

અમે પ્રમાણથી કહ્યું છે - ગતિ અને સ્થિતિ સર્વલોકને પ્રસિદ્ધ કાર્ય છે. પરિણામીના અપેક્ષા કારણને આધીન આત્મલાભરૂપ કાર્ય વર્તે છે. ઘટાદિ કાર્યોમાં તે પ્રમાણે દેખાય છે. - X - X - જીવ અને પુદ્ગલમાં પરિણામ કારણપણું છે છતાં અપેક્ષા કારણ વિના ગતિ અને સ્થિતિ થવા યોગ્ય નથી. ગતિ અને સ્થિતિપણું દેખાય છે, તેથી બંનેની સત્તા જણાય છે. જે અપેક્ષા કારણ છે, તે ધર્મ અને અધર્મ છે. જેમ માછલાને જળ ગતિમાં સહાયક છે, તેમ ગતિપરિણત પુદ્ગલોને ધર્માસ્તિકાર્ય ગતિમાં સહાયક છે. તથા જેમ પૃથ્વી માછલાદિને સ્થિતિ સહાયક છે તેમ અધર્માસ્તિકાર્ય જીવ, પુદ્ગલોને સ્થિતિ પરિણત હોય ત્યારે સ્થિતિ સહાયક છે.

અનુમાન-ગતિ, સ્થિતિ કાર્ય હોવાથી ઘડાની માફક અપેક્ષા કારણવાળા છે. વળી અલોકનો સ્વીકાર કરવાથી લોકના પરિમાણને કરનારા ધર્મ-અધર્મ બંનેનો સ્વીકાર અવશ્ય થાય. અન્યથા આકાશની સામ્યતાથી લોક-અલોક એવો ભેદ નહીં રહે. તથા કેવળ આકાશ હોય તો ગતિવાળા જીવો અને પુદ્ગલોના પ્રતિઘાતના અભાવે કોઈ ચોક્કસ સ્થાન નહીં રહે. કેમકે સંબંધના અભાવથી સુખ, દુઃખ, બંધાદિ વ્યવહાર નહીં થાય. - X - X - X - ધર્મ, અધર્માસ્તિકાર્ય વડે ઉપગૃહીત આત્મા દંડ અને ક્રિયા સહિત કર્મથી બંધાય છે, તેથી હવે બંધનું નિરૂપણ કરાય છે.

[૯] એમ બંધે - બંધાવું તે બંધ. કષાયયુક્ત જીવ કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલને ગ્રહણ કરે છે, તે બંધ છે. પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-પ્રદેશ-અનુભાવથી બંધના ચાર ભેદો છે, પણ બંધ સામાન્યથી એક છે. મુક્તને પુનઃબંધનો અભાવ છે માટે બંધ એક છે. દ્રવ્યથી બંધ તે બેડી, ભાવથી કર્મ વડે બંધ છે.

[શંકા] જો જીવ અને કર્મનો સંયોગરૂપ બંધ અભિપ્રેત છે. તો તે બંધ આદિ સહિત છે કે રહિત ? જો આદિસહિત પક્ષ સ્વીકારશો તો પહેલા આત્મા અને પછી કર્મ કે પહેલા કર્મ અને પછી આત્મા અથવા કર્મ અને આત્મા બંને સાથે ઉત્પન્ન થાય છે ? હવે હેતુ અભાવે આત્માની ઉત્પત્તિ પ્રથમ ન સંભવે. - X - વળી જો આત્મા અનાદિ છે, તો કારણના અભાવે આકાશ માફક આત્માનો કર્મ સાથે યોગ નહીં ઘટે.

કારણ સિવાય કર્મ સાથે યોગ થાય તો મુક્ત જીવને કર્મને યોગ થવો જોઈએ. જો આત્મા નિત્યમુક્ત જ છે, તો મોક્ષની જિજ્ઞાસાથી શું? બંધના અભાવે મુક્તના કથનનો અભાવ થશે. પહેલા કર્મ અને પછી આત્મા પણ બરોબર નથી. કેમકે કર્તા અભાવે આત્માથી પૂર્વે કર્મની ઉત્પત્તિ ન થાય. - X - X - કર્મ અને જીવની સહ ઉત્પત્તિનો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી. કેમકે - X - “આ કર્તા આ કર્મ”

આવા પ્રકારનો યોગ્ય વ્યવહાર નહીં થાય. જો જીવ-કર્મનો યોગ આદિ સહિત છે એવું સ્વીકારતા આત્મા અને કર્મનો વિયોગ નહીં થાય. - X -

[સમાધાન] આદિસહિત પક્ષના દોષો અમે આ પક્ષ ન સ્વીકારતા હોવાથી નિરસ્ત થાય છે અને અનાદિ જીવ-કર્મના યોગને વિશે અનાદિપણાથી જીવ-કર્મનો વિયોગ ન થાય તેમ તમે કહો છો તે અયોગ્ય છે, કેમકે સંયોગના અનાદિપણા છતાં પણ સુવર્ણ અને માટીની જેમ વિયોગ થાય છે. કહ્યું છે કે - જેમ અનાદિકાલનો સુવર્ણ અને માટીનો સંયોગ પણ અગ્નિતાપાદિથી નાશ પામે તેમ જીવ અને કર્મનો સંયોગ નાશ પામે છે. જેમ બીજ અને અંકુરમાંથી કોઈ પણ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય નાશ પામે તો તેની સંતતિ નાશ પામે છે, તેમજ કુકડી-ઇંડામાં પણ સમજવું. અનાદિ બંધનો સદ્ભાવ છતાં કોઈક ભવ્યાત્માનો મોક્ષ થાય છે.

તેથી હવે સૂત્રમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે—

[૧૦] ‘એ મોક્ષ’ મૂકાવવું - કર્મપાશથી છૂટવું તે આત્માનો મોક્ષ. કહ્યું છે - સર્વકર્મનો ક્ષય થવાથી મોક્ષ થાય છે. તે મોક્ષ એક છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મની અપેક્ષાએ આઠ ભેદ છે પણ મૂકાવાની સમાનતાથી કે મુક્તના ફરી મોક્ષના અભાવથી કે સિદ્ધશીલા પૃથ્વી દ્રવ્યાર્થપણે એક છે કે - X - છૂટવાપણાની સમાનતાથી મોક્ષ એક છે. [શંકા] જીવ અને કર્મનો સંયોગ અંતરહિત છે, અનાદિ છે, તો કર્મના વિયોગરૂપ મોક્ષ હોવાથી જીવને મોક્ષ કેમ થાય ?

[સમાધાન] અનાદિત્વ હેતુ અનૈકાંતિક છે, ધાતુ અને કાંચનનો સંયોગ અનાદિ હોવા છતાં જેમ ક્રિયા વિશેષથી અંત પામે છે તેમ સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન ચારિત્ર વડે કર્મના સંયોગથી જીવનો મોક્ષ થાય છે. જીવ-કર્મ વિયોગ તે મોક્ષ.

[શંકા] નારકાદિ પર્યાય સ્વરૂપ સંસાર છે, બીજો નથી, તે નારકાદિ પર્યાયથી જુદો કોઈ જીવ નથી, નારકાદિ પર્યાયો જ જીવ છે, કેમકે તેનો એક જ અર્થ હોવાથી સંસારનો અભાવ થતાં નારકાદિ પર્યાયરૂપ જીવનો જ અભાવ છે. તેથી મોક્ષ એ અસત્ પદાર્થ છે. આ શંકાનું સમાધાન કરે છે. - X -

આપનું કહેવું અચુક છે. કેમકે અનર્થાન્તર હેતુ અનૈકાંતિક છે. જેમ સુવર્ણ અને વીંટીનું અનર્થાન્તરપણું સિદ્ધ છે, છતાં વીંટીનો નાશ થતા સુવર્ણનો નાશ થતો નથી, તેમ નારકાદિ પર્યાય નાશ થતાં સર્વથા જીવનો નાશ થશે નહીં. - X - સંસાર કર્મકૃત છે. તેથી કર્મનો નાશ થતાં સંસારનો નાશ થાય, પણ જીવપણું કર્મકૃત નથી તો કર્મનાશ જીવ નાશ કેમ થાય ?

મોક્ષ પુન્ય-પાપનો ક્ષય થવાથી થાય છે, માટે પુન્ય-પાપનું સ્વરૂપ કહેવું જોઈએ. તેમાં મોક્ષ અને પુન્યના શુભ સ્વરૂપના સામર્થ્યથી પહેલા પુન્ય કહે છે.

[૧૧] એ પુણ્ણે-પુણ્ણ ધાતુ શુભ અર્થમાં છે. શુભ કરે છે અથવા આત્માને પવિત્ર કરે છે. માટે પુન્ય શુભ કર્મ છે. તેના ૪૨-ભેદો કહ્યા છે - ૧-સાતા વેદનીય, ૨-ઉચ્ચગોત્ર, ૩-મનુષ્યાયુ, ૪-તિર્યચાયુ, ૫-દેવાયુ, ૬-મનુષ્યગતિ, ૭-મનુષ્ય આનુપૂર્વી, ૮-દેવગતિ, ૯-દેવાનુપૂર્વી, ૧૦-પંચેન્દ્રિયજાતિ, ૧૧ થી ૧૫ ઔદારિક આદિ પાંચ શરીર, ૧૬ થી ૧૮-ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક અંગોપાંગ, ૧૯-વજ્રઘ્નમનારાચ સંઘયણ, ૨૦-સમયતુરગ્ર સંસ્થાન, ૨૧ થી ૨૪ શુભ વર્ણાદિ ચતુષ્ક, ૨૫-અગુરુલઘુ, ૨૬-પરાઘાત, ૨૭-ઉચ્છ્વાસ, ૨૮-આતપ, ૨૯-ઉદ્યોત, ૩૦-શુભ વિહાયોગતિ, ૩૧ થી ૪૦-ત્રસ દશક, ૪૧-નિર્માણ, ૪૨-તીર્થકર.

ઉક્ત ૪૨-પ્રકૃતિ છે અથવા પુન્યાનુબંધી, પાપાનુબંધી બે ભેદ છે અથવા પ્રતિ પ્રાણિ વિચિત્રત્વથી અનંતભેદ છતાં સામાન્યથી પુન્ય એક છે.

[શંકા] પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી કર્મ જ નથી, તો પુન્યકર્મ કઈ રીતે સંભવે ?

તમારી વાત ખોટી છે. કર્મ અનુમાનથી સિદ્ધ છે. કેમકે કર્મ સુખ-દુઃખના અનુભવનો હેતુ છે - જેમ બીજ અંકુરનો હેતુ છે. અનુભવનો હેતુ હોવાથી કર્મ છે. જો તમે એમ કહો કે - સુખ-દુઃખનો અનુભવ તો ઇષ્ટાનિષ્ટમય દૈષ્ટ જ છે, પણ અહીં અદૈષ્ટની કલ્પના કેમ કરવી ? - X - તો તમારું કહેવું અચુક છે. અહીં ઇષ્ટ શબ્દાદિ વિષયસુખના સાધન સહિત બે મનુષ્યોને ફળમાં તફાવત દેખાય છે અર્થાત્ એકને દુઃખનો અનુભવ થાય છે, બીજાને સુખનો અનુભવ થાય છે. તેવું જ અનિષ્ટ સાધનમાં પણ છે. આ ભેદ હેતુ વિના ન સંભવી શકે. સુખ-દુઃખના અનુભવના હેતુરૂપ જે દૈષ્ટ હેતુ તે સાધનોનો વિપર્યાય હોવાથી યોગ્ય નથી. - X - સમાન સાધનચુકત બંનેમાં જે તેના ફલ વિશેષમાં હેતુ છે તે કર્મ છે. તેથી કર્મ કહે છે. - X - કર્મની સિદ્ધિ માટે બીજું અનુમાન પ્રમાણ—

ઇન્દ્રિયાદિ વિશિષ્ટ હોવાથી આ બાલશરીર અન્ય દેહપૂર્વક છે, આ અનુમાનમાં જે શરીર ઇન્દ્રિયવાળું છે, તે શરીર અન્ય શરીરપૂર્વક જોવાય છે. - X - જે અન્યશરીરપૂર્વક આ બાલશરીર છે, તે કર્મ. માટે કર્મ છે. - X -

[શંકા] કર્મનો સદ્ભાવ છતાં એક પાપ જ વિદ્યમાન છે, પુન્ય નથી. જે પુન્યનું ફળ સુખ કહેવાય છે, તે તરતમ યોગથી અલ્પ પાપનું જ ફળ છે, જેથી પાપના પરમ ઉત્કર્ષ વડે અતિ અધમ ફળ થાય તેમ તરતમયોગ વડે - X - અતિ અલ્પ પાપ માત્રામાં જ અતિ શુભપણું છે. પાપના ઘટવાથી અને સર્વથા ક્ષય થવાથી મોક્ષ થાય છે. જેમ અપચ્ચ આહારના સેવનથી રોગ થાય છે. તેમાં ઘટાડો કરવાથી તે આરોગ્યકર બને, સર્વથા આહારત્યાગે પ્રાણ નાશ થાય છે. - X - તેનું સમાધાન કરતા કહે છે—

“અતિ અલ્પ પાપ તે સુખનો ઉત્કર્ષ”. તમારું આ કથન અચુક છે. કેમકે સુખનો અનુભવ સ્વાનુકૂલ કર્મનો અનુભવ હોવાથી દુઃખના અનુભવ માફક ઉત્પન્ન

થાય છે. જેમ દુઃખાનુભૂતિ અનુરૂપ પાપકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. એવું તમે સ્વીકારો છો, તેમ સુખાનુભવ પણ અનુરૂપ પુણ્યકર્મ પ્રકર્ષથી થાય છે. એ પ્રમાણ ફળ છે. પુણ્યનો પ્રતિપક્ષભૂત પાપ, તે કહે છે—

[૧૨] 'એગે પાવે' - આત્માને બાંધે છે, વિકલ કરે છે, પાડે છે, આનંદ રસને શોષે છે અને ક્ષીણ કરે છે, તે પાપ છે. તેના જ્ઞાનાવરણીયાદિ-૮૨-ભેદ છે—

૧ થી ૫ - જ્ઞાનાવરણીય, ૬ થી ૧૦-અંતરાય, ૧૧ થી ૧૮ દર્શનાવરણીય, ૨૦ થી ૪૫-છવીસ મોહનીય, ૪૬-અસાતા વેદનીય, ૪૭-નરકાયુ, ૪૮-નીયગોત્ર, ૪૯,૫૦-નરકગતિ, નરકાનુપૂર્વી, ૫૧,૫૨-તિર્યચગતિ-તિર્યચાનુપૂર્વી, ૫૩ થી ૫૬ પહેલા સિવાચના પાંચ સંસ્થાન, ૬૭ થી ૭૦-અશુભ વર્ણાદિ ચાર, ૭૧-ઉપઘાત, ૭૨-અશુભવિહારોગતિ, ૭૩ થી ૮૨-સ્થાવર દશક. એ ૮૨ પાપપ્રકૃતિ છે અથવા પુણ્યાનુબંધી અને પાપાનુબંધી બે છે અથવા જીવોને આશ્રીને તેના અનંતભેદ છે. તો પણ અશુભના સમાનપણાથી પાપ એક છે.

[શંકા] કર્મ છે તો પણ એક પુણ્ય છે, પાપકર્મ નથી. શુભ-અશુભ ફલોની સિદ્ધિ પુણ્યથી જ થાય છે. - X - X - X - પરમ ઉત્કૃષ્ટ જે શુભ ફળ છે, તે પુણ્યનું ઉત્કર્ષ કાર્ય છે અને પુણ્યના અપકર્ષથી હીનપુણ્યનું ઓછામાં ઓછું જે ફળ તે જ દુઃખ છે. પુણ્યાત્મક બંધનો અભાવ તે મોક્ષ છે. જેમ અતિ પથ્ય આહારના સેવનથી આરોગ્ય સુખ અને પથ્ય આહાર ત્યાગથી આરોગ્ય સુખની હાનિ થાય છે, સર્વ આહાર ત્યાગે પ્રાણનો નાશ થાય છે.

[સમાધાન] જે આ દુઃખ પ્રકર્ષની અનુભૂતિ તે સુખપ્રકર્ષાનુભૂતિ માફક અનુભવ હોવાથી - X - દુઃખ છે, તે પ્રમાણનું ફળ છે. - X - હવે હમણાં જ કહેલ પુણ્ય-પાપકર્મના બંધના કારણના નિરૂપણ માટે આશ્રવ કહે છે—

[૧૩] આત્મામાં જેના વડે કર્મો પ્રવેશ કરે તે આશ્રવ, કર્મબંધ હેતુ છે. તે આશ્રવ-આ રીતે - X - ઇન્દ્રિય-૫, કસાય-૪, અપ્રત-૫, ક્રિયા-૨૫, યોગ-૩-એ રીતે ૪૨ ભેદ છે. અથવા દ્રવ્ય અને ભાવથી બે ભેદ છે. છિદ્રવાળી નાવ પાણીમાં હોય તો છિદ્રો દ્વાર પાણી પ્રવેશે તે દ્રવ્યાશ્રવ અને જીવરૂપી નાવમાં ઇન્દ્રિયાદિ છિદ્રોથી થતો કર્મજળનો સંચય તે ભાવાશ્રવ છે, પણ આશ્રવના સમાનપણાથી તે એક જ છે.

હવે સંવરનું સ્વરૂપ કહે છે—

[૧૪] જે પરિણામ વડે કર્મના કારણભૂત પ્રાણાતિપાતાદિ અટકાવાય તે સંવર, આશ્રવ-નિરોધ છે. તે સંવરના ૫૭ ભેદ છે. સમિતિ-૫, ગુપ્તિ-૩, ધર્મ-૧૦, અનુપ્રેક્ષા-૧૨, પરીષદો-૨૨, ચારિત્ર-૫ અથવા સંવરના બે ભેદ છે. દ્રવ્યથી-જલમાં રહેલ નાવના છિદ્રો બંધ કરવા તે અને ભાવસંવર-જીવમાં કર્મનો પ્રવેશ જેના વડે થાય, તે ઇન્દ્રિયાદિ છિદ્રોનો નિરોધ કરવો તે. આ બે પ્રકાર છતાં સંવરનું સમાનપણું હોવાથી સંવર એક છે. માત્ર સંવર હોવા છતાં અયોગિ અવસ્થામાં કર્મનું વેદન થાય, બંધ નહીં, માટે વેદના કહે છે—

[૧૫] કર્મના સ્વાભાવિક ઉદય કે ઉદીરણા કરવા વડે ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ પામેલ કર્મનો અનુભવ કરવો તે વેદના. જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ અપેક્ષાએ આઠ પ્રકારે છે, પણ વિપાકોદય અને પ્રદેશોદય અપેક્ષાએ બે પ્રકારે છે. વળી કેશલુંચનાદિ આભ્યુપગમિકી અને રોગાદિ જનિત ઔપકમિકી એમ બે ભેદ છે, તો પણ વેદનાના સમાનપણાથી એક જ વેદના છે. ભોગવાયેલ રસ કર્મપ્રદેશોથી ખરી જાય છે, તે હેતુથી કર્મની નિર્જરાનું સ્વરૂપ કહે છે—

[૧૬] નિર્જરા એટલે વિશેષ નાશ પામવું, સર્વથા ખરી જવું તે આઠ પ્રકારના કર્મ અપેક્ષાએ આઠ ભેદ છે, બાર પ્રકારના તપથી જનિત બાર ભેદ છે. ઇચ્છા રહિતપણે ભૂખ, તરસ, શીત, આતપ, દંશ, મશક, મલસહન, બ્રહ્મચર્ય ધારણ આદિ અનેકવિધ કારણે અનેક પ્રકારે છે. અથવા દ્રવ્યથી વસ્ત્રાદિનો નાશ અને ભાવથી કર્મોનું ખરવું એ બે પ્રકારે છે. તો પણ નિર્જરાના સમાનપણાથી એક જ નિર્જરા છે. નિર્જરા અને મોક્ષમાં શું ભેદ ? દેશથી કર્મકાય તે નિર્જરા અને સર્વથા કર્મકાય તે મોક્ષ. અહીં જીવ વિશિષ્ટ નિર્જરા ભાજન પ્રત્યેક શરીર અવસ્થામાં જ થાય છે, સાધારણ શરીર અવસ્થામાં નહીં, તેથી પ્રત્યેક શરીર અવસ્થામાં રહેલ જીવના સ્વરૂપના નિરૂપણ માટે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૭ થી ૪૩ :-

[૧૭] પ્રત્યેક શરીરમાં રહેલો જીવ એક છે..[૧૮] બાહ્ય પુદ્ગલો લીધા વિના જીવોની વિકુર્વણા એક છે.. [૧૯] મન એક છે.. [૨૦] વચન એક છે.. [૨૧] કાય વ્યાપાર એક છે..[૨૨] ઉત્પાદ એક છે..[૨૩] વિનાશ એક છે.. [૨૪] મૃત જીવશરીર એક છે..[૨૫] ગતિ એક છે..[૨૬] આગતિ એક છે.. [૨૭] ચ્યવન એક છે..[૨૮] ઉપપાત એક છે..[૨૯] તર્ક એક છે..[૩૦] સંજ્ઞા એક છે..[૩૧] મતિ એક છે..[૩૨] વિજ્ઞાતા એક છે..[૩૩] વેદના એક છે..

[૩૪] છેદન એક છે..[૩૫] ભેદન એક છે..[૩૬] ચરમ શરીરોનું મરણ એક છે..[૩૭] સંશુદ્ધ યથાભૂત પાત્ર એક છે..[૩૮] એકભૂત જીવોનું દુઃખ એક છે. [૩૯] જેનાથી આત્મા કલેશ પામે તેવી અધર્મપ્રતિજ્ઞા એક છે. [૪૦] જેનાથી આત્મા જ્ઞાનાદિ પર્યાયવાળો બને તે ધર્મપ્રતિજ્ઞા એક છે. [૪૧] તે તે સમયમાં દેવ, અસુર, મનુષ્યોને મન એક છે. [૪૨] તે તે સમયમાં દેવ, અસુર, મનુષ્યોને ઉત્થાન, કર્મ, બળ, વીર્ય, પુરુષાકાર પરાક્રમ એક છે. [૪૩] જ્ઞાન એક છે, દર્શન એક છે, ચારિત્ર એક છે.

● વિવેચન-૧૭ થી ૪૩ :-

[૧૭] એક - કેવલ, જીવ્યો છે - જીવે છે અને જીવશે તે જીવ-પ્રાણ ધારણ સ્વભાવવાળો આત્મા. એક જીવ પ્રતિ પ્રત્યેક શરીર નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત જે શરીર તે પ્રત્યેક. તે પ્રત્યેક વડે - જીર્ણ થાય તે શરીર-દેહ. તે જ અનુકંપિત આદિ સ્વભાવસહિત શરીર. તેના વડે જણાતો-પ્રત્યેક શરીર આશ્રિત જીવ એક છે. - X

- તેથી પ્રત્યેક શરીરમાં એક જીવ વર્તે છે. વૃત્તિકારશ્રી લખે છે કે - “અહીં પંડિત્વખણં એવો પાઠ ક્યાંક દેખાય છે, તેનો બોધ ન થવાથી તેની વ્યાખ્યા કરી નથી. અહીં બધી વાચનાની વ્યાખ્યા શક્ય ન હોવાથી અમે કોઈક જ વાચનાનું વ્યાખ્યાન કરીશું.” આત્માના બંધ, મોક્ષ આદિ ધર્મો કહ્યા તે અધિકારથી જ અહીં બીજા ધર્મો કહીએ છીએ-

[૧૮] “જીવ એક છે” - તે પ્રતીત છે. અપરિચિત્ત - બહારના પુદ્ગલ ગ્રહણ કર્યા વિના વૈકિય સમુદ્ઘાત વડે જે વિકુર્વણા - ભવધારણીય વૈકિય શરીર રચના લક્ષણ સ્વ-સ્વ ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં જીવો વડે જે કરાય છે, તે એક જ છે કેમકે ભવધારણીયનું એક લક્ષણ છે. જે બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાપૂર્વક કરાય છે તે ઉત્તરવૈકિયની રચના સ્વરૂપ છે, તે ઉત્તરવૈકિય રચના વિચિત્ર અભિપ્રાયવાળી હોવાથી, વૈકિયલબ્ધિવાળાને તેવી શક્તિ હોવાથી એક જીવને અનેક વિકુર્વણા પણ થાય, તે પર્યવસિત. [શંકા] બાહ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યેથી જ ઉત્તર વૈકિય થાય તેવો નિશ્ચય કેમ કર્યો ? જેથી અહીં અપરિચિત્તા વડે તે વિકુર્વણા નિષેધી ?

સમાધાન-ભગવતી સૂત્રના વચનથી. - “હે ભદંત ! મહર્દ્ધક યાવત્ મહાનુભાગ દેવ, બાહ્ય પુદ્ગલો ન ગ્રહીને એક વર્ણવાળા એક રૂપને વિકુર્વવા સમર્થ છે ? હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી, હે ભદંત ! બાહ્ય પુદ્ગલો ગ્રહીને વિકુર્વવા સમર્થ છે ? હા, સમર્થ છે.” અહીં ઉત્તર વૈકિય બાહ્ય પુદ્ગલના ગ્રહણથી થાય તેમ વિવક્ષિત છે.

[૧૯] એ મળે - મનન કરવું તે મન. ઔદારિકાદિ શરીર પ્રવૃત્તિ વડે ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યના સમુદાયની સહાયથી જીવનો જે વ્યાપાર. તે મનોયોગ. જેના વડે મનન કરાય તે મન, મનોદ્રવ્ય માત્ર જ છે, તે સત્ય આદિ ભેદથી અનેક છે, અથવા સંજ્ઞી જીવોનું અસંખ્યાતપણું હોવાથી અસંખ્યાત ભેદે પણ છે, તો પણ મનન લક્ષણપણે સર્વ મનોનું એકત્વ હોવાથી મન એક છે.

[૨૦] એ વડ - બોલવું તે વચન. ઔદારિક, વૈકિય, આહારક શરીરના વ્યાપાર વડે ગૃહીત ભાષાદ્રવ્યના સમૂહની સહાયતાથી જીવનો વ્યાપાર તે વચનયોગ છે. તે સત્ય આદિ અનેક ભેદે છે, પણ સર્વ ભાષાનું વચન સામાન્યમાં અંતર્ગત્ હોવાથી વચન એક જ છે.

[૨૧] એ કાયવાયામે - જેના વડે એકદું કરાય તે કાય-શરીર, તેનો જે વ્યાપાર તે કાયવ્યાયામ. તે ઔદારિકાદિ શરીરચુક્ત આત્માની વીર્યપરિણતિ વિશેષ છે. તે ઔદારિકાદિ ભેદ વડે સાત પ્રકારે પણ છે. જીવોના અનંતપણાથી અનંત ભેદે છે, પણ કાયવ્યાયામના સમાનપણાથી એક જ છે, જે એક જીવને એક સમયમાં મન વગેરેનું એકપણું છે, તે સૂત્ર વડે જ વિશેષથી કહેશે. અહીં સામાન્યના આશ્રયથી જ એકપણાનું કથન કર્યું છે.

[૨૨] ઝપ્ - ઉત્પાદ. તે એક સમયમાં એક પર્યાય અપેક્ષાએ એક છે, તેનાં એક સમયમાં બે વગેરે ઉત્પાદ થતા નથી અથવા ઉત્પાદ વિશેષવાળા પર્યાયની

અપેક્ષા સિવાય પદાર્થપણાએ ઉત્પાદ એક છે.

[૨૩] વિચર - નાશ. તે ઉત્પાદ વત્ છે. વિકૃતિ આદિ વ્યાખ્યાન કરી લેવા.

[૨૪] વિચર - વિગત એટલે મરેલ. અર્ચા - શરીર. મૃતક શરીર એક છે.

- X - વિશિષ્ટ ઉત્પત્તિની રીતિ કે વિશિષ્ટ શોભા, સામાન્યથી એક છે.

[૨૫] ગતિ-મરણ પછી મનુષ્યત્વાદિમાંથી નારકત્વાદિમાં જવું તે. તે એક જીવને એક વખતે એક જ હોય. ઋજ્વાદિ કે નરકાદિ ગતિ અથવા પુદ્ગલની ગતિ. ગમન સ્વરૂપ વડે સર્વ જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિ એક છે.

[૨૬] આગતિ - આવવું તે. નારકાદિથી પાછું આવવું તે, ગતિવત્.

[૨૭] ચ્યવન - વૈમાનિક, જ્યોતિષ્કોનું મરણ, એક જીવને એક છે - X -

[૨૮] ઉપપાત - ઉત્પન્ન થવું તે ઉપપાત, દેવ-નારકોનો જન્મ.

[૨૯] તર્ક વિમર્શ, અવાયથી પહેલા અને ઈલા પછી. પ્રાયઃ માથું ખંજવાળવું વગેરે પુરુષના ધર્મો અહીં ઘટે છે. - X - તેનું એકત્વ પૂર્વવત્.

[૩૦] સંજ્ઞા - વ્યંજનાવગ્રહના ઉત્તરકાલમાં થનાર મતિ વિશેષ અથવા આહાર, ભય આદિ ઉપાધિવાળી ચેતના તે સંજ્ઞા, નામ તે સંજ્ઞા.

[૩૧] મન્ન - મનન કરવું તે મતિ - કંઈક અર્થનું જ્ઞાન થવાથી સૂક્ષ્મ ધર્મની આલોચનારૂપ બુદ્ધિ. કેટલાંક મતિ એટલે આલોચન કહે છે. અથવા માનનાર, માનવા યોગ્ય-સ્વીકાર, આ અર્થ છે. બંનેમાં સામાન્યથી એકત્વ છે.

[૩૨] એગા વિત્રૂ - વિદ્વાન્ કે વિજ્ઞા, સમાન બોધપણાંથી એક છે. - X -

[૩૩] વેચણ - પહેલા વેદના, સામાન્ય કર્મના અનુભવ સ્વરૂપ કહી છે. અહીં તે પીડા સ્વરૂપ જ જાણવી. તે સામાન્યથી એક જ છે. - તેનું કારણ -

[૩૪] છેચણ - શરીર કે બીજાનું ખડ્ગાદિથી છેદન કરવું તે.

[૩૫] મેચણ - ભાલાદિથી ભેદન અથવા છેદન-કર્મનો સ્થિત ઘાત, ભેદન તે કર્મનો રસઘાત. તેનું એકપણું વિશેષની અવિવક્ષાથી છે.

[૩૬] મરણ - વેદનાથી મરણ થાય, તેથી મરણ કહે છે - છેલ્લું શરીર તે અંતિમ શરીર, તેમાં થનારી વેદના. - X - જેને છેલ્લું શરીર છે, જેમને તે અંતિમ શારીરિકા. છેલ્લા શરીરમાં જીવોને એક મરણ છે. કેમકે સિદ્ધપણામાં પુનર્મરણનો અભાવ છે. અંતિમ શરીરની સ્નાતક થઈ મરે છે તેથી-

[૩૭] એ સંશુદ્ધે - એક સંશુદ્ધ - કષાય રહિતતાથી નિર્મળ ચારિત્રી. તાત્ત્વિક પાત્રની જેમ અતિશયવાળા જ્ઞાનાદિ ગુણરત્નોનું પાત્ર. - X -

[૩૮] એ દુક્ષે - અંતિમ ભવગ્રહણ સંભવ દુઃખ જેને છે તે એક દુઃખ. - એગહક્ષ - એવું પાઠાંતર છે - એક પ્રકારે સંશુદ્ધાદિ કથન જેને છે તે. અસંશુદ્ધ કે સંશુદ્ધાસંશુદ્ધ નહીં. વ્યપદેશાંતર નિમિત્તને કષાયાદિનો અભાવ છે, તેથી તે એક પ્રકારે નામવાળો થાય. અથવા એક પ્રકારે જીવવાળો. પ્રાણીઓને એકભૂત-આત્મા સમાન જાણે છે. - X - X - તેમના સમસ્વભાવત્વ હોવાથી જીવનું એકપણું છે. અથવા

આ સૂત્રોક્ત પત્તે શબ્દ બીજા સૂત્ર સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે. - X - X - X - અધર્મથી દુઃખ થાય છે, તે કહે છે—

[૩૯] એગ અહમ્મે - દુર્ગતિમાં પડતા જીવોને ધારણ કરે અથવા જીવોને સુગતિમાં સ્થાપે તે ધર્મ. - X - તે ધર્મ શ્રુત અને ચારિત્ર સ્વરૂપ છે. તેનો પ્રતિપક્ષ તે અધર્મ છે. અધર્મ વિષય પ્રતિજ્ઞા કે અધર્મમાં મુખ્ય જે શરીર તે અધર્મપ્રતિજ્ઞા, તે એક છે. તે અતિ દુઃખના કારણ વડે એકરૂપ છે. તેથી જ કહે છે - જે કારણથી તે પ્રતિજ્ઞાનો સ્વામી જીવ અથવા અધર્મપ્રતિજ્ઞા આત્મા રાગાદિથી બાધા પામે છે - સંક્લેશ પામે છે. - X - જે અધર્મપ્રતિજ્ઞા થકી આત્મા કલેશ પામે છે, તે એક જ છે. તેનાથી વિપરીત કહે છે—

[૪૦] એગ ધમ્મે - પૂર્વવત્. વિશેષ એ કે જેને જ્ઞાનાદિ વિશેષ ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે પર્યવજાત - વિશુદ્ધ થાય છે. - X - પર્યવોને કે પર્યવો વિશે જે પ્રાપ્ત થયેલ છે, તે પર્યવયાત અથવા પરિરક્ષા કે પરિજ્ઞાન. તેને કે તેમાં પ્રાપ્ત થયેલ. ધર્મ-અધર્મ પ્રતિજ્ઞા યોગથી થાય, માટે યોગ કહે છે—

[૪૧] એગ મણે - ઇત્યાદિ ત્રણ સૂત્ર. તેમાં મન તે મનોયોગ. જે જે સમયમાં વિચારાય છે, તે તે સમયમાં કાલ વિશેષથી એક જ છે. વીપ્સા નિર્દેશથી કોઈ પણ સમયે બે વગેરે સંખ્યા ન સંભવે. જીવોનું એક ઉપયોગપણું હોવાથી મનનું એકપણું છે. [શંકા] જીવ એક ઉપયોગવાળો નથી કેમકે શીતઉષ્ણ સ્પર્શવિષય સંવેદન, બંને એકસાથે અનુભવાય છે - X - તેનું સમાધાન કરે છે. શીત અને ઉષ્ણ બંને ઉપયોગ ભિન્ન કાળમાં હોવા છતાં સમય અને મનની સૂક્ષ્મતાથી એક સાથે જણાય છે. પણ તે યુગપત્ નથી.

કહ્યું છે કે - સમયનું અતિ સૂક્ષ્મપણું હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન કાળ છતાં એક સમયમાં - X - અલાતયક માફક એક લાગે છે. જે એક વિષયમાં જોડાયેલું મન, બીજા વિષયનો પણ અનુભવ કરે તો આગળ રહેલ હાથી કેમ જણાતો નથી. - X - વિશેષ સ્થાનાંતરથી જાણવું. અથવા સત્ય, અસત્ય, સત્યાસત્ય, વ્યવહારરૂપ ચાર મનોયોગમાંથી કોઈ એક મનોયોગ જ એક વખતે હોય છે. અન્યોન્ય વિરોધ હોવાથી બે આદિ મનોયોગ સંભવ નથી.

મનોયોગના સ્વામી-દેવ, અસુર, મનુષ્ય. કીડા કરે તે દેવો-વૈમાનિક, જ્યોતિષ્ક. સુર નહીં તે અસુર-ભવનપતિ અને વ્યંતર. મનુજ તે મનુષ્ય. તેમને એક સમયે એક મન છે. વચનયોગ પણ દેવાદિને એક સમયે એક જ હોય છે. - X - વચન યોગ સત્ય આદિમાંથી કોઈ એક જ હોય. - X - X - કાય વ્યાયામ-કાયયોગ, દેવાદિને એક સમયે એક જ હોય. સાત યોગમાં કોઈ પણ એક કાયયોગ એક સમયે હોય છે. [શંકા] આહારકનો પ્રયોગ કરે ત્યારે ઔદારિક શરીર ત્યાં જ રહેલ હોય છે, એમ સંભળાય છે, તેથી એક સમયે બંને કાયયોગ કેમ હોય? [સમાધાન] વિદ્યમાન છતાં ઔદારિક શરીરનો વ્યાપાર નથી, આહારક

શરીરનો જ ત્યાં વ્યાપાર છે, માટે તેમ થાય. જે ઔદારિક શરીર પણ ત્યારે પ્રવૃત્તિ કરે તો કેવલિ સમુદ્ઘાત - X -માફક ત્યારે મિશ્રયોગપણું થશે. - X - X - આ કારણથી કાયવ્યાપાર એક જ છે.

એવી રીતે વૈકિય શરીરવાળા ચક્રવત્યાદિને પણ વૈકિયની પ્રવૃત્તિ સમયે પ્રવૃત્તિરહિત ઔદારિક શરીર હોય છે. - X - X - કાયયોગના એકપણાથી ઔદારિક કાયયોગ વડે ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્ય અને વાગ્દ્રવ્યની સહાયતા વડે થયેલ જીવના વ્યાપારરૂપણાથી મનોયોગ અને વચનયોગનો એક કાયયોગપૂર્વકપણા વડે પણ પૂર્વે કહેલું એકત્વ જાણવું. - X -

આજ્ઞા વડે જે અર્થ ગ્રાહ્ય છે, તે આજ્ઞાથી જ કહેવા યોગ્ય છે. કહેવાની વિદિમાં દેહાંતથી દાર્ષ્ટાતિક અર્થ કરવો. તેથી ઉલટી રીતે કથન કરે તો આજ્ઞાની વિરાધના થાય. [શંકા] એકત્વરૂપ સામાન્યના આશ્રય વડે જ સૂત્ર બોધક થશે, તો પછી વિશેષ વ્યાખ્યાન શા માટે? [સમાધાન] સામાન્યરૂપ એકત્વને પૂર્વ સૂત્રો વડે કહેવાયેલ હોવાથી પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પુનરુક્તિ પ્રસંગથી સૂત્રમાં દેવાદિ શબ્દ, સમય શબ્દ નિરર્થક થાય, માટે વ્યાખ્યા કરવી જરૂરી છે.

આ સૂત્રમાં દેવાદિનું ગ્રહણ વિશિષ્ટ વૈકિયલબ્ધિ સંપન્નપણાથી દેવાદિને અનેક શરીર રચના હોવા છતાં એક સમયમાં મનોયોગાદિનું શરીરની માફક અનેકપણું થશે, આ માન્યતાના ખંડન માટે છે. નારક-તિર્યચના નિષેધાર્થે નથી.

[શંકા] નારક, તિર્યચ પણ વૈકિયલબ્ધિવાળા છે. વિકુર્ણણ શરીરના અનેકપણાની માન્યતા સંભવે છે, માટે તિર્યચ અને નારકનું ગ્રહણ યોગ્ય છે.

[સમાધાન] અહીં દેવાદિનું જે ગ્રહણ છે, તે અતિ વિશિષ્ટ લબ્ધિવાળા હોવાથી શરીરોની અતિ અનેકતા છે, માટે તેઓનું ગ્રહણ કરેલ છે. વળી મુખ્યના ગ્રહણથી સામાન્યનું ગ્રહણ સ્વતઃ થાય છે. માટે દોષ નથી. - X - અહીં મન વગેરેનો ક્રમ યથાયોગ પ્રધાનપણાથી કરેલ છે. તે પ્રધાનપણું બહુ, અલ્પ અને અલ્પતર કર્મના ક્ષયોપશમ જનીત લાભથી છે. હવે કાય વ્યાયામ—

[૪૨] એગે ઝઘ્ઘુણે ઇત્યાદિ. ઉત્યાન-ચેષ્ટા વિશેષ, કર્મ-ભ્રમણાદિ ક્રિયા, બલ-શરીરસામર્થ્ય, વીર્ય-જીવ વિશેષ શક્તિ, પુરુષકાર-અભિમાન વિશેષ, પરાક્રમ-પુરુષકારથી નિષ્પાદિત કાર્ય. - X - આ ઉત્યાનાદિ વીર્યાતરાય કર્મના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી થયેલ જીવના પરિણામ વિશેષ છે. આ ઉત્યાનાદિ પ્રત્યેકમાં એક શબ્દ જોડવો. વીર્યાતરાયના ક્ષય-ક્ષયોપશમ વૈચિત્ર્યથી પ્રત્યેકનું જઘન્યાદિ ભેદે અનેકપણું, છતાં એક સમયે જઘન્યાદિ એક છે. - X - X -

પરાક્રમાદિથી જ્ઞાનાદિ મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરાય છે. તેથી કહે છે - વિનય, અભ્યુત્યાન, સાધુ સેવામાં પરાક્રમ કરવાથી સમ્યગ્દર્શન તથા દેશથી કે સર્વથી વિરતિનો લાભ થાય છે. આ કારણથી જ્ઞાનાદિનું નિરૂપણ કરે છે— એગે નાણે. આદિ અથવા પૂર્વોક્ત ધર્મપ્રતિમા તે જ્ઞાનાદિરૂપ છે—

[૪૩] જેના વડે, જેનાથી અને જેમાં અર્થો જણાય છે તે જ્ઞાન.-જ્ઞાન, દર્શનાવરણનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ. જે જાણવું તે જ્ઞાન, જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણના ક્ષયાદિથી પ્રગટ થયેલ આત્માનો પર્યાય વિશેષ. સામાન્ય-વિશેષાત્મકમાં વિશેષાંશ ગ્રહણ કરવામાં ચતુર અને સામાન્ય અંશનો ગ્રહક, પાંચ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ચાર દર્શનરૂપ. તે અનેક છે છતાં બોધ સામાન્યથી કે ઉપયોગ અપેક્ષા વડે એક છે. તે કહે છે - લબ્ધિથી ઘણાં બોધ વિશેષોનો એક સમયે સંભવ છતાં પણ ઉપયોગથી એક જ સંભવે છે. કેમકે જીવનો ઉપયોગ એક છે.

[શંકા] દર્શનનું જ્ઞાનમાં કથનપણું અચુકત છે, કેમકે વિષયભેદ છે - સામાન્ય ગ્રહણ તે દર્શન, વિશેષ ગ્રહણ તે જ્ઞાન છે. [સમાધાન] સામાન્ય ગ્રાહકત્વથી ઘટા અને અવગ્રહ જ દર્શન છે. વિશેષ ગ્રાહકત્વથી અપાય અને ધારણારૂપ જ્ઞાન છે. અથવા આગમમાં દર્શન અને જ્ઞાન બંને જ્ઞાનગ્રહણથી ગૃહીત છે - “આભિનિબોધિક જ્ઞાનમાં અઢાવીસ પ્રકૃતિ છે.” એ વચનથી સામાન્યથી દર્શન પણ જ્ઞાનરૂપ કહેવામાં વિરોધ નથી.

[શંકા] હવે પછીના સૂત્રમાં દર્શન જુદું જ કહ્યું છે, તો અહીં જ્ઞાન વડે દર્શનનું કથન શા માટે ? [સમાધાન] ત્યાં દર્શન શ્રદ્ધાના અર્થમાં વિવક્ષિત છે. જ્ઞાનાદિ ત્રણ સાથે સમ્યક્ શબ્દ જોડતાં મોક્ષમાર્ગ વિવક્ષિત હોવાથી શ્રદ્ધાનરૂપ પર્યાય વડે જ દર્શનની સાથે આ ત્રણ મોક્ષના માર્ગભૂત છે.

एगे दंसणे - જેના વડે, જેનાથી કે જેનામાં પદાર્થો શ્રદ્ધારૂપ થાય છે, તે દર્શન-દર્શનમોહનીયનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ. અથવા દૃષ્ટિ-દર્શન. તે દર્શન મોહનીયના ક્ષયાદિ વડે પ્રગટ તત્ત્વ શ્રદ્ધારૂપ આત્મ પરિણામ. તે ઉપાધિ ભેદથી અનેક પ્રકારે છે, તો પણ શ્રદ્ધાન્ સામ્યતાથી એક છે અથવા જીવને એક સમયે એકનો જ ભાવ હોય છે. અવબોધનું સમાનપણું છતાં સમ્યકત્વ તે રુચિ છે અને તે રુચિનું કારણ તે જ્ઞાન છે. કહ્યું છે કે - જેમ અવાય-ધારણારૂપ જ્ઞાન, અવગ્રહ-ઘટારૂપ દર્શન છે, તેમ તત્ત્વરુચિરૂપ સમ્યક્ત્વ છે અને જેના વડે રુચિ થાય છે. તે જ્ઞાન છે.

चरित्ते - મોક્ષાભિલાષી જીવો વડે વિધિપૂર્વક સેવાય તે ચારિત્ર છે. અથવા જેના વડે નિવૃત્તિમાં જવાય તે ચારિત્ર અથવા કર્મોના સંચયને શૂન્ય કરવું, તે નિરુકત વ્યાયથી ચારિત્ર. ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયાદિથી પ્રગટ આત્માના વિરતિરૂપ પરિણામ તે ચારિત્ર. તે હવે કહેવાનાર સામાયિકાદિ ભેદોથી વિરતિરૂપ સામાન્યમાં અંતર્ભાવથી કે જીવને એક સમયે એક ચારિત્રનો જ સદ્ભાવ હોવાથી ચારિત્ર એક છે. આ જ્ઞાનાદિનો આ જ ક્રમ છે. કેમકે ન જાણેલું શ્રદ્ધાનરૂપ ન થાય. શ્રદ્ધા વિના સમ્યગ્ચારણ ન થાય. જ્ઞાનાદિ ઉત્પત્તિ-વિનાશ-સ્થિતિવાળા છે. તેથી સમયનું નિરૂપણ—

● સૂત્ર-૪૪ થી ૪૬ :-

[૪૪] સમય એક છે..[૪૫] પ્રદેશ એક છે, પરમાણુ એક છે..[૪૬] સિદ્ધિ એક છે, સિદ્ધ એક છે, પરિનિર્વાણ એક છે, પરિનિવૃત્ત એક છે.

● વિવેચન-૪૪ થી ૪૬ :-

[૪૪] સમય-પરમ નિરુદ્ધ કાલ, સેંકડો કમલપત્ર ભેદન કે જીર્ણવસ્ત્ર વિદારણના દૃષ્ટાંતથી આગમમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે વર્તમાનસ્વરૂપ સમય ભૂતકાળનો નાશ અને ભાવિકાળની ઉત્પત્તિનો અભાવ હોવાથી એક જ છે અથવા સ્વરૂપ વડે અંશરહિત હોવાથી સમય એક છે. અંશરહિત અધિકારથી કહે છે—

[૪૫-ક] एगे पएसे, [૪૫-ख] एगे परमाणु. પ્રકૃષ્ટ-અંશરહિત ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-જીવોના દેશ-અવયવરૂપ પ્રદેશ એક છે. કેમકે સ્વરૂપથી બીજા, ત્રીજા વગેરે પ્રદેશમાં ‘દેશ’ના કથન વડે પ્રદેશપણાનો અભાવપ્રસંગ થશે.

परमाणु-અત્યંત સૂક્ષ્મ તે પરમાણુ, દ્વ્યણુકાદિ સ્કંધોના કારણભૂત છે. કહ્યું છે કે - છેલ્લામાં છેલ્લું કારણ સૂક્ષ્મ અને નિત્ય પરમાણુ છે. એક રસ-વર્ણ-ગંધ-ને સ્પર્શવાળો છે, કાર્યથી જણાય છે, તે પરમાણુ. તે સ્વરૂપથી એક જ છે, એમ જો ન માનીએ તો આ પરમાણુ એવું નામ જ નહીં હોય અથવા સમય, પ્રદેશ અને પરમાણું અનંત છતાં પણ તુલ્યરૂપની અપેક્ષાએ તેમનું એકપણું છે. જેમ તથાવિદ્ય એકત્વ પરિણામ વિશેષથી પરમાણુંનું એકત્વ છે, તેમ જ અનંત અણુમય સ્કંધનું પણ એકત્વ થાય તે દર્શાવવા બાદરસ્કંધ શ્રેષ્ઠ પૃથ્વી છે—

[૪૬] ‘एगा सिद्धि’ જ્યાં જીવો કૃતાર્થ થાય તે સિદ્ધિ. જો કે તે લોકના અગ્રભાગે છે, તેથી કહ્યું છે - અહીં શરીર છોડીને ત્યાં જઈને સિદ્ધ થાય છે. તો પણ લોકાંતના સમીપપણાથી ઇષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વી પણ ‘સિદ્ધિ’ કહેવાય છે કહ્યું છે - સર્વાથસિદ્ધિ વિમાનથી બાર યોજન ઉપર સિદ્ધિ છે. જો લોકાગ્ર જ સિદ્ધિ હોય તો પછી જ કહ્યું છે - સ્વચ્છ જલવત્ વર્ણવાળી, ગાયનું દૂધ, મોતીનાહાર જેવી શ્વેત ઇત્યાદિ સિદ્ધિ સ્વરૂપ કેમ ઘટે ? કેમકે લોકાગ્ર અમૂર્ત છે, તેથી ઇષ્ટ પ્રાગ્ભારા સિદ્ધિ કહી છે. દ્રવ્યાર્થતાથી ૪૫ લાખ યોજન સ્કંધ પરિમાણત્વ થકી તે એક છે. પર્યાયાર્થથી અનંત છે અથવા કૃતાર્થત્વ લોકાગ્રરૂપ અથવા અણિમા, મહિમાદિ સિદ્ધિ છે. સામાન્યથી સિદ્ધિનું એકત્વ છે.

સિદ્ધિની પછી સિદ્ધનું વર્ણન કરે છે - एगे सिद्धे - કૃતાર્થ થયા અથવા ફરી ન આવવા વડે જે લોકાગ્રને પ્રાપ્ત થયા તે સિદ્ધ અથવા જેના બદ્ધ કર્મો બળી ગયા છે, તે નિરુકતથી સિદ્ધ - કર્મ પ્રાંચમુક્ત છે. તે દ્રવ્યાર્થતાથી એક છે અને પર્યાયાર્થથી અનંતપર્યાય છે. અથવા સિદ્ધોના અનંતપણું છતાં સિદ્ધોના સામાન્યત્વથી એકપણું છે. અથવા કર્મ, શિલ્પ, વિદ્યા આદિ ભેદો વડે સિદ્ધોનું અનેકપણું છતાં સિદ્ધોનું સિદ્ધ શબ્દ ઉચ્ચારત્વથી સામ્ય હોવાથી એકપણું છે. કર્મક્ષય સિદ્ધનો પરિનિર્વાણરૂપ સ્વભાવ છે, તેથી કહે છે—

एगे परिनिव्वरणे - સર્વથા સકલ કર્મકૃત્ વિકારરહિત થવાથી સ્વસ્થ થવું તે પરિનિર્વાણ, તે એક છે. તેનો એક વખત સંભવ થતાં ફરીને અભાવ હોવાથી, પરિનિર્વાણ ધર્મયોગથી તે જ કર્મક્ષય સિદ્ધ-પરિનિવૃત્ત કહેવાય છે. તે બતાવે છે -

એ પરિનિવ્વુણ - સર્વ પ્રકારે શારીરિક, માનસિક અસ્વાસ્થ્યથી રહિત. તેનું એકત્વ સિદ્ધ માફક વિચારવું.

આટલા સૂત્રો વડે પ્રાયે જીવના ધર્મો એકપણાથી નિરૂપ્યા. હવે જીવને સહાયક હોવાથી પુદ્ગલો અને તેના લક્ષણરૂપ અજીવના ધર્મો એ સદે આદિ સૂત્રથી દર્શાવાય છે. કેટલાંક પુદ્ગલાદિની સત્તા અનુમાનથી જણાય છે અને કેટલાંક પુદ્ગલોની સત્તા વ્યવહારિક રૂપ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે, તેથી કહે છે—

● સૂત્ર-૪૭ :- [શબ્દાદિ ત્રીણ પદો છે.]

શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શુભશબ્દ, અશુભશબ્દ, સુરૂપ, દુરૂપ, દીર્ઘ, દ્રુત્વ, વૃત્ત, ત્રિકોણ, ચોરસ, વિસ્તીર્ણ, પરિમંડલ, કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, પીત, શ્વેત, સુગંધ, દુર્ગંધ, તિક્ત, કટુક, કષાય, અંબિલ, મધુર, કર્કશ યાવત્ રૂક્ષ આ બધાં પ્રત્યેક એક-એક છે.

● વિવેચન-૪૭ :-

અહીં શબ્દાદિ સૂત્રો સુગમ છે. જેના વડે કહેવાય તે શબ્દ, તે શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય છે. જે જોવાય તે રૂપ, તે ચક્ષુનો વિષય છે. જે સુંઘાય તે ગંધ, ઘ્રાણનો વિષય છે. જે આસ્વાદાય તે રસ, રસનેન્દ્રિયનો વિષય છે. જે સ્પર્શાય તે સ્પર્શ, સ્પર્શનકરણ વિષય છે. શબ્દાદિનું એકત્વ સામાન્યથી છે, અથવા સજાતીય-વિજાતિયના ભેદની અપેક્ષાએ એકત્વ ભાવવું.

શબ્દના બે ભેદ છે - શુભશબ્દ તે મનોજ્ઞ, અશુભ-અમનોજ્ઞ શબ્દો. એ રીતે બીજા પણ શબ્દો આ બે ભેદમાં અંતર્ભૂત છે. એ રીતે રૂપના વિષયમાં સુરૂપથી શુકલ પર્યંત ચૌદ ભેદો છે. સુરૂપ તે મનોજ્ઞ, વિપરીત તે દુરૂપ.

દીર્ઘ-લાંબુ, દ્રુત્વ-ટુંકુ, વૃત્તાદિ પાંચ સ્કંધ સંસ્થાનના ભેદ છે. તેમાં વૃત્ત સંસ્થાન મોદક જેવું છે. તે પ્રતર અને ઘન બે ભેદે છે. તે પ્રત્યેક સમ વિષમ પ્રદેશના અવગાટરૂપ ચાર ભેદે છે. બીજા પણ આ રીતે જાણવા.

જેમાં ત્રણ હાંસ છે તે ત્ર્યંસ. જેના ચાર હાંસ છે તે ચતસ્ર. પૃથુલ એટલે વિસ્તીર્ણ. બીજે અહીં આયત્ત કહ્યું છે, તે અહીં દીર્ઘ, દ્રુત્વ, પૃથુલ શબ્દથી વિભાગ કરી કહ્યું છે. કેમકે તે આયત્તધર્મત્વ છે. તે આયત્ત પ્રતર-ઘન-શ્રેણિ ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. વળી તે સમ-વિષમ પ્રદેશથી છ ભેદે છે.

આયત્તના બે ભેદ દીર્ઘ અને દ્રુત્વનું કથન પૂર્વે કહ્યું તે વૃત્તાદિ સંસ્થાનમાં આયત્તની પ્રાયઃ વૃત્તિ દેખાડવા છે. તે આ રીતે - દીર્ઘાયત સ્તંભ ગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ છે ઇત્યાદિ અથવા સૂત્રની ગતિ વિચિત્ર હોવાથી આમ કહ્યું.

પરિમંડલ સંસ્થાન વલય આકારે પ્રતર-ઘનભેદથી બે પ્રકારે છે. રૂપનો ભેદ તે વર્ણ-કૃષ્ણાદિ પાંચ ભેદે છે. પણ હરિદ્ર કપીશાદયના વર્ણના સંસર્ગથી થાય છે, માટે તે કહ્યા નથી. ગંધના બે ભેદ-સુગંધ, દુર્ગંધ. તેમાં જે સન્મુખ કરે તે સુગંધ, વિમુખ કરે તે દુર્ગંધ. - X -. રસ પાંચ પ્રકારે છે - તેમાં કફનાશક તે તીખો રસ,

શરદી દૂર કરે તે કટુ રસ, અણ્નરુચિ અટકાવે તે કષાય રસ. સાંભળવાથી રસ આવે તે અમ્લ. આનંદ-પુષ્ટિ કરે તે મધુર રસ. સંસર્ગથી ઉત્પન્ન લવણરસ કહેલ નથી.

સ્પર્શ આઠ પ્રકારે છે - તેમાં કર્કશ તે કઠિન. યાવત્ શબ્દથી મૃદુ આદિ છ બીજા છે. તેમાં મૃદુ-નમનલક્ષણ છે, ગુરુ-અધોગમન હેતુ છે, લઘુ તે પ્રાયઃ તીર્ઘુ અને ઉર્ધ્વગમન હેતુ છે, શીત-ઠંડીથી કરાયેલ સ્તંભન સ્વભાવવાળો છે, ઉષ્ણ-માર્દવ પાકને કરે છે, સ્નિગ્ધ-સંયોગ થતા તે વસ્તુને ચોટે છે, રૂક્ષ-ચોંટતો નથી. આ રીતે પુદ્ગલ ધર્મોની એકતા કહી હવે પુદ્ગલોથી જોડાયેલ જીવોના અપ્રશસ્ત ધર્મો -૧૮ પાપસ્થાનો કહે છે—

● સૂત્ર-૪૮,૪૯ :-

[૪૮] પ્રાણાતિપાત એક છે યાવત્ પરિગ્રહ એક છે. ક્રોધ એક છે યાવત્ લોભ એક છે, રાગ એક છે, દ્રેષ એક છે યાવત્ પરપરિવાદ એક છે. અરતિરતિ એક છે, માયામૃષા એક છે યાવત્ મિથ્યાદર્શનશત્ય એક છે.

[૪૯] પ્રાણાતિપાત વિરમણ એક છે યાવત્ પરિગ્રહ વિરમણ એક છે. ક્રોધ વિવેક એક છે. યાવત્ મિથ્યાદર્શનશત્ય વિવેક એક છે.

● વિવેચન-૪૮,૪૯ :-

[૪૮] પ્રાણો-ઉચ્ચ્વાસ આદિ, તેનો પ્રાણવાળા સાથે વિયોગ કરાવવો તે પ્રાણાતિપાત-હિંસા કહ્યું છે કે - પાંચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણ બલ, શ્વાસોચ્ચ્વાસ, આયુ, ભગવંતે આ દશ પ્રાણો કહ્યા. તેનો વિયોગ કરવો તે હિંસા. તે હિંસા દ્રવ્ય-ભાવથી બે ભેદે છે. અથવા વિનાશ, પરિતાપ, સંકલેશ ત્રણ ભેદે છે. કહ્યું છે કે - જીવના પર્યાયનો વિનાશ, દુઃખોત્પાદન, સંકલેશ આ ત્રણ વધ જિનેશ્વરે કહ્યા છે, તેને તજવા પ્રયત્ન કરવો. અથવા મન-વચન-કાયા વડે કરવું-કરાવવું-અનુમોદવું ભેદથી નવ પ્રકારે છે. ક્રોધાદિથી ૩૬ ભેદ છે.

મૃષા - મિથ્યા, વાદ - બોલવું તે મૃષાવાદ. તે દ્રવ્ય-ભાવથી બે ભેદે છે. અથવા અભૂતોદ્ભાવનાદિ ભેદે ચાર પ્રકારે છે. જેમકે અભૂતોદ્ભાવન-આત્મા સર્વગત છે, ભૂત નિહવ-આત્મા નથી, વસ્ત્વંતરન્યાસ-ગાયને ઘોડો છે તેમ કહેવું, નિંદા-તું કોટીયો છે... અદત્ત - સ્વામી, જીવ, તીર્થંકર, ગુરુ વડે આજ્ઞા ન અપાયેલ સચિત્ત-અચિત્ત-મિશ્રભેદવાળી વસ્તુનું ગ્રહણ તે અદત્તાદાન-ચોરી. તે વિવિધ ઉપાધિથી અનેક પ્રકારે છે.

સ્ત્રી-પુરુષ યુગલનું કર્મ તે મૈથુન-અબ્રહ્મ. તે મન, વચન, કાયાથી કરવું-કરાવવું-અનુમોદવું એ નવ ભેદે, ઔદારિક-વૈક્રિય શરીરથી ૧૮ ભેદે છે. - X -

જે સ્વીકાર કરાય તે પરિગ્રહ. તે બાહ્ય-અભ્યંતર ભેદથી બે પ્રકારે છે. તેમાં બાહ્ય ધર્મના સાધનો સિવાય ઘન-ધાન્યાદિ અનેક પ્રકારે છે. આભ્યંતર તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદાદિ અનેક ભેદે છે. પરિગ્રહણ કે મૂર્છા.

ક્રોધ-માન-માયા-લોભ તે કષાયમોહનીય કર્મ પુદ્ગલના ઉદય વડે પ્રાપ્ત

જીવપરિણામ છે. કષાયો અનંતાનુબંધી ભેદથી કે અસંખ્યાત અધ્યવસાય સ્થાન ભેદથી અનેક પ્રકારે છે... વેજ્ઞ - પ્રિયનો ભાવ કે કર્મ તે પ્રેમ-તે અપ્રગટ માયા અને લોભ લક્ષણ ભેદ સ્વભાવરૂપ રાગ માત્ર છે.

દોષ - દ્રેષ અથવા દૂષણ તે દોષ તે અપ્રગટ ક્રોધ-માનરૂપ અપ્રીતિ છે.

જાવ - તેમાં કલહ-કજીયો, અભ્યાષ્યાન-પ્રગટ ખોટું આળ ચડાવવું, પૈશુન્ય-ગુપ્ત રીતે છતા-અછતા દોષ પ્રગટ કરવા...પરપરિવાદ-બીજાનું ખરાબ બોલવું તે...અરતિ-રતિ:- અરતિ મોહનીયજન્ય ચિત્ત વિકાર-ઉદ્વેગ લક્ષણ અને તથાવિદ્ય આનંદરૂપ તે રતિ. અરતિરતિ એક જ વિવક્ષિત છે, જેથી કોઈક વિષયમાં રતિ, તેને જ વિષયાંતરથી અરતિ કહે છે. - X - X -

માયામોસ - માયા એટલે કપટ, મૃષા તે જૂઠું બોલવું. માયા સહિત જૂઠું બોલવું તે, તેમાં બે દોષનો યોગ છે. તે માનમૃષા આદિ દોષના ઉપલક્ષણરૂપ છે. કોઈ કહે છે વેષાંતરથી લોકોને ઠગવા તે માયામૃષા છે...પ્રેમ આદિ વિષયભેદથી કે અધ્યવસાય સ્થાન ભેદથી અનેક પ્રકારે છે.

મિથ્યાદર્શન-વિપરીત દૃષ્ટિ, તે જ તોમરાદિ શલ્ય માફક દુઃખહેતુ હોવાથી મિથ્યાદર્શનશલ્ય છે. મિથ્યાદર્શન આભિગ્રહિક, અનભિગ્રહિક, અભિનિવેશિક, અનાભોગિક, સાંશયિક ભેદથી પાંચ પ્રકારે અને ઉપાધિ ભેદથી બહુતર ભેદે છે. ઉક્ત ૧૮ ભેદનું ક્રમથી અનેકપણું છતાં વધ આદિના સામ્યથી એકપણું જાણવું. આ રીતે ૧૮-પાપસ્થાનકો કહ્યા.

[૪૯] એ પાણાઙ્ગાય વેરમણે - તે તેના વિપક્ષના એકપણાને કહે છે. આ સૂત્રો સુગમ છે. વિરમણ - તે વિરતિ, વિવેક - તે ત્યાગ.

પુદ્ગલસહિત જીવદ્રવ્યના ધર્મોનું એકપણું કહ્યું. હવે તેનો ધર્મ હોવાથી કાળના સ્થિતિરૂપણાએ તેના વિશેષ એવા ઉત્સર્પિણી આદિ કહે છે—

● સૂત્ર-૫૦ :-

અવસર્પિણી એક છે સુસમસુસમા એક છે યાવત્ દુસમદુસમા એક છે. ઉત્સર્પિણી એક છે. દૂસમદુસમા એક છે. યાવત્ સુસમસુસમા એક છે.

● વિવેચન-૫૦ :-

કાલ કેમ જણાય છે ? તે કહે છે - બકુલ, ચંપક, અશોકાદિ વૃક્ષોમાં પુષ્પો આવવાના નિયમા દેખાવાથી, નિયામક કાળ છે. તેમાં અવસર્પિણી તે ઘટતા આરકથી કે આયુષ્ય, શરીર આદિ ભાવોને ઘટાડે છે. તે દશ કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ વિશેષ છે. સારામાં સારો, અત્યંત સુખરૂપ તે પહેલો આરો. હાનિના સ્વરૂપ વડે તેનું એકત્વ હોવાથી એકપણું છે. એમ બધે જાણવું. યાવત્ શબ્દ મર્યાદા બતાવે છે, તે સ્થાનાંતરે પ્રસિદ્ધ છે, ત્યાંથી જાણવું તે 'દુસમદુસમ' સુધી કહેવું. સૂત્ર લાઘવાર્થે આ અતિદેશ છે. - X - 'એક' શબ્દ બધે જોડવો જેમકે - ણાસુસમા, ણાસુસમદુસમા આદિ તેનું સ્વરૂપ શબ્દાનુસારથી જાણવું. તેનું પ્રમાણ ક્રમશઃ પહેલા ત્રણ આરામાં ચાર, ત્રણ,

બે કોડાકોડી સાગરોપમ છે, ચોથાનું ૪૨,૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ છે, છેલ્લા બેનું પ્રત્યેકનું ૨૧-૨૧ હજાર વર્ષ છે.

વળી આરાની અપેક્ષાએ જે વૃદ્ધિ પામે તે અથવા ભાવો, આયુષ્યાદિની વૃદ્ધિ કરાવે તે ઉત્સર્પિણી, કાલમાન અવસર્પિણી મુજબ. અત્યંત દુઃખરૂપ તે દુસમદુસમા નામે પહેલો આરો, યાવત્ થી ણા દુસમા, ણા દુસમસુસમા ઇત્યાદિ પાઠ જાણવો. કાલમાન પૂર્વોક્ત, માત્ર ઉલટાક્રમે જાણવું.

જીવ, પુદ્ગલ, કાલલક્ષણ દ્રવ્યની વિવિધ ધર્મવિશેષથી એકત્વ પ્રરૂપણા કરી, હવે સંસારી મુક્ત જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્ય વિશેષોના તથા નારક અને પરમાણુ આદિના સમુદાયરૂપ ધર્મની - X - X - વર્ગણાને કહે છે.

● સૂત્ર-૫૧ :-

નૈરચિકોની વર્ગણા એક છે, અસુરકુમારોની વર્ગણા એક છે, એ રીતે ચોવીશ દંડક યાવત્ વૈમાનિકોની વર્ગણા એક છે. ભવસિદ્ધિક, અભવસિદ્ધિક, ભવસિદ્ધિક નૈરચિક, અભવસિદ્ધિક નૈરચિક - યાવત્ - એ રીતે ભવસિદ્ધિક વૈમાનિક, અભવસિદ્ધિક વૈમાનિક તે પ્રત્યેકની વર્ગણા એક-એક છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ, મિથ્યાદૃષ્ટિઓ, મિશ્રદૃષ્ટિઓ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ નૈરચિકો, મિથ્યાદૃષ્ટિ નૈરચિકો એ પ્રમાણે યાવત્ સ્તાનિત કુમારો એ પ્રત્યેકની વર્ગણા એક-એક છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ પૃથ્વીકાયિકોની વર્ગણા એક છે. એ રીતે યાવત્ વનસ્પતિકાયિકોની વર્ગણા એક છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ બેષન્દ્રિયોની વર્ગણા એક છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ બેષન્દ્રિયોની વર્ગણા એક છે, એ રીતે તેષન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિયોની પણ જાણવી. બાકીનાની નૈરચિકવત્ યાવત્ મિશ્રદૃષ્ટિ વૈમાનિકોની વર્ગણા એક છે. કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો, શુક્લપાક્ષિક જીવો, કૃષ્ણપાક્ષિક નૈરચિક, શુક્લપાક્ષિક નૈરચિકની પ્રત્યેકની એક-એક વર્ગણા છે. એવી રીતે ચોવીશ દંડકો કહેવા.

કૃષ્ણલેશ્યાની, નીલલેશ્યાની યાવત્ શુક્લલેશ્યાની પ્રત્યેકની વર્ગણા એક-એક છે. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા નૈરચિકો યાવત્ કાપોતલેશ્યાવાળા નૈરચિકોની વર્ગણા એક છે, એ રીતે જેટલી જેની લેશ્યાઓ તે કહે છે—

ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, પૃથ્વી-આઉ-વનસ્પતિકાયિકોને પહેલી ચાર લેશ્યા છે. તેઉ-વાયુ, બે-ત્રણ-ચાર ઇન્દ્રિયોને પહેલી ત્રણ લેશ્યા છે, પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકો અને મનુષ્યોને છ લેશ્યા છે, જ્યોતિષ્કોને એક તેજોલેશ્યા છે, વૈમાનિકોને ઉપરની ત્રણ લેશ્યા છે.

કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવસિદ્ધિકોની એક વર્ગણા છે, એ પ્રમાણે છ એ લેશ્યામાં બે-બે પદો કહેવા. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવસિદ્ધિક નૈરચિકો અને કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા અભવસિદ્ધિક નૈરચિકોની એક-એક વર્ગણા છે. એ રીતે જેની જેટલી લેશ્યાઓ હોય તેની તેટલી કહેવી યાવત્ વૈમાનિકોની.

કૃષ્ણલેશ્યિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ, કૃષ્ણલેશ્યિક મિથ્યાદૃષ્ટિ, કૃષ્ણલેશ્યિક મિશ્રદૃષ્ટિ

તે પ્રત્યેકની એક-એક વર્ગણ છે, એવી રીતે છ એ લેશ્યાને વિશે યાવત્ વૈમાનિક જેની જેટલી દૈષ્ટિ. કૃષ્ણલેશ્યેક કૃષ્ણપાક્ષિકો, કૃષ્ણલેશ્યેક શુકલપાક્ષિકોની એક-એક વર્ગણ છે. યાવત્ વૈમાનિક જેની જેટલી લેશ્યાઓ. આ પ્રમાણે આઠ પદ વડે ચોવીશે દંડક જાણવા.

તીર્થ સિદ્ધોની વર્ગણ એક છે, એ રીતે યાવત્ એક સિદ્ધોની વર્ગણ એક છે. પ્રથમ સમય સિદ્ધોની યાવત્ અનંત સમયસિદ્ધોની વર્ગણ એક-એક છે. પરમાણુ પુદ્ગલોની યાવત્ અનંતપ્રદેશિક સ્કંધોની વર્ગણ એક-એક છે. એક પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલો યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલોની પ્રત્યેકની વર્ગણ એક-એક છે. એક સમય સ્થિતિક યાવત્ અસંખ્યાત સમય સ્થિતિક પ્રત્યેક પુદ્ગલોની વર્ગણ એક એક છે. એકગુણ કાળા યાવત્ અસંખ્યાત ગુણ કાળા વર્ણવાળા પ્રત્યેક પુદ્ગલોની વર્ગણ એક એક છે.

આ પ્રમાણે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની વર્ગણ કહેવી, તે યાવત્ અનંતગુણ રૂક્ષ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલોની વર્ગણ એક છે. જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ-અજઘન્યોત્કૃષ્ટ પ્રત્યેક સ્કંધોની વર્ગણ એક-એક છે. એ રીતે જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ અવગાહનાવાળા સ્કંધોની પ્રત્યેકની વર્ગણ એક-એક છે. જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ સ્થિતિવાળા પ્રત્યેક સ્કંધોની વર્ગણ એક-એક છે. જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ ગુણ કાળા વર્ણવાળા પ્રત્યેક સ્કંધોની વર્ગણ એક-એક છે. એ રીતે યાવત્ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શોની વર્ગણ એક-એક કહેવી યાવત્ મધ્યમ ગુણ રૂક્ષ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલોની વર્ગણ એક છે.

● વિવેચન-૫૧ :-

નેરઙ્ગયાણ - જેનાથી ઇચ્છિત ફળરૂપ કર્મ નીકળી ગયું છે તે નિરય-નરકાવાસ, તેમાં ઉત્પન્ન તે નૈરયિક - ક્ષિપ્ત જીવ વિશેષ. તેઓ પૃથ્વી, પ્રસ્તટ, નરકાવાસ, સ્થિતિ, ભવ્યત્વાદિ ભેદથી અનેકવિધ છે, તે સર્વેની વર્ગણ વર્ગ સમુદાયરૂપ છે. સર્વત્ર નારકત્વાદિ પર્યાય સામ્યતાથી એકત્વ છે. તથા અસુરો, તે નવયૌવનતાથી કુમાર માફક કુમાર હોવાથી અસુરકુમારો, તેઓની વર્ગણ એક છે. ચોવીશ પદ વડે બંધાયેલ જે દંડક એટલે વાક્ય પદ્ધતિ તે ચોવીશ દંડક છે, તે અહીં કહેવા યોગ્ય છે, તે આ છે—

નેરયિકોનો-૧, અસુરાદિના-૧૦, પૃથ્વી આદિના-૫, બેષન્દ્રિયાદિ તિર્યચના-૪, મનુષ્યનો-૧, વ્યંતરનો-૧, જયોતિષ્કનો-૧, વૈમાનિકનો-૧, એમ ચોવીશ દંડક કહ્યા છે. ભવનપતિ દશ પ્રકારે - અસુર, નાગ, સુવર્ણ, વિદ્યુત્, અગ્નિ, દ્વીપ, ઉદયિ, દિશિ, પવન અને સ્તનિત. આ ક્રમે સૂત્રો કહેવાય યાવત્ ચોવીશમો દંડક એક વૈમાનિક પર્યતની વર્ગણ છે.

શંકા-નારકોનું અસ્તિત્વ જ દુઃસાધ્ય છે, તો તેના ધર્મરૂપ વર્ગણનું એક કે અનેકપણું કયાંથી હોય ? કેમકે સાધક પ્રમાણ અભાવે નારક નથી.

સમાધાન-તમે કહેલ હેતુ અસિદ્ધ છે, કેમકે તેનું સાધક અનુમાન છે.-તે આ રીતે - પ્રકૃષ્ટ પાપકર્મ ફળને વિધમાન ભોગવનાર છે. પુન્યકર્મના ફળ જેમ કર્મનું ફળ હોવાથી. તિર્યચ, મનુષ્ય પ્રકૃષ્ટ પાપફળ ભોક્તા નથી કેમકે ઔદારિક શરીરીને ઉત્કૃષ્ટ પાપફળ ભોગવવું, વિશિષ્ટ દેવજન્મના કારણભૂત પ્રકૃષ્ટ પુન્યફળ માફક અશક્ય છે. કહ્યું છે કે—

જેમ અવશેષ-પાપફળ ભોક્તા તિર્યચ, મનુષ્યો પ્રત્યક્ષ છે, તેમ પ્રકૃષ્ટ પાપ ફળ ભોક્તા કોઈ ચોક્કસ છે અને તે નારકો છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. [શંકા] અતિ દુઃખી તિર્યચ, મનુષ્યો જ ઉત્કૃષ્ટ પાપ ફળ ભોક્તા હોવાથી તેમને જ નારકો માનવા જોઈએ. [સમાધાન-] નરક ભૂમિ જેવું પ્રકૃષ્ટ દુઃખ તિર્યચ, મનુષ્યોને ન હોય. દેવના ઉત્કૃષ્ટ સુખ માફક તિર્યચ, મનુષ્યોને જેમ ઉત્કૃષ્ટ સુખ નથી તેમ દુઃખ પણ ઉત્કૃષ્ટ નથી.

શંકા-દેવો પણ છે કે નહીં એ સંદેહ હોવાથી તેમનું દોષાંત ખોટું છે.

સમાધાન-દેવ એ સાર્થક પદ છે, ઘટની જેમ વ્યુત્પત્તિવાળું છે, તેથી દેવો છે તેમ માનવું. [શંકા] મનુષ્યમાં ગુણ-ઋદ્ધિ સંપન્ન અર્થવત્ દેવપદ થશે, તેથી વિવક્ષિત દેવપદ સિદ્ધ નહીં થાય. [સમાધાન] આ નર વિશેષનું દેવત્વ છે તે ઔપચારિક છે અને સત્ય અર્થની સિદ્ધિથી ઉપચાર થાય છે. જેમ સ્વાભાવિક સિંહનો સદ્ભાવ હોય તો માણવકમાં સિંહનો ઉપચાર થાય. - X - X - દેવો વિશે સંદેહ કરવો યોગ્ય નથી. કેમકે ચંદ્રાદિ વિમાનો પ્રત્યક્ષ છે. વળી તેનાથી જગત્ને ઉપઘાત અને અનુગ્રહ કરાયેલ છે. [શંકા] ચંદ્રાદિ દેવો તમે કહો છો, તે આલય માત્ર છે, પણ દેવો નથી. જેમ શૂન્ય નગરના ગૃહો કેવલ સ્થાન માત્ર છે. તેમ ચંદ્રાદિ વિમાનો સ્થાન માત્ર છે. [સમાધાન] નિવાસ સ્થાન નિત્ય શૂન્ય નથી, તેમ દેવો છે. - X - તે દેવોના અસુરાદિ ભેદ આપ્ત વચનોથી જાણવા.

[શંકા]-પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-વનસ્પતિને જીવ કેમ માનવા ? કેમકે તેમનામાં ઉચ્ચવાસાદિ ધર્મો પ્રતીત નથી. [સમાધાન] તે આપ્તવચન અને અનુમાનથી પ્રતીત છે. તેમાં આ સૂત્ર તે આપ્તવચન છે અને અનુમાન-વનસ્પતિ, પરવાળા, લવણ, પત્થર આદિ પોતપોતાના સ્થાનમાં વર્તતા સમાનજાતિય અંકુરોનો સદ્ભાવ હોવાથી - X - જીવસહિત છે. - X - અહીં 'સમાનજાતિય'નું ગ્રહણ છે, તે 'શૃંગ-અંકુર' નિષેધાર્થ છે. - X - તથા પૃથ્વી ખોદતા નીકળતું જળ દેડકા માફક જીવસહિત છે અથવા આકાશ સંબંધી પાણી, આકાશથી પડતા મત્સ્ય માફક સજીવ છે. - X -

વાયુ બીજાની પ્રેરણા રહિત તિર્યક્ અનિયમિત દિશામાં ગાય માફક ગતિ કરવાથી જીવસહિત છે. 'અપરપ્રેરિત' શબ્દ ગ્રહણ ટેફા આદિ વ્યભિચાર દોષના પરિહારાર્થે છે. 'તિર્યક્' શબ્દથી ઉર્ધ્વગતિ ધૂમ્ર, 'અનિયમિત' ગ્રહણથી નિયમિત ગતિ પરમાણુ દોષનો પરિહાર છે તથા 'અગ્નિ', આહાર ગ્રહણથી અગ્નિની વૃદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર થવાથી અને વિકારનું પુરુષ માફક પ્રત્યક્ષ હોવાથી જીવ સહિત છે. અથવા

પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ વાદળા આદિના વિકારરહિત મૂર્ત જાતિયત્વથી ગાય આદિના શરીરની જેમ જીવના શરીરો છે. વાદળાદિ વિકારો મૂર્તજાતિયત્વ હોવા છતાં તે જીવના શરીરો નથી તે દોષના પરિહાર માટે હેતુમાં અબ્રાહિવિકારવર્જિત વિશેષણ મૂક્યું.

કહ્યું છે કે - X - પૃથ્વી આદિ શસ્ત્રહત હોય તો નિર્જીવ, અન્યથા સજીવ છે. હવે વનસ્પતિનું વિશેષથી સચેતનત્વ કહે છે - જન્મ, જરા, જીવન, મરણ, સંરોહણ, આહાર, દોહદ, રોગ અને ચિકિત્સા વડે સ્ત્રીની માફક વૃક્ષો ચેતન સહિત છે. રીસામણી આદિ વનસ્પતિ, કીડાદિ માફક સ્પર્શ માત્રથી સંકોચાય છે. હે વ્યક્ત ! તું જાણ કે વેલડી આદિ સ્વરક્ષણ માટે વાડ પર આશ્રય માટે ચડે છે. શમી આદિ વૃક્ષો, નિદ્રા-જાગવું-સંકોચાદિ પામે છે, એમ સ્વીકારેલ છે, બકુલ, ચંપકાદિ શબ્દાદિ વિષયથી સાક્ષાત્કાર પામે છે.

‘एगा भवसिद्धि’ ભવિષ્યકાળમાં થનારી સિદ્ધિ નિર્વૃત્તિ જેઓને છે તે ભવસિદ્ધિક-ભવ્યો છે, તેનાથી વિપરીત તે અભવસિદ્ધિક-અભવ્ય છે. [શંકા] જીવપણું સમાન છતાં ભવ્ય-અભવ્યમાં શો ભેદ છે ? સ્વભાવથી ભેદ છે, દ્રવ્યત્વથી જીવ-આકાશની સમાનતા છે, પણ સ્વભાવથી ભેદ છે. જીવ અને આકાશનું દ્રવ્યત્વ, સત્વ, પ્રમેયત્વાદિપણે તુલ્ય છતાં સ્વભાવથી ભેદ છે - અજીવ, જીવ માફક છે, તેમ ભવ્ય-અભવ્યનો સ્વભાવ ભેદ છે. - X -

एगा सम्महिद्वियाण. - સમ્યગ્ - અવિપરીત, દૃષ્ટિ-દર્શન. જેમને તત્ત્વોની રુચિ છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો, મિથ્યાત્વ મોહનીયના ક્ષય, ક્ષયોપશમ, ઉપશમથી થાય છે. તથા મિથ્યા-વિપર્યાસવાળી, તીર્થંકર વડે કહેવાયેલ પદાર્થમાં જેમની શ્રદ્ધારહિત દૃષ્ટિ છે, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો, મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી જીવનવચનની અરુચિવાળા છે. કહ્યું છે કે—

સૂત્રોક્ત એક અક્ષર પણ ન રુચવાથી મનુષ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે. તીર્થંકર ઉક્ત સૂત્ર તેમને અપ્રમાણ છે. તથા જેમની સમ્યક્ - મિથ્યા દૃષ્ટિ છે તે મિશ્રદૃષ્ટિ જીવો જિનોક્ત ભાવો પ્રતિ ઉદાસીન હોય છે. આ ગંભીર સંસારસમુદ્ર મધ્યે વર્તતો જીવ અનાભોગ - X - યથાપ્રવૃત્તિ કરણ વડે પ્રાપ્ત થયેલ અંતઃ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિક મિથ્યાત્વ વેદનીય કર્મની સ્થિતિને અંતર્મુહૂર્ત ઉદય ક્ષણથી ઓળંગી અપૂર્વકરણ અને અનિર્વૃત્તિકરણની સંજ્ઞાવાળા વિશુદ્ધ વિશેષો વડે અંતર્મુહૂર્ત કાલપ્રમાણ અંતઃકરણ કરે છે. તે કરવાથી કર્મની બે સ્થિતિ થાય છે અંતરકરણની નીચેની પ્રથમ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત માત્ર છે, તેની ઉપરની બાકીની સ્થિતિ તે બીજી સ્થિતિ. ત્યાં પ્રથમ સ્થિતિમાં મિથ્યાત્વના દલિકોના વેદનથી આ જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તે જીવ અંતર્મુહૂર્ત વડે તે પ્રથમ સ્થિતિ નાશ થતાં મિથ્યાત્વ દલિક વેદન અભાવથી અંતરકરણના પ્રથમ સમયે તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પામે છે. - X - મિથ્યાત્વ મોહનીયના કર્મના વેદનરૂપ અગ્નિ. અંતરકરણને પ્રાપ્ત થઈને ઠરી જાય છે. તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પામીને દર્શન-મોહનીયરૂપ અશુદ્ધ કર્મ ત્રણ પ્રકારે થાય—

અશુદ્ધ, અર્ધવિશુદ્ધ, વિશુદ્ધ. તે ત્રણ પુંજ મધ્યે જ્યારે અર્ધ વિશુદ્ધપુંજ ઉદય થાય ત્યારે તેના ઉદયવશથી જીવને અરિહંતે કહેલ તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન્ અર્ધવિશુદ્ધ રૂપે થાય છે, ત્યારે મિશ્ર શ્રદ્ધાન્થી અંતર્મુહૂર્ત તે જીવ મિશ્રદૃષ્ટિ થાય છે. પછી અવશ્ય સમ્યક્ત્વ કે મિથ્યાત્વ પુંજને પામે છે. સમ્યગ્-મિથ્યા-મિશ્રદૃષ્ટિ વડે વિશેષિત અન્ય દંડક કહ્યો. તેમાં નારક, અસુરાદિ ૧૧-પદોને વિશે ત્રણ દૃષ્ટિ છે. તેથી કહ્યું કે - પૃથ્વી આદિ પાંચ દંડકમાં એક મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે. તે કારણથી પૃથ્વી આદિ મિથ્યાત્વથી ઉપદેશાય છે.

કહ્યું છે - ચોટે ગુણસ્થાનકવાળા ત્રણ જીવો છે, સ્થાવરો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે. બેઘન્દ્રિયાદિને મિશ્રદૃષ્ટિ નથી, કેમકે સંજ્ઞીને જ તેનો સદ્ભાવ છે. તેથી તેમને સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિપણાએ જ વ્યપદેશ કરાય છે. એ રીતે ત્રણ-ચાર ઘન્દ્રિયવાળાને બેઘન્દ્રિય માફક વર્ગાણા એકત્વ કહેવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચ- આદિ પાંચ દંડકોમાં દર્શન ત્રણ પણ છે, તેથી તેનું ત્રણ પ્રકારે કથન છે. આ કારણથી જ કહ્યું. સેસા જહા નેરઙ્ગ. - X - X -

હવે કૃષ્ણપાક્ષિક, શુક્લપાક્ષિકનાં લક્ષણ કહે છે - જે જીવોને અપાર્ણ પુદ્ગલ પરાવર્ત સંસાર બાકી હોય તે નિશ્ચયથી શુક્લપાક્ષિક છે, જેમને તેથી અધિક સંસાર હોય તે કૃષ્ણપાક્ષિક છે. આ ચોથો દંડક છે.

एगा कणह्लेसाण. જેનાથી જીવ કર્મની સાથે ચોટે તે લેશ્યા. કહ્યું છે - ચિત્રકાર્યમાં શ્લેષની જેમ કર્મબંધની સ્થિતિને કરનારી આ લેશ્યાઓ છે. તથા કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યની સહાયતાથી સ્ફટિક જેવો જે આત્માનો પરિણામ, તેમાં આ લેશ્યા શબ્દ જોડાય છે આ લેશ્યા યોગની પરિણતિરૂપત્વથી અને યોગ શરીર નામકર્મની પરિણતિ વિશેષ હોવાથી શરીર નામકર્મ પરિણતિરૂપ છે. પ્રજાપના વૃત્તિકર્તા કહે છે - યોગના પરિણામ તે લેશ્યા. આમ કેમ કહ્યું ?

જે હેતુથી સયોગી કેવલી શુક્લ લેશ્યાના પરિણામ વડે વિચરીને શેષ અંતર્મુહૂર્ત રહેતા યોગનિરોધ કરે છે, તેથી અયોગીત્વ, અલેશ્યત્વ પામે છે. આ કારણથી યોગના પરિણામ તે લેશ્યા. તે યોગ શરીરનામકર્મની પરિણતિ વિશેષ છે, તેથી કહ્યું છે - કર્મ જ કાર્મણ અને અન્ય શરીરોનું કારણ છે તેથી ઔદારિક શરીરયુક્ત આત્માની વીર્ય પરિણતિ વિશેષ તે કાયયોગ છે.

ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરના વ્યાપારથી ગ્રહણ કરેલ વાગ્દ્રવ્ય સમૂહની સહાયતાથી જીવનો વ્યાપાર તે વાગ્યોગ. ઔદારિક શરીર વ્યાપારથી ગૃહીત મનોદ્રવ્ય સમૂહની સહાયતાથી જે જીવ વ્યાપાર તે મનોયોગ. તેથી જેમ કાયાદિ કરણયુક્ત આત્માની વીર્ય પરિણતિ યોગ કહેવાય, તેમ લેશ્યા પણ આત્માની વીર્ય પરિણતિરૂપ છે. અન્ય આચાર્ય કહે છે - કર્મનો જે રસ તે લેશ્યા. તે દ્રવ્ય-ભાવથી બે પ્રકારે છે. કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યો તે દ્રવ્ય લેશ્યા. ભાવલેશ્યા તે કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન જીવના પરિણામ. આ લેશ્યા છ પ્રકારે છે, તેનું સ્વરૂપ જાંબૂના ફળને ખાનાર છ પુરુષ

કે ગ્રામઘાતક છ પુરુષ દેષ્ટાંતે જાણવું.

લેશ્યાના સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - કૃષ્ણ વર્ણ દ્રવ્યસહાયતાથી ઉત્પન્ન અશુભ પરિણામરૂપ લેશ્યા, જેમને છે તે કૃષ્ણલેશ્યક. આ રીતે બાકીના પદો જાણવા. વિશેષ એ કે - નીલ લેશ્યા કંઈક સુંદર રૂપવાળી છે, આ રીતે આ જ ક્રમ વડે - X - ત્રણ સૂત્રો જાણવા. તેમાં કબૂતરના વર્ણ વડે સમાન ધૂમ્ર દ્રવ્યોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન તે કાપોત લેશ્યા, કંઈક શુભતર છે. તેજ-અગ્નિની જવાળા જેવા વર્ણવાળી-લાલ દ્રવ્યની સહાયતાથી ઉત્પન્ન તે તેજોલેશ્યા, શુભ સ્વભાવવાળી છે. પદ્મગર્ભ વર્ણવાળા પીળા દ્રવ્યોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન તે પદ્મલેશ્યા શુભતર છે. શુકલ વર્ણવાળા દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન તે શુકલ લેશ્યા અતિ શુભ છે.

આ લેશ્યાઓનું વિશેષ સ્વરૂપ લેશ્યા અધ્યયનથી જાણવું. નારકોની જેમ જે અસુરાદિની જેટલી લેશ્યાઓ છે, તેના કથનથી તેની વર્ગાણાનું એકત્વ જાણવું. ભવળે - આદિ સૂત્ર વડે તે લેશ્યાના પરિણામો કહેતા સંગ્રહણી ગાથા-

નરકોને વિશે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત એ ત્રણ લેશ્યા છે, ત્રીજી નરકમાં કાપોત અને નીલ લેશ્યા છે, પાંચમી નરકમાં નીલ અને કૃષ્ણ લેશ્યા છે. ભવનપતિ અને વ્યંતરને કૃષ્ણાદિ ચાર, જ્યોતિષ્ક-સૌધર્મ-ઘશાનમાં એક તેજોલેશ્યા, સન્ત કુમાર-માહેન્દ્ર-બ્રહ્મલોકે પદ્મલેશ્યા, તેથી ઉપરનાને શુકલ લેશ્યા છે.

બાદર પૃથ્વી, પાણી અને પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં કૃષ્ણાદિ ચાર લેશ્યા, ગર્ભજ તિર્યક અને મનુષ્યને છ લેશ્યા અને બાકીનાને ત્રણ લેશ્યા છે. આ સામાન્ય લેશ્યાદંડક કહ્યો. એ જ ભવ્ય-અભવ્યના વિશેષણથી અન્ય દંડક છે. - X -. આ રીતે કૃષ્ણ લેશ્યાની જેમ કૃષ્ણાદિ છ માં, અન્યથા નીલ આદિ પાંચમાં કથન કરવા યોગ્ય થશે. ભવ્ય-અભવ્ય લક્ષણ બળે પદ દરેક લેશ્યા પ્રત્યે કહેવા. જેમકે ણા નીલલેસાણં ભવસિદ્ધિયાણં વગ્ગણા આદિ. લેશ્યાદંડકમાં જ દર્શનત્રય વિશેષિત અન્ય દંડક છે - ણા કળહલેસાણં સમ્મહિદ્ધિયાણમિ - આદિ.

જે નારકીને જેટલી દૈષ્ટિ-સમ્યક્ત્વાદિ છે, તેને તેટલી દૈષ્ટિ કહેવી. તેમાં એકેન્દ્રિયોને મિથ્યાત્વ જ છે, વિકલેન્દ્રિયને સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ છે અને શેષ દંડકમાં ત્રણે દૈષ્ટિઓ હોય છે. લેશ્યા દંડક જ કૃષ્ણ-શુકલ પદ્મ વિશિષ્ટ અન્ય દંડક છે. ણા કળહલેસાણં કળહપચ્ચિયાણ - આદિ.

હવેના આઠ પદ વડે ચોવીસે દંડકમાં એક-એક વર્ગાણા કહેવી. તે આઠ પદ આ છે - ઓઘ, ભવ્યાદિ, દર્શન, પદ્મ, લેશ્યા, ભવ્યવિશિષ્ટ, દર્શનવિશિષ્ટ અને પદ્મવિશિષ્ટ લેશ્યાવાળા વર્ગાણા જાણવી. હવે સિદ્ધવર્ગાણા કહે છે - સિદ્ધો બે ભેદે-૧-અનંતર સિદ્ધ, ૨-પરંપર સિદ્ધ. તેમાં અનંતર સિદ્ધો પંદર ભેદે છે, તેની વર્ગાણાનું એકત્વ કહે છે. ણાતિથ્યે ઇત્યાદિ વડે. તેમાં જેના વડે તરાય તે તીર્થ, દ્રવ્યથી નદી આદિનો સમ ભૂમિભાગ કે ભૌતાદિ પ્રવચન. તેના અપ્રધાનપણથી દ્રવ્યતીર્થતા છે. ભાવથી તરણીય સંસારસાગરને દ્રવ્યતીર્થ વડે તરવું અશક્ય છે. તેમજ સાવધ

હોવાથી અપ્રધાન છે. ભાવતીર્થ તે સંઘ છે, જે કારણથી જ્ઞાનાદિ ભાવ વડે તેના વિપક્ષ ભૂત અજ્ઞાનાદિ અને સંસારથી તારે છે.

અથવા કોઘાગ્નિદાહનો ઉપશમ, લોભતૃષ્ણા નિરાસ અને કર્મમલ દૂર કરવારૂપ ત્રણ લક્ષણોમાં અથવા જ્ઞાનાદિ લક્ષણમાં ત્રણ અર્થમાં જે રહે છે તે ત્રિસ્થને પ્રાકૃતમાં તીર્થ કહે છે. - X - તીર્થ તે સંઘ, સંઘ તે તીર્થ. અહીં તેનો વિશેષણ-વિશેષ્ય સંબંધ છે. - X - અહીં અર્થ શબ્દ ફલવાચક છે અથવા જ્ઞાનાદિ ત્રણ અર્થો છે જેને તે ત્ર્યર્થ [તીર્થ] કહ્યું છે. કે - X - અહીં અર્થ શબ્દ વસ્તુનો પર્યાયવાચી છે, તે તીર્થના સમ્યક્દર્શનાદિ ત્રણ અર્થો છે. તે તીર્થ હોય ત્યારે ઋષભસેન ગણધરાદિ માફક જેઓ સિદ્ધ થયા છે, તે તીર્થ સિદ્ધ, તેઓની વર્ગાણા એક છે.

અતીર્થ - તીર્થાન્તરમાં સાધુઓના અભાવકાળમાં જાતિસ્મરણાદિ વડે જેમણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે મરુદેવી માફક અતીર્થ સિદ્ધ છે. એવં શબ્દથી ણા તિથ્યગર સિદ્ધાણં વગ્ગણા ઇત્યાદિ જાણવું. ઉક્ત લક્ષણવાળા તીર્થને અનુકૂલપણાથી, હેતુપણાથી કે સ્વભાવપણાથી જે કરે તે તીર્થકર છે. કહ્યું છે કે - આનુલોમ્ય, હેતુ, તત્ત્વભાવત્વથી જે ભાવતીર્થને કરે છે - પ્રકાશે છે તે હિત કરનારા તીર્થકરો છે, તીર્થકરરૂપે સિદ્ધ થાય તે 'ઋષભ' આદિ માફક તીર્થકર સિદ્ધ કહેવાય છે, તેઓની એક વર્ગાણા છે.

અતીર્થકર સિદ્ધો-સામાન્ય કેવલી થઈ જે સિદ્ધ થાય તે ગૌતમાદિ, સ્વયં તત્ત્વને જાણે તે સ્વયંબુદ્ધ થઈને સિદ્ધ થાય, અનિત્યાદિ ભાવના કારણથી કોઈ એક પદાર્થ નિમિત્તે-જેમકે વૃષભ, જોઈને પરમાર્થ જાણનારા તે પ્રત્યેકબુદ્ધ થઈ સિદ્ધ થાય તે પ્રત્યેક બુદ્ધોની વર્ગાણા એક છે.

સ્વયંબુદ્ધ અને પ્રત્યેક બુદ્ધોને બોધિ, ઉપધિ, શ્રુત, લિંગથી ભેદ છે. સ્વયંબુદ્ધોને બાહ્ય નિમિત્ત વિના બોધિ પ્રાપ્ત થાય, પ્રત્યેક બુદ્ધોને તેની અપેક્ષાએ, જેમ કરકંડુ આદિને થઈ. સ્વયંબુદ્ધોને પાત્ર, પાત્ર બંધ, પાત્રસ્થાપન, પાત્રકેસરિકા, પલ્લા, રજસ્ત્રાણ, ગુચ્છા, પાત્રનિર્યોગ, ત્રણ વસ્ત્રો, રજોહરણ અને મુહપતિ એ બાર ઉપધિ હોય છે, પ્રત્યેકબુદ્ધોને નવ ઉપધિ હોય છે. સ્વયંબુદ્ધને પૂર્વભવે ભણેલ શ્રુતનો નિયમ નથી, પ્રત્યેકબુદ્ધને નિયમા પૂર્વે શ્રુતાભ્યાસ હોય. સ્વયંબુદ્ધોને મુનિવેશ આચાર્ય સમીપે પણ હોય જ્યારે પ્રત્યેકબુદ્ધોને તે દેવતા આપે છે.

બુદ્ધબોધિત - આચાર્યાદિ વડે બોધ પામીને સિદ્ધ થાય તે બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ. તેમની એક વર્ગાણા છે. ઉક્ત સિદ્ધો સ્ત્રી-પુરુષ કે નપુંસકલિંગે હોય છે. તેઓ રજોહરણાદિ અપેક્ષાએ સ્વલિંગસિદ્ધ કે પરિત્રાજકાદિ વેશે અન્યલિંગસિદ્ધ થાય કે મરુદેવી માફક ગૃહિલિંગે સિદ્ધ થાય. એક સમયે એક-એક સિદ્ધ થાય તે એક સિદ્ધ અને એક સમયે બે થી ૧૦૮ સુધી સિદ્ધ થાય તે અનેક સિદ્ધ. તે બધાંની [પ્રત્યેકની] એક એક વર્ગાણા છે.

અનેક સમય સિદ્ધની પ્રરૂપણા ગાથાનું વિવરણ-જ્યારે એક સમયે એકથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ ૩૨-સુધી સિદ્ધ થાય ત્યારે બીજા સમયે પણ ૩૨-એ રીતે સતત આઠ

સમય સુધી ૩૨-સિદ્ધ થાય છે, પછી અવશ્ય આંતરુ પડે છે, વળી જ્યારે એક સમયમાં ૩૩ થી ૪૮ પર્યંત સિદ્ધ થાય ત્યારે નિરંતર સાત સમય સુધી સિદ્ધ થાય પછી ચોક્કસ આંતરુ પડે. એ રીતે જ્યારે ૪૯ થી ૬૦ સુધી એક સમયે સિદ્ધ થાય ત્યારે નિરંતર છ સમય સુધી સિદ્ધ થાય પછી અવશ્ય સમયાદિ આંતરુ પડે. એ રીતે અન્યત્ર પણ યોજવું યાવત્ જો એક સમયે ૧૦૮ સિદ્ધ થાય તો અવશ્ય સમયાદિ આંતરુ પડે.

બીજા આચાર્યો કહે છે - જો આઠ સમય નિરંતર સિદ્ધ થાય તો પહેલા સમયે જઘન્યથી એક ઉત્કૃષ્ટથી ૩૨, બીજા સમયે જઘન્યથી એક, ઉત્કૃષ્ટથી ૪૮ સિદ્ધ થાય એ રીતે બધે જઘન્યથી એક, ઉત્કૃષ્ટથી ૩૨ આદિ કહેવા.

આ રીતે ભૂતભાવરૂપ સમીપ સંબંધ વડે તીર્થાદિ ભેદે ૧૫ પ્રકારના અનંતર સિદ્ધોની વર્ગણાનું એકપણું કહેવું. હવે પરંપર સિદ્ધો - કહે છે.

તેમાં અપ્રથમ સમય સિદ્ધ આદિ ૧૩ સૂત્રો છે. પ્રથમ સમયમાં સિદ્ધ નહીં તે અપ્રથમસમય સિદ્ધ, સિદ્ધત્વ બીજા સમયવર્તીની એક વર્ગણા છે યાવત્ બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ-છ-સાત-આઠ-નવ-દશ-સંખેજજ-અસંખેજજ સમય સિદ્ધ એમ જાણવું. તેમાં ત્રણ સમયાદિમાં દ્વિસમયસિદ્ધાદિ કહેવા અથવા સામાન્યથી અપ્રથમસમયસિદ્ધ નામ વિશેષથી દ્વિસમયસિદ્ધ નામ કહેવાય છે. આ કારણથી તેમની વર્ગણા એક છે. કયાંક “પ્રથમ સમય સિદ્ધ” એવો પાઠ છે. ત્યાં અનંતર-પરંપર સમય સિદ્ધ ભેદ ન કહીને પ્રથમ સમય સિદ્ધને અનંતરસમય સિદ્ધ છે એમ વ્યાખ્યા કરવી. બાકી યથાશ્રુત કહેવું.

અહીંથી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ આશ્રીને પુદ્ગલ વર્ગણા એકત્વ વિચારાય છે - પૂરણ, ગલન સ્વભાવવાળા તે પુદ્ગલો, તે સ્કંધો પણ હોય માટે કંઈક વિશેષ કહે છે - પરમાણુ એટલે નિષ્પ્રદેશ પુદ્ગલોની એક વર્ગણા. એવં શબ્દથી દ્વિપ્રદેશસ્કંધ, ત્રણથી દશ-સંખેય-અસંખેય પ્રદેશ કહેવા.

દ્રવ્યથી પુદ્ગલો વિચાર્યા, હવે ક્ષેત્રથી વિચારે છે. એક પ્રદેશ ક્ષેત્રને અવગાહીને રહેલા પુદ્ગલ તે એક પ્રદેશાવગાહ, તેની એક વર્ગણા અને તે પરમાણુ આદિ અનંત પ્રાદેશિક સ્કંધ પર્યંત હોય. દ્રવ્યના પરિણામનું અચિંત્યપણું હોવાથી, - X - યાવત્ પુદ્ગલોનું અનંતપ્રદેશગ્રાહિત્વ નથી કેમકે લોક પ્રમાણરૂપ અવગાહ ક્ષેત્રનું પણ અસંખેય પ્રદેશપણું છે.

હવે કાલથી કહે છે - એક સમય સ્થિતિ. પરમાણુત્વ આદિથી એક પ્રદેશ અવગાહાદિત્વથી એકગુણ કાલાદિત્વ વડે એક સમય સુધી જેની સ્થિતિ છે તે એકસમય સ્થિતિકની વર્ગણા એક છે. અહીં અનંત સમય સ્થિતિક પુદ્ગલોના અભાવથી અસંખ્યાત સમય સ્થિતિક કહ્યા છે.

હવે ભાવથી પુદ્ગલો કહે છે - એકથી ગણવું તે એક ગુણ. એક ગુણ કાળો વર્ણ છે, તે એક ગુણ કાળા. એક ગુણથી તરતમતા વડે કૃષ્ણતર, કૃષ્ણતમ આદિ

ભાવોની પહેલાં ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિ થાય તેઓની વર્ગણા એક છે. એવી રીતે સર્વે ભાવસૂત્રો ૨૬૦ પ્રમાણવાળા કહેવા. કૃષ્ણવર્ણાદિ વીશ ભાવોને તેર વડે ગુણવાથી તે થાય. હવે પ્રકારાંતરથી જઘન્યાદિ ભેદ ભિન્ન દ્રવ્યાદિ વિશિષ્ટ સ્કંધોની વર્ગણાનું એકપણું કહે છે—

સર્વથી અત્ય પ્રદેશો-પરમાણુ જેઓને છે, તે જઘન્ય પ્રદેશિક, બે અણુ આદિનો સમુદાય તે સ્કંધ, તેઓની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાવાળા અનંત અણુ જેઓને છે તે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશિક, તેઓની વર્ગણા એક છે. જે જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ નથી તે અજઘન્યોત્કૃષ્ટ-મધ્યમ પ્રદેશો છે, તે જેમને છે તે અજઘન્યોત્કૃષ્ટ પ્રદેશિક તેમની એક વર્ગણા છે. તેઓનું અનંત વર્ગણાપણું હોવા છતાં અજઘન્યોત્કર્ષ શબ્દના વ્યયદેશ્યત્વથી એક વર્ગણાત્વ જાણવું.

જેમાં જે રહે તે અવગાહનતા-ક્ષેત્રપ્રદેશરૂપ, તે જઘન્ય અવગાહના જેઓને છે, તે જઘન્યાવગાહનકા અર્થાત્ એક પ્રદેશાવગાહની વર્ગણા એક છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનકો - અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાહોની વર્ગણા એક છે, મધ્યમ-અવગાહનકો-સંખ્યાત અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાહોની વર્ગણા એક છે.

સમયની અપેક્ષાએ જઘન્ય સંખ્યાવાળી સ્થિતિ જેમની છે, તે જઘન્ય સ્થિતિકા-એક સમય સ્થિતિકા છે, તેમની વર્ગણા એક છે. સમય અપેક્ષાથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકા-અસંખ્યાત સમય સ્થિતિવાળાની વર્ગણા એક છે - X -

જઘન્ય સંખ્યા વિશેષથી એક વડે ગણવું તે એક ગુણ કાળો વર્ણ જેમને છે, તે જઘન્ય ગુણ કાળા વર્ણવાળા સ્કંધોની વર્ગણા એક છે. એ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા-અનંતગુણકાળા આદિ જાણવું. આ રીતે ભાવસૂત્રો પણ ૬૦-જાણવા. સામાન્ય સ્કંધ વર્ગણા એકત્વ અધિકારથી મધ્યમપ્રદેશ વિશિષ્ટ મધ્યમપ્રદેશાવગાહ સ્કંધ વિશેષનું એકપણું કહે છે—

● સૂત્ર-૫૨ થી ૫૬ :-

[૫૨] બધાં દ્વીપ-સમુદ્રો મધ્યે જંબૂદ્વીપ દ્વીપ છે, યાવત્ પરિક્ષેપથી ૩,૧૬,૨૨૭ યોજન, ૩-ગાઉ, ૨૨૮-ધનુષ્ અને ૧૩૧૧ અંગુલથી કંઈક અધિક છે. [૫૩] શ્રમણ ભગવંત મહાવીર આ અવસર્પિણીમાં ૨૪ તીર્થકરોમાં છેલ્લા તીર્થકર એકલા સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત યાવત્ સર્વ દુઃખથી રહિત થયા. [૫૪] અનુત્તર વિગ્નાના દેવોની કાયા એક હાથ ઉર્ધ્વ-ઉચ્ચત્વથી કહી છે... [૫૫] આદ્રા-ચિત્રા-સ્વાતિ ત્રણે નક્ષત્રનો એક-એક તારો કહેલ છે..[૫૬] એક પ્રદેશાવગાહ પુદ્ગલો અનંત છે, એક સમય સ્થિતિક એક ગુણ કાળા પુદ્ગલ અનંત કહ્યા છે - યાવત્ - એકગુણ રૂક્ષ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો અનંત છે.

● વિવેચન-૫૨ થી ૫૬ :-

[૫૨] જંબૂ નામક વૃક્ષ વિશેષથી ઓળખાતો દ્વીપ તે જંબૂદ્વીપ. એ નામ સામાન્ય છે. યાવત્ શબ્દથી સૂત્ર આ પ્રમાણે જોવું - સર્વાભ્યંતર, સર્વથી લઘુ, વૃત્ત,

તેલના પૂડલાના આકારવાળો, એક લાખ યોજન લાંબો-પહોળો, ૩,૧૬,૨૨૭ યોજન, ત્રણ કોશ, ૨૮ ઘનુષ્, ૧૩૧ અંગુલથી કંઈક અધિક પરિઘવાળો જંબૂદ્વીપ એક જ છે, બીજા વિશેષણો યુક્ત અનેક જંબૂદ્વીપ છે. હવે તેના પ્રરૂપકને કહે છે—

[૫૩] એક - અસહાય, આનો સિદ્ધ આદિ સાથે સંબંધ છે, જે તપશ્ચર્યા કરે તે શ્રમણ. ભગ - સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ લક્ષણ. કહ્યું છે - સમગ્ર ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, લક્ષ્મી, ધર્મ અને પ્રયત્ન આ છ અર્થમાં ભગ શબ્દ છે. તે જેનામાં છે તે ભગવાન. વિશેષથી મોક્ષ પ્રતિ જાય છે અને પ્રાણીને પ્રેરે છે. અથવા કર્મોને દૂર કરે છે અથવા વીરયતિ - રાગાદિ શત્રુઓ પ્રતિ પરાક્રમ કરે તે વીર. નિરુક્તિથી વીર શબ્દ છે. કહ્યું છે - જે કર્મને વિદારે છે, તપ વડે શોભે છે, તપ અને વીર્ય વડે યુક્ત છે, તે કારણથી તે વીર કહેવાય છે. વીરની અપેક્ષાએ મહાન્ તે મહાવીર છે.

કહ્યું છે કે - ત્રણ ભુવનમાં વિખ્યાત યશવાળા હોવાથી મહાયશા, કષ્ટાયાદિ શત્રુ સૈન્યના પરાજયથી વિકાંત તે વીર ઇત્યાદિ પૂર્વવત્. આ અવસર્પિણીમાં ચોવીશ તીર્થકરોને વિશે છેલ્લા તીર્થકર, સિદ્ધ - કૃતાર્થ થયા, બુદ્ધ - કેવલજ્ઞાન વડે જાણવા યોગ્યને જાણનાર. મુક્ત - કર્મોથી મૂકાયેલ, યાવત્ - શબ્દથી જેણે ભવનો અંત કર્યો છે તે અંતકૃત્. પરિનિવૃત્ત - કર્મકૃત્ વિકારના વિરહથી સ્વસ્થ થયેલ. શું પ્રાપ્ત કરે છે ? - શરીરાદિના સર્વ દુઃખો જેના નાશ થયા છે તે સર્વ દુઃખપ્રક્ષીણ અથવા પ્રહીન. - X - X - અહીં તીર્થકરોમાં મહાવીરનું જ મોક્ષાગમનમાં એકપણું છે, ઋષભાદિનું નહીં. કેમકે દશ હજારાદિ મુનિઓથી પરિવરેલા તેઓનું સિદ્ધત્વ છે. કહ્યું છે કે - ભગવંત મહાવીર એકલા, ૩૩ મુનિ સાથે પાર્શ્વ, ૫૩૬ મુનિ સાથે નેમીશ્વર સિદ્ધિ પામ્યા. વીર એકાકી સિદ્ધ થયા.

સિદ્ધિક્ષેત્રની નજીકમાં અનુત્તર વિમાનો છે, તેમાં વસનાર દેવોનું માન—

[૫૪] અનુત્તરત્વથી અનુત્તર-વિજય આદિ વિમાનો, તેમાં જેમનો જન્મ છે, તેઓ અનુત્તરોપપાતિક દેવો છે. - X - આ દેવો એક હાથ પ્રમાણ ઊંચા છે. - X - વસ્તુનું અધો-ઉચ્ચત્વ અનેક છે. એક ઉર્ધ્વસ્થિતનું, બીજું તિર્ણસ્થિતનું, ત્રીજું ગુણ ઉન્નતિરૂપ. તેમાં બીજું, ત્રીજું છોડીને ઉર્ધ્વસ્થિતનું જે ઉચ્ચત્વ તે ઉર્ધ્વોચ્ચત્વ આગમમાં રૂઢ થયેલ છે. - X - સર્વજ્ઞોએ તે પ્રરૂપેલ છે અથવા અનુત્તરોપપાતિક દેવોનું ઉર્ધ્વ ઉચ્ચપણાએ એક હાથ પ્રમાણ કહ્યું છે.

[૫૫] દેવના અધિકારથી નક્ષત્ર દેવોનું - ‘આદ્રાં નક્ષત્ર’ ઇત્યાદિ ત્રણ સૂત્રો વડે તારાનું એકપણું કહ્યું. તારા જ્યોતિષ્કોના વિમાનરૂપ છે. કૃતિકાદિ નક્ષત્રોમાં તારાનું પ્રમાણ-કૃતિકાના છ, રોહિણીના પાંચ, મૃગશીર્ષના ત્રણ ઇત્યાદિ - X - તારાનું ફળ કહે છે - જ્યારે જે નક્ષત્રમાં તારાની સંખ્યાનું જે પ્રમાણ છે, તે પ્રમાણે જ તિથિ હોય [જેમકે કૃતિકાના છ તારા છે, તો છટ્ટે] કાર્ય સિદ્ધિ ન થાય, હાનિ થાય. અહીં એક સ્થાનને આશ્રીને ત્રણ નક્ષત્રના તારાનું પ્રમાણ કહ્યું. બાકીના નક્ષત્રોનું તારાનું પ્રમાણ પ્રાયે આગળ કહેવાશે.

તારાના પ્રમાણનો જ્યાં વિસંવાદ છે, તે તથાવિધ પ્રયોજનોમાં અમુક તિથિ વિશેષનું નક્ષત્ર વિશેષ યુક્તનું અશુભત્વ સૂચવવા માટે મતાંતરભૂત હોવાથી બાધક નથી. તારા પુદ્ગલરૂપ હોવાથી પુદ્ગલનું સ્વરૂપ કહે છે—

[૫૬] એગ્નિસોગાદે ઇત્યાદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - એકત્ર પ્રદેશક્ષેત્રના અંશ વિશેષમાં જે અવગાઠ તે એક પ્રદેશાવગાઠ છે. તે પરમાણુરૂપ અને સ્કંધરૂપે છે. આ રીતે વર્ણ-૫, ગંધ-૨, રસ-૫ અને સ્પર્શ-૮ ભેદ વિશિષ્ટ પુદ્ગલો કહેવા. તેથી જ કહ્યું છે - જાવ એગ્નિ લુક્ષ્ણે ઇત્યાદિ.

આવી રીતે અનુગમ કહ્યો. હવે કંઈક પ્રત્યવસ્થાન અવસરે નય દ્વાર કહેલું છે, તો પણ અનુયોગદ્વાર ક્રમ વડે આવેલ નયદ્વાર ફરીથી કહે છે—

તેમાં નેગમાદિ સાત નયો છે. તે જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયમાં અંતર્ભાવ થાય છે. તે બંને વડે આ અધ્યયન વિચારાય છે. તેમાં જ્ઞાન-ક્રિયાત્મક આ અધ્યયનમાં જ્ઞાનનય જ્ઞાનને જ મુખ્ય ઇચ્છે છે, કેમકે સકલપુરુષાર્થની સિદ્ધિ જ્ઞાનના આધીનપણાથી થાય છે. કહ્યું છે - વિશેષજ્ઞાન પુરુષોને ફલ દેનાર છે. ક્રિયાને ફળદાયી માની નથી. કેમકે મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તને ફલની પ્રાપ્તિ અસંભવ છે. તેથી આલોક-પરલોકના ફલાર્થીએ જ્ઞાનમાં જ યત્ન કરવો.

ક્રિયાનય તો ક્રિયાને જ ઇચ્છે છે, કેમકે પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં ક્રિયાનું જ પ્રયોજનપણું છે, વળી કહ્યું છે - ક્રિયા જ પુરુષોને ફલ દેનારી છે, પણ જ્ઞાન ફલને દેવામાં ઇષ્ટ નથી. જેમ સ્ત્રી અને ભક્ષ્યના ભોગને જાણનાર જ્ઞાનમાત્રથી સુખી થતો નથી. તેથી આલોક-પરલોકના ફલાર્થીએ ક્રિયા જ કરવા યોગ્ય છે. જિનમતમાં તો આ પૈકી કોઈ એકને પુરુષાર્થ સાધનતા કહી નથી. કહ્યું છે - ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન હણાયેલ છે અને અજ્ઞાનથી ક્રિયા હણાયેલ છે. દેખતો લંગડો અને દોડતો અંધ બંને બળી મર્યા. બંનેનો સંયોગ ફલસાધક છે.

કહ્યું છે કે - તીર્થકરોએ જ્ઞાન-ક્રિયાના સંયોગની સિદ્ધિથી ફળને કહે છે. રથ એક પૈડાથી ચાલતો નથી, આંધળો અને લંગડો બંને વનમાં સાથે જોડાયા પછી જ નગરમાં પ્રવેશ્યા. ભાષ્યકારે પણ કહ્યું છે કે—

જ્ઞાનનય, સર્વ સુખ જ્ઞાનને જ આધીન કહે છે, ક્રિયા વડે શું ? ક્રિયાનય, ક્રિયાથી જ સુખ કહે છે. તે બંનેના ગ્રાહકને જ સમ્યક્ત્વ છે. અથવા નેગમ આદિ સાત નયો પણ સામાન્યનય અને વિશેષનયમાં અંતર્ભૂત થાય છે. તેમાં સામાન્યનય, પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં કહેલા આત્માદિ પદાર્થોનું એકત્વ જ માને છે, કેમકે તેનું સામાન્યવાદીપણું છે. સામાન્યવાદી કહે છે - સામાન્ય જ એક, નિત્ય, અવયવરહિત, નિષ્ક્રિય અને સર્વગત છે. તે નિઃસામાન્ય હોવાથી વિશેષ નથી. અહીં નિઃસામાન્ય છે, તે છે જ નહીં. કેમકે ગદેડાનું શીંગડું. જે છે તે સામાન્યરહિત નથી, જેમકે ઘડો.

વળી [હે વિશેષવાદી !] તમે વિશેષો, સામાન્યથી અન્ય સ્વીકારો છો કે અનન્ય ? જો સામાન્યથી અન્ય કહેશો તો તે અસત્ છે - આકાશ પુષ્પ જેમ. જો

અનન્ય છે, તો સામાન્ય માત્ર જ છે. અથવા સામાન્યમાં વિશેષનો ઉપચાર હોય તો ઉપચાર વડે વસ્તુ તત્ત્વ ચિંતન નહીં થાય. - X - X - X -

સામાન્યથી આત્માદિનું એકત્વ કહ્યું છે. વિશેષ નયથી આત્માદિનું અનેકપણું જ છે. વિશેષવાદી કહે છે - સામાન્ય વિશેષથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? ભિન્ન નથી, કારણ કે આકાશ પુષ્પ જેમ પ્રત્યક્ષ નથી. વળી વિશેષોથી સામાન્ય ભિન્ન નથી કેમકે દાહ-પાક-સ્નાન-પાન આદિ સામાન્ય શબ્દ વડે સર્વ વ્યવહારનો ગદોડાના શીંગની જેમ અભાવ છે. જો અભિન્ન છે, તો વિશેષ માત્ર જ વસ્તુ છે, સામાન્ય નામ જ નથી અથવા વિશેષોમાં સામાન્ય માત્રનો ઉપચાર કરેલ છે, એમ જો કહેશો તો ઉપચાર વડે વસ્તુતત્ત્વ નહીં વિચારી શકાય.

આ રીતે આત્માદિ અનેકત્વ જ છે. [શંકા] બંને પક્ષમાં યુક્તિઓનો સંભવ હોવાથી કયું તત્ત્વ સ્વીકારવું જોઈએ. [સમાધાન] કથંચિત્ એકત્વ અને કથંચિત્ અનેકત્વ છે. - X - X - તેથી વસ્તુ એકરૂપ અને અનેકરૂપ છે.

‘સ્થાનાંગ’ સૂત્રના [અધ્યયન] સ્થાન-૧નો મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ સ્થાન-૨ ❁

— X — X — X —

૦ એક સ્થાન નામક અધ્યયન-૧ની વ્યાખ્યા કરી, હવે સંખ્યા ક્રમના સંબંધથી પ્રાપ્ત ‘બે સ્થાનક’ નામક અધ્યયન-૨ કહીએ છીએ. તેનો સંબંધ આ છે - અહીં જૈનોની સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુ છે, તેમાં સામાન્યને આશ્રીને અધ્યયન-૧માં આત્માદિ પદાર્થોનું એકત્વ કહ્યું, અહીં વિશેષને આશ્રીને તેને બે ભેદપણે કહીએ છીએ. આ સંબંધે આવેલા આ અધ્યયનના ચાર અનુયોગદ્વારો ઉપક્રમ આદિ છે. તે અધ્યયન-૧ માફક જાણવા વિશેષ છે તે સ્વબુદ્ધિએ જાણવું.

❁ સ્થાન-૨ - ઉદ્દેશો-૧ ❁

ચાર ઉદ્દેશાત્મક અધ્યયનના સૂત્રાનુગમમાં ઉદ્દેશા-૧ના સૂત્રો કહે છે—

● સૂત્ર-૫૭ :-

જે આ જીવાદિ લોકને વિશે છે, તે બધું બે પ્રકારે છે - જીવ અને અજીવ..મસ અને સ્થાવર.. સયોનિક અને અયોનિક.. આયુસહિત-આયુરહિત.. સઘન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય.. સવેદ અને અવેદ... રૂપી અને અરૂપી.. સપુદ્ગલ-અપુદ્ગલ.. સંસારમાં રહેલ અને સંસારમાં ન રહેલ.. શાશ્વત અને અશાશ્વત.

● વિવેચન-૫૭ :-

આ સૂત્રનો પૂર્વસૂત્ર સાથે સંબંધ આ છે - પૂર્વે કહ્યું કે એકગુણરૂક્ષ પુદ્ગલો અનંત છે. તેમાં શું અનેકગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલો પણ હોય છે કે, જેથી તે એકગુણ રૂક્ષપણે વિશેષિત કરાય છે ? હા, હોય છે તેથી અહીં જદત્થિ આદિ કહ્યું. પરસ્પર સૂત્ર સંબંધ આ છે - શ્રુતં મયાડડયુષ્મતા. પૂર્વે કહ્યું, તેમ અહીં જદત્થિ. આદિ છે. સંહિતાદિ ચર્યા પૂર્વવત્. જે જીવાદિ વસ્તુ વિદ્યમાન છે. - X - જદત્થિ ચળં આવો પણ ક્યાંક પાઠ છે. ત્યાં અનુસ્વાર આગમથી છે, ચ - પુનઃ અર્થમાં છે તેનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે - જીવાદિ વસ્તુ છે, પૂર્વના અધ્યયન વડે કહેવાયેલી હોવાથી પંચાસ્તિકાયાત્મક લોકમાં છે અથવા જે જણાય તે લોક. આ વ્યુત્પત્તિથી લોક કે અલોકરૂપમાં છે, તે બે સ્થાનમાં તથા વિવક્ષિત વસ્તુ અને તેથી વિપરીત લક્ષણરૂપ બે પક્ષમાં સમાવાય છે, જેને તે દ્વિપદાવતાર છે - X - સ્વરૂપવાન્ અને પ્રતિપક્ષવાન્ અર્થ છે. તદ્વથા - દષ્ટાંત સ્થાપના—

જીવ અને અજીવ - X - ચ -સમુચ્ચય માટે છે, એવ - અવધારણ માટે છે. તે વડે રાશ્યંતર-ત્રીજી રાશિનો નિષેધ કર્યો. નોજીવ નામે જુદી રાશિ ન કહેવી. કેમકે નો શબ્દ સર્વ નિષેધકપણે છે. નોજીવ થી અજીવ શબ્દ જ થાય છે. દેશનિષેધ કરે તો ‘જીવદેશ’ જ ચોક્કસ થાય છે. દેશ અને દેશીનો અત્યંત ભેદ ન હોવાથી તે જીવ જ છે. અથવા ચ્ચેય માં ચય શબ્દ એવ કાર અર્થવાળો છે તથા જીવો જ વિવક્ષિત વસ્તુ છે અને અજીવો જ પ્રતિપક્ષ છે, તેમ સર્વત્ર જાણવું.

અથવા યદસ્તિ - સત્ત્વ જે વસ્તુ જીવ અને અજીવના ભેદે બે પ્રકારે છે. બાકી તેમજ જાણવું. હવે ત્રસ આદિ નવ સૂત્રો વડે જીવતત્ત્વના ભેદ કહે છે.

ઉત્પત્તિ સ્થાન સહિત તે સયોનિક-સંસારી, પ્રતિપક્ષે-અયોનિક તે સિદ્ધ.

આયુષ્યસહિત વર્તે તે સાયુષ્ક-સંસારી, તેથી અન્ય અનાયુષ્ક-સિદ્ધ.

ઇન્દ્રિય સહિત તે સંસારી, ઇન્દ્રિયરહિત તે સિદ્ધ..વેદના ઉદયવાળા તે સવેદક અને અવેદક તે સિદ્ધ.. રૂપસહિત વર્તે તે સરૂપી-સંસ્થાન, વર્ણ આદિ વાળા શરીરી જીવો, રૂપરહિત તે અરૂપી તે મુક્ત જીવો..કર્માદિ પુદ્ગલ યુક્ત તે સપુદ્ગલા અને અપુદ્ગલા તે સિદ્ધ..સંસારમાં રહેલા તે સંસારી તેનાથી અન્ય તે સિદ્ધ..શાશ્વત તે જન્મ-મરણાદિરહિત સિદ્ધ અને અશાશ્વત તે જન્મ મરણાદિ યુક્ત સંસારી. એ રીતે જીવના બબ્બે ભેદો કહી અજીવને કહે છે—

● સૂત્ર-૫૮ થી ૬૦ :-

[૫૮] આકાશ અને નોઆકાશ..ધર્મ અને અધર્મ..[૫૯] બંધ અને મોક્ષ..પુન્ય અને પાપ..આશ્રવ અને સંવર..વેદના અને નિર્જરા..

[૬૦] ક્રિયા બે છે - જીવક્રિયા, અજીવક્રિયા..જીવક્રિયા બે ભેદે-સમ્યક્ત્વ ક્રિયા, મિથ્યાત્વ ક્રિયા..અજીવ ક્રિયા બે ભેદે-ઈર્ષ્યાપિથિકી, સાંપરાયિકી..બે ક્રિયા છે - કાયિકી, અધિકરણિકી..કાયિકી ક્રિયા બે ભેદે-અનુપરત કાયક્રિયા, દુષ્ટયુક્ત કાયક્રિયા..અધિકરણિકી ક્રિયા બે ભેદે-સંયોજનાધિકરણિકી, નિર્વર્તના અધિકરણિકી..ક્રિયા બે છે - પ્રાદેષિકી..પારિતાપનિકી ક્રિયા બે ભેદે-સ્વહસ્ત પારિતાપનિકી, પરહસ્ત પારિતાપનિકી..ક્રિયા બે છે - પ્રાણાતિપાત ક્રિયા, અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા..પ્રાણાતિપાત ક્રિયા બે ભેદે-સ્વહસ્ત પ્રાણાતિપાત ક્રિયા, પરહસ્ત પ્રાણાતિપાત ક્રિયા..અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા બે ભેદે-જીવ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા અને અજીવ પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા..[અહીં બાર સૂત્રો થયા]

બે ક્રિયા છે - આરંભિકી, પારિગ્રહિકી..આરંભિકી ક્રિયા બે ભેદે-જીવ આરંભિકી, અજીવ આરંભિકી. આ પ્રમાણે પારિગ્રહિકી પણ બે ભેદે છે.

ક્રિયા બે છે - માયા પ્રત્યયિકી, મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી..માયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા બે ભેદે-આત્મભાવવંકનતા, પરભાવવંકનતા..મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા બે ભેદે-ઉનાતિરિક્ત મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી, તદ્વ્યતિરિક્ત મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી. બે ક્રિયા છે - દૃષ્ટિકા, સ્પૃષ્ટિકા..દૃષ્ટિકા ક્રિયા બે ભેદે-જીવદૃષ્ટિકા, અજીવદૃષ્ટિકા..સ્પૃષ્ટિકા પણ એ રીતે જ બે ભેદે છે. ક્રિયા બે છે - પ્રાતીત્વિકી, સામંતોપનિપાતિકી..પ્રાતીત્વિકી ક્રિયા બે ભેદે-જીવ પ્રાતીત્વિકી, અજીવ પ્રાતીત્વિકી. સામંતોપનિપાતિકી પણ એ જ રીતે બે ભેદે જાણવી. [૨૪ સૂત્રો થયા]

ક્રિયા બે છે - સ્વહસ્તિકી..નૈસ્પૃષ્ટિકી..સ્વહસ્તિકી ક્રિયા બે ભેદે - જીવ સ્વહસ્તિકી, અજીવસ્વહસ્તિકી..નૈસ્પૃષ્ટિકી પણ એ જ બે ભેદે જાણવી.

ક્રિયા બે છે - આજ્ઞાપનિકી, વૈદારણિકી. તેના બબ્બે ભેદ નૈસ્પૃષ્ટિ

મુજબ છે.

ક્રિયા બે છે - અનાભોગ પ્રત્યયિકી, અનવકાંક્ષા પ્રત્યયિકી..અનાભોગ પ્રત્યયિકી ક્રિયા બે ભેદે છે - અનુપયુક્ત આદાનતા અને અનુપયુક્ત પ્રમાર્જનતા.. અનવકાંક્ષા ક્રિયા બે ભેદે - સ્વશરીર અનવકાંક્ષાપ્રત્યયિકી, પર શરીર અનવકાંક્ષા પ્રત્યયિકી..ક્રિયા બે છે - પ્રેમ પ્રત્યયિકી, દ્વેષ પ્રત્યયિકી.. પ્રેમ પ્રત્યયિકી ક્રિયા બે ભેદે - માયા પ્રત્યયિકી, લોભ પ્રત્યયિકી..દ્વેષ પ્રત્યયિકી ક્રિયા બે ભેદે - ક્રોધ પ્રત્યયિકી, માન પ્રત્યયિકી. [આ રીતે ૩૬ પેટા સૂત્રો થયા.]

● વિવેચન-૫૮ થી ૬૦ :-

[૫૮] આકાશ તે વ્યોમ. નોઆકાશ-તે આકાશથી અન્ય ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યો. ધર્માસ્તિકાય ગતિમાં મદદ કરે છે, અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિમાં મદદ કરે છે -

[૫૯] બંધ આદિ તત્ત્વના ચાર સૂત્રો વિપક્ષસહિત પૂર્વવત્. બંધ આદિ ક્રિયામાં વર્તતા આત્માને હોય, તેથી ક્રિયાનું નિરૂપણ કરે છે—

[૬૦] બે ક્રિયા આદિ ૩૬-સૂત્રો છે. કરવું તે ક્રિયા અથવા કરાય છે તે ક્રિયા. તે ક્રિયા જિનેશ્વરોએ પ્રરૂપેલી છે. તેમાં જીવનો જે વ્યાપાર તે જીવક્રિયા, પુદ્ગલ સમુદાયરૂપ જે કર્મરૂપે પરિણમન તે અજીવ ક્રિયા. ચિય અને ચેવ શબ્દ દ્વિત્વ થયેલ છે. ચૈવ શબ્દ સમુચ્ચયમાત્રમાં જ પ્રતીત થાય છે.

તત્ત્વ શ્રદ્ધાન્ રૂપ જે સમ્યક્ત્વ, તે જ જીવના વ્યાપારરૂપ હોવાથી થતી ક્રિયા તે સમ્યક્ત્વ ક્રિયા. એ જ રીતે મિથ્યાત્વક્રિયા જાણવી. વિશેષ એ કે મિથ્યાત્વ એટલે અતત્ત્વશ્રદ્ધાન્, તે જીવનો વ્યાપાર છે અથવા તે બંને હોય તેવી ક્રિયા.

તેમાં ઈર્ષ્યા એટલે ગમન. ગમન વિશિષ્ટ માર્ગ તે ઈર્ષ્યાપિથ, તેમાં થયેલી ક્રિયા તે ઐર્ષ્યાપિથિકી, આ તો માત્ર વ્યુત્પત્તિ કહી. પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત તો કેવલ યોગ પ્રત્યય છે, તે ઉપશાંત મોહ આદિ ત્રણ ગુણઠાણાવાળાને સાતા વેદનીય કર્મપણાથી અજીવ-રાશિનું જે થવું તે ઐર્ષ્યાપિથિકી ક્રિયા છે. અહીં જીવના વ્યાપારમાં પણ અજીવ પ્રધાનત્વ વિવક્ષાથી આ અજીવક્રિયા કહી છે. જેથી કહ્યું છે કે - ઈર્ષ્યાપિથિકી ક્રિયા બે ભેદે - બધ્યમાન અને વેદમાન. પ્રથમ સમયે બંધાય, બીજા સમયે વેદાય તે બદ્ધસ્પૃષ્ટ વેદિતા-નિર્જિર્ણા, તે આગામી કાલે અકર્મ પણ થાય છે.

તથા સંપરાયા - કષાયોમાં થયેલી તે સાંપરાયિકી, તે જ અજીવરૂપ પુદ્ગલરાશિની કર્મપણાએ પરિણતિરૂપ જીવ વ્યાપારની વિવક્ષા ન કરવાથી અજીવક્રિયા છે. તે સૂક્ષ્મસંપરાય સુધીના ગુણઠાણાવાળાને હોય છે.

વળી બીજી રીતે બે ક્રિયા-કાયા વડે થયેલ તે કાયિકી-કાય વ્યાપાર તથા જેના વડે આત્માનરકાદિને વિશે અધિકારી થાય તે અધિકરણ-કાર્ય કે બાહ્ય વસ્તુ. અહીં ખડ્ગાદિ બાહ્ય વસ્તુ વિવક્ષિત છે, તેમાં થયેલ ક્રિયા.

કાયિકી બે ભેદે - સાવધથી જે વિરામ ન પામે એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવની કાય ક્રિયા - ઉત્ક્રોધાદિ લક્ષણા. કર્મબંધના કારણભૂત અનુપરત

કાયક્રિયા. તથા દુષ્પ્રાણિહિત-દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિયોને આશ્રીને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયની પ્રાપ્તિમાં કંઈક સંવેગ અને નિર્વેદમાં જવા વડે તથા મનને આશ્રીને અશુભમનના સંકલ્પ દ્વારા મોક્ષ માર્ગ પ્રત્યે દુર્લ્લભસ્થિત એવા પ્રમત સંચતની જે કાયક્રિયા તે દુષ્પ્રયુક્ત કાયક્રિયા.

આધિકરણિકી બે ભેદે - પૂર્વે બનાવેલા ખડ્ગ અને તેની મૂઠ આદિનું જે જોડાણ કરવું તે સંયોજનાધિકરણિકી તથા જે પહેલાથી ખડ્ગ અને મૂઠ આદિને તૈયાર કરીને રખાવવા તે નિર્વર્તનાધિકરણિકી ક્રિયા.

બીજી રીતે બે ક્રિયા-મત્સર વડે કરાયેલી તે પ્રાદેશિકી ક્રિયા, પરિતાપન-તાડનાદિ દુઃખ વિશેષ લક્ષણા, તેના વડે થયેલી તે પારિતાપનિકી ક્રિયા.

પ્રાદેશિકી ક્રિયા બે ભેદે - જીવને વિશે પ્રદેશથી પ્રાદેશિકી અજીવ-પત્યર આદિમાં સ્ખલનાથી પ્રદેશ થતા અજીવ પ્રાદેશિકી પારિતાપનિકી પણ બે ભેદે છે - પોતાના હાથે પોતાના કે બીજાના શરીરને પરિતાપન કરતા થાય તે સ્વહસ્ત પારિતાપનિકી, બીજાના હાથે તેમજ થવું તે પરહસ્ત પારિતાપનિકી.

બીજી રીતે બે ક્રિયા - પ્રાણાતિપાત ક્રિયા-જાણીતી છે, અપ્રત્યાખ્યાન-અવિરતિ નિમિત્તે કર્મબંધ તે અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા તે અવિરતિને હોય.

પ્રાણાતિપાત ક્રિયા બે ભેદે-નિર્વેદાદિ કારણે પોતાના હાથે પોતાના પ્રાણ કે ક્રોધાદિ વડે બીજાના પ્રાણો નાશ કરનારની જે ક્રિયા તે સ્વહસ્તપ્રાણાતિપાત ક્રિયા, તે જ પ્રમાણે બીજાના હાથે થાય તે પરહસ્ત પ્રાણાતિપાત ક્રિયા, અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા પણ બે ભેદે-જીવ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા તથા મધાદિ અજીવોને વિશે અપ્રત્યાખ્યાનથી કર્મબંધનરૂપ અજીવ પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા.

બીજી રીતે બે ક્રિયા કહી છે - આરંભવું તે આરંભ, તેમાં થયેલી ક્રિયા તે આરંભિકી ક્રિયા. પરિગ્રહને વિશે થયેલી તે પારિગ્રહિકી. આરંભિકી બે પ્રકારે - જીવોના ઇપમર્દન કરનારને જે કર્મબંધન તે જીવ આરંભિકી ક્રિયા, તથા અજીવોને - જીવોના કલેવરોને, લોટ આદિથી બનાવેલ જીવતી આકૃતિઓને કે વસ્ત્રાદિ પ્રત્યે આરંભ કરનારની જે ક્રિયા તે અજીવારંભિકી. પારિગ્રહિકી ક્રિયાના બે ભેદ આરંભિકી ક્રિયા માફક જાણવા.

બીજી રીતે ક્રિયાના બે ભેદ - જે કર્મબંધ ક્રિયાનું કે વ્યાપારનું નિમિત્ત માયા-શકતા છે તે માયા પ્રત્યયા, જેનું નિમિત્ત મિથ્યાત્વ છે, તે મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા. માયા પ્રત્યયા બે ભેદે-અપ્રશસ્ત ભાવનું જે વક્રીકરણ-પ્રશસ્તત્વનું દેખાડવું તે આત્મભાવ વંકનતા, - X - તે વંકનતા વ્યાપારરૂપ હોવાથી ક્રિયા છે. તથા ખોટા લેખ કરવા વગેરેથી બીજાને ઠગવા તે પરભાવ વંકનતા. કેમકે વૃદ્ધ વ્યાખ્યા આવી છે - કૂટલેખકરણાદિથી જે બીજાને ઠગવા તે - X - મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા બે ભેદે - સ્વપ્રમાણથી હીન કે અધિક કહેવારૂપ જે મિથ્યાદર્શન, તે જ જે ક્રિયાનું નિમિત્ત છે, તે ઊનાતિરિક્ત મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા. તે આ પ્રમાણે - શરીર વ્યાપક આત્મા છે, તો

પણ કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ અંગુષ્ઠપર્વ માત્ર કે શ્યામક યોગા માત્ર એમ હીનપણે માને છે, કોઈ સર્વવ્યાપક છે એમ અધિકપણે સ્વીકારે છે, તથા ઊનાતિરિક્ત મિથ્યાદર્શનથી વ્યતિરિક્ત જે મિથ્યાદર્શન-આત્મા નથી ઇત્યાદિ મતરૂપ જે ક્રિયાનું નિમિત્ત છે, તે તદ્વ્યતિરિક્ત મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયા છે.

બીજી રીતે ક્રિયાના બે ભેદ-દૃષ્ટિથી થયેલ તે દૃષ્ટિજા અથવા દર્શન-જે ક્રિયામાં નિમિત્ત પણ છે, તે દૃષ્ટિકા-જોવા માટે જે ગતિ ક્રિયા અથવા જોવાથી જે કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે તે દૃષ્ટિજા કે દૃષ્ટિકા ક્રિયા. તથા પૂછવાથી થયેલી તે પૃષ્ટિજા-પ્રશ્નથી ઉત્પન્ન થયેલ વ્યાપાર અથવા પ્રશ્ન કે વસ્તુ જે કારણપણે જે ક્રિયામાં છે તે પૃષ્ટિકા અથવા સ્પર્શ કરવાથી જે થયેલ ક્રિયા તે સ્પૃષ્ટિજા. દૃષ્ટિકા ક્રિયા બે ભેદે-અશ્વાદિ જોવા માટે જનારની જે ક્રિયા તે જીવદૃષ્ટિકા અને અજીવ-ચિત્રકર્માદિ જોવા જનારની જે ક્રિયા તે અજીવદૃષ્ટિકા. એ રીતે પૃષ્ટિકા જીવ અને અજીવના ભેદે બે છે - જીવ કે અજીવને રાગદ્વેષ વડે પૂછતાં કે સ્પર્શતા થતી જે ક્રિયા તે જીવપૃષ્ટિકા અથવા જીવસ્પૃષ્ટિકા તથા અજીવ પૃષ્ટિકા કે અજીવ સ્પૃષ્ટિકા.

બીજી રીતે બે ક્રિયા છે - બાહ્ય વસ્તુ આશ્રીને થયેલ તે પ્રાતીત્યકી, ચોતરફ મનુષ્ય સમુદાયમાં થયેલ ક્રિયા તે સામંતોપનિપાતિકી. પ્રાતીત્યકી ક્રિયા બે ભેદે છે - જીવને આશ્રીને જે કર્મબંધ તે જીવપ્રાતીત્યકી, અજીવ આશ્રીત રાગદ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલ જે કર્મબંધ તે અજીવ પ્રાતીત્યકી. સામંતોપનિપાતિકી ક્રિયા બે ભેદે - કોઈનો બળદ રૂપાળો છે, તેને મનુષ્ય જેમ જેમ જુવે છે અને પ્રશંસા કરે છે, તેમ તેમ તેનો માલિક આનંદ પામે છે તે જીવસામંતોપનિપાતિકી તથા સ્થાદિને વિશે તે જ રીતે હર્ષિત થવું તે અજીવ સામંતોપનિપાતિકી.

બીજી રીતે ક્રિયા બે ભેદે-પોતાના હાથે થયેલ તે સ્વાહસ્તિકી, નિસૃષ્ટ તે ફેંકવું, તેથી થયેલ કે તે જ નૈસૃષ્ટિકી-ફેંકનાર જે કર્મબંધ કે નૈસર્ગિક ક્રિયા. સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા બે ભેદે - સ્વહસ્તે ગૃહીત જીવ વડે જીવને મારે તે જીવસ્વાહસ્તિકી તથા જે સ્વહસ્તે ગૃહીત અજીવ-ખડ્ગાદિ વડે જે જીવને મારે છે તે અજીવ સ્વાહસ્તિકી અથવા સ્વહસ્તે જીવને તાડન કરવું તે જીવસ્વાહસ્તિકી અને અજીવને તાડન કરવું તે અજીવ સ્વાહસ્તિકી નૈસૃષ્ટિકી પણ જીવાજીવ વડે બે ભેદે છે - રાજાદિના હુકમથી ચંત્રાદિ વડે પાણીનું કાટવું તે જીવનૈસૃષ્ટિકી અને તીર આદિનું ધનુષ્યાદિથી જે છોડવું તે અજીવનૈસૃષ્ટિકી અથવા ગુરુ આદિને શિષ્ય કે પુત્ર દેનારની જે ક્રિયા તે જીવનૈસૃષ્ટિકી અને ઐષણીય ભક્તપાનાદિ અજીવ પદાર્થને દેનારની જે ક્રિયા તે અજીવનૈસૃષ્ટિકી.

બીજી રીતે ક્રિયા બે ભેદે - આદેશ કરનારની જે ક્રિયા કે આજ્ઞા આપવી તે આજ્ઞાપની, તે જ આજ્ઞાપનિકા. તદ્જન્ય કર્મબંધ કે આજ્ઞા અથવા મંગાવવું તે આનાયની તથા વિદારણ-વિચારણ કે વિતારણ તે વૈદારણી આદિ કહેવું. આ બંને પણ બે પ્રકારે - જીવાજીવ ભેદે છે. તે આ રીતે - જીવને આજ્ઞા કરનાર કે બીજા પાસે મંગાવનારની ક્રિયા તે જીવઆજ્ઞાપની કે જીવઆનાયની. એ રીતે અજીવ આજ્ઞાપની

કે અજીવ આનાયની જાણવી. તથા જીવ કે અજીવને વિદારે છે અથવા અસમાનભાષામાં વહેંચતો ઢેબાષિક જે વિચારે તે વિચારણી - x - અથવા જીવને જે ઠગે છે તે જીવ વૈતારણી. તેવા ગુણ ન હોવા છતાં તેવો કહીને પુરુષને ઠગવાની બુદ્ધિ વડે કે અજીવ વસ્તુને એ રીતે વર્ણવવી તે જીવ વૈતારણી અને અજીવ વૈતારણી. આ બધું અતિદેશ વડે કહે છે - “જેમ નૈસૃષ્ટિકી”

બીજી રીતે ક્રિયા બે ભેદ - અનાભોગ/અજ્ઞાન નિમિત્ત જે ક્રિયાનું છે તે અનાભોગપ્રત્યયા તથા સ્વશરીરાદિનું અનપેક્ષત્વ જે ક્રિયાનું નિમિત્ત છે, તે અનવકાંક્ષા પ્રત્યયા. અનાભોગ બે ભેદે-ઉપયોગરહિત જીવનું જે વસ્ત્રાદિ વિષયમાં ગ્રહણપણું તે અનાયુક્ત આદાનતા તથા ઉપયોગરહિત પાત્રાદિની જે પ્રમાર્જનતા તે અનાયુક્ત પ્રમાર્જનતા. તા પ્રત્યય ભાવવિવક્ષાથી છે. તથા અનવકાંક્ષા પ્રત્યયા પણ બે ભેદે છે - સ્વ શરીરને ક્ષતિકારી કર્મો કરનારની ક્રિયા તે આત્મશરીર અનવકાંક્ષા પ્રત્યયા અને બીજાના શરીરને ક્ષતિકારક ક્રિયા તે પરશરીર અનવકાંક્ષા પ્રત્યયા ક્રિયા છે.

બે ક્રિયા ઇત્યાદિ ત્રણ સૂત્રો સુગમ છે વિશેષ એ કે - પ્રેમ [રાગ] તે માયા અને લોભસ્વરૂપ છે અને જે દ્રેષ છે તે ક્રોધ અને માન સ્વરૂપ છે. તે સુગમ હોવાથી તેની અહીં વ્યાખ્યા કરેલ નથી.

આ ક્રિયાઓ પ્રાયઃ ગર્હણીય છે, તેથી ગર્હાને કહે છે.

● સૂત્ર-૬૧ :-

ગર્હા બે ભેદે છે - કેટલાંક મન વડે ગર્હા કરે છે, કેટલાંક વચન વડે ગર્હા કરે છે. અથવા ગર્હા બે ભેદે - કોઈ લાંબો કાળ ગર્હા કરે છે, કોઈ અલ્પકાળ.

● વિવેચન-૬૧ :-

વિદાન કરવું તે - વિદ્યા બે પ્રકારે છે, જેના તે દ્વિવિદ્યા. ગર્હવું તે ગર્હા અર્થાત્ દુશ્ચારિતની નિંદા. તે સ્વ-પર વિષય વડે બે ભેદે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને અને ઉપયોગરહિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને દ્રવ્ય ગર્હા-અપ્રધાનગર્હા હોય છે, કારણ કે દ્રવ્ય એટલે અપ્રધાન. કહ્યું છે - અપ્રધાનપણાના અર્થમાં પણ દ્રવ્ય શબ્દ ક્યાંક દેખાય છે, જેમ અંગારમર્દક સદા અભવ્ય છે, છતાં તે દ્રવ્યાચાર્ય કહેવાય છે. ઉપયોગયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને ભાવગર્હા છે.

ગર્હા ચાર ભેદે છે અથવા ગર્હણીય ભેદથી અનેક પ્રકારે છે. તે ગર્હા અહીં કરણની અપેક્ષાએ બે ભેદે કહી છે. તેથી કહે છે - મન કે ચિત્ત વડે, અહીં ‘વા’ શબ્દ વિકત્વાર્યે કે અવધારણાર્યે છે, તેથી મન વડે જ ગર્હા કરે છે - વાણી વડે નહીં. કાયોત્સર્ગમાં રહેલ, દુર્મુખ અને સુમુખ નામક બે પુરુષ વડે નિંદાયેલ કે સ્તવાયેલ, જેણે તેમના વચનથી પોતાના પુત્ર અને રાજ્યનો પરાભવ જાણેલ છે તેમણે મન વડે પુત્રનો પરાભવ કરનાર સામંતો સાથે સંગ્રામ આરંભ્યો, કવિત્ત શસ્ત્રોનો ક્ષય થતાં, પોતાના માથાનો ટોપો લેવા જતાં લોચ કરાયેલ મસ્તકને હાથ વડે સ્પર્શ થતાં

પશ્ચાતાપરૂપ અગ્નિ વડે જેણે સર્વ કર્મરૂપ ઇંધનોને બાળી નાંખ્યા છે, તેવા પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ માફક કોઈ સાધુ નિંદિત કાર્યની નિંદા કરે છે, તેમ વચનથી કે વાચા વડે પણ મનથી નહીં. મનોરંજન કરવા માટે દુષ્ટ આચરણાદિના કહેવાથી ગર્હામાં પ્રવૃત્ત અંગારમર્દકાદિ સાધુવત્ પ્રાયઃ કોઈ અન્ય ગર્હા કરે છે. પણ ભાવથી મન વડે ગર્હા કરતા નથી. અથવા અહીં અપિ શબ્દ સંભાવના અર્થમાં છે તે અપિ શબ્દ વડે આ અર્થ સંભવે છે—

કોઈ મન વડે પણ ગર્હા કરે છે, કોઈ અન્ય વચનથી ગર્હા કરે છે. અથવા કોઈ માત્ર વાણીથી નહીં, મન વડે પણ ગર્હા કરે તેમ કેવલ મન વડે નહીં, વચન વડે પણ ગર્હા કરે છે. કોઈ ઉભયથી ગર્હા કરે છે.

બીજી રીતે ગર્હાનું દ્વિવિધ્ય કહે છે - પૂર્વોક્ત બે પ્રકારની અપેક્ષા વડે પૂર્વની માફક બીજી બે પ્રકારે ગર્હા કહી છે. અપિ શબ્દ સંભાવનાર્યે છે. તેથી લાંબાકાળ સુધી પણ કોઈ ગર્હા કરે છે - જીવનપર્યંત કરે છે અથવા દીર્ઘ અને દૂસ્વનું આપેક્ષિકપણું હોવાથી બીજી રીતે વિવક્ષા વડે દીર્ઘપણું ભાવવું. કોઈ અલ્પકાળ પર્યંત પણ ગર્હા કરે છે. અથવા દીર્ઘકાલ સુધી તથા દૂસ્વકાળ સુધી વ્યાખ્યા કરવી કેમકે અપિ શબ્દ નિશ્ચયાર્યે છે.

અથવા એક જ વ્યક્તિ બે પ્રકારે કાલભેદ અને ભાવભેદ વડે ગર્હા કરે છે અથવા ઘણાં કે થોડાં કાલ પર્યંત જ ગર્હા કરે છે.

અતીત ગર્હ્ય કર્મોને વિશે ગર્હા થાય છે અને ભવિષ્યકાળમાં પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. કહ્યું છે કે - અતીતકાળ સંબંધી પાપને નિંદુ છું, વર્તમાનકાલીન પાપને સંવરું છું, ભાવિકાલના પાપને પર્યક્રમુ છું. તેથી હવે પર્યક્રમાણ કહે છે—

● સૂત્ર-૬૨,૬૩ :-

બે પ્રકારે પર્યક્રમાણ કહે છે તે આ રીતે - કોઈ માત્ર મનથી પર્યક્રમાણ કરે છે, કોઈ માત્ર વચનથી પર્યક્રમાણ કરે છે અથવા પર્યક્રમાણ બે ભેદે-કોઈ દીર્ઘકાલીન પર્યક્રમાણ કરે છે, કોઈ અલ્પકાલીન પર્યક્રમાણ કરે છે.

બે ગુણ વડે યુક્ત અનગાર અનાદિ, અનંત, દીર્ઘકાલીન, ચાતુરંત સંસાર કાંતારને ઉલ્લંઘે છે. તે આ પ્રમાણે - વિદ્યા વડે અને ચારિત્ર વડે.

● વિવેચન-૬૨,૬૩ :-

[૬૨] પ્રમાદ છોડીને મર્યાદા વડે કથન કરવું તે પ્રત્યાખ્યાન અર્થાત્ વિધિ-નિષેધ વિષયક પ્રતિજ્ઞા, દ્રવ્યથી મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા અનુપયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવા જેણે ચોમાસામાં માંસનું પ્રત્યાખ્યાન કરેલ છે, પારણાના દિવસે માંસના દાનમાં પ્રવર્તેલ રાજપુત્રીની જેમ હોય છે. ભાવપ્રત્યાખ્યાન ઉપયોગસહિત સમ્યગ્ દૃષ્ટિ જીવને હોય છે. તે પ્રત્યાખ્યાન દેશ-સર્વ-મૂલ-ઉત્તરગુણ ભેદથી અનેક પ્રકારે છે. તો પણ કરણભેદથી બે પ્રકારે છે. કોઈ માત્ર મનથી પર્યક્રમાણ કરે. જેમકે - વધ આદિનો ત્યાગ. બાકી વધુ પૂર્વની માફક જાણવું.

પ્રકારાંતરથી પણ કહે છે - અથવા દીર્ઘકાળ, અલ્પકાળ આદિ સુગમ છે. જ્ઞાનપૂર્વક પ્રત્યાખ્યાનાદિ મોક્ષ ફળદાયી છે, તેથી કહે છે—

[૬૩] બે સ્થાન અર્થાત્ ગુણ વડે યુક્ત અનગાર-“જેને ઘર નથી તે” - સાધુ, જેને આદિ નથી તે અનાદિ, સામાન્ય જીવની અપેક્ષાએ જેનો અંત નથી તે અનવદગ્ર, લાંબો છે કાળ જેનો તે દીર્ઘાદ્ધ - X - અથવા દીર્ઘ છે માર્ગ જેને વિશે તે દીર્ઘાદ્ધ, નરકાદિ ચાર ગતિ વડે ચતુરંત - X - ભવ અરણ્યને ઉલ્લેખે છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) જ્ઞાન વડે, (૨) ચારિત્ર વડે. અહીં ભવ અરણ્યનો પાર પામવામાં જ્ઞાન અને ચારિત્રનું એકી સાથે જ કારણપણું જાણવું. એકલો જ્ઞાન કે ક્રિયાથી આ લોકસંબંધી કાર્યોમાં પણ અકારણત્વ છે.

શંકા - જ્ઞાન-ચરણમાં કારણપણાએ સામાન્ય કથન કરવા છતાં જ્ઞાન જ પ્રધાન છે, ચારિત્ર નહીં અથવા જ્ઞાન જ એક કારણ છે ક્રિયા નહીં, - X - X - X - સમાધાન - આ શંકા અયોગ્ય છે. કેમકે જે જ્ઞાનથી જ ક્રિયા થાય છે, તે ક્રિયા વડે ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ કારણથી જ જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને ઇષ્ટ છે. જે એમ નહીં માનો તો જ્ઞાનનું ફળ ક્રિયા છે, તે ક્રિયાની કલ્પના નિષ્ફળ થશે ક્રિયા રહિત જ્ઞાન જ કાર્યને સિદ્ધ કરે. ફક્ત જ્ઞાન કાર્યનું સાધક ન થાય કેમકે તમે ક્રિયાનો સ્વીકાર કરેલ છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાના સ્વીકારમાં જ્ઞાન એ પરંપરાએ ઉપકારક છે અને ક્રિયા અનંતર ઉપકારક છે, તેથી ક્રિયા પણ પ્રધાનતર કારણ યોગ્ય છે, પણ અપ્રધાનત્વ કે અકારણત્વ કહેવું યોગ્ય નથી. બંને એકી સાથે ઉપકારક છે. તેથી બંને પ્રધાન કારણ છે તેમ કહેવું યોગ્ય છે.

વળી જે વાદી ક્રિયાનું અકારણપણું સ્વીકારે છે, તે વાદી પ્રત્યે આ વિશેષપણે કહેવાય છે - ક્રિયા જ સાક્ષાત્ કાર્યની કરનારી હોવાથી અંત્ય કારણ છે, જ્ઞાન તો પરંપર ઉપકારી હોવાથી અનંત્ય કારણ છે. આથી અહીં કયો હેતુ છે કે તમે અંત્ય કારણ છોડીને અનંત્ય કારણને ઇચ્છો છો? વળી જો જ્ઞાન-ક્રિયાનું સહચારીપણું સ્વીકારો છો તો આ કારણથી પણ જ્ઞાન જ કારણ છે, ક્રિયા આ કથનમાં હેતુ નથી. વળી જે તમે બોધકાલેઽપીત્વાદિ કહ્યું - તેમાં જ્ઞેયનું જાણવું તે જ્ઞાન જ અને જે રાગાદિનો ઉપશમ તે સંયમ ક્રિયા જ છે અને તે જ્ઞાનરૂપ કારણથી થાય તેમ અમો પણ સ્વીકારીએ છીએ. પણ ભવના વિયોગના કથનરૂપ જ્ઞાન ક્રિયાના ફળમાં આ વિચાર [વિવાદ] પ્રાપ્ત થાય છે કે—

ભવવિયોગરૂપ ફળ તે શું જ્ઞાનનું? ક્રિયાનું કે બંનેનું છે? તે જ્ઞાનનું જ નથી, કેમકે તેનું ફળ ક્રિયા છે. કેવલ ક્રિયાનું પણ ફળ નથી. કેમકે ઉન્મત્તની ક્રિયા માફક તે માત્ર ક્રિયા છે. આ કારણથી છેવટના પરિણામથી જ્ઞાનસહિત ક્રિયાનું જ મોક્ષ ફળ છે, તેમ કહેવું યોગ્ય છે, જે તમે કહો છો કે - મંત્રાદિના સ્મરણાત્મક જ્ઞાન માત્રથી જ સાક્ષાત્ ફળ મળે છે, તેમાં અમે કહીએ છીએ - મંત્રોમાં પણ જાપ વગેરે ક્રિયાનો સાધનભાવ છે, મંત્રજ્ઞાનનો નહીં. અહીં કોઈ કહે કે આ પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, કેમકે

ક્યાંક મંત્રના ચિંતન માત્રના જ્ઞાનથી ઇષ્ટ ફલ જોવાય છે તો અમે કહીશું કે - તે ફળ મંત્રના જ્ઞાનમાત્રથી થતું નથી કેમકે ચિંતન માત્ર જ્ઞાનને ક્રિયારહિતપણું છે. જે અક્રિય છે, તેનાથી કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય. જે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે તે કુંભારની જેમ અક્રિય ન હોય. તેથી આ કથન પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ નથી કેમકે જ્ઞાન સાક્ષાત્ ફળને નજીક લાવનારું દેખાતું નથી.

[શંકા] જે મંત્રજ્ઞાન વડે થયેલ ઇષ્ટ ફળ નથી, તો કોનાથી તે ફળ થાય છે?

[સમાધાન] તે સમયે મંત્રાદિન દેવતા વિશેષથી ઇષ્ટ ફળ મળે છે. દેવામાં સક્રિયપણું હોવાથી ક્રિયા વડે થયેલ ઇષ્ટ ફળ છે, કેવળ મંત્ર જ્ઞાન વડે નહીં.

[શંકા] શાસ્ત્રમાં સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને મોક્ષ માર્ગ કહ્યો છે, અહીં જ્ઞાન-ક્રિયા વડે કહ્યું, તો તેમાં વિરોધ કેમ ન થાય? વળી બે સ્થાનકના અનુરોધથી આ કથન છે, માટે વિરોધ નથી એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી.

[સમાધાન] જ્ઞાનના ગ્રહણ વડે દર્શન પણ અવિરુદ્ધ જાણવું, જ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી સમ્યગ્દર્શનનું ગ્રહણ જાણવું. જેવી રીતે અવબોધાત્મક જ્ઞાન છતાં મતિના અનાકારપણાથી અવગ્રહ અને ઇષ્ટ બંને દર્શન છે, સાકારપણાથી અપાય અને ધારણા બંને જ્ઞાન છે. એ રીતે વ્યાપારવાળું જ્ઞાન હોવાથી અપાયનો જે રૂચિરૂપ અંશ તે સમ્યગ્દર્શન છે. - X - માટે વિરોધ નથી. સૂત્રમાં અવધારણ તો જ્ઞાનાદિ સિવાય કોઈ ઉપાય ભવવ્યવસ્થેદ માટે નથી તેમ દર્શાવે છે.

જ્ઞાન અને ચારિત્રને આત્મા કેમ નથી પામતો? તે હવેના સૂત્રમાં કહે છે—

● સૂત્ર-૬૪ :-

બે સ્થાનને જાણ્યા સિવાય આત્મા કેવલિપ્રજ્ઞાત ધર્મને સાંભળવા પામતો નથી - આરંભ અને પરિગ્રહ.. બે સ્થાનોને જાણીને છોડ્યા વિના આત્મા શુદ્ધ બોધિ પામે નહીં તે - આરંભ અને પરિગ્રહ.. બે સ્થાનોને જાણીને છોડ્યા સિવાય આત્મા મુંડ થઈને, ઘરથી નીકળીને અણગાર પ્રવજ્યા ન પામે - તે આ આરંભ અને પરિગ્રહ.. એ પ્રમાણે - શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યાસમાં ન વસે.. શુદ્ધ સંયમથી સંયમિત ન થાય.. શુદ્ધ સંવરથી સંવરે નહીં.. પરિપૂર્ણ મતિજ્ઞાનને ન પામે.. શ્રુતજ્ઞાનને.. અવધિજ્ઞાનને.. મનઃપર્યવજ્ઞાનને.. કેવલજ્ઞાનને ન પામે.

[આ રીતે અહીં-૧૧-સૂત્રો કહેલા છે.]

● વિવેચન-૬૪ :-

બે વસ્તુને જાણ્યા વડે ન જાણીને કે - આ આરંભ-પરિગ્રહ અનર્થને માટે છે તથા હવે મારે આનું પ્રયોજન નથી. એ રીતે પરિહાર અભિમુખ દ્વાર વડે પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી પર્યક્ષાણ ન કરીને જેમ બ્રહ્મદત્ત માફક વિરક્ત ન થાય ક્યાંક અપરિચાઈત્ત એવો પાઠ છે, ત્યાં સ્વરૂપથી તે બેને ગ્રહણ ન કરીને આત્મા જિનોક્ત શ્રુતધર્મ શ્રવણભાવથી ન સાંભળે. તે આ પ્રમાણે—

આરંભ - ખેતી આદિ દ્વારા પૃથ્વી આદિના ઉપમર્દનરૂપ. પરિગ્રહ - ધર્મના

સાધન સિવાય ધન, ધાન્યાદિ પરિગ્રહોને. - X - X - [તેમાં ૧૧-સૂત્રો છે.]

[૧] ઉક્ત કેવલિ પ્રરૂપિત ધર્મને શ્રવણ બુદ્ધિએ ન સાંભળવા પામે.

[૨] શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ ન અનુભવે અથવા વિભક્તિ પરિણામથી શુદ્ધ બોધિ વડે જાણવા યોગ્ય જીવાદિ વસ્તુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ન કરે.

[૩] દ્રવ્યથી લોચ વડે અને ભાવથી કષાયોદિ દૂર કરવા વડે મૂંઝ થઈને ગૃહથી ન નીકળે. કેવલાં શબ્દના સંબંધથી કેવલ પરિપૂર્ણ પ્રવ્રજ્યા ન પામે.

[૪] આ રીતે પૂર્વે જેમ જોડેલ છે તેમ પછીના વાક્યોમાં દો ઠાણાં ઇત્યાદિ વાક્યો જાણવા. - અબ્રહ્મના વિરામ વડે રાત્રિમાં સૂવું કે બ્રહ્મચર્યવાસ ન સેવે.

[૫] પૃથ્વીકાયિકાદિ રક્ષણ લક્ષણ વડે આત્માને સંયમિત ન કરે.

[૬] આશ્રવ નિરોધ લક્ષણ વડે આશ્રવ દ્વારોને બંધ ન કરે.

[૭] પરિપૂર્ણ-પોતાના સર્વ વિષયોને ગ્રહણ કરનાર આભિનિબોધિક જ્ઞાન-અર્થને અભિમુખ, અવિપર્યય હોવાથી નિયત, અસંશય હોવાથી બોધ-વેદન તે આભિનિબોધ, તે જ આભિનિબોધિક, તેનું જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન - તે ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય નિમિત્તવાળું છે, ઓઘથી બધાં દ્રવ્ય અને અસર્વપર્યાય વિષયવાળું [મતિજ્ઞાન] ઉત્પન્ન ન કરે. આ રીતે ઉત્તરપદોમાં પણ જાણવું.

[૮] શ્રુતજ્ઞાન - જે સંભળાય તે શ્રુત-શબ્દ જ છે, તે ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન. તે શ્રુતગ્રંથને અનુસરનારું છે. ઓઘથી સર્વ દ્રવ્ય અને અસર્વપર્યાય વિષયક અક્ષરશ્રુત આદિ ભેદવાળું છે [તે ન પામે.]

[૯] અવધિજ્ઞાન - જેથી અને જેને વિશે મર્યાદા કરાય છે તે અવધિ અથવા નીચે નીચે વિસ્તરતું અને મર્યાદા વડે જે જણાય તે અવધિ, તે અવધિજ્ઞાન આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ જ છે. કેમકે તેના ઉપયોગનો હેતુ છે અથવા અવધાનવિષયનું જાણવું તે અવધિ. અવધિ એવું જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન. તે ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષારહિત આત્માથી રૂપી દ્રવ્યનું સાક્ષાત્ કરવું. [તે ન પામે]

[૧૦] મન:પર્યવજ્ઞાન-મનમાં કે મનનું પરિચ્છેદ, તે જ જ્ઞાન અથવા મનના પર્યવો-પર્યાયો કે પર્યવો-અવસ્થા વિશેષ, તે મન:પર્યવ આદિ, તેઓનું કે તેઓને વિશે જે જ્ઞાન તે મન:પર્યવજ્ઞાન. એવી રીતે બીજા વિષયમાં પણ જાણવું. અટ્ટીકીરૂપ રૂપ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં રહેલ સંજી પંચેન્દ્રિયો વડે ચિંતન કરાતા મનોદ્રવ્યને પ્રત્યક્ષ કરનારું છે. [તે ન પામે.]

[૧૧] કેવલજ્ઞાન :- કેવલ-અસહાય, મતિ આદિની અપેક્ષારહિત હોવાથી એકલું અથવા આવરક મલના અભાવથી કલંકરહિત અથવા સમગ્ર જ્ઞાનાવરણાદિના અભાવથી પ્રથમપણાએ સંપૂર્ણ ઉત્પત્તિ હોવાથી સંપૂર્ણ છે અથવા તેના જેવું બીજું કોઈ ન હોવાથી અસાધારણ છે. અથવા જ્ઞેયના અનંતપણાથી અનંત છે એવું જે જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન [તે ન પામે.]

જીવ જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ ધર્માદિને કઈ રીતે પામે, તે કહે છે—

● સૂત્ર-૬૫,૬૬ :-

[૬૫] જે સ્થાનોને જાણીને [અને ત્યાગીને] આત્મા કેવલિ પ્રજ્ઞાત ધર્મને શ્રવણપણા વડે પ્રાપ્ત કરે - આરંભ અને પરિગ્રહ. એવી રીતે યાવત્ કેવલજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે... [૬૬] જે સ્થાને આત્મા કેવલિપ્રજ્ઞાત ધર્મને શ્રવણપણા વડે પામે - સાંભળીને અને જાણીને. યાવત્ કેવલજ્ઞાન ઉપાજે.

● વિવેચન-૬૫,૬૬ :-

[૬૫] સુગમા - આ સૂત્ર સુગમ છે, વૃત્તિકારે તેની વ્યાખ્યા કરેલ નથી.

[૬૬] ધર્માદિના લાભમાં બીજા બે કારણોને કહે છે - દોહી - આદિ સુગમ છે. ફક્ત શ્રવણભાવ વડે, - X - સાંભળીને ધર્માદિનું જ સ્વીકારવું થાય છે. તે સારી રીતે જાણીને, ધર્મને જાણે. કહ્યું છે કે - મનુષ્ય સદ્ધર્મના શ્રવણથી જ પાપ રહિત, તત્ત્વજ્ઞ, મહાસત્વ અને પરમ સંવેગને પામે. ધર્મની ઉપાદેયતા જાણીને, તેમાં ભાવથી ઇચ્છાવાળો થઈને, પોતાની શક્તિ વિચારીને ગ્રહણ કરવામાં દંટતાથી પ્રવર્તે. એ રીતે બોધિને પામે યાવત્ કેવલજ્ઞાનને ઉપાજે.

કેવલજ્ઞાન કાળ વિશેષથી થાય, તેથી હવે 'કાળ'ને કહે છે—

● સૂત્ર-૬૭ થી ૬૯ :-

[૬૭] જે સમયો કહ્યા છે - અવસર્પિણી કાળ અને ઉત્સર્પિણી કાળ.

[૬૮] ઉન્માદ બે ભેદ છે - યક્ષાવેશરૂપ અને મોહનીયકર્મના ઉદયથી. તેમાં જે યક્ષાવેશ છે તે સુખેથી વેદાય છે અને સુખેથી તજી શકાય છે અને જે ઉન્માદ મોહનીયકર્મના ઉદયથી છે તે દુઃખવેદ અને દુસ્ત્યાજ્ય છે.

[૬૯] દંડ બે કહ્યા છે - અર્થદંડ અને અનર્થદંડ. નૈરચિકોને બે દંડ કહ્યા છે - અર્થદંડ, અનર્થદંડ. એ રીતે ચોવીસે દંડકમાં યાવત્ વૈમાનિકને જાણવું.

● વિવેચન-૬૭ થી ૬૯ :-

[૬૭] સમા - કાલ વિશેષ છે. બાકી સૂત્ર સુગમ છે. [વૃત્તિ નથી.]

[૬૮] કેવલજ્ઞાન, મોહનીયજન્ય ઉન્માદના ક્ષયથી થાય છે. તેથી અહીં સામાન્યથી ઉન્માદનું નિરૂપણ કરે છે. ઉન્માદ-ગ્રહ, બુદ્ધિનું વિપરીતપણું.

(૧) યક્ષાવેશ - દેવનું અધિષ્ઠિતપણું. તેથી થયેલ ઉન્માદ તે યક્ષાવેશ.

(૨) મોહનીય - દર્શનમોહનીયાદિ કર્મના ઉદયથી થયેલ ઉન્માદ.

તે બેમાં જે યક્ષાવેશ વડે થાય તે સુખવેદતર છે અર્થાત્ મોહજન્ય ઉન્માદ અપેક્ષાએ ઘણો જ ઓછો અનુભવાય છે, કેમકે યક્ષાવેશને અનૈકાંતિક અને અનાત્યંતિક ભ્રમપણું હોય છે. વળી તે બહુ સુખે દૂર કરી શકાય છે, તે જ સુખવિમોચ્યતર છે. કેમકે તે મંત્ર, ઔષધિ આદિ વડે સાધ્ય છે. અત્યંત સુખેથી તે પ્રાણીને છોડી દે છે, તેથી સુખવિમોચ્યતરક છે.

મોહથી થયેલ ઉન્માદ તેનાથી વિપરીત છે, કેમકે એકાંતિક, આત્યંતિક ભ્રમસ્વભાવપણાથી, અત્યંત અનુચિત પ્રવૃત્તિના હેતુત્વથી અનંતભવનું કારણ છે,

વળી બીજા અંતરકારણ ઉત્પન્ન થવાથી મંત્રાદિ વડે અસાધ્ય છે. પણ કર્મના ક્ષયોપશમાદિ વડે જ સાધ્યપણું છે. આ કારણથી જ કહ્યું છે કે - મોહોન્માદ અતિશય દુઃખવેદ અને દુઃખ વિમોચ્ય જ છે. ઉન્માદથી પ્રાણી પ્રાણાતિપાતાદિરૂપ દંડમાં પ્રવર્તે છે અથવા દંડભાજન બને છે. તેથી દંડ કહે છે—

[૬૯] દંડ - પ્રાણાતિપાતાદિ, તે અર્થ માટે - ઇન્દ્રિયાદિ પ્રયોજન માટે જે કરાય છે, તે અર્થદંડ છે અને નિષ્પ્રયોજન હિંસાદિ અનર્થદંડ છે.

ઉક્ત દંડ સર્વ જીવોને વિશે ચોવીશ દંડક વડે નિરૂપણ કરે છે. નારકની માફક અર્થદંડ અને અનર્થદંડના કથન વડે ચોવીશ દંડક જાણી લેવા. વિશેષ એ કે - નારકનું સ્વશરીર રક્ષાર્થે બીજાને મારવારૂપ અર્થદંડ અને વિશેષ દ્રેષ માત્રથી હણવારૂપ અનર્થદંડ હોય. પૃથ્વીકાયિકાદિને અનાભોગે પણ આહારના ગ્રહણ કરવામાં જીવવધના સદ્ભાવથી અર્થદંડ અને અન્યથા અનર્થદંડ હોય અથવા બંને દંડ પણ ભવાંતરમાં અર્થદંડાદિની પરિણતિથી હોય છે... સમ્યગ્દર્શનાદિ યુક્ત જીવોને જ દંડ નથી. આ કારણથી રત્નત્રયને નિરૂપવા ઈચ્છતા સૂત્રકાર સામાન્યપણે પ્રથમ દર્શનનું નિરૂપણ કરે છે.

● સૂત્ર-૭૦ :-

દર્શન બે પ્રકારે છે - સમ્યગ્દર્શન, મિથ્યાદર્શન. સમ્યગ્દર્શન બે ભેદે - નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન અને અભિગમ સમ્યગ્દર્શન. નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન બે ભેદે - પ્રતિપાતિ, અપ્રતિપાતિ. અભિગમ સમ્યગ્દર્શન બે ભેદે - પ્રતિપાતિ, અપ્રતિપાતિ. મિથ્યાદર્શન બે ભેદે - અભિગ્રાહિક મિથ્યાદર્શન, અનભિગ્રાહિક મિથ્યાદર્શન. અભિગ્રાહિક મિથ્યાદર્શન બે ભેદે - અંતસહિત, અંતરહિત. અનભિગ્રાહિક મિથ્યાદર્શન પણ આ જ બે ભેદે છે.

● વિવેચન-૭૦ :-

દુવિદ્યે ઇત્યાદિ સાત સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - દંષ્ટિ - દર્શન એટલે તત્ત્વોને વિશે રુચિ. સમ્યગ્-અવિપરીત, જિનદર્શનને અનુસરનારું, તથા મિથ્યા-વિપરીત [મિથ્યાદર્શન]. સમ્યગ્દર્શન - નિસર્ગ, સ્વભાવ કે અનુપદેશ એ શબ્દો એકાર્થક છે અને અભિગમ, અધિગમ એટલે ગુરુઉપદેશ આદિ રૂપ. જેમકે મરુદેવીને થયું તે નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન અને ભરતચક્રીને થયું તે અધિગમ સમ્યગ્ દર્શન જાણવું. [અહીં બે સૂત્રો પુરા થયા.]

નિસર્ગ - પડવાના સ્વભાવવાળું તે પ્રતીપાતિ સમ્યગ્દર્શન, તે ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક છે. અપ્રતિપાતિ તે ક્ષાયિક [સમ્યકત્વ જાણવું.] તેમાં ઔપશમિકાદિ ત્રણના લક્ષણ ક્રમથી કહે છે - ઉપશમ શ્રેણિમાં પ્રવેશલાને અનંતાનુબંધી ચતુષ્કનો અને ત્રણ દર્શનમોહનીયના ઉપશમથી ઔપશમિક સમ્યકત્વ હોય છે. અથવા જે અનાદિ મિથ્યાદંષ્ટિ છે, જેણે સમ્યકત્વ, મિથ્યાત્વ અને મિશ્ર નામક શુદ્ધ, અશુદ્ધ, ઉભયરૂપ મિથ્યાત્વ પુદ્ગલના ત્રણ પુંજ કરેલ નથી, વળી જેણે મિથ્યાદર્શન ખપાવેલ

નથી એવો જે જીવ સમ્યકત્વને પ્રાપ્ત કરે તેને ઔપશમિક સમ્યકત્વ હોય છે. તે કેવી રીતે ? અહીં આ જીવને જે મિથ્યાદર્શન મોહનીય ઉદયમાં આવેલું છે, તે અનુભવ વડે જ નાશ પામ્યું, અન્ય [મિથ્યાત્વ મોહનીય] મંદ પરિણામપણે ઉદયમાં નહીં આવેલું. તેથી અંતર્મુહૂર્ત કાળ માત્ર ઉપશાંત રહે છે. ઉદયનો અટકાવ રહે તેટલો કાળ જીવને ઔપશમિક સમ્યકત્વનો લાભ થાય છે. - X - X -

અંતર્મુહૂર્ત માત્ર કાળ હોવાથી જ ઉપશમ સમકિતનું પ્રતિપાતિત્વ છે. અનંતાનુબંધીનો ઉદય થતાં ઉપશમ સમ્યકત્વથી પડતા જીવને જે સાસ્વાદન સમ્યકત્વ કહેવાય છે, તે ઔપશમિક જ છે. તે પણ પ્રતિપાતિ જ છે. તેનું માન જઘન્યથી સમય માત્ર અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવાલિકા પ્રમાણ છે. તથા અહીં જે મિથ્યાદર્શનના દલિકો ઉદયમાં આવેલા તે ક્ષય પામ્યા અને જે ઉદયમાં ન આવેલ તે ઉપશાંત થયેલ છે. ઉપશાંત નામક વિષ્કંભિત ઉદય, મિથ્યાસ્વભાવ દૂર કરેલ હોય તે અહીં ક્ષાયોપશમ સ્વભાવ અનુભવમાનને ક્ષાયોપશમિક સમ્યકત્વ કહેવાય છે.

[શંકા] ઉપશમ સમકિતમાં પણ ક્ષય અને ઉપશમ છે, ક્ષાયોપશમિકમાં પણ આ બંને છે, તો આ બેમાં શો ભેદ છે? [સમાધાન] ક્ષાયોપશમિકમાં જે [શુદ્ધપુંજ] દલિકો વેદાય છે, તે ઔપશમિકમાં વેદાતા નથી. ક્ષાયોપશમિકમાં પૂર્વે જે દલિક ઉપશાંત કરેલ છે, તે સમય સમય પ્રત્યે ઉદયમાં આવે છે, વેદાય છે, ક્ષય પામે છે. ઔપશમિક તો ઉદયનો અટકાવ માત્ર છે. - X - ક્ષાયોપશમિક સમ્યકત્વ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત સ્થિતિક અને ઉત્કૃષ્ટથી દુઃસાગરોપમથી કંઈક અધિક સ્થિતિવાળું હોવાથી પ્રતિપાતિ છે. જે કે ક્ષયને સમ્યગ્દર્શનદલિકના છેલ્લા પુદ્ગલના અનુભવરૂપ વેદક કહેવાય છે, તે વેદક પણ ક્ષાયોપશમિકનો ભેદ હોવાથી પ્રતિપાતી જ છે. તથા મિથ્યાત્વ, સમ્યગ્-મિથ્યાત્વ અને સમ્યકત્વ મોહનીયના ક્ષયથી ક્ષાયિક સમ્યકત્વ કહેવાય છે.

કહે છે - [અનંતાનુબંધી ચતુષ્કના ક્ષય પછી] સંસારના મૂળ કારણભૂત ત્રણ પ્રકારે દર્શનમોહ ક્ષય થતાં અતિ વિશુદ્ધ, અતુલ્ય, ક્ષાયિક સમ્યકત્વ થાય છે. તે ક્ષાયિકપણે હોવાથી અપ્રતિપાતી છે. તેથી સિદ્ધત્વમાં પણ સાથે રહે છે.

મિચ્છાદંસણ- જેમાં અભિગ્રહ કુમતનો સ્વીકાર છે, તે અભિગ્રાહિક મિથ્યાદર્શન જાણવું... અભિગ્રાહિ. અભિગ્રાહિક મિથ્યાદર્શન, સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત થતાં જેનો અંત થાય તે સપર્યવસિત. અભવ્યને સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી અપર્યવસિત છે. તે મિથ્યાત્વ માત્ર પણ અતીતકાલીન નયની અનુવૃત્તિ વડે અભિગ્રાહિક એવો વ્યાપદેશ કરાય છે.

અનભિગ્રાહિક મિથ્યાદર્શન ભવ્યજીવને સપર્યવસિત અને અભવ્યને અપર્યવસિત હોય છે. તેથી કહ્યું કે - एवं અણ્ભિ. ઇત્યાદિ. દર્શનને કહ્યું હવે જ્ઞાનને કહે છે. તેમાં સૂત્ર-૭૧માં ૨૩-પેટા સૂત્રો છે.

● સૂત્ર-૭૧ :-

૧-જ્ઞાન બે ભેદે - પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ. ૨-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન બે ભેદે - કેવલ જ્ઞાન,

નોકેવલજ્ઞાન. ૩-કેવલજ્ઞાન બે ભેદે - ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન, સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન. ૪-ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન બે ભેદે - સયોગીભવસ્થ કેવલજ્ઞાન, અયોગીભવસ્થ કેવલજ્ઞાન. ૫-સયોગી ભવસ્થકેવલજ્ઞાન બે ભેદે - પ્રથમ સમય. અને અપ્રથમ સમય - સયોગી ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન. ૬-અથવા ચરિત્ર સમય. અને અચરિત્રસમય સયોગી ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન.

૭,૮-એવી રીતે અયોગી ભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના પણ બે ભેદો જાણવા. ૯-સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન બે ભેદે - અનંતર સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન, પરંપર સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન. ૧૦-અનંતર સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન બે ભેદે - એક અનંતર. અને અનેક અનંતર સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન. ૧૧-પરંપર સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન બે ભેદે - એક પરંપર. અને અનેક પરંપર સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

૧૨-નોકેવલજ્ઞાન બે ભેદે - અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યાવજ્ઞાન. ૧૩-અવધિજ્ઞાન બે ભેદે - ભવપ્રત્યયિક, ક્ષાયોપશમિક. ૧૪-ભવપ્રત્યયિક બે ને હોય - દેવોને, નૈરયિકોને. ૧૫-ક્ષાયોપશમિક બે ને હોય - મનુષ્યોને અને પંચેન્દ્રિય તિરચ્ચયોનિકોને. ૧૬-મનપર્યાવજ્ઞાન બે ભેદે - ઋજુમતિ, વિપુલમતિ.

૧૭-પરોક્ષજ્ઞાન બે ભેદે - આભિનિબોધિકજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન. ૧૮-આભિનિ બોધિક જ્ઞાન બે ભેદે - શ્રુતનિશ્ચિત, અશ્રુતનિશ્ચિત. ૧૯-શ્રુતનિશ્ચિત બે ભેદે - અર્થાવગ્રહ, વ્યંજનાવગ્રહ. ૨૦-અશ્રુતનિશ્ચિતના પણ આ ૪ બે ભેદ છે. ૨૧-શ્રુતજ્ઞાન બે ભેદે - અંગપ્રવિષ્ટ, અંગબાહ્ય. ૨૨-અંગબાહ્ય બે ભેદે- આવશ્યક, આવશ્યક વ્યતિરિક્ત. ૨૩-આવશ્યક વ્યતિરિક્ત બે ભેદે-કાલિક અને ઉત્કાલિક.

● વિવેચન-૭૧ :-

- સુગમ છે. વિશેષ એ કે - વિશેષ બોધ તે જ્ઞાન. અજ્ઞાતિ - ભોગવે છે. અથવા જ્ઞાન વડે પદાર્થો પ્રત્યે વ્યાપ્તિ કરે છે. અક્ષ - આત્મા, તે પ્રત્યે જે ઇન્દ્રિય અને મનથી નિરપેક્ષા વર્તે, તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન - અંતર રહિતપણે પદાર્થને સાક્ષાત્ કરવામાં ચતુર છે. કહે છે કે - X - તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે ત્રણ પ્રકારે છે.

બીજાથી - જીવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલમય હોવાથી દ્રવ્યેન્દ્રિય અને મનથી જીવને જે જ્ઞાન તે દ્વારા થાય તે પરોક્ષ એમ નિરુક્તિથી કહ્યું. કહ્યું છે કે - દ્રવ્યેન્દ્રિય અને મન પુદ્ગલમય છે, તેથી તે આત્માથી ભિન્ન છે, માટે તેનાથી થતું જે જ્ઞાન તે પરોક્ષજ્ઞાન અહીં અનુમાનપ્રમાણથી કહ્યું છે અથવા ઇન્દ્રિય અને મન સાથે તે જન્ય-જનક ભાવરૂપ છે માટે પરોક્ષ છે અર્થાત્ જીવને પરોક્ષજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયો અને મનના વ્યવધાન વડે પદાર્થને જણાવનારું છે, સાક્ષાત્કારી નહીં.

પચ્ચક્ષ. કેવલ એટલે એક, તેવું જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન. તેનાથી અન્ય તે નોકેવલજ્ઞાન-અવધિ, મન:પર્યાયરૂપ છે... કેવલ. સંસારમાં રહેલાનું જે કેવળજ્ઞાન તે ભવસ્થ અને સિદ્ધનું તે સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન. ભવસ્થ જે કાયવ્યાપાર આદિસહિત છે તે

સયોગી. - X - સયોગી ભવસ્થનું કેવળજ્ઞાન તે સયોગી ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન. જેને યોગ નથી તે અયોગી અથવા ન યોગી તે. શૈલેશી કરણમાં રહેલ તે [અયોગી] બાકી મૂલાર્થ મુજબ જાણવું.

સયોગી. જેને પ્રથમ સમય સયોગિત્વમાં છે તે. અપ્રથમ - બીજા વગેરે સમય જેને છે તે. બાકી પૂર્વવત્. અથવા જેને સયોગી અવસ્થાનો છેલ્લો સમય છે તે ચરમ. સયોગી સૂત્રની જેમ પ્રથમ, અપ્રથમ, ચરમ, અચરમ વિશેષણસહિત અયોગી સૂત્ર પણ કહેવું. [આઠ પેટા સૂત્રોની વૃત્તિ પૂરી થઈ.]

સિદ્ધ - વર્તમાન સમયે સિદ્ધ થાય તે અનંતર સિદ્ધ, તે એક કે અનેક હોય છે. તથા બે વગેરે સમય જે સિદ્ધને થયા છે, તે પરંપર સિદ્ધ. તે એક કે અનેક હોય છે. તેઓનું જે કેવલજ્ઞાન તે-તે પ્રમાણે વ્યવદેશ થાય છે.

ઓહિનાળ. અવધિજ્ઞાનને ક્ષાયોપશમનું નિમિત્તપણું છતાં પણ ભવપ્રત્યય વડે તેનું પ્રાધાન્ય હોવાથી ભવ એ જ પ્રત્યય જેનો છે તે ભવપ્રત્યયિક. અહીં ભાષ્યકારે આક્ષેપસહિત પરિહાર કરેલ છે - અવધિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમ ભાવમાં કહેલ છે અને ભવ ઉદયિક ભાવે કહેલ છે, તો દેવ અને નારક એ બંનેનું ભવપ્રત્યયિક કહેવું કઈ રીતે યોગ્ય કહેવાય. [તેનું સમાધાન આપે છે.] તેમને પણ અવધિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમથી જ થાય છે, પણ તેવા ક્ષાયોપશમનો લાભ દેવ-નારક ભવ હોવાથી અવશ્ય જ થાય છે, તેથી તે ભવપ્રત્યયિક કહેવાય.

કર્મનો જે ઉદય ક્ષાય-ક્ષાયોપશમ-ઉપશમ કહેલો છે, તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ એ પાંચને પામીને થાય છે. વળી અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષાયોપશમ થવાથી થયેલ તે ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન છે. [પેટા સૂત્ર-૧૫-પૂરા]

મનપર્યવ. સામાન્યને ગ્રહણ કરનારી મતિ તે ઋજુમતિ. “આ વડે ઘડો ચિંતવાયો” એ અધ્યવસાયનું કારણ - મનોદ્રવ્યનું જ્ઞાન તથા વિશેષને ગ્રહણ કરનારી જે મતિ તે વિપુલમતિ - એના વડે ચિંતવાયેલ ઘડો સોનાનો છે, પાટલીપુત્રનો છે, નવો છે ઇત્યાદિ અધ્યવસાયના હેતુભૂત મનોદ્રવ્યના વિશેષજ્ઞાનરૂપ છે. - X - X - [પેટા સૂત્ર-૧૭-પૂરા થયા.]

આભિનિબોધિક. શ્રુતને આશ્રિત જે જ્ઞાન તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન અથવા શ્રુત જેના વડે આશ્રિત કરાયેલું છે તે શ્રુતનિશ્ચિત. પૂર્વે શ્રુતવડે સંસ્કારિત મતિવાળાને શ્રુતની અપેક્ષા વિના જે જ્ઞાન થાય તે અવગ્રહાદિ રૂપ શ્રુતનિશ્ચિત છે. વળી જે પૂર્વે અસંસ્કારિત મતિ વિશિષ્ટ ક્ષાયોપશમની અતિશય નિપુણતાથી ઔત્પાતિકી આદિ બુદ્ધિરૂપ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, તે અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિય વગેરેથી થયેલું તે અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન છે. - X -

શ્રુત. અર્થાવગ્રહ. - જે જણાય અથવા અન્વેષણ કરાય તે અર્થ. તે સામાન્યરૂપ, સર્વ વિશેષોની અપેક્ષા વિના કથનીય રૂપાદિ પદાર્થનું અવગ્રહણ-પ્રથમ જ્ઞાન તે અર્થાવગ્રહ. જે વિકલ્પરહિત જ્ઞાન છે, તે દર્શન કહેવાય છે. જે એક સમયવાળો

અર્થાવગ્રહ છે તે નૈશ્ચયિક છે અને વ્યાવહારિક છે તે 'આ શબ્દ છે' ઇત્યાદિ કથન કરનાર છે, તે આંતરૌહૃતિક છે. આ અર્થાવગ્રહ ઇન્દ્રિયો અને મનસંબંધી છ પ્રકારે છે. દીવા વડે ઘડાની જેમ જે વડે પદાર્થ જણાય છે તે વ્યંજન, ઉપકરણોન્દ્રિય કે શબ્દાદિપણાએ પરિણત દ્રવ્યના સમૂહરૂપ છે. તેથી ઉપકરણોન્દ્રિય વડે શબ્દાદિપણે પરિણત દ્રવ્યરૂપ જે વ્યંજનોનો અવગ્રહ તે વ્યંજનાવગ્રહ. અથવા વ્યંજન એટલે ઇન્દ્રિય-શબ્દાદિ દ્રવ્ય સંબંધ.

- X - આ વ્યંજનાવગ્રહ મન અને યક્ષુવર્જિત ઇન્દ્રિયોનો ચાર ભેદે થાય છે, કારણ કે યક્ષુ અને મન અપ્રાપ્ત અર્થનું જાણવાપણું છે, બાકીના શ્રોત્રાદિ પ્રાપ્ત અર્થને જાણે છે. [શંકા] વ્યંજનાવગ્રહ જ્ઞાન જ ન કહેવાય. કેમકે ઇન્દ્રિય અને શબ્દાદિ દ્રવ્યસંબંધ કાળે તે અનુભાવનો બહેરા વગેરે માફક અભાવ છે.

[સમાધાન] એવું નથી. વ્યંજનાવગ્રહને અંતે તે વસ્તુના ગ્રહણથી જ ઉપલબ્ધિનો સદ્ભાવ છે. અહીં જે જ્ઞેયવસ્તુના ગ્રહણના અંતે, તેથી જ જ્ઞેય વસ્તુના ઉપાદાનથી લબ્ધિ થાય છે, તે જ્ઞાન છે. જેમ અર્થાવગ્રહને અંતે અર્થાવગ્રહ વડે ગ્રહણ યોગ્ય વસ્તુના ગ્રહણથી ઇલા થાય તે અર્થાવગ્રહજ્ઞાન છે. - X - તેમ વ્યંજનાવગ્રહ પણ જ્ઞાન છે. પણ તે સૂક્ષ્મ, અલ્પકલ્પ હોવાથી સૂતેલા માણસના અસ્પષ્ટ જ્ઞાનની માફક સાક્ષાત્ જણાતું નથી. ઇલા આદિ પણ શ્રુતનિશ્ચિત જ છે, છતાં તે કહેલ નથી. કેમકે બે સ્થાનકનો અનુરોધ છે.

અશ્રુતનિશ્ચિત અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ ભેદે અશ્રુતનિશ્ચિત પણ બે ભેદે છે. આ શ્રોત્રોન્દ્રિય વગેરેથી થયેલ જાણવું. જે ઔત્પાતિકી આદિ બુદ્ધિ અશ્રુતનિશ્ચિત છે, તેમાં અર્થાવગ્રહ સંભવે છે. કહ્યું છે કે - બીજા કુકડા વિના ચુદ્ધ કેમ થાય ? અરીસા વડે. આ જાણવું તે અવગ્રહ અને ઇલા. - X - તે વ્યંજનાવગ્રહ નથી કેમકે ઇન્દ્રિયાશ્રિતપણું છે. બુદ્ધિને તો મનનો સંબંધ છે, તેથી બુદ્ધિથી ભિન્ન અહીં [શ્રોત્રાદિમાં] વ્યંજનાવગ્રહ માનવા યોગ્ય છે.

શ્રુતજ્ઞાન પ્રવચનપુરુષના અંગોની જેમ અંગો, તેમાં પ્રવિષ્ટ તે "અંગપ્રવિષ્ટ." તે ગણધરકૃત્, ઝમ્નેઝ વા આદિ ત્રણ માતૃકાપદથી થયેલું છે અથવા આચારાદિ ધ્રુવશ્રુત છે. વળી જે સ્થવીરકૃત કે માતૃકાપદત્રયથી ભિન્ન "પ્રશ્નનિબદ્ધ" - અધુવશ્રુત અથવા ઉત્તરાધ્યયનાદિ અંગબાહ્ય જાણવા. કહ્યું છે - ગણધરકૃત્, આદેશ, ધ્રુવ તે અંગપ્રવિષ્ટ જ્ઞાન છે અને સ્થવીરકૃત્, મુક્ત વ્યાકરણ, અનિયત તે અનંતપ્રવિષ્ટ [અંગબાહ્ય] જ્ઞાન છે.

અંગબાહ્ય-અવશ્ય કર્તવ્ય તે આવશ્યક - સામાયિકાદિ છ ભેદે છે. કહ્યું છે કે - સાધુ અને શ્રાવકે દિવસ અને રાત્રિને અંતે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે. તેથી આવશ્યક કહેવાય છે. આવશ્યકથી ભિન્ન તે આવશ્યક વ્યતિરિક્ત છે. અહીં જે રાત્રિના પહેલા અને છેલ્લા પ્રહરમાં જ ભણાય છે તે કાલ વડે થયેલ તે ઉત્તરાધ્યયનાદિ કાલિકશ્રુત છે, જે કાળ વેળા વર્ણને ભણાય તે ઉત્કાલિક-કાલિકશ્રુતથી ઉર્ધ્વ-

દશવૈકાલિકાદિ છે. - હવે ચારિત્રને કહે છે-

● સૂત્ર-૭૨ :-

ધર્મ બે ભેદે - શ્રુતધર્મ, ચારિત્રધર્મ. શ્રુતધર્મ બે ભેદે - સૂત્ર શ્રુતધર્મ, અર્થ શ્રુતધર્મ. ચારિત્ર ધર્મ બે ભેદે - અગાર ચારિત્રધર્મ, અણગાર ચારિત્રધર્મ. સંયમ બે ભેદે - સરાગસંયમ, વીતરાગસંયમ. સરાગસંયમ બે ભેદે - સૂક્ષ્મસંપરાય અને બાદરસંપરાય - સરાગ સંયમ. સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ સંયમ બે ભેદે - પ્રથમ સમય અને અપ્રથમસમય - સૂક્ષ્મસંપરાય સરાગ સંયમ અથવા યરમ અને અચરમ સૂક્ષ્મસંપરાયસરાગ સંયમ. અથવા સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ સંયમ બે ભેદે - સંકલેશમાનક, વિશુદ્ધમાનક. બાદરસંપરાય સરાગ સંયમ બે ભેદે - પ્રથમ સમય અને અપ્રથમસમય - બાદર. અથવા ચરિમ અને અચરિમ બાદર. અથવા બાદરસંપરાય સરાગસંયમ બે ભેદે - પ્રતિપાતિ, અપ્રતિપાતિ.

વીતરાગસંયમ બે ભેદે - ઉપશાંત ક્ષાય અને ક્ષીણક્ષાય-વીતરાગસંયમ. ઉપશાંતક્ષાય વીતરાગ સંયમ બે ભેદે - પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય - ઉપશાંત ક્ષાય વીતરાગ સંયમ અથવા યરમ અને અચરમ-સમય ઉપશાંતક્ષાય.

ક્ષીણક્ષાય વીતરાગ સંયમ બે ભેદે - છન્નસ્થ અને કેવલી - ક્ષીણક્ષાય વીતરાગસંયમ. છન્નસ્થ ક્ષીણક્ષાય વીતરાગ સંયમ બે ભેદે - સ્વયંબુદ્ધ અને બુદ્ધબોધિત - છન્નસ્થ ક્ષીણક્ષાય વીતરાગ સંયમ. બુદ્ધબોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણ ક્ષાય વીતરાગસંયમ બે ભેદે - પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય. અથવા યરમ સમય અને અચરમ સમય. કેવલિ ક્ષીણક્ષાય વીતરાગસંયમ બે ભેદે - સયોગી અને અયોગી-કેવલી ક્ષીણક્ષાય વીતરાગસંયમ. સયોગી કેવલી ક્ષીણ ક્ષાય સંયમ બે ભેદે - પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય. અથવા યરમ અને અચરમ સંયમ. અયોગી કેવલી ક્ષીણક્ષાય સંયમ બે ભેદે - પ્રથમ અને અપ્રથમ સમય અથવા યરમ અને અચરમ સમય અયોગી કેવલી ક્ષીણક્ષાય સંયમ.

● વિવેચન-૭૨ :-

દુર્ગતિમાં પંડતા જીવોને અટકાવે અને તેને સદ્ગતિમાં સ્થાપે તે ધર્મ. શ્રુત-દ્વાદશાંગી તે જ ધર્મ તે શ્રુતધર્મ. મર્યાદાપૂર્વક સેવાય અથવા જેના વડે મોક્ષ પ્રત્યે જવાય તે ચારિત્ર - મૂલ ઉત્તર ગુણ સમુદાયરૂપ તે ધર્મ જ ચારિત્ર ધર્મ.

શ્રુતધર્મ - જે વડે અર્થો ગુંથાય કે સૂચવાય તે સૂત્ર - સુસ્થિતત્વ અને વ્યાપકત્વથી સારી રીતે કહેવાય તે સૂક્ત અથવા અવ્યાખ્યાનથી અજાગૃતાવસ્થા હોવાથી સુતેલા માફક સુપ્ત. બાષ્યવચન આ પ્રમાણે - જેમાંથી અર્થ સૂચવાય કે ખરે તે નિરુક્ત વિધિએ સૂત્ર કહેવાય. અથવા સૂચવે - ખરે - સંભળાય - સ્મરાય અર્થ જેના વડે તે સૂત્ર. અવિવૃત્ત સુતેલા માફક સુસ્થિત-વ્યાપિત્વથી તે સુક્ત કહેવાય અને જિજ્ઞાસુ વડે જે જણાય કે યાચના કરાય તે અર્થ-વ્યાખ્યાન છે.

કહ્યું છે કે - સૂત્રનો અભિપ્રાય જેનાથી જણાય તે અર્થ કહેવાય છે.

ચરિત્ત. અગાર એટલે ગૃહ. તેના યોગથી અગારો તે ગૃહસ્થો, તેઓનો સમ્યક્ત્વમૂલ અણુવ્રતાદિ પાલનરૂપ ધર્મ તે ચારિત્ર ધર્મ, તે રીતે અણગારનું પણ જાણવું. જેને ઘર નથી તે અણગાર-સાધુ. ચારિત્ર ધર્મ તે સંયમ, તેથી કહે છે - દુવિહ. જે માયાદિરૂપ સ્નેહસહિત તે સરાગ અથવા રાગરહિતનો સંયમ તે સરાગ સંયમ. ગયો છે રાગ જેમાંથી તે વીતરાગ. તેનો જે સંયમ તે વીતરાગસંયમ કહેવાય છે.

સરાગ. - સૂક્ષ્મ-અસંખ્યાત કિદ્ધિકાના વેદનથી સંસરણ કરે છે, જીવ જેના વડે સંસારમાં ભમે છે તે સંપરાયકષાય, આ વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે. કહે છે કે - કોઠાદિ તે સંપરાય, તેનાથી યુક્ત જીવ સંસારમાં ભમે છે. ઉપશમક કે ક્ષાપકનો જે સૂક્ષ્મસંપરાય જેને છે તેવો સૂક્ષ્મ સંપરાય સાધુ, તેનો સરાગસંયમ તે સૂક્ષ્મસંપરાય સરાગસંયમ અથવા સૂક્ષ્મસંપરાય એવો સાધુ. બાદર-સ્થૂલ, સંપરાય-કષાય જે સાધુને છે અથવા જે સંયમને વિશે બાદર સંપરાય છે તે બાદર સંપરાય. તે સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણઠાણથી પૂર્વે હોય છે. શેષ પૂર્વવત્.

સુહમ. - બે સૂત્રમાં પ્રથમ અને અપ્રથમ સમય વગેરે વિભાગ કેવલજ્ઞાન માફક જાણવો. અહવા. ઉપશમ શ્રેણિથી પડનારનો જે સમય તે સંકલિતશ્યમાન અને ઉપશમ શ્રેણી [ક્ષાપક શ્રેણી] ચડનારનો સંયમ તે વિશુદ્ધ્યમાન છે.

બાદર. બે સૂત્ર-બાદરસંપરાય સરાગસંયમનું સંયમની પ્રાપ્તિકાળ અપેક્ષાએ પ્રથમ-અપ્રથમ સમયપણું છે. ચરમ અને અચરમ સમયપણું તો જે પછી સૂક્ષ્મસંપરાય સરાગસંયમને પામે અથવા અસંયતપણાને પામે તે અપેક્ષાએ કહેવાય છે. અહવા. ઉપશમ શ્રેણિવાળાનું કે બીજાનું પ્રતિપાતી અને ક્ષાપકશ્રેણિવાળાનું અપ્રતિપાતી સંયમ હોય છે.

સરાગસંયમ કહ્યો હવે વીતરાગસંયમ કહે છે. વીચરાગ. ઉપશાંત-જેને પ્રદેશથી પણ કષાયો વેદાતા નથી અથવા જેને વિશે તે સાધુ કે સંયમ, તે અગિયારમાં ગુણઠાણે વર્તે છે. ક્ષીણકષાય તે બારમાં ગુણઠાણે વર્તે છે.

ઊવસંતે. બે સૂત્ર પૂર્વવત્ જાણવા. સ્ત્રીણ. આત્માના સ્વરૂપને જે છાદન કરે તે છન્ન-જ્ઞાનાવરણાદિ ધાતિકર્મ. તેમાં રહે તે છન્નસ્થ એટલે અકેવલી. પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ વિશિષ્ટ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન જેને છે તે કેવલી.

હ્રમસ્થે. સ્વયંબુદ્ધાદિનું સ્વરૂપ પૂર્વવત્. સ્વયંબુદ્ધાદિ નવ સૂત્રો પૂર્વોક્ત અર્થવાળા છે. - સંયમ કહ્યો, તે જીવ-અજીવ વિષયવાળો હોવાથી પૃથ્વી આદિ જીવનું સ્વરૂપ કહે છે - તેમાં ૧૮ પેટા સૂત્રો છે.

● સૂત્ર-૭૩ :-

૧. પૃથ્વીકાયિક બે ભેદે - સૂક્ષ્મ, બાદર. ૨ થી ૫-એ રીતે યાવત્ વનસ્પતિકાયિક બે ભેદે - સૂક્ષ્મ, બાદર. ૬-પૃથ્વીકાયિક બે ભેદે - પર્યાપ્તક, અપર્યાપ્તક. ૭ થી ૧૦-એ રીતે યાવત્ વનસ્પતિકાયિકના બે ભેદ જાણવા. ૧૧-પૃથ્વીકાયિક બે ભેદે - પરિણત, અપરિણત. ૧૨ થી ૧૫-એ પ્રમાણે યાવત્

વનસ્પતિકાયિક જાણવા. ૧૭-પૃથ્વીકાયિક બે ભેદે - ગતિસમાપન્નક, અગતિ-સમાપન્નક. ૧૮ થી ૨૧ - એ રીતે યાવત્ વનસ્પતિકાયિક જાણવા. ૨૩-પૃથ્વીકાયિક બે ભેદે - અનંતરાવગાઠ, પરંપર અવગાઠ. ૨૪ થી ૨૮ [એ રીતે અપ્કાયિક] યાવત્ દ્રવ્યો બબ્બે ભેદે જાણવા.

● વિવેચન-૭૩ :- [પેટા સૂત્ર-૧ થી ૨૮]

પૃથ્વી એ જ કાય છે જેઓને તે પૃથ્વીકાયિક. - X - અથવા પૃથ્વી એ જ શરીર છે, જેઓને તે પૃથ્વીકાયિક. જે સૂક્ષ્મનામ કર્મના ઉદયથી સૂક્ષ્મ જીવો છે તે સર્વલોકમાં વ્યાપક છે અને બાદર નામકર્મોદયવર્તી બાદર જીવો, પૃથ્વી અને પર્વત વગેરેમાં જ છે. પૃથ્વીકાયિકોમાં સૂક્ષ્મ અને બાદરપણું આપેક્ષિક નથી.

અવ. - પૃથ્વી સૂત્રવત્ અપ-તેઉ-વાયુના સૂત્રો વનસ્પતિસૂત્ર પર્યત જાણવા. તેથી કહ્યું છે - જાવ આદિ-પંચસૂત્રી, તેમાં પર્યાપ્તનામ કર્મોદયવર્તી જે ચાર પર્યાપ્તિને પૂર્ણ કરે છે, તે પર્યાપ્ત છે, જે સ્વપર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરે તે અપર્યાપ્તિ નામ કર્મોદયથી અપર્યાપ્તક છે. અહીં પર્યાપ્તિ એટલે સામર્થ્યવિશેષ. તે પુદ્ગલ દ્રવ્યના ઉપચયથી થાય છે. પર્યાપ્તિ છ પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે-

આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મન. તેમાં એકેન્દ્રિયને ચાર, વિકલેન્દ્રિયને પાંચ અને સંજીને છ પર્યાપ્તિ હોય છે. તેમાં ૧-આહારપર્યાપ્તિ-ખલ અને રસની પરિણમન શક્તિરૂપ છે. ૨-શરીર પર્યાપ્તિ-સાત ધાતુપણે રસની પરિણમન શક્તિ છે. ૩-ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ-પાંચ ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી અનાભોગથી થયેલ વીર્ય વડે ઇન્દ્રિયને તેચાર કરવાની શક્તિરૂપ. ૪-આનપ્રાણ પર્યાપ્તિ-શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસરૂપે પરિણમાવીને તે રૂપ શક્તિ. ૫-ભાષાપર્યાપ્તિ - વચનને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરીને ભાષારૂપે પરિણમાવી વાગ્યોગ રૂપે નિસર્જન શક્તિ. ૬-મન:પર્યાપ્તિ-મનોયોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને મનપણે પરિણમાવીને મનોયોગરૂપે નિસર્જનની શક્તિ. આ પર્યાપ્તિઓ પર્યાપ્તનામકર્મના ઉદય વડે પૂર્ણ કરાય છે, જે તે પૂર્ણ કરે તે પર્યાપ્તક, - X - જે પૂરી ન કરે તે અપર્યાપ્તક છે.

આ છ પર્યાપ્તિ એકીસાથે આરંભીને અંતર્મુહૂર્ત વડે પૂર્ણ થાય છે. તેમાં આહાર પર્યાપ્તિ નિવૃત્તિકાળ એક જ સમય કઈ રીતે ? જે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે - હે ભગવન્ ! આહાર પર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્તિ જીવ આહારક કે અનાહારક ? હે ગૌતમ ! આહારક નથી, અનાહારક છે. વિગ્રહગતિમાં તે આહારપર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્તક થાય, વળી ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ત થયેલ પણ આહાર પર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્તક થાય તો આ પ્રમાણે ઉત્તર હોય - હે ગૌતમ ! ક્યારેક આહારક હોય, ક્યારેક અણાહારક હોય. જેમ શરીરાદિ પર્યાપ્તિમાં કહ્યું છે તેમ.

વળી આહાર પર્યાપ્તિ સિવાયની પાંચે અસંખ્યાત સમયવાળી છે અને તે પાંચે અંતર્મુહૂર્તમાં પૂર્ણ થાય છે. અપર્યાપ્તક તો ઉચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્તિ જ મૃત્યુ પામે છે, પણ શરીર અને ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્તિ મરતા નથી. કેમકે શરીર

અને ઇન્દ્રિયાદિ પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત જીવો વડે જ પરભવનું આયુષ્ય બંધાય છે. એવ - એવી રીતે પૂર્વવત્ જાણવું.

દુવિહા પુઢવી - આદિ છ સૂત્રો - પરિણત - સ્વકાય કે પરકાય શસ્ત્ર આદિથી પરિણામાંતરને પામેલા - અચિત્ થયેલા. તેમાં દ્રવ્યથી ખાતર આદિ વડે મિશ્રિત દ્રવ્ય વડે, કાલથી પોરુષિ આદિ વડે મિશ્ર કાલ વડે, ભાવથી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શો, બીજા પરિણામ વડે પરિણત થયેલા તે અચિત્ થાય છે.

ક્ષેત્રથી તો - સ્વસ્થાનેથી લઈ જવાતા લવણાદિ, પ્રતિદિન ક્રમશઃ આગળ જતાં ૧૦૦ યોજનથી આગળ જતાં સર્વથા અચિત્ થાય છે. હવે શસ્ત્ર પરિણત થયા સિવાય અચિત્ થવાના કારણો કહે છે [૧] - સ્વદેશ જ આહારના અભાવે. [૨] એક ભાજનથી બીજા ભાજનમાં નાખતા [૩] પ્રચંડ વાયુથી, [૪] અગ્નિના તાપથી, [૫] રસોડાના ઘુંવાડા આદિથી લવણાદિ અચિત્ થાય છે. હરતાલ, મણશીલ, પીપર, ખજૂર, દ્રાક્ષ અને હરડે પણ લવણની જેમ અચિત્ થાય છે. પણ સાધુએ આચીર્ણ-અનાચીર્ણનો વિધિ જાણવા યોગ્ય છે. વસ્તુના અચિત્ થવાના કારણમાં - આરુહણ, આરુહણ, નિસિયણ ઇત્યાદિથી અચિત્ થાય છે.

પરિણામાંતર પ્રાપ્ત થતાં પણ પૃથ્વીકાયિક જ કહેવાય છે, તે માત્ર અચેતન છે, એમ જો નહીં માનીએ તો આ અચેતન પૃથ્વીકાય પિંડના પ્રયોજનનું કથન કેમ ઘટે ? જેમ પાત્રાદિ ઘસવામાં અચિત્ પૃથ્વીનો સાધુ ઉપયોગ કરે છે.

એવ - ઇત્યાદિ પાંચ સૂત્રો પૂર્વવત્ કહેવાય. દ્રવન્તિ - વિચિત્ર પર્યાય પામે તે દ્રવ્યો - જીવ અને પુદ્ગલરૂપ છે. તે વિવક્ષિત પરિણામના ત્યાગ વડે ભિન્ન પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલ તે પરિણત દ્રવ્યો વિવક્ષિત પરિણામવાળા છે, જે પરિણામાંતરને પ્રાપ્ત ન થયેલ તે અપરિણત દ્રવ્યો. એ છટુંદું દ્રવ્ય સૂત્ર.

દુવિહે - આદિ છ સૂત્રો, ગતિ એટલે ગમન, તેને પ્રાપ્ત તે ગતિસમાપ્ત. પૃથ્વીકાયિકાદિ આયુષ્યના ઉદયથી જે પૃથ્વીકાયાદિ વ્યાપ્તશવાળા વિગ્રહગતિ વડે ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રમાં જાય છે, તે ગતિસમાપ્ત કહેવાય છે. અગતિસમાપ્ત જીવો તો સ્થિતિવાળા છે. દ્રવ્યસૂત્રમાં ગતિ-ગમનમાત્ર જ જાણવું. શેષ પૂર્વવત્.

દુવિહા પુઢવી. છ સૂત્રો વર્તમાન સમયમાં જ કોઈક આકાશદેશમાં રહેલાં તે જ અનંતરાવગાઢકો, જેમને બે આદિ સમયો થયેલા છે તે પરંપરાવગાઢકો છે. અથવા વિવક્ષિત ક્ષેત્ર કે દ્રવ્ય અપેક્ષાએ અંતરરહિતપણે રહેલા તે અનંતરાવગાઢ અને બીજા પરંપરાવગાઢ છે - દ્રવ્યસ્વરૂપ કહ્યું. હવે દ્રવ્ય વિશેષ કાલ, આકાશ કહે છે—

● સૂત્ર-૭૪ :-

કાળ બે ભેદે કહેલ છે - અવસર્પિણી કાળ અને ઉત્સર્પિણી કાળ.

આકાશ બે ભેદે કહેલ છે - લોકાકાશ અને અલોકાકાશ.

● વિવેચન-૭૪ :-

આ જણાય છે કે જેના વડે જણાય છે જાણવું કે કલાસમૂહ તે કાળ. વર્તના

તે નવા-જૂના રૂપે વર્તવું તે, અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી રૂપે બે ભેદે. બે સ્થાનના અનુરોધથી કહ્યું. અન્યથા અવસ્થિત લક્ષણવાળો મહાવિદેહ તથા ભોગભૂમિમાં સંભવિત ત્રીજો ભેદ પણ છે - આગાસે. સર્વદ્રવ્ય સ્વભાવોને મર્યાદાપૂર્વક પ્રકાશે, દ્રવ્યના સ્વભાવનાં લાભમાં આધારને આપે તે આકાશ.

આજ્ શબ્દ મર્યાદા અને અભિવિધિવાચી છે, તેમાં મર્યાદા અર્થે આકાશમાં રહેવા છતાં પણ ભાવો પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. આકાશપણને પામતા નથી. એ રીતે તે ભાવોને પોતાને આધીન ન કરવાથી આકાશસ્વરૂપ થતાં નથી. અભિવિધિ અર્થે તો સર્વભાવ વ્યાપક હોવાથી આકાશ છે. જે આકાશદેશમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોની વૃત્તિ છે, તે જ આકાશ લોકાકાશ છે, તેથી વિપરીત તે અલોકાકાશ.

હમણાં આકાશનું દ્વૈવિધ્ય કહ્યું. લોક - X - શરીરનો આશ્રય છે, માટે હવે શરીરનું કથન કરે છે—

● સૂત્ર-૭૫ :

નૈરયિકોને બે શરીર છે - અભ્યંતર, બાહ્ય. અભ્યંતર તે કાર્મણ, બાહ્ય તે વૈક્રિય. એ રીતે દેવોને પણ જાણવા. પૃથ્વીકાયિકને બે શરીર છે - અભ્યંતર, બાહ્ય. અભ્યંતર તે કાર્મણ, બાહ્ય તે ઔદારિક. યાવત્ વનસ્પતિકાયિકને બે શરીર છે. બેઈન્દ્રિયને બે શરીર છે - અભ્યંતર, બાહ્ય. અભ્યંતર તે કાર્મણ. બાહ્ય તે અસ્થિ-માંસ-લોહીથી બદ્ધ ઔદારિક. યાવત્ ચઈરિન્દ્રિયને બે શરીર જાણવા.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકને બે શરીર છે - અભ્યંતર, બાહ્ય. અભ્યંતર તે કાર્મણ, બાહ્ય તે અસ્થિ-માંસ-લોહી-સ્નાયુ-શિરાબદ્ધ ઔદારિક, મનુષ્યને પણ તેમ જ છે. વિગ્રહગતિ સમાપ્તક નૈરયિકને બે શરીરો છે - તૈજસ અને કાર્મણ-નિરંતર યાવત્ વૈમાનિકને બે શરીર છે. નૈરયિકને બે સ્થાને શરીરુત્પત્તિ છે - રાગથી, દ્વેષથી. યાવત્ વૈમાનિકને તેમ છે. નૈરયિક યાવત્ વૈમાનિકને બે સ્થાને શરીરની નિર્વર્તના છે - રાગનિર્વર્તના, દ્વેષનિર્વર્તના. કાયા બે છે - પ્રસકાય, સ્થાવરકાય. પ્રસકાય બે ભેદે - ભવસિદ્ધિક, અભવસિદ્ધિક. સ્થાવરકાયના પણ તે બે ભેદ છે.

● વિવેચન-૭૫ :-

નેરુચ્યાણ આદિ પ્રાયઃ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - પ્રત્યેક ક્ષણે વૃદ્ધિ અને હાનિ વડે નાશ પામે તે શરીર તેમજ સડવા આદિના સ્વભાવથી અનુકંપનપણું હોવાથી શરીર છે તે જિનેશ્વરે બે ભેદે કહ્યા છે. અભ્યંતર-મધ્યમાં થયેલું. આભ્યંતરણું જીવના પ્રદેશો સાથે ક્ષીર-નીર વ્યાયથી એકીભૂત થવાથી ભવાંતરમાં જતા પણ જીવની સાથે ગતિમાં તેનું મુખ્યપણું હોવાથી તેમજ ઘર વગેરેમાં રહેલ પુરુષની માફક જ્ઞાનવાળાને પ્રત્યક્ષ હોવાથી આભ્યંતર છે. તથા બહાર થયેલું તે બાહ્ય તેનું બાહ્યપણું જીવના પ્રદેશો વડે કોઈપણ શરીરના કેટલાંક અવયવોને વિશે અવ્યાપ્ત હોવાથી ભવાંતરમાં

સાથે ન જવાથી અતિ-જ્ઞાનરહિતને પણ પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષ છે.

અભ્યંતર-કાર્મણ શરીર નામકર્મના ઉદયથી થનારું, સર્વ કર્મોની ઉત્પન્ન થવાની ભૂમિરૂપ છે. તથા સંસારી જીવોને બીજી ગતિમાં જવામાં સહાયક ને શરીર કાર્મણવર્ગણા સ્વરૂપ છે. કર્મ એ જ કાર્મણ છે. કાર્મણના ગ્રહણથી તેજસ શરીર પણ ગ્રહણ કરેલું જાણવું. કેમકે તે બંને સાથે રહે છે, એકના વિના બીજું શરીર ન હોય.

एवं देवाणं. જેમ નૈરચિકોને બે શરીર કહ્યા, તેમ અસુરાદિ વૈમાનિક પર્યન્ત તે બે શરીરો કહેવા. કાર્મણ અને વૈક્રિય શરીરોનો તેઓને સદ્ભાવ હોય છે. અહીં ચોવીશ દંડકોની વિવક્ષા હોવાથી શેષ દંડકો કહે છે - પૃથ્વી. - પૃથ્વી આદિને બાહ્ય ઔદારિક શરીર નામકર્મોદયથી ઉદાર પુદ્ગલો વડે થયેલ ઔદારિક શરીર છે. માત્ર એકેન્દ્રિયોનું શરીર અસ્થિ આદિ રહિત છે. વાયુકાયનું વૈક્રિય શરીર પ્રાયઃ હોવાથી તેની વિવક્ષા કરી નથી. બેઈન્દ્રિય અસ્થિ-માંસ-લોહીથી બદ્ધ હોય છે. - X - એ વિશેષ કહ્યા. પંચેન્દ્રિય. - તિર્યંક મનુષ્યોને એટલું વિશેષ કે - અસ્થિ-માંસ-લોહી-સ્નાયુ અને શિરા વિશેષ છે. બીજી રીતે ચોવીશ દંડકની પ્રરૂપણા કહે છે—

વિગ્રહગતિ - જ્યારે વિષમશ્રેણિમાં રહેલ ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જવાનું હોય ત્યારે જે પ્રાપ્ત થાય તેને વિગ્રહગતિ સમાપન્ન કહેવાય, તેઓને બે શરીરો હોય છે. અહીં તેજસ-કાર્મણના બેદથી વિવક્ષા છે. એ રીતે ચોવીશદંડક જાણવા.

શરીરના અધિકારથી શરીરની ઉત્પત્તિને દંડક વડે કહે છે - નૈરચિક. આદિ સ્પષ્ટ છે, પણ રાગદ્વેષજનિત કર્મોથી શરીરની ઉત્પત્તિ, તે રાગદ્વેષ વડે જ વ્યવહાર કરાય છે. કાર્યમાં કાર્યનો ઉપચાર છે. એ રીતે વૈમાનિકદંડકપર્યંત જાણવું.

શરીરના અધિકારથી શરીર નિર્વર્તન સૂત્ર પણ એ રીતે જાણવું. વિશેષ એ કે ઉત્પત્તિ તે માત્ર શરૂઆત છે અને નિર્વર્તન તે પૂર્ણ કરવું. શરીરના અધિકારથી શરીરની બે રાશિ વડે પ્રરૂપણા - ત્રસનામ કર્મોદયથી ત્રાસ પામે તે ત્રસ. તેમની રાશિ તે ત્રસકાય. સ્થાવરનામ કર્મોદયથી સ્થિર રહેવાના સ્વભાવથી સ્થાવર તેની રાશિ-સ્થાવરકાય. ત્રસ, સ્થાવરકાયોના દ્વિપણાની પ્રરૂપણા માટે ત્રસકાય. બે સૂત્રો સુગમ છે.

પૂર્વ સૂત્રમાં શરીરવાળા ભવ્યો કહ્યા. અહીં તેને વિશેષથી કહે છે. - X -

● સૂત્ર-૭૬ :-

બે દિશા સન્મુખ રહીને નિર્ગ્ન્યો-નિર્ગ્ન્યીને દીક્ષા દેવી કલ્પે-પૂર્વ, ઉત્તર. એ રીતે ૧-લોચ કરવા, ૨-શિક્ષા આપવા, ૩-ઉપરથાપનાર્થે, ૪-સહભોજનાર્થે, ૫-સંવાસાર્થે, ૬-સ્વાધ્યાયના ઉદ્દેશાર્થે, ૭-સમુદ્દેશ માટે, ૮-અનુજ્ઞા માટે, ૯-આલોચના માટે, ૧૦-પ્રતિક્રમણ માટે, ૧૧-નિંદાર્થે, ૧૨-ગર્હાર્થે, ૧૩-છેદનાર્થે, ૧૪-વિશુદ્ધિ માટે, ૧૫-ફરી ન કરવા સન્મુખ જવા માટે, ૧૬-યથાચોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત તપકર્મ સ્વીકારાર્થે પૂર્વ-ઉત્તર દિશા લેવી. બે દિશા સન્મુખ અપશ્ચિમ મારણાંતિક સંલેખના આરાધના કરનારા, ભક્તપાન પ્રત્યાખ્યાન કરનારા તથા પાદપોષગત અને મરણની આકાંક્ષા ન કરનાર સાધુ-સાધ્વીને સ્થિર રહેવા પૂર્વ અને ઉત્તરદિશા કલ્પે છે.

● વિવેચન-૭૬ :-

બે દિશા. - પૂર્વ કે ઉત્તરદિશા સન્મુખ કલ્પે છે. ઘનાદિ ગ્રંથિ ચાલી ગઈ છે માટે નિર્ગ્ન્યો-સાધુ, નિર્ગ્ન્યી-સાધ્વી તેઓને રજોહરણાદિ દાન વડે દીક્ષા દેવી. કહ્યું છે - પૂર્વ કે ઉત્તરદિશા સન્મુખ દેવું કે ગ્રહણ કરવું અથવા જે દિશામાં જિન આદિ હોય કે જિન ચૈત્યાદિ હોય તે દિશા સન્મુખ દિક્ષાદિ કરવા. એવ. જેમ દીક્ષા સૂત્ર માટે બે દિશાનું કથન કર્યું તેમ મુંડનાદિ ૧૬ સૂત્રો પણ જાણવા. તેમાં—

૧-મુંડન એટલે મસ્તકના વાળનો લોચ, ૨-શિક્ષા-ગ્રહણ શિક્ષા વડે સૂત્રાર્થને ગ્રહણ કરવા, આસેવનશિક્ષાથી પડિલેહણાદિ શીખવવા. ૩-ઉત્થાપના-મહાવ્રતોમાં, ૪-ભોજનમંડલિમાં બેસાડવા, ૫-સંસ્તારક માંડલી સ્થાપના, ૬-સારી રીતે, મર્યાદા વડે ભણાય તે સ્વાધ્યાય-અંગાદિ સૂત્રોનો ઉદ્દેશ અર્થાત્ યોગવિધિક્રમથી સમ્યગ્ યોગ વડે “આ-ભણ” એવો ઉપદેશ કરવા. ૭-સમુદ્દેશ-યોગ સામાચારીથી જ આ સૂત્ર સ્થિર-પરિચિત કર એમ કહેવા માટે. ૮-અનુજ્ઞા-સમ્યગ્ રીતે ‘તેને ધાર, બીજને કહે’ તેમ કહેવું.

૯-ગુરુ પાસે અપરાધ નિવેદન, ૧૦-પ્રતિક્રમણ કરવા, ૧૧-સ્વ સાક્ષીએ અતિચાર નિંદાર્થે, - પોતાના વર્તનનો પશ્ચાત્તાપ તે નિંદા, ૧૨-ગુરુ સમક્ષ અતિચાર ગર્હાર્થે - ગર્હા પણ નિંદા જ છે, પણ બીજા પાસે પ્રકાશવું તે ગર્હા. ૧૩-અલગ કરવા - તોડવા માટે - અતિચારના અનુબંધને છેદવા માટે, ૧૪-અતિચારરૂપ કાઠવની અપેક્ષાએ આત્માને નિર્મલ કરવા માટે, ૧૫-ફરીથી નહીં કરું-એવું સ્વીકારવા માટે, ૧૬-અતિચારાદિ અપેક્ષાએ યથોચિત પાપનો નાશ કરવા કે પ્રાયઃચિત્તનું શોધન કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત.

કહ્યું છે કે - જેથી પાપ નાશ પામે છે, તે કારણથી પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે અથવા પ્રાયઃ અપરાધથી થયેલ મલીન ચિત્તને શુદ્ધ કરે તે પ્રાયશ્ચિત્ત. - X - તપકર્મ નિર્વિકૃતિક આદિ સ્વીકારવા માટે - હવે સત્તરમું પેટા સૂત્ર કહે છે.

દો દિસે. - પશ્ચિમ શબ્દ જ અમંગલરૂપ છે, તેનો પરિહાર કરવા અપશ્ચિમ. મરણના અંતમાં થનાર તે મારણાંતિકી, અપશ્ચિમ-છેલ્લી. જેનાથી શરીર અને કષાયાદિ ક્ષીણ કરાય છે તે સંલેખના-તપ વિશેષ. તે અપશ્ચિમ મારણાંતિક સંલેખના. તે સેવવારૂપ ધર્મ વડે તેમાં જોડાયેલાને કે સંલેખના વડે ક્ષીણ શરીરવાળાઓને તથા જેઓએ અન્ન, પાણીનું પરચક્રુણા કરેલ છે, તેઓને વૃક્ષવત્ ચેષ્ટારહિતપણે સ્થિર થયેલાઓને, અનશન વિશેષ સ્વીકારનારાઓને, મરણકાળને નહીં ઇચ્છનારાઓને રહેવા માટે પૂર્વ કે ઉત્તર સન્મુખ રહેવું કલ્પે.

સ્થાન-૨, ઉદ્દેશા-૧નો
મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ સ્થાન-૨ - ઉદ્દેશો-૨ ❁

— X — X — X —

● ભૂમિકા :-

અહીં અનંતર ઉદ્દેશમાં દ્વિત્વવિશિષ્ટ જીવ-અજીવ ધર્મો કહ્યા. હવે બીજા ઉદ્દેશમાં દ્વિત્વ વિશિષ્ટ જીવના જ ધર્મો કહે છે, એ સંબંધ - X - છે

● સૂત્ર-૭૭ :-

[૧] જે દેવો ઉર્ધ્વલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે, તે બે પ્રકારે છે - કલ્પોપન્નક, વિમાનોપપન્નક. ચારોપપન્નક, ચારસ્થિતિક. ગતિરતિક, ગતિસમાપ્તક. તે દેવો વડે સદા પાપકર્મ કરાય છે, તે પાપના ફળને દેવભવમાં રહીને જે કેટલાંક દેવો ભોગવે છે અને કેટલાંક તે પાપના ફળને ભવાંતરમાં વેદે છે.

[૨] નૈરયિકોને સદા જે પાપકર્મ બંધાય છે, તે ત્યાં રહીને પણ કેટલાંક વેદે છે, અને કેટલાંક ભવાંતરમાં જઈને વેદે છે. એ રીતે ચાવત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો સુધી જાણવું. મનુષ્યોને સદા જે પાપકર્મ બંધાય છે, તેના ફળને કેટલાંક અહીં રહીને વેદે છે, કેટલાંક ભવાંતરમાં ભોગવે છે. મનુષ્ય સિવાયના બાકીના સમાન પાઠવાળા છે.

● વિવેચન-૭૭ :-

જે દેવે. આ સૂત્રનો અનંતર સૂત્ર સાથે આ સંબંધ છે - અનંતર સૂત્રમાં છેલ્લે પાદપોપગમન અનશન કહ્યું, તેનાથી કેટલાંક જીવો દેવપણું પામે છે. તેથી દેવવિશેષ કહેવા વડે તેના કર્મબંધન-વેદનને પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે—

હવે કહેવાશે તે વૈમાનિક દેવો, અનશનાદિથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે કેવા છે ? ઉર્ધ્વલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે ઉર્ધ્વોપપન્નક બે ભેદે-૧-કલ્પોપન્નક-સૌધમાદિ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલ. ૨-વિમાનોપપન્નક-ત્રૈવેચક, અનુત્તર વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા કલ્પાતીત. બીજા બે પ્રકાર - જ્યાં જ્યોતિષના વિમાનો ભ્રમણ કરે છે તે ચાર-જ્યોતિષ ક્ષેત્ર સમસ્ત, વ્યુત્પત્ત્યર્થ અપેક્ષાએ શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તના આશ્રયથી તેમાં ઉત્પન્ન તે ચારોપપન્નક - જ્યોતિષકો છે. પાદપોપગમનાદિથી જ્યોતિષકત્વ પ્રાપ્ત ન થાય એમ ન કહેવું. કેમકે પરિણામ વિશેષથી તેમ પણ થાય છે. આ જ્યોતિષકો પણ બે પ્રકારના છે—

જ્યોતિષ ક્ષેત્રમાં જેમની સ્થિરતા છે તે ચાર સ્થિતિકો, સમયક્ષેત્રની બહાર રહેનારા ઘંટાકૃતિઓ છે. તથા ગમનમાં જેમની રતિ છે, તે ગતિરતિકો, સમયક્ષેત્રવર્તી છે. ગતિરતિકો સતત ગતિ ન કરનારા પણ હોય છે. તેથી ગતિને નિરંતર પામેલા તે ગતિસમાપ્તક-અનુપરતગતિવાળા છે.

પૂર્વોક્ત દેવોને - X - નિત્ય જે જ્ઞાનાવરણાદિ, જીવોને નિરંતર બંધકપણાથી બંધાય છે. - X - તે દેવોને કર્મોનું અબાધાકાળનું ઉલ્લંઘન થતા - X - દેવોના ભવમાં જ, કલ્પાતીત દેવોને બીજા ક્ષેત્રમાં ગમનનો અસંભવ હોવાથી અહીં તત્ર અને અન્યત્ર શબ્દ વડે જ ભવ અર્થ ઇચ્છિત છે. ક્ષેત્ર-શયન-આસનાદિ વિવક્ષિત નથી.

તેથી દેવભવમાં વર્તનારા કેટલાંક દેવો ઉદયવિપાકને અનુભવે છે. દેવભવથી બીજા ભવમાં ઉત્પન્ન થઈને કેટલાંક વેદના અનુભવે છે. કેટલાંક ઉભયભવમાં પણ વેદના અનુભવે છે, બીજા કેટલાંક જીવો વિપાકોદય અપેક્ષાએ ઉભયમાં વેદના અનુભવતા નથી. આ બે વિકલ્પ સૂત્રમાં નથી, કેમકે બે સ્થાનનો અધિકાર ચાલે છે.

સૂત્રોક્ત બે વિકલ્પ સર્વે જીવોમાં ચોવીશ દંડક વડે પ્રરૂપતા કહે છે - નૈરયિકો. આદિ પ્રાયઃ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - “ત્યાં કે અન્યત્ર” પાઠથી પંચેન્દ્રિય પર્યન્ત દંડક જાણવો. મનુષ્યોમાં વળી અભિલાષ વિશેષ છે - જેમ ઇહગતાવિ ઇગ્ન્યા. સૂત્રકાર પણ મનુષ્ય હતા. આ કારણથી પરોક્ષરૂપ દૂરના કથન ભૂત તત્ર શબ્દ છોડીને મનુષ્ય સૂત્રમાં ઇહ એવો નિર્દેશ કર્યો. કેમકે મનુષ્યભવના સ્વીકારથી પ્રત્યક્ષ આસન્નવાચી ઇદમ્ શબ્દનો વિષય છે, તેથી જ કહે છે - મનુષ્ય સિવાય વ્યંતર, જ્યોતિષ, વૈમાનિક સરખા અભિલાષવાળા છે.

શંકા-પહેલા સૂત્રમાં જ જ્યોતિષ અને વૈમાનિકનો વિવક્ષિત અર્થ કહ્યો છે તો ફરી તેને અહીં કેમ લીધા ? [સમાધાન] પ્રથમ સૂત્રમાં તેમને અનુષ્ઠાન ફળ દર્શાવવાના પ્રસંગ ભેદથી કહ્યા છે, અહીં તો દંડકના ક્રમ વડે સામાન્યથી કહ્યા છે તેથી દોષ નથી. અહીં દેખાય છે, તે સૂત્રોમાં વિશેષનું કથન હોવા છતાં સામાન્યનું કથન પણ છે, સામાન્યમાં વિશેષનું કથન હોય જ - ત્યાં રહેલા વેદના વેદે એમ કહ્યું તેથી નારકાદિ ગતિ-આગતિનું નિરૂપણ કરે છે—

● સૂત્ર-૭૮ :-

[૧] નૈરયિકોને બે ગતિ, બે આગતિ કહી છે - નૈરયિક, નરકને વિશે ઉત્પન્ન થતો મનુષ્યો કે પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાંથી ઉત્પન્ન થાય. તે નૈરયિકપણાને છોડતો મનુષ્ય કે પંચેન્દ્રિય તિર્યચપણામાં જાય. એ રીતે અસુરકુમારો પણ જાણવા. વિશેષ એ કે - અસુરકુમાર અસુરકુમારત્વને છોડતો મનુષ્યપણા કે તિર્યચ યોનિકપણામાં જાય. એ રીતે સર્વે દેવો જાણવા.

[૨] પૃથ્વીકાયિકોને બે ગતિ, બે આગતિ કહી છે - પૃથ્વીકાયિક, પૃથ્વીકાયને વિશે ઉત્પન્ન થતાં પૃથ્વીકાય કે નોપૃથ્વીકાયમાંથી આવે. પૃથ્વીકાયિક, પૃથ્વીકાયપણાને છોડતો પૃથ્વીકાયિકત્વ કે નોપૃથ્વીકાયિકત્વમાં જાય. મનુષ્યો સુધી આ પ્રમાણે કહેવું.

● વિવેચન-૭૮ :-

સૂત્રપાઠ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - નારકો, આધારભૂત મનુષ્ય અને તિર્યચ ગતિ સ્વરૂપ બે ગતિમાં જેમનું ગમન છે તે બે ગતિવાળા છે. તથા અવધિભૂત મનુષ્ય અને તિર્યચ બે ગતિમાંથી આવે છે. જેને નારકાયુ ઉદયમાં આવેલ છે તે નારક કહેવાય છે. તેથી “નારકોની મધ્યે” એમ કહ્યું. ઉદ્દેશકમના વિપર્યાયથી પ્રથમ વાક્ય વડે આગતિ કહી. જે મનુષ્યપણા આદિમાંથી નારકમાં ગયેલ તે જ આ નારક, બીજા નહીં. આ કથનથી એકાંત અનિત્યપણાનું ખંડન કર્યું. “સર્વથા છોડતો” અહીં ભૂત-

ભાવ વડે નારકનું કથન છે. તે વડે ગતિ કહી.

તેઉકાચિકો તિર્યચ અને મનુષ્યની અપેક્ષાએ બે આગતિવાળા છે અને તિર્યચની અપેક્ષાએ એક ગતિવાળા છે. આ વાક્ય સ્વીકારીને આમ કહ્યું. એ રીતે અસુરકુમારની નારક માફક વક્તવ્યતા કહેવી. વિશેષ આ - કેવલ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એમ નહીં પણ પૃથ્વી આદિમાં પણ ઉત્પન્ન થાય.

સામાન્યથી કહ્યું છે કે - અસુરકુમારની માફક બારે દંડકપદ કહેવા. તેઓની એકેન્દ્રિયમાં પણ ઉત્પત્તિ થાય છે. “નોપૃથ્વીકાય” અહીં પૃથ્વીકાયના નિષેધ દ્વારા વડે અપ્કાચિકાદિ સર્વ ગ્રહણ કર્યા. કેમકે અહીં બે સ્થાનનું વર્ણન છે. નારકને વર્ણને ૨૩ દંડકમાંથી પૃથ્વીકાચિકોમાં ઉત્પન્ન થાય. દેવ અને નારકના ૧૪ દંડક છોડીને અપ્કાચાદિ નવ દંડકમાં જાય. જેમ પૃથ્વીકાચિકો “બેગતિ” આદિથી કહ્યા છે, તેમ અપ્કાચાદિ મનુષ્ય પર્યન્તના દંડકો ‘પૃથ્વીકાચિક’ શબ્દને સ્થાને અપ્કાચિક વગેરેનું કથન કરનારા આ અભિલાપો વડે કહેવા.

વ્યંતરાદિ પૂર્વે અતિદિષ્ટ છે. જીવ અધિકારથી હવે ભવ્યાદિનું કથન—

● સૂત્ર-૭૯ :-

૧-નૈરચિકો બે ભેદે કહ્યા છે - ભવસિદ્ધિક, અભવસિદ્ધિક. યાવત્ વૈમાનિક. ૨-નૈરચિક બે ભેદે-અનંતરોપપન્નક, પરંપરોપપન્નક યાવત્ વૈમાનિક. ૩-નૈરચિક બે ભેદે-ગતિસમાપન્નક, અગતિસમાપન્નક યાવત્ વૈમાનિક. ૪-નૈરચિક બે ભેદે-પ્રથમસમયોપપન્નક, અપ્રથમસમયોપપન્નક યાવત્ વૈમાનિક. ૫-નૈરચિક બે ભેદે-આહારક, અનાહારક. યાવત્ વૈમાનિક.

૬-નૈરચિક બે ભેદે - ઉચ્ચવાસક, નોચ્ચવાસક યાવત્ વૈમાનિક. ૭-નૈરચિક બે ભેદે - સર્ગાન્દ્રિય, અનિન્દ્રિય યાવત્ વૈમાનિક. ૮-નૈરચિક બે ભેદે-પર્યાપ્તક, અપર્યાપ્તક યાવત્ વૈમાનિક. ૯-નૈરચિક બે ભેદે-સંજી, અસંજી, એ રીતે સર્વે પંચેન્દ્રિય યાવત્ વ્યંતર [વૈમાનિક] સુધી જાણવું. ૧૦-નૈરચિક બે ભેદે - ભાષક, અભાષક - એ રીતે એકેન્દ્રિય સિવાય બધાં દંડકોમાં જાણવું.

૧૧-નૈરચિક બે ભેદે - સમ્યગ્દૈષ્ટિક, મિથ્યાદૈષ્ટિક એ રીતે એકેન્દ્રિય વર્ણને સર્વે દંડકોમાં જાણવું. ૧૨-નૈરચિક બે ભેદે - પરિત સંસારિક, અનંત સંસારિક યાવત્ વૈમાનિક. ૧૩-નૈરચિક બે ભેદે-સંખ્યાતકાલ સમયસ્થિતિક, અસંખ્યાતકાલ સમય સ્થિતિક. એ રીતે એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિયને વર્ણને પંચેન્દ્રિય યાવત્ વ્યંતર સુધી જાણવું. ૧૪-નૈરચિક બે ભેદે-સુલભજોધિક, દુર્લભજોધિક યાવત્ વૈમાનિક. ૧૫-નૈરચિક બે ભેદે - કૃષ્ણપાક્ષિક, શુક્લપાક્ષિક યાવત્ વૈમાનિક. ૧૬-નૈરચિક બે ભેદે - ચરિમ, અચરિમ એ રીતે વૈમાનિકપર્યંત બબ્બે ભેદે જાણવા.

● વિવેચન-૭૯ :-

ઉક્ત ૧૬-સૂત્રોમાં ભવ્ય દંડક સુગમ છે. [૨] અનંતર દંડકમાં-એક સાથે

બીજાની અનંતર ઉત્પત્તિ તે અનંતરોપપન્નક, તેથી વિપરીત તે પરંપરોપપન્નક. અથવા વિવક્ષિત દેશની અપેક્ષાએ અંતરરહિત્પણે ઉત્પન્ન તે અનંતર ઉપપન્નક અને તેથી વિપરીત તે પરંપરોપપન્નક. [૩] ગતિદંડકમાં ગતિ સમાપન્નક તે નરકમાં જતા અને નરકમાં ગયેલા તે અગતિસમાપન્નક અથવા નારકપણાને પ્રાપ્ત તે ગતિ સમાપન્ન, બીજા તે દ્રવ્યનારક અથવા ચલત્વ, સ્થિરત્વની અપેક્ષાએ અનુક્રમે ગતિસમાપન્નક, અગતિસમાપન્નક જાણવા.

[૪] પ્રથમ સમય દંડક - જેઓને ઉત્પન્ન થયે પ્રથમ સમય થયો છે તે પ્રથમ સમયોપપન્નક, તેથી જુદા તે અપ્રથમ સમયોપપન્નક. [૫] આહારકદંડક-આહારકો હંમેશા હોય, અનાહારક તો વિગ્રહગતિમાં એક કે બે સમય સુધી હોય, જે ત્રસનાડીમાં મરીને ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય. બીજી રીતે ત્રણ સમય સુધી અનાહારક હોય. [૬] ઉચ્ચવાસ દંડક - જે શ્વારોચ્ચવાસ બે છે તે ઉચ્ચવાસક, ઉચ્ચવાસક પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્ત, તેથી ભિન્ન તે નોચ્ચવાસક.

[૭] ઇન્દ્રિયદંડક-સેન્દ્રિય, તે ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત તે અનિન્દ્રિય. [૮] પર્યાપ્તદંડક-પર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી અપર્યાપ્તા. [૯] સંજીદંડક-મન:પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્ત તે સંજી, અપર્યાપ્ત તે અસંજી. એવં પંચિન્દ્રિય એટલે જેમ નારકો સંજી, અસંજી ભેદે કહ્યા તેમ અપરિપૂર્ણ સંખ્યા ઇન્દ્રિયોની છે જેની તે વિકલેન્દ્રિય, તે પૃથ્વી આદિ.-બે ત્રણ ચાર ઇન્દ્રિયોને વર્ણને જે બીજા જીવો છે તે પંચેન્દ્રિય અસુરાદિ છે, તે સર્વે સંજી-અસંજીપણે કહેવા, - X - વૈમાનિક દંડક પર્યન્ત એ રીતે કહેવા. કયાંક જાવ વાગવંતરિય એવો પાઠ છે, ત્યાં આ અર્થ છે - જે અસંજીઓમાંથી નારકાદિપણે ઉત્પન્ન થાય તે અસંજીઓ જ કહેવાય. અસંજી નારકાદિથી આરંભીને વ્યંતર સુધી ઉત્પન્ન થાય, પણ તેઓ જ્યોતિષક અને વૈમાનિકોમાં ઉત્પન્ન ન થાય, તેઓને અસંજીપણાનો અભાવ હોવાથી તેઓનું અહીં ગ્રહણ કરેલ નથી.

[૧૦] ભાષાદંડકમાં - ભાષા પર્યાપ્તિના ઉદયે ભાષક છે, તેની અપર્યાપ્તિક અવસ્થામાં અભાષક છે. એકેન્દ્રિયોને ભાષા પર્યાપ્તિ નથી. [૧૧] સમ્યગ્ દૈષ્ટિક દંડકમાં એકેન્દ્રિયોને સમ્યક્ત્વ નથી, બેઇન્દ્રિયોને તો સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ હોય પણ શકે, તેથી એકેન્દ્રિય વર્ણને એમ કહ્યું. [૧૨] સંસારદંડકમાં-થોડા ભવવાળા તે પરિતસંસારિક, બીજા તે અનંત સંસારિક. [૧૩] સ્થિતિદંડક-‘કાળ’ શબ્દનો અર્થ કાળોવર્ણ પણ થાય, ‘સમય’ શબ્દનો અર્થ આચાર પણ થાય પણ અહીં કાળરૂપ સમય તે કાળસમય - સંખ્યાત વર્ષ પ્રમાણ જેમની સ્થિતિ છે તે સંખ્યેયકાલસમય સ્થિતિક - ૧૦,૦૦૦ વર્ષ સ્થિતિ. બીજા પલ્યોપમના અસંખ્યાત ભાગાદિ સ્થિતિવાળા તે અસંખ્યાતકાલ સમય સ્થિતિક - X -. આ પ્રમાણે નારકવત્ બે ભેદે સ્થિતિક દંડક કહ્યા. તે એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય વર્ણને પંચેન્દ્રિય અસુરાદિ કહ્યા. કેમકે એકેન્દ્રિયોને તો ૨૨,૦૦૦ વર્ષાદિ સ્થિતિ છે. પંચેન્દ્રિયોમાં પણ વ્યંતર પર્યન્ત કહ્યા. કેમકે તેઓ

જ ઉભય સ્થિતિવાળા હોય છે. જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક તો અસંખ્યાતકાલસ્થિતિક છે.

[૧૪] બોધિદંડકમાં - બોધિ - જિનધર્મ પ્રાપ્તિ સુલભ છે જેમને તે સુલભ બોધિક. બીજા તે દુર્લભબોધિક. [૧૫] પાક્ષિક દંડકમાં - વિશુદ્ધપણથી જે પક્ષ તે શુક્લપક્ષ. તે વડે વિચરે તે શુક્લ પાક્ષિક. શુક્લપણું તે ક્રિયાવાદીપણાએ છે. કહ્યું છે કે - ક્રિયાવાદી ભવ્ય હોય છે, અભવ્ય નહીં, તેમ શુક્લપાક્ષિક હોય છે, કૃષ્ણપાક્ષિક નથી. અથવા આસ્તિકોનો વિશુદ્ધપણે જે પક્ષ તે શુક્લપક્ષ, તેમાં થાય તે શુક્લપાક્ષિક, તેથી વિપરીત તે કૃષ્ણ પાક્ષિક. [૧૬] ચરમ-જેઓને તે નારકાદિ ભવ છેલ્લો હોય અર્થાત્ ફરીથી ત્યાં ઉત્પન્ન ન થાય, કેમકે મોક્ષે જવાથી તે ચરમ કહેવાય. તેથી જુદા તે અચરમ.

આ રીતે અટાર દંડકો કહ્યા. પૂર્વે વૈમાનિકો ચરમ-અચરમપણાએ કહેવાયા. તેઓ અવધિ વડે અધોલોકાદિને જાણે છે, તેથી તેમના જાણવામાં આવતા જીવના બે પ્રકાર વણવે છે—

● સૂત્ર-૮૦ :-

બે સ્થાન વડે આત્મા અધોલોકને જાણે છે - દેખે છે - સમુદ્ઘાતરૂપ, સ્વભાવ વડે આત્મા અધોલોકને જાણે છે - દેખે છે. સમુદ્ઘાત ન કરવારૂપ સ્વભાવ વડે આત્મા અધોલોકને જાણે છે - દેખે છે. એવી રીતે તિર્થલોકને, ઉર્ધ્વલોકને અને પરિપૂર્ણ ચૌદરાજલોકને જાણે છે - દેખે છે.

બે સ્થાન વડે આત્મા અધોલોકને જાણે છે - દેખે છે - કર્ણ વૈક્રિય શરીરરૂપ સ્વભાવ વડે, ન કરાયેલ વૈક્રિય શરીરરૂપ સ્વભાવ વડે, એવી રીતે તિર્થગ્લોકને, ઉર્ધ્વલોકને અને પરિપૂર્ણ ચૌદ રાજલોકને જાણે છે - દેખે છે.

બે સ્થાન વડે આત્મા શબ્દોને સાંભળે છે - દેશથી, સર્વથી. એવી રીતે રૂપને જુએ છે, ગંધોને સુંઘે છે, રસોને આસ્વાદે છે, સ્પર્શોને અનુભવે છે.

બે સ્થાન વડે આત્મા દીપે છે - દેશથી અને સર્વથી. એવી રીતે પ્રભાસે છે, વિકુર્વે છે, પરિચારણા સેવે છે, ભાસે-બોલે છે, આહાર કરે છે, પરિણામને પમાડે છે, વેદે છે, નિર્જરા કરે છે. - બે સ્થાન વડે દેવ શબ્દોને સાંભળે છે - દેશથી, સર્વથી. યાવત્ દેવ દેશથી અને સર્વથી નિર્જરા કરે છે.

મરુત્ [લોકાંતિક] દેવ બે પ્રકારે છે - એક શરીરવાળા અને બે શરીરવાળા. એ પ્રમાણે - કિન્નર, કિંપુરુષ, ગંધર્વ, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાયુકુમાર એ આઠે દેવો બે ભેદે છે - એક શરીરવાળા અને બે શરીરવાળા.

● વિવેચન :-

દોહિં ચાર સૂત્રો છે - આત્મગત બે સ્થાન-ભેદ વડે જીવ અધોલોકને અવધિ જ્ઞાન વડે જાણે છે, અવધિ દર્શન વડે દેખે છે. વૈક્રિયસમુદ્ઘાતગત સ્વભાવથી અથવા અન્ય સમુદ્ઘાત સ્વભાવથી અને બીજી રીતે - સમુદ્ઘાત ન કરીને - એ જ વ્યાખ્યા કરે છે - આહોહી. જે પ્રકારે અવધિ છે જેને તે યથાવધિ - X - અથવા પરમાવધિથી

અધોવર્તી અવધિ જેને છે તે અધોવધિ આત્મા-નિયત ક્ષેત્ર વિષય અવધિજ્ઞાની ક્યારેક સમવહત અને ક્યારેક અસમવહત એ રીતે બે સ્વભાવ વડે જાણે છે અને દેખે છે.

એ પ્રમાણે - સમવહત અને 'અસમવહત બે પ્રકાર વડે અવધિના વિષય વડે કહેવાયેલ છે. એ રીતે તિર્થગ્લોકાદિ પણ જાણવા. તિર્થગ્લોક-ઉર્ધ્વલોક-કેવલકલ્પ સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ કહે છે - કેવલ એટલે પરિપૂર્ણરૂપ પોતાના કાર્યના સામર્થ્યથી કલ્પ-કેવલજ્ઞાનની જેમ કે પરિપૂર્ણ કેવલ સદૃશ અથવા કેવલકલ્પ-સિદ્ધાંત શૈલીથી પરિપૂર્ણ ચૌદરાજલોકને જાણે-દેખે.

વૈક્રિય સમુદ્ઘાત પછી વૈક્રિય શરીર હોય છે, તેથી વૈક્રિયશરીરનો આશ્રય કરીને અધોલોકાદિ જ્ઞાનને વિશે બે ભેદ છે - દોહી ત્યાદિ. ચાર સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - કૃત્ વૈક્રિય શરીર વડે જાણે છે - દેખે છે.

જ્ઞાનના અધિકારમાં જ આ બીજો પ્રકાર કહે છે - દોહિં પાંચ સૂત્રો, બે ભેદે - (૧) દેશથી - એક કાનનો ઉપઘાત હોય તો એક કાનથી સાંભળે છે અથવા (૨) સર્વથી ન હણાયેલ શ્રોત્રેન્દ્રિયવાળો કે સંભિન્નશ્રોત નામક લઘ્વિવાળો તે બધી ઇન્દ્રિયો વડે સાંભળે છે. તેથી સર્વથી કથન કરાય છે. એ પ્રમાણે - જેમ દેશ અને સર્વથી શબ્દોને કહ્યા તેમ રૂપાદિને પણ જાણી લેવા. વિશેષ એ કે - જીભના દેશનો પ્રસુપ્ત્યાદિ દોષ વડે ઉપઘાત થવાથી દેશથી આસ્વાદે છે, એમ જાણવું.

શબ્દ શ્રવણ આદિ જીવપરિણામો કહ્યા, તેના પ્રસ્તાવથી તેના પરિણામાંતરને કહે છે. દોહિં નવ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ખદ્યોતની માફક દેશથી કે દીપની માફક સર્વથી દીપે છે. અથવા દેશથી ફક્કાવધિજ્ઞાની, સર્વથી અભ્યંતર-અવધિજ્ઞાની જાણે છે. એ પ્રમાણે - દેશ, સર્વથી વિશેષતઃ દીપે છે, દેશથી હાથ આદિનું વૈક્રિયકરણથી, સર્વથી સંપૂર્ણ શરીરની વિકુવર્ણા કરે છે.

પરિચારેઙ્. દેશથી મનોયોગાદિમાંથી કોઈ એક યોગ વડે અને સર્વથી ત્રણે યોગો વડે મૈથુન સેવે છે - દેશથી જીભના સમભાગ વગેરેથી અને સર્વથી સમસ્ત તાલુ આદિ સ્થાન વડે ભાષાને બોલે છે - દેશથી માત્ર મુખ વડે અને સર્વથી ઓખહારની અપેક્ષાએ આહાર કરે છે - આહારને જ પરિણામાવે છે. ખલ-રસના વિભાગ વડે સંઘવાથી દેશ થકી અને પ્લીહાદિ સંઘેલ ન હોવાથી સર્વથી.

વેદ્યતિ - દેશથી હાથ વગેરે અવયવ વડે અનુભવે છે અને સર્વથી અવયવ વડે આહાર સંબંધી પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલ પુદ્ગલોને ઇષ્ટાનિષ્ટ પરિણામથી. નિર્જર્ગર્યતિ - આહાર કરેલા, પરિણામેલા, અનુભવેલા આહારના પુદ્ગલોને દેશથી અપાન વગેરેથી અને સર્વથી સંપૂર્ણ શરીર વડે પ્રસ્વેદની જેમ ત્યાગે છે.

અથવા આ ચૌદ સૂત્રો વિવક્ષિત વિષયવસ્તુની અપેક્ષાએ લેવા. તેમાં દેશ અને સર્વની યોજના આ પ્રમાણે સમજવી. દેશથી વિવક્ષિત શબ્દોમાંથી કેટલાંક શબ્દોને સાંભળે છે અને સર્વથી સમસ્તપણે બધાં શબ્દોને સાંભળે છે એવી રીતે રૂપાદિને પણ

જાણવા. તથા વિવક્ષિતને દેશ કે સર્વથી પ્રકાશે છે, વિશેષ પ્રકાશે છે, એ રીતે વિકુર્વણા કરે છે, પરિચારણા યોગ્ય સ્ત્રીશરીરાદિને સેવે છે, ભાષણીય અપેક્ષાએ દેશથી ભાષાને જોલે છે, સર્વથી ભોજન યોગ્ય વસ્તુને ખાય છે. આહારને પરિણામાવે છે, વેદ કર્મને વેદે છે, એવી રીતે તે દેશથી કે સર્વથી નિર્જરે પણ છે.

દેશ અને સર્વથી સામાન્યથી સાંભળવું આદિ કહ્યું. વિશેષ વિવક્ષામાં દેવોનું પ્રધાનપણું હોવાથી તેઓને આશ્રીને કહે છે. દોહિં એ પણ વિવક્ષિત શબ્દાદિ વિષયની અપેક્ષાએ યૌદ સૂત્રો દેશથી કે સર્વથી લેવા. આ અનંતર ઉક્ત ભાવો શરીર હોય તો જ સંભવે છે, આ કારણથી દેવોનું પ્રધાનપણું હોવાથી દેવોના જ શરીરનું નિરૂપણ કરવા માટે કહે છે—

મરુત્ આદિ આઠ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ કહે છે - મરુત્ એ લોકાંતિક દેવ વિશેષ છે. કહ્યું છે કે - સારસ્વત, આદિત્ય, વહ્નિ, અરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, મરુત, અરિષ્ટ-તે દેવો એક શરીરવાળા હોય છે. કારણ કે વિગ્રહગતિમાં કાર્મણશરીર છે, ત્યારપછી વૈક્રિયભાવથી બે શરીરવાળા હોય છે, બન્ને શરીરનો સમાહાર બે શરીર, તે જેઓને છે તે બે શરીરવાળા અથવા ભવધારણીય જ શરીર જ્યારે હોય ત્યારે એક શરીર, ઉત્તરવૈક્રિય કરે ત્યારે બે શરીર હોય છે - કિન્નર, કિંપુરુષ, ગંધર્વ એ ત્રણ વ્યંતરો છે, બાકી ભવનપતિઓ છે, પરિગણિત ભેદ ગ્રહણ, બીજા ભેદોને બતાવનાર છે, પણ બીજાનો નિષેધ કરવા નહીં. સર્વ જીવોને વિગ્રહગતિમાં એક શરીરપણાની અને વિગ્રહગતિ સિવાયના શરીરમાં બે શરીરપણાની પ્રાપ્તિ હોવાથી સામાન્યથી કહે છે - દેવા દુવિદ્ધે આદિ સુગમ છે.

સ્થાન-૨ - ઉદ્દેશા-૨નો
મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ સ્થાન-૨ - ઉદ્દેશો-૩ ❁

— X — X — X —

૦ બીજો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે ત્રીજો કહે છે, તેનો અનંતર ઉદ્દેશક સાથે આ સંબંધ છે - અનંતર ઉદ્દેશકમાં જીવ પદાર્થ અનેક ભેદે કહ્યો. અહીં તે જીવના સહાયક પુદ્ગલધર્મ, જીવધર્મ, ક્ષેત્ર, દ્રવ્યરૂપ પદાર્થોની રૂપરણા કરે છે, એ સંબંધે આવેલા ઉદ્દેશકનું આદિ સૂત્રાષ્ટક આ પ્રમાણે—

● સૂત્ર-૮૧ :-

૧-શબ્દ બે ભેદે - ભાષા શબ્દ, નોભાષા શબ્દ. ૨-ભાષાશબ્દ બે ભેદે - અક્ષરસંબંધ નોઅક્ષરસંબંધ. ૩-નોભાષા શબ્દ બે ભેદે - આતોદ્ય શબ્દ, નોઆતોદ્ય શબ્દ. ૪-આતોદ્ય શબ્દ બે ભેદે - તત, વિતત. ૫-તત શબ્દ બે ભેદે - ધન, શુષિર. ૬-એમ વિતત શબ્દ પણ બે ભેદે છે. ૭-નોઆતોદ્ય શબ્દ બે ભેદે - ભૂષણશબ્દ, નોભૂષણશબ્દ, ૮-નોભૂષણ શબ્દ બે ભેદે - તાલશબ્દ, લત્તિકા શબ્દ. બે સ્થાને શબ્દોત્પત્તિ થાય છે - એકત્રિત થતા પુદ્ગલો, ભેદાતા પુદ્ગલો.

● વિવેચન-૮૧ :-

૧-આનો પૂર્વસૂત્ર સાથે આ સંબંધ છે - અંત્યસૂત્રમાં દેવોના શરીરનું નિરૂપણ કર્યું. તે શરીરવાળા શબ્દાદિના ગ્રાહક હોય છે, માટે અહીં પહેલા શબ્દનું નિરૂપણ કરાય છે. તેનો આ સંબંધ છે - વ્યાખ્યા સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ભાષા શબ્દ ભાષાપર્યાપ્તિ નામ કર્મોદયથી પ્રાપ્ત જીવ શબ્દ, બીજો નોભાષાશબ્દ.

૨-અક્ષર સંબંધ - અક્ષરના ઉચ્ચારવાળો, નોઅક્ષરસંબંધ - ઉચ્ચારહિત છે. ૩-આતોદ્ય-ટોલ વગેરેનો જે શબ્દ, નોઆતોદ્ય શબ્દ-વંશ સ્ફોટાદિનો અવાજ. ૪-તત-તંત્રી તેમજ ચર્માદિ બદ્ધ આતોદ્ય. ૫-તે કિંચિત્ ધન, જેમ પિંજનિક આદિ અને કંઈક શુષિર. જેમ વીણા-પટહ વગેરે તેનાથી ઉત્પન્ન જે શબ્દ તે ધન-શુષિર. ૬-વિતત-તતથી ભિન્ન-તંત્રી આદિથી રહિત, તે પણ ધન-ભાણકની જેમ, શુષિર-કાહલ આદિવત્, તેનાથી ઉત્પન્ન શબ્દ તે ધનશુષિર. ચોથા સ્થાનકમાં ફરીને એ જ કહેવાશે. તત-તે વીણાદિ, વિતત-તે પટહાદિ. ધન-તે કાંચતાલાદિ, શુષિર તે વાંસળી આદિ. - X -

૭-ભૂષણ-નુપુરાદિ, નોભૂષણ-ભૂષણથી અન્ય. ૮-તાલ-હસ્તતાલ, અને કાંસિકા, તે અહીં આતોદ્યપણાએ વિવક્ષિત નથી. અથવા લત્તિકા શબ્દથી પાટુના પ્રહારનો શબ્દ લેવો. શબ્દના ભેદો કહ્યો. હવે શબ્દના કારણનું નિરૂપણ કરવા કહે છે. દોહિં - બે કારણે શબ્દોની ઉત્પત્તિ થાય છે. સંઘાતને પામેલા કાયમૂત શબ્દોનો ઉત્પાદ. - જેમ ઘંટા અને લોલકની જેમ બાદર પરિણામને પામેલા પુદ્ગલોના સંઘાતથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, એવી રીતે વાંસને ફાડતા શબ્દોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

હવે પુદ્ગલના સંઘાત અને ભેદનું કારણ નિરૂપણ—

● સૂત્ર-૮૨,૮૩ :-

[૮૨] ૧-બે કારણે પુદ્ગલો એકઠાં થાય છે - પોતાની મેળે એકઠા થાય,

બીજા વડે પુદ્ગલો એકઠાં થાય. ૨-ને કારણ વડે પુદ્ગલો ભેદાય છે - પોતાની મેળે અથવા બીજાઓ વડે. ૩-ને કારણે પુદ્ગલો સડે છે - પોતાની મેળે અથવા બીજાઓ વડે. ૪-એવી રીતે પડે છે. ૫-વિનાશ પામે છે. [તેમ જાણવું.]

૧-પુદ્ગલો બે પ્રકારે કહ્યા છે - જુદા થયેલા, જુદા ન થયેલા. ૨-પુદ્ગલો બે ભેદે - ભેદાય તેવા, ન ભેદાય તેવા. ૩-પુદ્ગલો બે ભેદે - પરમાણુ પુદ્ગલો, નોપરમાણુ પુદ્ગલો. ૪-પુદ્ગલો બે ભેદે - સૂક્ષ્મ અને બાદર. ૫-પુદ્ગલો બે ભેદે છે - બહુપાસસ્પૃષ્ટ, નોબહુપાસસ્પૃષ્ટ. ૬-પુદ્ગલો બે ભેદે-પર્યાયાતીત, અપર્યાયાતીત. ૭-પુદ્ગલો બે ભેદે છે - આત્મા અને અનાત્મા, ૮-પુદ્ગલો બે ભેદે છે - ઘટ અને અનિષ્ટ, ૯-એવી રીતે કાંત, ૧૦-પ્રિય, ૧૧-મનોજા, ૧૨-મણામ.

[૮૩] શબ્દો બે ભેદે છે - અત્તા, અણત્તા એ રીતે ઘટ યાવત્ મણામ-રૂપ બે ભેદે છે - અત્તા, અણત્તા યાવત્ મણામ. આ પ્રમાણે ગંધ, રસ, સ્પર્શના પ્રત્યેકના પણ છ-છ આલાવા કહેવા.

● વિવેચન-૮૨,૮૩ :-

[૮૨] લોહિ આદિ પાંચ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - સ્વભાવથી જેમ વાદળા વગેરે માફક પુદ્ગલો સંબંધવાળા થાય છે. આ કર્મ-કતૃપ્રયોગ છે. પરેણ પુરુષાદિ વડે પુદ્ગલો સંબંધવાળા કરાય છે. આ સકર્મક પ્રયોગ છે. એ રીતે ભેદાય છે - જુદા પડે છે, પર્વતના શિખરથી જેમ પડે છે, જેમ કોટ આદિ નિમિત્તથી આંગળીની જેમ સડે છે, વાદળાના સમૂહની જેમ પુદ્ગલો નાશ પામે છે.

હવે બાર સૂત્રો વડે પુદ્ગલોનું જ નિરૂપણ કરતા કહે છે - દુલ્લે ઇત્યાદિ. ૧-જુદા પડેલા અને જુદા ન પડેલા, ૨-જે આપમેળે ભેદાય તે ભિદુર, ભિદુરત્વ ધર્મ જેઓને છે તે ભિદુરધર્મા, તેથી વિપરીત તે નોભિદુર ધર્મા. ૩-પરમ સૂક્ષ્મ એવા તે અણુ તે પરમાણુ અને નોપરમાણુ એટલે સ્કંધ. ૪-જેઓનો સૂક્ષ્મ પરિણામ છે તેમજ શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ લક્ષણ યાર સ્પર્શો છે તે ભાષા આદિના પુદ્ગલો અને બાદર તે જેઓના બાદર પરિણામ છે તેમજ પાંચ વગેરે સ્પર્શવાળા છે તે ઔદારિક આદિ વર્ગણના પુદ્ગલો.

૫-શરીરની ત્વચાથી રજની જેમ સ્પર્શાયેલા તે પાર્શ્વ સ્પૃષ્ટો, તેઓથી બહુ શરીરમાં પાણીની જેમ મળેલા તે બહુ પાર્શ્વસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલો - X - કહ્યું છે કે - સ્પૃષ્ટ-શરીરમાં રજની જેમ સ્પર્શ કરેલ અને બહુ-પ્રદેશો વડે પોતાના કરેલ. આ બહુ પાર્શ્વસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલો દ્વાલેન્દ્રિયાદિને ગ્રહણ ગોચર છે, તથા નોબહુ-નહીં બંધાયેલા પણ પાર્શ્વસ્પૃષ્ટો એટલે બહુ પદના નિષેધવાળા પુદ્ગલો શ્રોત્રેન્દ્રિયને ગ્રહણ ગોચર છે. કહ્યું છે - સ્પર્શમાત્ર વડે જ સંબંધ કરાયેલ શબ્દને શ્રોત્રેન્દ્રિય સાંભળે છે અને સ્પર્શ કરાયેલા રૂપને ચક્ષુરિન્દ્રિય જુએ છે. તથા ગંધ, રસ અને સ્પર્શો બહુસ્પૃષ્ટ કરાયેલા હોય તો દ્વાલ-રસના-સ્પર્શન ઇન્દ્રિયનો વિષય કરે છે. બહુસ્પૃષ્ટ અને પાર્શ્વસ્પૃષ્ટ બે પદના નિષેધમાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયનો વિષય ન થાય પણ ચક્ષુરિન્દ્રિયનો

વિષય થાય - X - X -.

૬-વિવક્ષિત પર્યાયને તજેલા તે પર્યાયાતીત અથવા કર્મપુદ્ગલની જેમ સમસ્તપણે ગ્રહણ કરેલા તે પર્યાયાતીત. પ્રતિપક્ષ સુગમ છે.

૭-જીવે પરિગ્રહ માત્રપણાએ અથવા શરીરાદિપણે સ્વીકારેલા તે આત્મા અને પ્રતિપક્ષ તે નોઆત્મા. ૮-અર્થક્રિયાના અભિલાષીઓ વડે ઇચ્છાયેલા તે ઇષ્ટ પુદ્ગલો. ૯-સુંદર અને વિશિષ્ટ વર્ણાદિ યુક્ત તે કાંત પુદ્ગલો, ૧૦-પ્રીતિકર અને ઇન્દ્રિયોને આહ્લાદ આપનારા પુદ્ગલો. ૧૧-સુંદરપણાના પ્રકર્ષથી જે મન વડે 'આ સારા જણાય છે' એવા વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરે તે મનોજા પુદ્ગલો. ૧૨-સુંદરપણાના પ્રકર્ષથી બધા ઉપભોગ કરનારના મનને સદા વલ્લભ તે મણામ પુદ્ગલો. - એમ નિરુક્ત વિધિ વડે બણાય.

બીજું વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે - સામાન્યથી જીવોને સદા વહાલા તે ઇષ્ટ, નિત્ય સુંદર ભાવ વડે કાંતિવાળા તે કાંત, સર્વને દ્વેષ કરવા યોગ્ય નહીં તે પ્રિય, કથન વડે પણ મનને રમાડનાર તે મનોજા, વિચારણા વડે પણ મનને વહાલા તે મણામ. અનિષ્ટ આદિ પ્રતિપક્ષ સર્વત્ર સુગમ છે.

[૮૩] પુદ્ગલના અધિકારથી જ અનંતરોક્ત પ્રતિપક્ષ સહિત આત્મા આદિ છ વિશેષણ વિશિષ્ટ પુદ્ગલના ધર્મરૂપ શબ્દાદિને દુલ્લે આદિ ત્રીશ સૂત્રો વડે કહે છે, તે બધાં સુગમ છે. પુદ્ગલો ધર્મો કહ્યા, હવે જીવના ધર્મો કહે છે—

● સૂત્ર-૮૪ :-

૧-આચાર બે ભેદે છે - જ્ઞાનાચાર, નોજ્ઞાનાચાર. ૨-નોજ્ઞાનાચાર બે ભેદે - દર્શનાચાર, નોદર્શનાચાર. ૩-નોદર્શનાચાર બે ભેદે - ચારિત્રાચાર, નોચારિત્રાચાર. ૪-નોચારિત્રાચાર બે ભેદે - તપાચાર, વીર્યાચાર.

૧-પ્રતિમા બે ભેદે છે - સમાધિ પ્રતિમા, ઉપધાન પ્રતિમા. ૨-પ્રતિમા બે ભેદે - વિવેકપ્રતિમા, વ્યુત્સર્ગ પ્રતિમા. ૩-પ્રતિમા બે ભેદે - લઘુમોક પ્રતિમા, વડી મોકપ્રતિમા. ૪-પ્રતિમા બે ભેદે - યવમધ્યચંદ્રપ્રતિમા, વજ્રમધ્યચંદ્રપ્રતિમા.

સામાયિક બે ભેદે છે - અગારસામાયિક, અણગારસામાયિક.

● વિવેચન-૮૪ :-

દુલ્લે - આચાર આદિ યાર સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - આચારણ કરવું તે આચાર-વ્યવહાર, જ્ઞાન-શ્રુત જ્ઞાન, તે સંબંધી કાલ આદિ આઠ ભેદે આચાર, તે જ્ઞાનાચાર કહ્યું છે કે - કાલ, વિનય, બહુમાન, ઉપધાન, અનિહ્વણ, વ્યંજન, અર્થ અને તદુભય એ આઠ પ્રકારે જ્ઞાનાચાર છે. નોજ્ઞાનાચાર તે દર્શનાદિ આચાર.

દર્શન એટલે સમ્યક્ત્વ તે નિઃશંકિતાદિ આઠ ભેદે છે. કહ્યું છે - નિઃશંકિત, નિષ્કાંક્ષિત, નિર્વિચિકિત્સ, અમૂઢ દૃષ્ટિ, ઉપબૃંહણ, સ્થિરિકરણ, વાત્સલ્ય અને પ્રભાવના આ આઠ દર્શનના આચાર છે. નોદર્શનાચાર તે ચારિત્રાચાર આદિ છે.

ચારિત્રાચાર સમિતિ, ગુપ્તિરૂપે આઠ ભેદે છે, કહ્યું છે કે - પાંચ સમિતિ અને

ત્રણ ગુપ્તિ વડે પ્રણિધાન યોગચુકત તે આઠ ચારિત્રના આચાર જાણવા. નોચારિત્રાચાર તે તપાચાર આદિ છે. તેમાં તપાચાર બાર ભેદ છે. કહ્યું છે કે - કુશલ પુરુષોએ કહેલ બાહ્ય અને અભ્યંતરસહિત બાર પ્રકારના તપને વિશેષ ગ્લાનિરહિતપણે, આશંસા વિના જે તપ તે તપાચાર જાણવો.

વીર્યાચાર એટલે જ્ઞાનાદિને વિશે શક્તિનું ગોપન ન કરવું, તેમજ ઉલ્લંઘન ન કરવું તે. કહ્યું છે કે - પ્રગટ બળ અને વીર્ય વિશિષ્ટ, સાવધાન થઈને જે યથોક્ત જ્ઞાનાદિમાં પરાક્રમ કરે છે, યથાશક્તિ જોડાયેલ છે તે વીર્યાચાર જાણવો. હવે વીર્યાચારના જ વિશેષ કથન માટે છ સૂત્રો કહે છે—

દો પડિમા. આદિ-પ્રતિજ્ઞાનો સ્વીકાર તે પડિમા. પ્રશસ્ત ભાવરૂપ શાંતિ તે સમાધિ તેની પ્રતિમા તે સમાધિપ્રતિમા. દશાશ્રુતસ્કંધમાં આ બે ભેદે કહી છે - શ્રુતસમાધિ પ્રતિમા અને સામાયિકાદિ ચારિત્રસમાધિ પ્રતિમા.

ઉપધાન-તપ, તેની પ્રતિમા તે ઉપધાન પ્રતિમા, તે બાર ભિક્ષુ પ્રતિમા અને અગિયાર શ્રાવક પ્રતિમારૂપ છે - વિવેચન એટલે વિવેક-ત્યાગ. તે અંતરંગ કષાયાદિનો અને બાહ્યથી ગણ, શરીર, ભાતપાણી આદિનો ત્યાગ. તેનો સ્વીકાર તે વિવેક પ્રતિમા. કાર્યોત્સર્ગ કરવો તે વ્યુત્સર્ગ પ્રતિમા.

પ્રત્યેક પૂર્વાદિ ચાર દિશામાં ક્રમશઃ ચાર પ્રહર કાર્યોત્સર્ગ કરવા રૂપ બે અહોરાત્ર પ્રમાણવાળી તે ભદ્રા પ્રતિમા. સુભદ્રા પ્રતિમા પણ એ જ પ્રકારે સંભવે છે. પણ જોયેલ ન હોવાથી કહી નથી. મહાભદ્રા પણ તેમજ જાણવી. વિશેષ એ કે - તે અહોરાત્ર કાર્યોત્સર્ગ રૂપ ચાર અહોરાત્ર પ્રમાણ છે. સર્વતોભદ્રા તો પ્રત્યેક દશ દિશાઓમાં ક્રમશઃ અહોરાત્ર કાર્યોત્સર્ગ રૂપ દશ અહોરાત્ર વાળી છે.

મોકપ્રતિમા તે પ્રસવણ પ્રતિમા. કાળ ભેદે તે નાની, મોટી હોય છે. વ્યવહાર સૂત્રમાં કહ્યું છે - આ પ્રતિમા દ્રવ્યથી પ્રસવણ વિષયક, ક્ષેત્રથી ગામાદિથી બહાર, કાળથી શરદ્ અને ગ્રીષ્મઋતુમાં સ્વીકારાતી, જે ભોજન કરીને સ્વીકારાય તો ચૌદ ભક્ત વડે કરાય છે, ભોજનરહિત સ્વીકારે તો સોળભક્તથી કરાય છે. ભાવથી તો દેવાદિના ઉપસર્ગને સહેવારૂપ નાની પ્રતિમા છે. મોટી મોક પ્રતિમા પણ એમજ જાણવી. વિશેષ એ કે - ભોજનસહિત ૧૬ ભક્ત, ભોજનરહિત-૧૮ ભક્ત વડે તે સ્વીકારાય છે.

યવની જેમ મધ્ય છે જેને તે યવમધ્યા. ચંદ્ર માફક કલાની વૃદ્ધિ-હાનિ વડે તે ચંદ્રપ્રતિમા. તે આ પ્રમાણે - શુકલ પદ્મામાં એકમને દિવસે એક ક્વલ આહાર કરીને પ્રતિદિન વધતાં વધતાં પૂર્ણિમાએ પંદર ક્વલ આહાર કરે અને કૃષ્ણપદ્માની એકમે પંદર ક્વલ આહાર કરીને પ્રત્યેક દિવસે એક એક ક્વલ ઘટાડતા અમાસે એક ક્વલ આહાર કરે તે યવમધ્યાચંદ્ર પ્રતિમા.

વજ્રમધ્યપ્રતિમા - કૃષ્ણપદ્માથી આરંભે એકમે પંદર ક્વલ આહાર કરે, એક એક ક્વલ હાનિ વડે અમાસે એક ક્વલ, પછી શુકલપદ્મે એકમે એક ક્વલ અને

પ્રતિદિન એક એક વધતા પૂનમે પંદર ક્વલ. તે વજ્રની જેમ મધ્યમાં પાતળી હોવાથી તે વજ્રમધ્યાચંદ્ર પ્રતિમા કહેવાય. એ રીતે ભિક્ષાદિમાં જાણવું.

પ્રતિમા સામાયિક વાળાને હોય છે, તેથી સામાયિકને કહે છે - સમ - જ્ઞાનાદિનો આય - લાભ તે સમાય, તે જ સામાયિક. તે અગાર અને અનગાર સ્વામીના ભેદથી બે છે - દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ.

બ્રુવધર્મના અધિકારમાં બ્રુવતા બીજા ધર્મોને ચોવીશ સૂત્રો વડે કહે છે—

● સૂત્ર-૮૫ :-

[૧] ઉપપાત બે ભેદે છે - દેવોનો, નારકોનો. [૨] ઉદ્ધર્તના બે ભેદે છે - નૈરયિકોની, ભવનવાસીઓની. [૩] સ્યવન બે ભેદે છે - જ્યોતિષ્કોનું, વૈમાનિકોનું. [૪] ગર્ભ વ્યુત્કાંતિ બે ભેદે છે - મનુષ્યોની, પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની. [૫] ગર્ભસ્થ બ્રુવોનો આહાર બે ભેદે છે - મનુષ્યોને, પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને. [૬] ગર્ભસ્થની વૃદ્ધિ બે ભેદે છે - મનુષ્યોની, પંચેન્દ્રિયતિર્યચોની. એવી રીતે [૭] નિર્વૃદ્ધિ, [૮] વિકુર્વણ, [૯] ગતિ પર્યાય, [૧૦] સમુદ્ઘાત, [૧૧] કાળસંયોગ, [૧૨] જન્મવું, [૧૩] મરણ એ સર્વે જાણવા.

[૧૪] ચામડીવાળા સંધિ બંધનો બે ભેદે છે - મનુષ્યોને, પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને. [૧૫] શુક-શોષિત સંભવા બે છે - મનુષ્યો, પંચેન્દ્રિય તિર્યચો. [૧૬] સ્થિતિ બે ભેદે છે - કાયસ્થિતિ, ભવસ્થિતિ. [૧૭] કાયસ્થિતિ બે ભેદે - મનુષ્યોની, પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની. [૧૮] ભવસ્થિતિ બેની-દેવોની, નારકોની. [૧૯] આયુષ્ય બે ભેદે છે - અદ્ધાયુષ્ક, ભવાયુષ્ક. [૨૦] અદ્ધાયુ બેને છે - મનુષ્યોને, પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને. [૨૧] ભવાયુષ્ બેને છે - દેવોને, નૈરયિકોને, [૨૨] કર્મ બે ભેદે છે - પ્રદેશ કર્મ, અનુભાવ કર્મ. [૨૩] યથાયુને બે પાળે છે - દેવો, નારકો. [૨૪] બેના આયુ સંવત્ક છે - મનુષ્યના અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિકના.

● વિવેચન-૮૫ :-

૧-આ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - દોષહં. બે પ્રકારના બ્રુવ સ્થાનકનું ઉત્પન્ન થવું તે ઉપપાત. ગર્ભ અને સંમૂર્ણન લક્ષણ જન્મના બે પ્રકાર છે, તેથી આ બુદ્ધો જન્મ વિશેષ છે. જે દીપે છે તે દેવ. ચાર નિકાયના દેવો અને પૂર્વવત્ નારકો, તેઓનું ઉપજવું તે ઉત્પાત. -૨- ઉદ્ધર્તવું તે ઉદ્ધર્તના, દેવાદિનું શરીરથી નીકળવું-મૃત્યુ. તે નૈરયિકો અને ભવનવાસી દેવોને જ એ પ્રમાણે વ્યાપદેશ કરાય છે, બીજાને માટે તો મરણ જ કહેવાય છે. નારકો તથા અધોલોક દેવ આવાસ વિશેષમાં રહેવાના સ્વભાવવાળા ભવનવાસીની ઉદ્ધર્તના છે.

૩-જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોનું મરણ સ્યવન કહેવાય છે. નક્ષત્રોમાં ઉત્પન્ન થયેલ તે જ્યોતિષ્કો, આ માત્ર શબ્દ વ્યુત્પત્તિ છે. પણ પ્રવૃત્તિ નિમિત્તનો આશ્રય કરવાથી તે જ્યોતિષ્કો ચંદ્ર આદિ છે. ઉર્ધ્વલોકવર્તી તે વૈમાનિક-સૌધમાદિવાસી દેવો.

તે બંનેનું મરણ સ્યવન કહેવાય છે.

૪-ગર્ભાશયમાં જે ઉત્પત્તિ તે ગર્ભવ્યુત્ક્રાંતિ, મનુના અપત્યો તે મનુષ્યો, જે તિર્થા જાય છે તે તિર્યચો, તેમના સંબંધી યોનિ-ઉત્પત્તિસ્થાન છે જેઓને તે તિર્યચયોનિકોની ગર્ભવ્યુત્ક્રાંતિ છે. તેઓ એકેન્દ્રિયાદિ પણ હોય છે. માટે વિશેષથી કહે છે - પંચેન્દ્રિય એવા તિર્યચયોનિક તે પંચેન્દ્રિયતિર્યચોની.

૫-ગર્ભમાં રહેલા બંનેને આહાર હોય છે, બીજાને ગર્ભનો જ અભાવ છે.

૬-વૃદ્ધિ-શરીરનું વધવું. -૭-નિવૃદ્ધિ-વાત, પિત્તાદિથી થતી હાનિ. અહીં 'નિ' શબ્દનો અર્થ અભાવ છે. જેમકે નિવરાકન્યા - પતિના અભાવવાળી કન્યા. ૮-વૈક્રિય લબ્ધિવાળાને વિકુર્વણા હોય છે. -૯-ગતિપર્યાય-ચાલવું કે મરીને બીજી ગતિમાં જવું અથવા વૈક્રિય લબ્ધિવાળો ગર્ભમાંથી નીકળીને પ્રદેશથી બહાર સંગ્રામ કરે છે તે ગતિ પર્યાય. ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું છે—

હે ભગવંત ! ગર્ભમાં ગયેલ જીવ નારકમાં ઉત્પન્ન થાય ? હે ગૌતમ ! કોઈ ઉત્પન્ન થાય, કોઈક ન થાય. - એવું કેમ કહો છો ? - હે ગૌતમ ! તે સંજી પંચેન્દ્રિય સર્વ પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત, બીજાની સેના આવેલી સાંભળીને, વિચારીને વીર્યલબ્ધિ વડે, વૈક્રિયલબ્ધિ વડે પ્રદેશોને બહાર કાઢે, કાઢીને વૈક્રિય સમુદ્ઘાત વડે નવીન પુદ્ગલો ગ્રહણ કરીને ચતુરંગિણી સેના વિકુર્વે, વિકુર્વીને તેના વડે અન્યની સેના સાથે સંગ્રામ કરે છે - ઇત્યાદિ.-

૧૦-સમુદ્ઘાત-મારણાંતિક આદિ, -૧૧-કાલસંયોગ-કાલકૃત અવસ્થા. -૧૨-આયાતિ-ગર્ભથી નીકળવું, -૧૩-મરણ-પ્રાણત્યાગ.

૧૪-બંનેના, ચામડીવાળા, સંધિ બંધનો છે. કયાંક જીવિયત પાઠ છે. ત્યાં ચામડીના યોગથી છવિ તે જ છવિક અર્થ છે. તે શરીર અર્થાત્ છવિકાત્મક શરીર જીવિપત્ત - પાઠથી-પ્રાપ્ત થયેલ ચામડી એવો અર્થ છે. [અહીં સૂત્ર-૫ થી ૧૪-સુધી બધે] ગર્ભસ્થ મનુષ્ય અને તિર્યચ એ સંબંધ જોડવો.

-૧૫-મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચની વીર્ય અને લોહીથી ઉત્પત્તિ છે.

-૧૬-કાયમાં-પૃથ્વી આદિની સામાન્યરૂપે સ્થિતિ તે કાયસ્થિતિ, તે અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી આદિ રૂપે છે અને ભવને વિશે કે ભવરૂપ સ્થિતિ તે ભવસ્થિતિ અર્થાત્ ભવકાલસ્વરૂપ. -૧૭- બંનેની સાત-આઠ ભવગ્રહણરૂપ કાયસ્થિતિ હોય છે. પૃથ્વી આદિની પણ કાયસ્થિતિ છે, તેથી તેનો વિચ્છેદ કર્યો નથી. કેમકે સૂત્રનું અયોગ્ય નિષેધ કરવાપણું છે.

-૧૮-દેવાદિ પુનઃ દેવાદિમાં ઉત્પત્તિ અભાવે દેવ-નારકને ભવસ્થિતિ જ છે. - ૧૯-'અદ્ધા' - કાળ, કાળપ્રધાન આયુષ્ય અર્થાત્ આયુકર્મવિશેષ-અદ્ધાયુ, વર્તમાનભવનો નાશ થતાં કાલાંતર અનુગામી-જેમ મનુષ્યાયુ માફક પાછળ-જનારું, કોઈને પણ ભવનો નાશ થતાં દૂર થતું નથી. પણ ઉત્કૃષ્ટથી સાત-આઠ ભવ માત્ર કાળ પર્યંત અનુવર્તે છે. તથા ભવપ્રધાન આયુ તે ભવાયુષ્ય. તે ભવનો નાશ થતા

જ દૂર જાય છે. કાલાંતરે દેવાયુ માફક સાથે જતું નથી.

-૨૦,૨૧- દોળહ આદિ બે સૂત્ર કહેવાઈ ગયેલ અર્થવાળા છે.

-૨૨- દુવિહે કમ્મે - કર્મના પુદ્ગલો જ વેદાય છે, પણ બદ્ધ રસ વેદાતો નથી એટલે કર્મના પ્રદેશ માત્ર વડે વેદવા યોગ્ય તે પ્રદેશકર્મ અને જે કર્મનો જેમ બાંધેલ રસ તેમજ વેદાય છે - અનુભાવથી વેદ છે, તે કર્મ અનુભાવ કર્મ.

-૨૩- સો. આદિ-જેવી રીતે બાંધેલું આયુષ્ય તે યથાયુષ્ય, તેને તેવી રીતે ભોગવે છે, ઉપક્રમ થતો નથી તે યથાયુષ્ય. દેવો, નારકો, અસંખ્ય વર્ષાયુષ્ તિર્યચો, મનુષ્યો, ઉત્તમ પુરુષો અને ચરમ શરીરી જીવો નિરુપક્રમાયુ છે. આવું વચન હોવા છતાં અહીં બે સ્થાનકના વર્ણનથી દેવ, નારકનું કથન કર્યું છે.

-૨૪- દોળહ સંવર્તવું તે સંવર્ત. તે જ સંવર્તક અર્થાત્ ઉપક્રમ, આયુનો જે સંવર્તક તે આયુષ્ય સંવર્તક છે - પર્યાયના અધિકારથી નિયત ક્ષેત્રના આશ્રિતપણાથી ક્ષેત્ર વડે કથનીય પુદ્ગલોને કહેવા ઇચ્છતા હવે ક્ષેત્રને કહે છે—

● સૂત્ર-૮૬ :-

જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણમાં બે વર્ષક્ષેત્રો કહ્યા છે, તે અતિ સમતુલ્ય, અવિશેષ, નાના પ્રકારપણાથી રહિત, અન્યોન્યને ન ઉલ્લંઘતા, લંબાઈ-પહોળાઈ-આકાર-પરિધિ વડે સમાન છે તે ભરત અને ઐરવત. એ રીતે આ અભિલાપ વડે હૈમવત, હૈરણ્યવત, હરિવર્ષ, રમ્યક્વર્ષ છે.

જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપ મધ્યે મેરુપર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમે બે ક્ષેત્ર છે - અતિ સમતુલ્ય, અવિશેષ યાવત્ તે પૂર્વવિદેહ, પશ્ચિમવિદેહ છે.

જંબૂદ્વીપના મેરુ પર્વતની ઉત્તર-દક્ષિણે બે કુરુક્ષેત્ર અતિ સમતુલ્ય છે. યાવત્ તે દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ છે. તેમાં અતિ મોટા બે વૃક્ષો છે - બહુ સમતુલ્ય, અવિશેષ, નાનાત્વરહિત, અન્યોન્યને ન ઉલ્લંઘતા, લંબાઈ-પહોળાઈ-ઊંચાઈ, ઉદ્વેધ-સંસ્થાન-પરિધિ વડે સમાન છે, તે કૂટશાલ્મલી અને જંબૂ-સુદર્શન. ત્યાં મહર્દ્રિક યાવત્ મહાસૌખ્યવાળા, પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા બે દેવો વસે છે, તે - વેણુદેવગુરુડ અને અનાદ્ય, તે જંબૂદ્વીપના અધિપતિ છે.

● વિવેચન-૮૬ :-

સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - અહીં જંબૂદ્વીપ પ્રકરણ છે. તે પરિપૂર્ણ, ચંદ્ર મંડલ આકારે છે, તે જંબૂદ્વીપ મધ્યે મેરુની ઉત્તર-દક્ષિણે અનુક્રમે વર્ષ ક્ષેત્રો સ્થાપીએ તો - આ પ્રમાણે છે - ભરત, હૈમવત, હરિવર્ષ, મહાવિદેહ, રમ્યક્વર્ષ, હૈરણ્યવત્, ઐરવત એ સાત વર્ષ ક્ષેત્રો છે. તથા વર્ષક્ષેત્રોના અંતરમાં વર્ષધર પર્વતોની સ્થાપના આ પ્રમાણે - હિમવંત, મહાહિમવંત, નિષધ, નીલવંત, રૂકમી અને શિખરી એ છ વર્ષધર પર્વતો જાણવા. એવી રીતે બધું જાણવું.

મેરુપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણમાં - X - X - જિનેશ્વરે બે ક્ષેત્ર કહેલ છે. તે સમતુલ્ય-સદેશ છે, પ્રમાણથી અત્યંત સમતુલ્ય છે. અવિશેષ-પર્વત, નગર, નદી

આદિ કૃત વિશેષરહિત, અનાનાત્વ-અવસર્પિણી આદિથી કરેલ આયુ આદિ ભાવના ભેદથી વર્જિત. તેથી કહે છે - પરસ્પર ઉલ્લંઘતા નથી. કઈ રીતે ? તે કહે છે - લંબાઈપણે, પહોળાઈપણે, સંસ્થાન-પણછ યડાવેલા ધનુષ્યના આકારે તેમજ પરિધિ વડે - X - અથવા લંબાઈથી બહુ સમતુલ્ય છે. તથા કહે છે - ભરતપર્યન્ત આ શ્રેણી-૧૪,૪૭૧ યોજન ઉપર કિંચિત્ ન્યૂન છ કલા ઉત્તર ભરતાર્દ્ધની જીવા છે. કલા એટલે યોજનનો ૧૮મો ભાગ જાણવો. એવી રીતે ઐરવત ક્ષેત્ર પણ જાણવું.

તથા અવિશેષ-પહોળાઈથી બંને આ પ્રમાણે છે - ૫૨૬ યોજન અને ૬-કલા અધિક ભરતક્ષેત્ર પહોળું જ છે, એ જ પ્રમાણે ઐરવત ક્ષેત્ર પણ જાણવું. અનાનાત્વ-બંને ક્ષેત્ર સંસ્થાનથી પરસ્પર સરખાં છે. પરિધિ એટલે જીવા અને ધનુષ્યનું પ્રમાણ, તેમાં જીવાનું પ્રમાણ ઉપર કહ્યું છે, ધનુષ્યનું પ્રમાણ આ છે - ૧૪,૫૨૮ યોજન અને ૧૧ કલા અધિક ભરતનું ધનુષ્ય છે. એ જ રીતે ઐરવતનું પણ જાણવું. અથવા આ પદો એકાર્થિક છે. અતિશયાર્થપણું હોવાથી પુનરુક્તિ દોષ નથી. કહ્યું છે કે - અનુવાદ, આદર, વીપ્સા, અતિશયાર્થ, વિનિયોગહેતુ, અસૂયા, સંભ્રમ, વિસ્મયાદિમાં પુનરુક્તિ દોષ નથી.

તે બે ક્ષેત્રો આ પ્રમાણે - ભરત અને ઐરવત. - X - જંબૂદ્વીપના દક્ષિણ ભાગે ભરત, હિમવતપર્વત પર્યન્ત છે અને ઉત્તર ભાગે ઐરવતક્ષેત્ર શિખરીપર્વત પર્યન્ત છે. ભરત અને ઐરવતની માફક આ અભિલાપ વડે “જંબૂદ્વીપે દ્વીપે.” આદિના ઉચ્ચાર વડે બીજા બે સૂત્રો કહેવા. તે બેમાં આ વિશેષ છે કે - હેમવંત ક્ષેત્ર મેરુની દક્ષિણ દિશાએ હિમવાનું અને મહાહિમવાનું પર્વતની મધ્યમાં છે, હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર મેરુની ઉત્તર દિશાએ રુકમી અને શિખરી પર્વતની મધ્યમાં છે, હરિવર્ષ ક્ષેત્ર દક્ષિણમાં મહાહિમવાનું અને નિષધની મધ્યે છે, રમ્યકૃષ્ણ ઉત્તરે નીલવાનું અને રુકમી મધ્યે છે.

જંબૂદ્વીપે. આદિ પૂર્વ દિશામાં અને પશ્ચિમ દિશામાં યથાક્રમે પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહ, આ બંનેનું લંબાઈ આદિ વર્ણન ગ્રંથાંતરથી જાણવું.

જંબૂ. આદિ - મેરુની દક્ષિણે દેવકુરુ અને ઉત્તરે ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર છે. તેમાં દેવકુરુ હાથીના દાંતના આકારવાળા વિદ્યુત્પ્રભ અને સૌમનસ નામક બે વક્ષસ્કાર પર્વતથી આવૃત છે. બીજો ઉત્તરકુરુ તે ગંધમાદન અને માલ્યવાનું પર્વત વડે આવૃત છે. આ બંને ક્ષેત્ર અર્ધચંદ્રને આકારે છે. દક્ષિણ-ઉત્તરમાં વિસ્તૃત છે, તેઓનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે - ૧૧,૮૪૨ યોજન અને ૨ કલા છે. બંનેની જીવા પૂર્વ-પશ્ચિમ ૫૩,૦૦૦ યોજન છે. અતિ મોટા, ઘણાં તેજના કે મહોત્સવના આશ્રયરૂપ તે મહાતિમહ આલય અથવા મહાતિમહાલય અર્થાત્ સિદ્ધાંતની ભાષા વડે મહાનું પ્રશસ્તપણાએ બે મહાદ્રુમો છે. તેની પહોળાઈ, ઉંચાઈ, ભૂમિમાં ઉંડાઈ, આકાર અને પરિધિ.

તેમાં બે વૃક્ષોનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે—

જંબૂવૃક્ષના પુષ્પો અને ફળો રત્નમય છે, વિષ્કંભ આઠ યોજન, ઉચ્ચત્વ આઠ યોજન, અર્ધયોજન જમીનમાં, સ્કંધ બે યોજન ઉંચો, બે કોશ પહોળો છે, ચોતરફ

વિસ્તરેલી શાખાઓ મધ્યે વિડિમ નામે શાખા સૌથી ઉંચી અને છ યોજન છે. ચારે દિશામાં ચાર શાખાઓ છે, તેમાં પૂર્વદિશાની શાખા મધ્યે અનાદિત દેવનું શયનભવન એક કોશ પ્રમાણ છે, શેષ ત્રણ શાખામાં પ્રાસાદો છે, તેમાં રમ્ય સીંહાસનો છે. શાત્મલી વૃક્ષમાં પણ એમજ જાણવું.

કૂટ-શિખરના આકારવાળો શાત્મલી વૃક્ષ તે કૂટશાત્મલી વૃક્ષ, જેનું દર્શન સુંદર છે તે સુદર્શન, તે બે વૃક્ષોને વિશે મોટીઋદ્ધિ-આવાસ, પરિવાર, રત્નાદિ જેઓને છે તેવા બે મહર્ષિક યાવત્ના ગ્રહણથી મહાધૃતિક, મહાનુભાગ, મહાયશા મહાબલી [દેવો છે.] તેમાં ધૃતિ-તે શરીર, આભૂષણની દીપ્તિ. અનુભાવ-અચિંત્ય શક્તિ-વૈકિયાદિ કરણ, યશ-ખ્યાતિ, બળ-શરીર સામર્થ્ય, સૌખ્ય-આનંદરૂપી અને ક્વચિત્ ‘મહેશખ્ય’ પાઠ છે. તે પલ્યોપમ આયુવાળા ગરુડ-સુપર્ણકુમાર જાતિય વેણુદેવ અને અનાદિત દેવ છે.

● સૂત્ર-૮૭ :-

જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાએ બે વર્ષધર પર્વતો કહ્યા છે - તે બહુ સમતુલ્ય, અવિશેષ, નાનાત્વરહિત, અન્યોન્ય ન ઉલ્લંઘતા તેમજ લંબાઈ-પહોળાઈ - ઉંચાઈ - ઉંડાઈ - સંસ્થાન - પરિધિ વડે સમાન છે. તે આ - લઘુ હિમવંત અને શિખરી, એ રીતે મહા હિમવંત અને રુકમી, એમ જ નિષધ અને નિલવાન. જંબૂદ્વીપના મેરુ પર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણે હેમવંત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રમાં બે વૃત્તવૈતાદ્ય પર્વત છે - બહુસમતુલ્ય, અવિશેષ, નાનાત્વરહિત યાવત્ તે શબ્દાપાતી અને વિકટાપાતી નામક છે. તેમાં બે મહર્ષિક દેવો યાવત્ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા છે - તે સ્વાતિ, પ્રભાસ.

જંબૂદ્વીપના મેરુની ઉત્તર અને દક્ષિણે હરિવર્ષ અને રમ્યકૃષ્ણ વર્ષ ક્ષેત્રમાં બે-વૃત્તવૈતાદ્ય પર્વત છે - બહુ સમતુલ્ય યાવત્ ગંધાપાતી અને માલ્યવંતપર્યાય નામક છે. તે બંનેમાં એક એક મહર્ષિક યાવત્ પલ્યોપમસ્થિતિક દેવ વસે છે. તે અરુણ અને પદ્મ નામક છે. જંબૂદ્વીપના મેરુની દક્ષિણ દિશામાં દેવકુરુ ક્ષેત્રના પૂર્વ અને પશ્ચિમ પડખામાં અશ્વના સ્કંધ સદૈશ, અર્ધ ચંદ્ર-સંસ્થાન સંસ્થિત બે વક્ષસ્કાર પર્વતો છે. તે બહુસમ છે યાવત્ સૌમનસ અને વિદ્યુત્પ્રભ નામે છે. જંબૂદ્વીપના મેરુની ઉત્તર દિશાએ ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ પડખામાં અશ્વના સ્કંધ સમાન યાવત્ ગંધમાદન, માલ્યવંત બે વક્ષસ્કાર પર્વત છે, જે અર્ધચંદ્રાકાર છે ઇત્યાદિ પૂર્વવત્.

જંબૂદ્વીપના મેરુ પર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણે બે દીર્ઘવૈતાદ્ય પર્વત છે. બહુસમતુલ્ય યાવત્ ભરતમાં દીર્ઘવૈતાદ્ય, ઐરવતમાં દીર્ઘ વૈતાદ્ય. ભરતના દીર્ઘ વૈતાદ્યમાં બે ગુફાઓ કહી છે - બહુ સમતુલ્ય, અવિશેષ, નાનાત્વ રહિત, અન્યોન્ય ન ઉલ્લંઘતી, લંબાઈ-પહોળાઈ-ઉંચાઈ-આકાર-પરિધિ વડે સમાન છે તે આ - તમિસ્રા ગુફા અને ખંડપ્રપાત ગુફા. ત્યાં બે મહર્ષિક યાવત્ પલ્યોપમ

સ્થિતિક દેવો વસે છે. તે - કૃતમાલક, નૃત્યમાલક. ઐરાવત ક્ષેત્રના દીર્ઘ વૈતાદ્યમાં બે ગુફાઓ કહી છે યાવત્ ભરત માફક જાણવું.

જંબૂદ્વીપના મેરુ પર્વતની દક્ષિણે લઘુ હિમવંત નામે વર્ષધર પર્વતમાં બે કૂટ કહ્યા છે - તે બહુસમતુલ્ય યાવત્ પહોળાઈ, ઈચાઈ, સંસ્થાન, પરિધિ વડે [સમાન છે તે] લઘુહિમવંતકૂટ અને વૈશ્રમણકૂટ. જંબૂદ્વીપના મેરુની દક્ષિણે મહાહિમવંત નામે વર્ષધર પર્વતમાં બે કૂટ કહેલ છે. તે બહુસમતુલ્ય યાવત્ મહાહિમવંતકૂટ અને વૈડૂર્યકૂટ નામે છે. એ રીતે નિષધ વર્ષધર પર્વતમાં બે કૂટ છે - યાવત્ - નિષધકૂટ અને રુચકપ્રભકૂટ.

જંબૂદ્વીપના મંદરપર્વતની ઉત્તરે નીલવંત વર્ષધર પર્વતમાં બે કૂટ કહ્યા છે, તે બહુસમ યાવત્ નીલવંતકૂટ, ઉપદર્શનકૂટ નામે છે. એ રીતે શિખરી નામે વર્ષધર પર્વતમાં બે કૂટ કહ્યા છે - યાવત્ - શિખરીકૂટ તિગિચ્છિકૂટ.

● વિવેચન-૮૭ :-

જંબૂઃ ઇત્યાદિ - વર્ષ - ક્ષેત્ર વિશેષની વ્યવસ્થા કરનારા હોવાથી વર્ષધર. ‘યુલ્લ’ મોટાની અપેક્ષાએ લઘુ તે લઘુહિમવંત, ભરતક્ષેત્રથી અનંતર છે. શિખરી પર્વત ઐરવતની પાસે છે. તે બંને પૂર્વ-પશ્ચિમ લંબાઈથી લવણસમુદ્ર સુધી જોડાયેલા છે. લઘુ હિમવંત પર્વતની જીવા લંબાઈ વડે ૨૪,૯૩૨ યોજન અને અર્ધ કલા છે. એ રીતે શિખરી પર્વતની જીવા જાણવી. બંને પર્વત ભરતક્ષેત્રથી બમણા વિસ્તારવાળા, ૧૦૦ યોજન ઊંચા, ૨૫ યોજન ભૂમિમાં, લંબચોરસ સંસ્થાન વડે રહેલા છે, તેની પરિધિ ૪૫,૧૦૯ યોજન અને ૧૨૧૧ કલા છે. જેમ હિમવંત અને શિખરી પર્વત જંબૂદ્વીપ ઇત્યાદિ અભિલાપ વડે કહ્યા તેમ મહાહિમવંત આદિ પણ કહેવા.

— તેમાં લઘુની અપેક્ષાએ મહાહિમવંત છે. તે મેરુની દક્ષિણે છે અને ઉત્તરમાં રુકમી પર્વત છે. એ રીતે નિષધ-નીલવંત પણ છે. વિશેષ એ કે - તેની લંબાઈ વગેરે વિશેષથી ‘ક્ષેત્રસમાસ’ ગ્રંથથી જાણવા. અહીં તેની ગાથા વડે કિંચિત્ કહે છે - ૫૨૬ યોજન ૬ કલાનો પહોળો ભરતક્ષેત્ર છે, ૧૦૫૨ યોજન, ૧૨ કલાનો પહોળો લઘુ હિમવંત પર્વત છે. હૈમવત ક્ષેત્ર ૨૧૦૫ યોજન અને ૫-કલા પહોળો છે. તથા મહાહિમવંત પર્વત ૪૨૧૦ યોજન, ૧૦-કલા પહોળો છે. હરિવર્ષ ક્ષેત્ર ૮૪૨૧ યોજન, ૧-કલા પહોળું છે, નિષધ પર્વત ૧૬,૮૪૨ યોજન, ૨-કલા પહોળો છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રની પહોળાઈ ૩૩,૬૮૪ યોજન, ૪-કલા છે.

શિખરી અને લઘુહિમવંત પર્વત ૧૦૦ યોજન ઊંચા અને સુવર્ણમય છે, રુકિમ તથા મહાહિમવંત ૨૦૦ યોજન ઊંચા છે, તેમાં રુકિમ પર્વત રુચ્ય કનકમય છે. નિષધ અને નીલવંત પર્વત ૪૦૦ યોજન ઊંચા છે, નિષધ તપાવેલ સુવર્ણમય અને નીલવંત વૈડૂર્ય મણિમય છે. પર્વતોનો જમીનમાં અવગાઢ પ્રાયઃ ઊંચાઈથી ચોથો ભાગ હોય છે. વૃત્ત પરિધિ પોતપોતાની પહોળાઈથી ત્રણગણી અને કંઈક ન્યૂન છ ભાગયુક્ત હોય છે, ચોરસ પરિધિ લંબાઈ અને પહોળાઈથી દ્વિગુણ હોય છે. જંબૂઃ ઇત્યાદિ -

પ્યાલાના આકાર હોવાથી વૃત્ત વૈતાદ્ય એવા નામથી બે પર્વતો છે. સર્વતઃ ૧૦૦૦ યોજન પરિમાણ અને રૂપામય છે.

તેમાં મેરુની દક્ષિણે હૈમવત ક્ષેત્રમાં શબ્દાપાતી, ઉત્તરમાં ઐરવત ક્ષેત્રમાં વિકટાપાતી પર્વત છે. તે બે વૃત્ત વૈતાદ્યમાં અનુક્રમે સ્વાતિ અને પ્રભાસ નામે બે દેવ વસે છે. કેમકે ત્યાં તેમના ભવન છે. એ રીતે હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં ગંધાપાતી, રમ્યકુર્વક્ષેત્રમાં માલ્યવત્પર્યાય પર્વત છે, ત્યાં કમ વડે અરુણ અને પદ્મ નામે બે દેવ વસે છે. જંબૂઃ ઇત્યાદિ, પાર્શ્વશબ્દનો પ્રત્યેકમાં સંબંધ હોવાથી પૂર્વના પડખે અને પશ્ચિમના પડખે બે પર્વત છે. પ્રજ્ઞાપક વડે ઉપદેશ કરાતા કમશઃ સૌમનસ અને વિદ્યુત્પ્રભ કહેલ છે. તે અશ્વના સ્કંધ સમાન આદિમાં નમેલા અને અંતે ઊંચા છે. આ કારણથી નિષધપર્વત સમીપે ૪૦૦ યોજન ઊંચા અને મેરુની સમીપે ૫૦૦ યોજન ઊંચા છે.

કહ્યું છે કે - વર્ષધર પર્વતની સમીપે ૫૦૦ યોજન વિસ્તારવાળા, ૪૦૦ યોજન ઊંચા અને ૧૦૦ યોજન જમીનમાં છે. મેરુની પાસે ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો ૫૦૦ યોજન ઊંચા, ૫૦૦ કોશ ઊંડા અને અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ માત્ર પહોળા છે. ચારે વક્ષસ્કાર પર્વતોની લંબાઈ ૩૦,૦૦૦ યોજન, ૬-કલા છે. કંઈક ન્યૂન ચંદ્રાકાર અર્થાત્ ગજદંતાકૃતિના જેવા સંસ્થાન વડે રહેલા તે અપાર્દ્યંદ્ર-સંસ્થાન સંસ્થિત છે. ક્યાંક “અર્ધચંદ્ર સંસ્થાન સંસ્થિત “પાઠ છે. ત્યાં અર્ધ શબ્દ વડે વિભાગ માત્ર વિવક્ષા કરાય છે. પણ સમવિભાગ નહીં. તે બે પર્વત વડે દેવકુરુ અર્ધ ચંદ્રાકાર કરાયેલ છે. આ કારણથી વક્ષારાકાર ક્ષેત્રને કરનારા બે પર્વતો વક્ષાર [વક્ષસ્કાર] પર્વતો કહેવાય છે. જંબૂઃ ઇત્યાદિ વર્ણન તેમજ જાણવું. વિશેષ એ કે - ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમની પાસે ગંધમાદન અને પૂર્વની પાસે માલ્યવંત વક્ષસ્કાર પર્વત છે.

દો દીઘવેચકૃદ્. વૈતાદ્યનો નિષેધ કરવા ‘દીર્ઘ’ શબ્દનું ગ્રહણ કરેલ છે. વેચકૃદ્ શબ્દનો વૈતાદ્ય કે વિજયાદ્ય સંસ્કાર થાય છે. તે બે પર્વત ભરત અને ઐરવતના મધ્ય ભાગમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમથી લવણસમુદ્રને સ્પર્શ કરીને રહેલ છે. તે બંને ૨૫-યોજન ઊંચા છે, ૨૫-ગાઉ ઊંડા છે, ૫૦-યોજન પહોળા છે. આયત સંઠાણવાળા છે, સર્વ રૂપામય અને બંને પડખાથી બહાર કાંચનમંડનથી અંકિત છે. - X -

ભારહ્મ્ ગ્. આદિ વૈતાદ્ય પર્વતમાં પશ્ચિમ ભાગમાં તમિસ્રા ગુફા ૫૦ યોજન લાંબી, ૧૨ યોજન પહોળી, ૮ યોજન ઊંચી છે. આયતયતુરસ સંસ્થાનવાળી, વિજયદ્વાર પ્રમાણ દ્વારવાળી, વજના કમાડથી ટાંકેલી, બહુ મધ્ય ભાગે બે યોજન અંતરવાળી અને ત્રણ યોજન વિસ્તારવાળી ઉન્મગ્નજલા અને નિમગ્નજલા નામે બે નદી વડે યુક્ત છે. તમિસ્રા માફક પૂર્વમાં ખંડપ્રપાતા ગુફા જાણવી. તમિસ્રામાં કૃતમાલ્ય, ખંડપ્રપાતામાં નૃત્યમાલ દેવ વસે છે. ઐરાવત ક્ષેત્રમાં પણ ભરતક્ષેત્રની માફક જાણવું.

જંબૂઃ ઇત્યાદિ - હિમવંત વર્ષધર પર્વતમાં ૧૧-કૂટો છે. - સિદ્ધાચતન, લઘુ હિમવંત, ભરત, ઇલા, ગંગા, શ્રી, રોહિતાંશા, સિંધુ, સુરા, હૈમવત અને વૈશ્રમણ છે. પૂર્વ દિશામાં સિદ્ધાચતન કૂટ છે, તે પછી કમશઃ પશ્ચિમથી બીજા કૂટો સર્વ રત્નમય

અને સ્વનામ દેવતાના સ્થાનો છે. તે ૫૦૦ યોજન ઊંચા, મૂલમાં તેટલા જ પહોળા અને ઉપર તેના અર્ધા વિસ્તારવાળા છે. પહેલા કૂટમાં સિદ્ધાચતન છે, તે ૫૦ યોજન લાંબુ, ૨૫ યોજન પહોળું અને ૩૫ યોજન ઊંચું છે, વળી આઠ યોજનના લાંબા અને પ્રવેશમાં ચાર યોજનના પહોળા ત્રણ દ્વારો વડે યુક્ત. તેમજ ૧૦૮ જિનપ્રતિમા સહિત છે. બાકી દશ કૂટોમાં દરેક યોજન ઊંચા, ૩૧ યોજન પહોળા તેમજ તેમાં વસતા દેવતાઓના સિંહાસનવાળા પ્રાસાદો છે. અહીં પ્રસ્તુત પર્વતના અધિપતિનો નિવાસ હોવાથી અને દેવોના નિવાસભૂત કૂટોમાં પહેલો હિમવત્ હોવાથી હિમવત્ કૂટનું ગ્રહણ કર્યું અને સર્વ કૂટોમાં છેલ્લું હોવાથી વૈશ્રમણ કૂટનું ગ્રહણ કર્યું. બે સ્થાનાધિકારથી—

કહ્યું છે કે - ક્યાંક વસ્તુના એક દેશનું ગ્રહણ, ક્યાંક સમસ્ત વસ્તુનું ગ્રહણ કરાય છે, કારણવશાત્ ઉત્ક્રમ અને કમપૂર્વક હોય છે, માટે સૂત્રની વિચિત્ર ગતિ છે. કૂટની સંગ્રહગાથા આ પ્રમાણે - વૈતાદ્ય, માલ્યવંત, વિદ્યુત્પ્રભ, નિષધ, નીલવંત એ પ્રત્યેક પર્વતમાં નવ-નવ કૂટો, શિખરી અને લઘુ હિમવંત પર્વતમાં ૧૧-૧૧ કૂટ છે. રુકમી અને મહાહિમવંત. પર્વતે ૮-૮ કૂટો અને સૌમનસ અને ગંધમાદન પર્વતે ૭-૭ કૂટો, વક્ષસ્કારે ૪-૪ કૂટો છે.

જંબૂ ઇત્યાદિ - મહા હિમવંત પર્વતે આઠ કૂટ છે - સિદ્ધ, મહાહિમવત્, હૈમવત્, રોહિતા, દ્વી, હરિકાંતા, હરિ અને વૈદૂર્ય. બે કૂટના ગ્રહણનું કારણ કહેવાઈ ગયું છે. એવં - ઇત્યાદિ - 'એવં' શબ્દથી 'જંબૂ' ઇત્યાદિ અભિલાપ જાણવો નિષધ વર્ષધર પર્વતમાં - સિદ્ધ, નિષધ, હરિવર્ષ પ્રાગ્વિદેહ, હરિ, ધૃતિ, શીતોદા, અપરવિદેહ, રુચક એવા પોતપોતાના દેવોના નામવાળા નવ કૂટો છે. અહીં પણ બીજા અને છેલ્લા કૂટના ગ્રહણપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવું.

જંબૂ ઇત્યાદિ - નીલવંત વર્ષધરપર્વતે સિદ્ધ, નીલ, પૂર્વવિદેહ, શીતા, કીર્તિ, નારીકાંતા, અપરવિદેહ, રમ્યક્ અને ઉપદર્શન એ નવ કૂટ છે. અહીં પણ બીજા અને છેલ્લા કૂટનું ગ્રહણ પૂર્વવત્. એવં ઇત્યાદિ - રુકિમ વર્ષધરમાં - સિદ્ધ, રુકમી, રમ્યક્, નરકાંતા, બુદ્ધિ, રૌચ્યકુલા, હૈરણ્યવંત, મણિકાંચન એ આઠ કૂટ છે. બેનું વિધાન પ્રાગ્વત્. એવં ઇત્યાદિ - શિખરી વર્ષધર પર્વતે-સિદ્ધ, શિખરી, હૈરણ્યવત્, સુરાદેવી, રક્તા, લક્ષ્મી, સુવર્ણકુલા, રક્તોદા, ગંધાપાતી, ઐરાવતી, તિગિચ્છિ એ ૧૧-કૂટો છે. શેષ પ્રાગ્વત્.

● સૂત્ર-૮૮ :-

જંબૂદ્વીપના મેરુ પર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણમાં લઘુ હિમવંત અને શિખરી વર્ષધર પર્વતમાં બે મહાદ્રહો કહ્યા છે - બહુસમતુલ્ય, અવિશેષ, નાનાત્વરહિત, અન્યોન્ય ન ઉલ્લંઘતા એવા, લંબાઈ-પહોળાઈ-ઉંડાઈ - સંસ્થાન અને પરિધિ વડે સમાન છે. તે - પદ્મદ્રહ, પુંડરીક દ્રહ. ત્યાં બે દેવીઓ મહર્ચિક યાવત્ પત્વોપમ સ્થિતિક વસે છે. તે - શ્રી, લક્ષ્મી. એવી રીતે મહાહિમવંત અને રુકમી

પર્વતે બે મોટા દ્રહો છે - બહુસમ યાવત્ પૂર્વવત્. તે મહાપદ્મદ્રહ, મહાપુંડરીકદ્રહ. ત્યાં બે દેવી છે - દ્વી, બુદ્ધિ. એ રીતે નિષધ અને નીલવંત પર્વતે તિગિચ્છિદ્રહ, કેશરીદ્રહ છે. ત્યાં ધૃતિ અને કીર્તિ નામે દેવી છે.

જંબૂદ્વીપના મેરુ પર્વતની દક્ષિણે મહાહિમવંત વર્ષધર પર્વતના મહાપદ્મદ્રહથી બે મહાનદી નીકળે છે - રોહિતા, હરિકાંતા. એ રીતે નિષધ વર્ષધર પર્વતના તિગિચ્છિ દ્રહથી બે મહાનદી નીકળે છે - હરિત્, શીતોદા. જંબૂદ્વીપના મેરુ પર્વતથી ઉત્તરે નીલવંત વર્ષધર પર્વતના કેસરીદ્રહથી બે મહાનદી વહે છે - શીતા, નારિકાંતા. એ રીતે રુકમી વર્ષધર પર્વતના મહાપુંડરીક દ્રહથી બે મહાનદી નીકળે છે - નરકાંતા, રૂચ્યકુલા.

જંબૂદ્વીપના મેરુની દક્ષિણે બે પ્રપાતદ્રહો કહ્યા છે, તે આ રીતે - બહુસમ. તે - ગંગાપ્રપાતદ્રહ, સિંધુપ્રપાતદ્રહ. એ રીતે હિમવત ક્ષેત્રમાં બે પ્રપાતદ્રહો કહ્યા છે - રોહિત્પ્રપાતદ્રહ, રોહિતાંશપ્રપાતદ્રહ. જંબૂદ્વીપના મેરુની દક્ષિણે હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં બે પ્રપાતદ્રહ કહ્યા છે - બહુસમ યાવત્ - હરિપ્રપાતદ્રહ, હરિકાંત પ્રપાતદ્રહ. જંબૂદ્વીપના મેરુની ઉત્તરે અને દક્ષિણે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં બે પ્રપાતદ્રહો કહ્યા છે - યાવત્ - સીતાપ્રપાતદ્રહ, સીતોદાપ્રપાત દ્રહ.

જંબૂદ્વીપના મેરુની ઉત્તરે રમ્યક્વર્ષક્ષેત્રમાં બે પ્રપાતદ્રહો કહ્યા છે - યાવત્ - નરકાંતા પ્રપાતદ્રહ, નારીકાંતાપ્રપાતદ્રહ. એ રીતે હૈરણ્યવત ક્ષેત્રમાં બે પ્રપાતદ્રહો કહ્યા છે - યાવત્ - સુવર્ણકુલાપ્રપાતદ્રહ, રૂચ્યકુલાપ્રપાતદ્રહ. જંબૂદ્વીપના મેરુની ઉત્તરે ઐરવત ક્ષેત્રમાં બે પ્રપાતદ્રહો કહ્યા છે - યાવત્ - રક્તાપ્રપાતદ્રહ, રક્તવતી પ્રપાતદ્રહ. જંબૂદ્વીપના મેરુની દક્ષિણે બે મહાનદી કહી છે - યાવત્ - ગંગા, સિંધુ. એ રીતે જેમ પ્રપાતદ્રહો છે, તેમ નદીઓ કહેવી યાવત્ - ઐરવત ક્ષેત્રમાં બે મહાનદી કહી છે - યાવત્ - રક્તા, રક્તવતી.

● વિવેચન-૮૮ :-

જંબૂ ઇત્યાદિ - અહીં હિમવત્ આદિ છ વર્ષધર પર્વતોને વિશે છ જ દ્રહો છે. તે આ પ્રમાણે - પદ્મ, મહાપદ્મ, તિગિચ્છિ, કેશરી, મહાપુંડરીક, પુંડરીક. હિમવત પર્વતની ઉપર બહુ મધ્ય ભાગે જેમાં પદ્મ છે તેવો પદ્મનામક દ્રહ છે. એ રીતે શિખરી પર્વતે પુંડરીક નામે દ્રહ છે. તે દ્રહો પૂર્વ-પશ્ચિમ ૧૦૦૦ યોજન લાંબા, ૫૦૦ યોજન પહોળા, ચાર ખૂણાને વિશે ૧૦ યોજન ઊંડા, રજતમય કાઠાવાળા, વજ્રમય પાષાણવાળા, તપનીય તળીયાવાળા, સુવર્ણ મધ્ય રજત મણિની વેણુવાળા છે. ચારે દિશામાં મણિના પગથીયાવાળા છે. સુખે ઉતરી શકાય એવા, તોરણ-ધ્વજ-છત્રાદિ સુશોભિત, નીલોત્પલ અને પુંડરિકાદિથી રચિત, જેમાં વિવિધપદ્મી અને મત્સ્યો વિચરે છે એવા તે ભ્રમરના સમૂહ વડે ઉપભોગ્ય છે. ત્યાં મહાદ્રહમાં બે દેવીઓ વસે છે. પદ્મદ્રહમાં શ્રીદેવી, પુંડરીકદ્રહમાં લક્ષ્મી દેવી છે. તે ભુવનપતિકાર્યમાં છે. કેમકે તેઓ પત્વોપમ સ્થિતિક છે. વ્યંતરની દેવીઓનું આયું તો ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપત્વોપમનું હોય છે. ભવનપતિ

દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ ઠા પલ્યોપમ છે.

કહ્યું છે કે - દક્ષિણ દિશાની અસુરદેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩ા પલ્યોપમની અને ઉત્તર દિશાની અસુરદેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪ા પલ્યોપમની છે. શેષ ઉત્તરદિશાના નાગકુમારાદિની દેવીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશઉન પલ્યોપમ અને દક્ષિણ દિશાના નવ ભવનપતિની દેવીની તથા વ્યંતર દેવીની સ્થિતિ અર્ધ પલ્યોપમની હોય છે. તે બે મોટાદ્રહ મધ્યે યોજન પ્રમાણ પદ્મ છે, જે અર્ધયોજન જાડા છે, જળમાં દશ યોજન ડૂબેલા અને બે કોશ ઉંચા છે. તેના મૂલ વજ્રમય, કંદ સિંહ રત્નમય, નાલવૈડૂર્યમય છે, પત્રો જાંબૂનદમય, કર્ણિકા કનકમય, કેસરા તપનીય છે. તે કમળોની કર્ણિકા અર્ધયોજન લાંબી, પહોળી, એક કોશ ઉંચી છે. તેના ઉપર બે દેવીઓના ભવન છે.

एवं. ઇત્યાદિ - મહાહિમવત પર્વતમાં મહાપદ્મદ્રહ અને રુકમી પર્વતમાં મહાપુંડરીક દ્રહ છે. તે બંને દ્રહ ૨૦૦૦ યોજન લાંબા, ૧૦૦૦ યોજન પહોળા છે. બે યોજનના લાંબા-પહોળા કમળવાળા છે. તેમાં બે દેવી વસે છે. મહાપદ્મદ્રહમાં દ્વીદેવી અને મહાપુંડરીકમાં બુદ્ધિદેવી છે. - X - નિષઘ પર્વતમાં તિગિંછિદ્રહમાં ધૃતિદેવી, નીલવંત પર્વત પર કેશરીદ્રહમાં કીર્તિદેવી વસે છે. તે બે દ્રહો ૪૦૦૦ યોજન લાંબા, ૨૦૦૦ યોજન પહોળા છે. - X -

जंबू. ઇત્યાદિ - તેમાં રોહિત નદી, મહાપદ્મદ્રહથી દક્ષિણ તોરણથી નીકળીને ૧૬૦૫ યોજનથી કંઈક અધિક દક્ષિણના પર્વતે જઈને હારના આકારધારી, સાતિરેક ૨૦૦ યોજન પ્રમાણ, મગર મુખ પ્રવાહ વડે મહાહિમવત્ પર્વતના રોહિત નામક કુંડમાં પડે છે. મગરમુખ જીભ એક યોજન લાંબી, ૧૨ા યોજન પહોળી, ૧ કોશ જાડી છે. રોહિતપ્રપાતકુંડથી રોહિતનદી દક્ષિણ તોરણથી નીકળી હૈમવત ક્ષેત્રના મધ્યભાગવર્તી શબ્દાપાતી વૃત વૈતાદ્યથી અર્ધયોજન દૂરથી ૨૮,૦૦૦ નદી સહિત જગતીને નીચે ભેદીને પૂર્વેથી લવણ-સમુદ્રમાં મળે છે. રોહિત નદી પ્રવાહે ૧૨ા યોજન પહોળી, એક કોશ ઊંડી છે, પછી કમશ: વૃદ્ધિ પામતી મુખમાં ૧૨૫ યોજન પહોળી, ૨ા યોજન ઊંડી તેમજ બંને પાસે બે વેદિકા અને બે વનખંડ વડે યુક્ત છે.

એવી રીતે સર્વ મહાનદીઓ, પર્વતો, કૂટો અને વેદિકાદિથી યુક્ત છે. હરિકાંતા નદી મહાપદ્મદ્રહથી જ ઉત્તર દિશાના તોરણદ્વારા નીકળીને કંઈક અધિક ૧૬૦૫ યોજન ઉત્તરાભિમુખ થઈને પર્વત ઉપરથી જઈને સાધિક ૨૦૦ યોજન પ્રમાણ પ્રપાત વડે હરિકાંતા કુંડમાં તેમજ પડે છે. મગરમુખ જીભનું પ્રમાણ પૂર્વોક્તથી બમણું જાણવું. તે પ્રપાતકુંડથી ઉત્તરદિશાના તોરણ દ્વારા નીકળીને હરિવર્ષક્ષેત્રના મધ્યભાગવર્તી ગંધાપાતી વૃત્તવૈતાદ્ય પર્વતથી યોજન દૂર રહીને, પશ્ચિમાભિમુખ થઈને ૫૬,૦૦૦ નદીઓ સહિત સમુદ્રમાં જાય છે. આ હરિકાંતાનદી રોહિત નદીથી બમણી છે.

एवं. ઇત્યાદિ - “જંબૂદ્વીપે ત્યાદિ.” અભિલાપના સૂચન માટે છે. હરિત મહાનદી તિગિંછિદ્રહની દક્ષિણ દિશાના તોરણ દ્વારા નીકળીને સાધિક ૭૪૨૧ યોજન દક્ષિણાભિમુખ થઈને પર્વત ઉપર જઈ સાધિક ૪૦૦ યોજન પ્રમાણવાળા પ્રપાત વડે

હરિકુંડમાં પડીને પૂર્વના સમુદ્રમાં પડે છે. શેષ હરિકાંતા નદી માફક જાણવું.

શીતોદા મહાનદી તિગિંછિદ્રહની ઉત્તરદિશાના તોરણ દ્વારા નીકળીને તેટલા જ યોજન પ્રમાણ પર્વત ઉપર ઉત્તરાભિમુખ થઈને સાધિક ૪૦૦ યોજન પ્રમાણ પ્રપાત વડે શીતોદાકુંડમાં પડે છે. મગરમુખજીભિકા ચાર યોજન લાંબી, ૫૦ યોજન પહોળી એકયોજન જાડી છે. શીતોદાકુંડથી ઉત્તરના તોરણદ્વારા નીકળીને દેવકુરુનો વિભાગ કરતી ચિત્ર-વિચિત્ર કૂટવાળા બે પર્વતોને અને નિષઘદ્રહાદિ પાંચ દ્રહોના બે ભાગ કરતી ૮૪,૦૦૦ નદીઓ સાથે મળતી ભદ્રશાલવન મધ્યે મેરુથી બે યોજન દૂર રહીને ત્યાંથી પશ્ચિમાભિમુખ ફરીને વિદ્યુત્પ્રભ વક્ષસ્કાર પર્વતના નીચેના ભાગને વિદારીને મેરુની પશ્ચિમ દિશાથી પશ્ચિમ મહાવિદેહના મધ્ય ભાગ દ્વારા એક એક વિજયમાંથી ૨૮-૨૮ હજાર નદીઓ સાથે મળીને જયંતદ્વારની નીચેથી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે. શીતોદા નદી પ્રવાહમાં ૫૦ યોજન પહોળી અને એક યોજન ઊંડી છે, ત્યારપછી અનુક્રમે વધતી વધતી મુખમાં ૫૦૦ યોજન પહોળી અને દશ યોજન ઊંડી થાય છે.

जंबू. ઇત્યાદિ - શીતા મહાનદી કેશરીદ્રહના દક્ષિણ તોરણથી નીકળી, કુંડમાં પડીને, મેરુ પર્વતના પૂર્વથી પૂર્વવિદેહના મધ્યથી વિજયદ્વારની નીચેથી પૂર્વ સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે. શેષ વક્તવ્યતા શીતોદા સમાન જાણવી. નારીકાંતા નદી ઉત્તરના તોરણથી નીકળીને રમ્યક્ષેત્રનો વિભાગ કરતી હરિત્ મહાનદીની વક્તવ્યતા સમાન રમ્યક્ષેત્રના મધ્યેથી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે.

एवं. ઇત્યાદિ - નરકાંતા મહાનદી મહાપુંડરીક દ્રહમાંથી દક્ષિણના તોરણ દ્વારેથી નીકળીને રમ્યક્ષેત્રના વિભાગ કરતી, હરિકાંતાની વક્તવ્યતા મુજબ પૂર્વ સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે. રૂચકૂલા નદી મહાપુંડરીક દ્રહના ઉત્તરના તોરણથી નીકળી ઐરણ્યવત ક્ષેત્રના બે વિભાગ કરતી રોહિત નદીની વક્તવ્યતા મુજબ પશ્ચિમ-સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે.

जंबू. ઇત્યાદિ - પડવું તે પ્રપાત, તેના વડે ઓળખાતો દ્રહ તે પ્રપાતદ્રહ. અહીં જ્યાં હિમવત્ આદિ પર્વતથી ગંગાદિ મહાનદી ધોધથી નીચે પડે છે, તે પ્રપાતદ્રહ એટલે પ્રપાતકુંડ. હિમવત વર્ષધર પર્વતની ઉપર રહેલ પદ્મદ્રહના પૂર્વ તોરણથી નીકળીને પૂર્વાભિમુખ ૫૦૦ યોજન થઈને ગંગાવર્તન કૂટે પાછી વળતા સાધિક ૫૨૩ યોજન સુધી દક્ષિણદિશાભિમુખ પર્વતે જઈને ગંગા મહાનદી લંબાઈ વડે અર્ધયોજન પ્રમાણ, પહોળાઈ વડે ૬ા યોજનવાળી, જાડાઈ વડે અર્ધકોશ જીભિકાથી યુક્ત એવા ફાડેલા મગરના મુખ સમાન ધોધ વડે સાધિક ૧૦૦ યોજન પ્રમાણવાળા અને મુક્તાવલી જેવા પ્રપાતથી ગંગાપ્રપાતકુંડમાં પડે છે.

તે કુંડ ૬૦ યોજન લાંબો અને પહોળો, કંઈક ન્યૂન ૧૮૦ યોજન પરિઘિવાળો દશ યોજન ઊંચો અને વિવિધ મણિ નિભદ્ધ તે કુંડની પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ ત્રણ પગથિયા પ્રતિરૂપ છે. તે વિચિત્ર તોરણયુક્ત છે, મધ્યભાગે ગંગાદેવીનો દ્વીપ છે, તે દ્વીપ આઠ યોજન લાંબો-પહોળો, સાધિક ૨૫ યોજનનો પરિક્ષેપ છે.

પાણીથી ઉપર બે કોશ ઊંચો વજમય, એક કોશ લાંબો - અર્ધકોશ પહોળો - કંઈક ન્યૂન એક કોશ ઊંચો, અનેક સેંકડો સ્તંભ વડે યુક્ત ગંગાદેવીના ભવનથી સુશોભિત કરાયો છે, જેનો ઉપરનો ભાગ એવો કુંડ છે.

ગંગાપ્રપાતકુંડથી દક્ષિણ તોરણથી નીકળીને પ્રવાહમાં ૬૧ યોજન પહોળી, અર્ધકોશ ઊંડી ગંગાનદી ઉત્તરાર્ધ ભરતના બે ભાગ કરતી ૭૦૦૦ નદી સાથે મળીને ખંડપ્રપાત ગુફાના પૂર્વભાગથી નીચે વૈતાદ્ય પર્વતને વિદારીને દક્ષિણાર્ધ ભરતના બે વિભાગ કરતી તે વિભાગના મધ્ય ભાગેથી જઈને પૂર્વાભિમુખ વળીને બધી મળીને ૧૪,૦૦૦ નદીઓ સાથે મુખમાં ૬૨૧૧ યોજન પહોળી, ૧૧ યોજન ઊંડી એવી જગતીને ભેદીને પૂર્વના લવણસમુદ્રમાં પ્રવેશે છે, તે ગંગાપ્રપાતદ્રહ. આ જ પ્રમાણે સિંધુપ્રપાતદ્રહની પણ વ્યાખ્યા કહેવી.

આથી જ બે દ્રહો લાંબા, પહોળા, ઊંડા અને પરિધિ વડે સમાન વિશેષણવાળા ભાવવા. બધાં જ પ્રપાતદ્રહો દશ યોજન ઊંડા કહેવા. અહીં વર્ષધર-નદીઓના અધિકારમાં ગંગા, સિંધુ અને રોહિતાંશાનું તથા સુવર્ણકૂલા, રક્તા અને રક્તવતીનું જે કથન નથી કર્યું તેનું કારણ એ છે કે અહીં બે સ્થાનનો જ અધિકાર છે. એક પર્વતથી ત્રણ નદીઓ નીકળવાના ત્રણ-ત્રણ સ્થાન હોવાથી અહીં લીધી નથી.

एवं - એમ પૂર્વવત્. ઉક્ત સ્વરૂપવાળી રોહિત્ નદી જેમાં પડે છે તે કુંડ ૧૨૦ યોજન લાંબો-પહોળો છે. કંઈક ન્યૂન ૩૮૦ યોજન ઘેરાવાવાળો અને જેના મધ્યભાગમાં રોહિતદ્વીપ ૧૬ યોજન લાંબો-પહોળો, સાધિક ૫૦ યોજન ઘેરાવાવાળો પાણીથી ઉપર બે કોશ ઊંચો છે. ગંગાદેવીના ભવન સમાન રોહિત્ દેવીના ભવન વડે સુશોભિત જેનો ઉપરનો ભાગ રોહિતપ્રપાતદ્રહ હિમવંત વર્ષધર પર્વતની ઉપર રહેલ પદ્મદ્રહના ઉત્તર તોરણેથી નીકળીને રોહિતાંશા મહાનદી સાધિક ૨૭૬ યોજન પર્યંત ઉત્તરાભિમુખ થઈને પર્વતથી જઈને લંબાઈથી એક યોજન, પહોળાઈથી ૧૨૧૧ યોજન, જડાઈથી એક કોશ, જીભિકા વડે વિવૃત મગરમુખના ઘોઘ થકી અને મુક્તાવતી આકારે સાધિક ૧૦૦ યોજન પ્રમાણ પ્રપાત વડે જ્યાં પડે છે અને જે રોહિતપ્રપાતકુંડ સમાન માનવાળી છે, તે કુંડ મધ્યે રોહિતદ્વીપ સમાન પ્રમાણવાળો રોહિતાંશદ્વીપ છે. તે રોહિતાંશ ભવન વડે પૂર્વોક્ત પ્રમાણ વડે અલંકૃત છે, જે કુંડથી રોહિત નદી સમાન પ્રમાણવાળી રોહિતાંશા નદી ઉત્તર તોરણ દ્વારેથી નીકળીને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે, તે રોહિતાંશપ્રપાતદ્રહ.

जंबू-घट्यादि - પૂર્વોક્ત લક્ષણા હરિત્ નદી જે કુંડમાં પડે છે, જે ૨૪૦ યોજન લાંબો-પહોળો, ૭૫૯ યોજન પરિધિ વડે છે, જેના મધ્ય ભાગે હરિત્દેવીનો દ્વીપ છે, તે દ્વીપ ૩૨ યોજન લાંબો-પહોળો તેમજ ૧૦૧ યોજન પરિધિવાળો છે અને જળની ઉપર બે કોશ ઊંચો છે, વળી હરિત્દેવીના ભવન વડે સુશોભિત ઉપરનો ભાગ જેનો છે, તે આ હરિપ્રપાતદ્રહ છે.

પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળી હરિકાંતા નદી જે કુંડમાં પડે છે, જે કુંડનું પ્રમાણ હરિત્

કુંડ સમાન છે, અને હરિત્દ્વીપ સમાન ભવન સહિત હરિકાંતાદેવીના દ્વીપ વડે ભૂષિત મધ્યભાગ જેનો છે તે હરિકાંત પ્રપાતદ્રહ છે. - X - નીલવંત પર્વતથી શીતા નદી નીકળીને જે કુંડમાં પડે છે, તે કુંડ લાંબો-પહોળો ૪૮૦ યોજન છે, તેની પરિધિ ૧૫૧૮ યોજન વિશેષ ન્યૂન છે, તેની મધ્યે ૬૪ યોજન લાંબો-પહોળો અને ૨૦૨ યોજન પરિધિયુક્ત જળની ઉપર બે કોશ ઊંચો શીતાદ્વીપ છે. તથા શીતા દેવીના ભવનથી સુશોભિત ઉપરી ભાગ યુક્ત શીતાપ્રપાતદ્રહ છે. નિષઘ પર્વતથી શીતોદા નદી નીકળીને જ્યાં કુંડમાં પડે છે તે શીતોદાપ્રપાતદ્રહ છે, જે શીતાપ્રપાતદ્રહ સમાન છે. શીતોદાદેવીના દ્વીપ અને ભવન પણ શીતાદેવીના દ્વીપ અને ભવન સમાન છે.

નરકાંતા અને નારીકાંતા પ્રપાતદ્રહ બંને હરિકાંતા અને હરિપ્રપાતદ્રહ સમાન છે, સ્વનામ સમાનદ્વીપ-દેવી-ભવન છે. સુવર્ણકૂલા અને રૂપ્યકૂલાપ્રપાતદ્રહ બંનેને રોહિતાંશા અને રોહિતપ્રપાતદ્રહ સમાન કહેવા. વિશેષ સ્વયં સમજવું. - X - રક્તા અને રક્તાવતી પ્રપાતદ્રહ બંને ગંગા અને સિંધુપ્રપાતદ્રહ સમાન કહેવા. પણ રક્તા પૂર્વસમુદ્રમાં મળનારી અને રક્તવતી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં મળનારી છે. - X - X - અનંતર ક્રમ વડે જેમ પૂર્વે વર્ષદ્વેષ-વર્ષદ્વેષમાં બબ્બે પ્રપાતદ્રહો કહ્યા, તેવી રીતે નદીઓ પણ કહેવી. તે આ પ્રમાણે—

મેરુની દક્ષિણે ગંગા, સિંધુ, રોહિતાંશા, રોહિત્, હરિકાંતા, હરિસલિલા અને શીતોદા આ સાત નદીઓ છે અને શીતા, નારિકાંતા, નરકાંતા, રૂપ્યકૂલા, સુવર્ણકૂલા રક્તવતી અને રક્તા આ સાત નદીઓ મેરુની ઉત્તરમાં છે. જંબૂદ્વીપના અધિકારથી અને દ્વેષ વડે કથન કરવા યોગ્ય પુદ્ગલ ધર્મના અધિકારથી જંબૂદ્વીપના ભરતાદિ સંબંધી કાલ, લક્ષણ, પર્યાયધર્મોને અનેક પ્રકારે ૧૮ સૂત્રો વડે કહે છે—

● સૂત્ર-૮૮ :-

[૧] જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં અતીત ઉત્સર્પિણીમાં સુષમદૂષમકાળે બે કોડાકોડી સાગરોપમનો કાળ હતો. [૨] એ રીતે આ અવસર્પિણીમાં યાવત્ બે કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ કહ્યો છે. [૩] એ રીતે આગામી ઉત્સર્પિણીકાળે પણ થશે.

[૪] જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રમાં અતીત ઉત્સર્પિણી સુષમ આરામાં મનુષ્યો બે ગાઉની ઉંચાઈવાળા. [૫] બે પલ્યોપમના આયુને પાળનારા હતા. [૬] એ રીતે આ અવસર્પિણીમાં પણ જાણવું. [૭] એવી રીતે આગામી ઉત્સર્પિણી કાળે પણ સુષમ આરામાં ઉંચાઈ અને આયુ જાણવા.

[૮] જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રને વિશે એક યુગના એક સમયે બે અરિહંત વંશો ઉત્પન્ન થયા છે - થાય છે અને થશે. [૯] એ રીતે ચક્રવર્તી વંશ, [૧૦] દસારવંશ [ઉત્પન્ન થયા છે - થાય છે અને થશે.]

[૧૧] જંબૂદ્વીપના ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રમાં અરિહંત ઉત્પન્ન થયા છે - થાય છે - અને થશે. [૧૨] એ રીતે ચક્રવર્તી, [૧૩] દસારવંસ-બલદેવ, વાસુદેવને

જાણવા.

[૧૪] જંબૂદ્વીપના બંને કુરુ ક્ષેત્રને વિશે મનુષ્યો સદા સુખમસુખમ આરાની ઉત્તમ ઋદ્ધિને પામીને ભોગવતા વિચરે છે, તે ક્ષેત્રો દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ.

[૧૫] જંબૂદ્વીપનામક દ્વીપમાં બે વર્ષક્ષેત્રમાં મનુષ્યો સદા સુખમ આરાની ઉત્તમ ઋદ્ધિને ભોગવતા વિચરે છે, તે વર્ષક્ષેત્રો - હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ.

[૧૬] જંબૂદ્વીપના બે ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યો સદા સુખમદુષ્પમ નામક આરાની ઉત્તમ ઋદ્ધિને પામીને ભોગવતા વિચરે છે, તે - હૈમવત અને હૈરણ્યવત.

[૧૭] જંબૂદ્વીપના બે ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યો સદા દુષ્પમસુખમ આરાની ઉત્તમ ઋદ્ધિને પામીને ભોગવતા વિચરે છે. તે આ પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહ.

[૧૮] જંબૂદ્વીપના બે ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યો છ પ્રકારના કાળ સંબંધિ આયુષ્યાદિ ઋદ્ધિને પામીને ભોગવતા વિચરે છે. તે આ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્ર.

● વિવેચન-૮૯ :-

આ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - અતીત ઉત્સર્પિણી પૂર્વવત્ જાણવી. તે ઉત્સર્પિણીમાં કે ઉત્સર્પિણીના સુખમદુષ્પમા-બહુસુખવાળા ચોથા આરાના લક્ષણરૂપ કાળ વિભાગની સ્થિતિ [બે કોડાકોડી સાગરોપમ] હતી.

એવી રીતે જંબૂદ્વીવે. ઇત્યાદિ કહેવું. વિશેષ - આ પ્રત્યક્ષ વર્તમાન પૂર્વોક્ત અર્થવાળી અવસર્પિણીમાં યાવત્ દુષ્પમદુષ્પમા નામક ત્રીજા આરાને વિશે બે સાગરોપમ કોડાકોડી કાળ કહેલ છે. એ જ પૂર્વસૂત્રથી વિશેષ છે. - X -

આવતી ઉત્સર્પિણી થશે એ પૂર્વસૂત્રથી વિશેષ છે. સુખમ નામક પાંચમાં આરામાં હતા. “પાળનારા” એ પૂર્વ સૂત્રથી ભેદ વિશેષ છે.

પાંચ વર્ષના યુગ કાળ વિશેષ કહેવાય છે. યુગના એક વર્ષના એક સમયમાં આ પ્રમાણે પાઠ હોવા છતાં પણ વ્યાખ્યા ઉક્ત ક્રમ વડે જ કરવી. અર્થના સંબંધથી આ પ્રકારે જ કહેલી વ્યાખ્યા છે. અથવા બીજી રીતે ભાવના કરવી.

અરિહંતોના બે વંશ-પ્રવાહ છે, એક ભરત ક્ષેત્રજ બીજો ઐરવત ક્ષેત્રજ. ‘દસાર’ - સિદ્ધાંત પરિભાષા વડે વાસુદેવો. જંબૂ. ઇત્યાદિ-સર્વદા પહેલા આરા જેવો જે વિપાક તે સુખમસુખમા તેના સંબંધવાળી જે ઋદ્ધિ, તે સુખમસુખમજ. તે ઉત્તમ ઋદ્ધિને - પ્રધાન ઐશ્વર્યને અર્થાત્ ઉચ્ચ આયુ, કલ્પવૃક્ષદત્ત ભોગ-ઉપભોગાદિને પામીને, તે ભોગો અનુભવતા વિચરે છે. પણ સત્તા માત્રથી નહીં એટલે કે વેદે છે અથવા સુખમસુખમ કાળ વિશેષ પામી ઉત્તમ ઋદ્ધિ અનુભવે છે.

કહ્યું છે - બંને કુરુક્ષેત્રને વિશે મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પત્યોપમના આયુવાળા, ત્રણ કોશ ઊંચા છે, તેમને ૨૫૬ પાંસળી હોય છે. અત્યંત સુખને અનુભવે છે તથા સંતાનની ૪૮ દિવસ પ્રતિપાલના કરે છે. અદ્દમભક્ત આહાર કરે છે. દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ બંનેમાં ઉક્ત બીજા આરા જેવું સુખ હોય છે.

કહ્યું છે - હરિવર્ષ અને રમ્યક વર્ષ ક્ષેત્રમાં બે પત્યોપમ આયુ, બે ગાઉ ઊંચાઈ,

છદ્દમભક્ત આહાર, ૬૪ દિવસ અપત્યપાલના, ૧૨૮ પાંસળી જાણવી. સુખમદુષ્પમ નામક ત્રીજા આરાના અનુભાવની ઋદ્ધિ તે સુખમદુષ્પમ ઋદ્ધિ. - X -

હૈમવત અને ઐરણ્યવત ક્ષેત્રમાં મનુષ્યો એક ગાઉ ઊંચા, એક પત્યોપમ આયુવાળા, વજ્રઋષભનારાય સંઘણણવાળા, અહમિંદ્ર, યુગલિક, ૬૪ પાંસળીવાળા એકાંતર આહારી, ૭૯ દિવસ અપત્ય પાલનારા, ચોથા આરાના ભાવવત્ ઋદ્ધિ હોય.

કહ્યું છે કે - પૂર્વ તથા પશ્ચિમ વિદેહના મનુષ્યોનું આયુ કોડપૂર્વનું, ઊંચાઈ ૫૦૦ ધનુષ્ તથા દુષ્પમ સુખમા આરા સમાન અનુભાવને મનુષ્યો અનુભવે છે.

સુખમસુખમાદિક ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીરૂપ છ આરાનો ભાવ ભરત, ઐરવત મનુષ્યો અનુભવે છે. જંબૂદ્વીપને વિશે કાલલક્ષણ, દ્રવ્યના પર્યાયો કહ્યા. હવે તે જંબૂદ્વીપમાં જ કાલ પદાર્થને પ્રગટ કરનાર જ્યોતિષ્કોની બે સ્થાનક વડે પ્રરૂપણ-

● સૂત્ર-૯૦ થી ૯૪ :-

[૯૦] જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં બે ચંદ્રો પ્રકાશતા હતા - પ્રકાશે છે - પ્રકાશશે. બે સૂર્યો તપતા હતા - તપે છે - તપશે. બે કૃતિકા, બે રોહિણી, બે મૃગશિર્ષ, બે આદ્રાદિ જાણવા.

[૯૧ થી ૯૩] નક્ષત્રો આ પ્રમાણે - કૃતિકા, રોહિણી, મૃગશિર, આદ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, અશ્લેષા, મઘા, પૂર્વા-ઉત્તર ફાલ્ગુની, હસ્ત, ચિત્રા, વિશાખા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, મૂલ, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા, અભિજિત્, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, પૂર્વા-ઉત્તરાભાદ્રપદ, રેવતી, અશ્વિની અને ભરણી એ ૨૮ નક્ષત્રો છે. - આ પ્રમાણે યાવત્ બે ભરણી જાણવા.

[૯૪] અઢાવીસ નક્ષત્રાધિપતિ આ પ્રમાણે - અગ્નિ, પ્રજાપતિ, સોમ, રુદ્ર, અદીતિ, બૃહસ્પતિ, સર્પ, પિતર, ભગ, અર્યમા, સવિતા, ત્વષ્ટા, વાયુ, ઇન્દ્રાગ્નિ, મિત્ર, ઇન્દ્ર, નિર્ઋતી, આપ્, વિશ્વ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, વસુ, વરુણ, અજ, વિવૃદ્ધિ, પુષા, અશ્વી અને યમ - આ પ્રત્યેક દેવો બળને જાણવા.

[હવે ૮૮-ગ્રહો કહે છે-] અંગારક, વ્યાલક, લોહિતાક્ષ, શનૈશ્વર, આહુષિક, પ્રાહુષિક, કણ, કનક, કણકનક, કનકવિતાનક, કનકસંતાનક, સોમ, સહિત, અશ્વાસન, કબજોપક, કર્બટ, અચસ્કર, દુદુભક, શંખ, શંખવર્ણ, શંખવર્ણાભિ, કંસ, કંસવર્ણ, કંસવર્ણાભિ, રુપી, રૌપ્યાભાસ, નીલ, નીલાભાસ, ભરમ, ભરમરાશિ, તિલ, તિલપુષ્પવર્ણ, દક, દકપંચવર્ણ, કાક, કાકંધ, ઇંદાગ્નિ, ધૂમકેતુ, હરિ, પિંગાલ, બુધ, શુક્ર, ગુરુ, રાહુ [૪૪]

અગસ્તિ, માણવક, કાસ, સ્પર્શ, ધુર, પ્રમુખ, વિકટ, વિસંધિ, નિયલ, પછલ, ઝટિતાલક, અરુણ, અગિલ, કાલ, મહાકાલ, સ્વસ્તિક, સૌવસ્તિક, વર્ધમાન, [પુષ્પ-માનક] [અંકુશ], પ્રલંબ, નિત્યાલોક, નિત્યોદ્યોત, સ્વયંપ્રભ, અવભાસ, શ્રેયંકર, ક્ષેમંકર, આભંકર, પ્રભંકર, અપરાજિત, અરજ, અશોક, વિગતશોક, વિમલ, વિતત, વિમસ્ત, વિશાલ, સાલ, સુવ્રત, અનિવૃત્ત, એકજટી, દ્વિજટી,

કરકરિક, રાજગલ, પુષ્પકેતુ અને ભાવકેતુ. આ ૮૮ [૯૦] મહાગ્રહો પ્રત્યેક બળને જાણવા.

● વિવેચન-૯૦ થી ૯૪ :-

જંબૂદ્વીવે. ઇત્યાદિ બે સૂત્રો છે. પ્રકાશ કરતા હતા અથવા પ્રકાશનીય હતા. એ પ્રમાણે પ્રકાશ કરે છે, પ્રકાશ કરશે. બંને ચંદ્રો સૌમ્યદીપ્તિક હોવાથી પ્રભાસન માત્ર કહ્યું. બંને સૂર્યો તીક્ષ્ણ કિરણત્વ હોવાથી તપાવતા હતા, એમ જ તપાવે છે. તપાવશે. એ રીતે વસ્તુનું તાપન કહ્યું. આ ત્રણકાળમાં પ્રકાશના ક્યન વડે સર્વકાળ ચંદ્રાદિ ભાવોનું અસ્તિત્વ કહ્યું. આ કારણથી જ કહે છે - ક્યારેય પણ જગત્ આવું ન હતું તેમ નહીં, અથવા વિદ્યમાન જગત્નો કર્તા છે એવું કલ્પવું પણ યુક્ત નથી. કેમકે તેવું પ્રમાણ નથી.

[શંકા] સન્નિવેશ વિશેષવાળું જે દ્રવ્ય તે કારણપૂર્વક બુદ્ધિમાન પુરુષ વડે ઘડાની જેમ જોવાયેલ છે, તે સન્નિવેશ વિશેષવાળા પૃથ્વી, પર્વત વગેરે છે. જે બુદ્ધિમાન છે તે આ ઈશ્વર જગત્કર્તા છે. [સમાધાન] એવું નથી. સન્નિવેશ વિશેષવાળો રાફડો હોવા છતાં તેમાં બુદ્ધિમાન પુરુષના કારણપણું જોવાતું નથી. અહીં ઘણું કહેવા યોગ્ય છે, તે સ્થાનાંતરથી જાણવું.

ચંદ્રની બે સંખ્યા હોવાથી તેના પરિવારનું પણ દ્વિત્વપણું કહે છે. તે બે કૃતિકાદિ સૂત્રથી બે ભાવકેતુ પર્યંત કહેલ છે. તેનો અર્થ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - બે કૃતિકા છે તે નક્ષત્રની અપેક્ષાએ જાણવું, તારાની અપેક્ષાએ નહીં. [૯૧ થી ૯૩] ત્રણ ગાથા વડે નક્ષત્ર સૂત્રનો સંગ્રહ છે.

[૯૪] કૃતિકાદિ ૨૮ નક્ષત્રોના અનુક્રમે અગ્નિ આદિ ૨૮ દેવો છે. તે કહે છે - બે અગ્નિ, એ પ્રમાણે પ્રજાપતિ, સોમ [ઇત્યાદિ મૂલાર્થ મુજબ જાણવા.] વિશેષ એ કે પરચીશમાં વિવૃદ્ધિને બદલે ગ્રંથાંતરમાં અહિર્બુદ્ધન છે.

ગ્રંથાંતરમાં અશ્વિનીથી આરંભીને રેવતી નક્ષત્ર સુધી દેવતારોના નામ આ પ્રમાણ છે - અશ્વી, યમ, દહન, કમલજ, શશી, શૂલભૃત્, અદીતિ, હ્રુવ, ફણી, પિતર, યોનિ, અર્યમા, દિનકૃત્, ત્વષ્ટા, પવન, શકાગ્નિ, મિત્ર, ઐન્દ્ર, નિશ્કંતિ, તોય, વિશ્વ, બ્રહ્મા, હરિ, બુધ, વરુણ, અજપાદ, અહિર્બુદ્ધન, પુષા.

અંગારક આદિ ૮૮ ગ્રહો સૂત્ર સિદ્ધ છે. કેવલ અમારા વડે જોવાયેલ કેટલાંક પુસ્તકોમાં યથોક્ત સંખ્યા મળતી છે. અહીં સૂર્યપ્રજ્ઞાપિત અનુસારે આ સંખ્યા મેળવવી જોઈએ. સૂર્યપ્રજ્ઞાપિતનું સૂત્ર છે - નિશ્ચયથી ૮૮ મહાગ્રહો કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે - ઇંગાલક, વિચાલક, લોહિતાક્ષ ઇત્યાદિ. [આ નામો અહીં સૂત્રો-૯૪માં આપ્યા મુજબના જ છે. માત્ર તેમાં પુષ્પમાનક અને અંકુશ એ બે નામોનો ઉલ્લેખ નથી, જે બે નામો સ્થાનાંગ સૂત્રમાં છે.] આવા જ પાઠને દર્શાવતી સંગ્રહણી ગાથાઓ - નવગાથાઓ - વૃત્તિકારશ્રીઓ વૃત્તિમાં નોંધી છે.

તેમાં ગાથા-૧માં ઇંગાલકથી કનકસંતાનક સુધીના ૧૧ મહાગ્રહોના નામો,

ગાથા-૨માં સોમથી શંખવર્ણાભ એ બીજા દશનામો, એ રીતે અનુક્રમે નવગાથામાં છેલ્લા ભાવકેતુ પર્યંતના ૮૮ ગ્રહોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. [આ નામો સ્થાનાંગ સૂત્રના આ સૂત્ર-૯૪ના મૂલાર્થ મુજબ છે માટે નોંધ્યા નથી, પુષ્પમાનક-અંકુશ એ બે નામો અહીં સંગ્રહણી ગાથામાં પણ નથી.] હવે જંબૂદ્વીપાધિકારે બીજું કહે છે—

● સૂત્ર-૯૫ થી ૯૭ :-

[૯૫] જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપની વેદિકા ઉંચાઈથી બે ગાઉ ઉર્ધ્વ કહેલી છે. લવણ સમુદ્ર ચક્રવાલ વિષ્કંભથી બે લાખ યોજન છે, તેની વેદિકા બે ગાઉ ઉંચી કહી છે.

[૯૬] ઘાતકીખંડદ્વીપના પૂર્વાર્ધ મેરુપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણે બે વર્ષ-ક્ષેત્રો કહ્યા છે. તે બહુ સમતુલ્ય છે. યાવત્ તે ભરત અને ઐરવત છે. જેમ જંબૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવતનું વર્ણન કર્યું તેમ અહીં પણ જાણવું. યાવત્ બંનેમાં મનુષ્યો છ પ્રકારના કાલને અનુભવતા વિચરે છે.

તે આ ભરત અને ઐરવતમાં વિશેષ એ કે - કૂટશાલ્મલી અને ઘાતકીવૃક્ષ છે. ગરૂલ દેવ છે તેના નામ વેણુ અને સુદર્શન. ઘાતકીખંડદ્વીપના પશ્ચિમાર્ધમાં મેરુ પર્વતની ઉત્તર-દક્ષિણે બે વર્ષક્ષેત્રો છે યાવત્ ભરત અને ઐરવત યાવત્ છ પ્રકારના કાલને અનુભવતા વિચરે છે. આ ભરત-ઐરવતમાં વિશેષ એ છે કે ત્યાં કૂટશાલ્મલી અને મહાઘાતકી વૃક્ષ છે. ગરુલજાતિય વેણુદેવ, ધિયદર્શન દેવો છે. ઘાતકીખંડ નામના દ્વીપમાં - પ્રત્યેક બળને—

ભરત, ઐરવત, હેમવત, હૈરણ્યવત, હરિવર્ષ, રમ્યક વર્ષ, પૂર્વવિદેહ, પશ્ચિમવિદેહ, દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રો છે. બળને - દેવકુરુના મહાવૃક્ષો, દેવકુરુના મહાવૃક્ષના વાસી દેવો, ઉત્તરકુરુ, ઉત્તરકુરુના મહાવૃક્ષો, ઉત્તરકુરુ મહાવૃક્ષના નિવાસી દેવો છે.

બળને - લઘુહિમવંત, મહાહિમવંત, નિષધ, નીલવંત, રુકમી, શિખરી, શબ્દાપાતી, શબ્દાપાતીવાસી સ્વાતિ દેવો, વિકટાપાતી, વિકટાપાતીવાસી પ્રભાસ દેવો, ગંધાપાતી, ગંધાપાતીવાસી અરુણ દેવો, માલ્યવંતપર્યાય, માલ્યવંત-પર્યાયવાસી પદ્મદેવો, માલવંત, ચિત્રકૂટ, પદ્મકૂટ, નલિનકૂટ, એકશૈલ, ત્રિકૂટ, વૈશ્રમણકૂટ, અંજન, માતંજન, સૌમનસ, વિદ્યુત્પભ, અંકાવતી, પદ્માવતી, આશીવિષ, સુખાવહ, ચંદ્રપર્વત, સૂર્યપર્વત, નાગપર્વત, દેવપર્વત, ગંધમાદન, ઇષુકાર પર્વત - આ દરેક બળને કહેવા.

બળને - લઘુ હિમવંતકૂટ, વૈશ્રમણકૂટ, મહાહિમવંતકૂટ, વૈડૂર્યકૂટ, નિષધ કૂટ, રચકકૂટ, નીલવંતકૂટ, ઉપદર્શનકૂટ, મણિકંચનકૂટ, શિખરીકૂટ, તિગિચ્છિકૂટ, પદ્મદ્રહવાસી શ્રીદેવીઓ, મહાપદ્મદ્રહ, મહાપદ્મદ્રહવાસી હ્રીદેવીઓ, એવી રીતે યાવત્ પુંડરીકદ્રહ, પુંડરીક દ્રહવાસી લક્ષ્મીદેવીઓ, ગંગા પ્રપાતદ્રહ યાવત્ રક્તવતી પ્રપાતદ્રહ એ દરેક બળને છે.

બબ્ને-રોહિતા યાવત્ રૂપ્યકૂલા, ગ્રાહવતી, દ્રહવતી, પંકવતી, તપ્તજલા, મતજલા, ઉન્મતજલા, ક્ષીરોદા, સિંહશ્રોતા, અંતવાહિની, ઉર્મિમાલિની, ફેનમાલિની, ગંભીરમાલિની એ પ્રત્યેક નદી બબ્ને છે.

બબ્ને - કચ્છ, સુકચ્છ, મહાકચ્છ, કચ્છાવતી, આવર્ત, મંગલાવર્ત, પુષ્કલ, પુષ્કલાવતી, વત્સ, સુવત્સ, મહાવત્સ, વત્સાવતી, રમ્ય, રમ્યક, રમણીય, મંગલાવતી, પદ્મ, સુપદ્મ, મહાપદ્મ, પદ્માવતી, શંખ, નલિન, કુમુદ, સલિલાવતી, વપ્, સુવપ્, મહાવપ્, વપ્પાવતી, વલ્ગુ, સુવલ્ગુ, ગંધિલ અને ગંધિલાવતી એ દરેક વિજયો બબ્ને છે.

બબ્ને - ક્ષેમા, ક્ષેમપુરી, રિષ્ટ, રિષ્ટપુરી, ખડ્ગી, મંજૂષા, ઔષધિ, પુંડરીકિણી, સુસીમા, કુંડલા, અપરાજિતા, પ્રભંકરા, અંકાવતી, પદ્મવતી, શુભા, રત્નસંચયા, અશ્વપુરી, સિંહપુરી, મહાપુરી, વિજયપુરી, અપરાજિતા, અપરા, અશોકા, વિગતશોકા, વિજયા, વૈજયંતી, જયંતી, અપરાજિતા, ચક્રપુરી, ખડ્ગ પુરી, અવંદ્યા અને અયોદ્યા - ક્રમશઃ આ ૩૨ રાજધાની પ્રત્યેક બબ્ને છે.

બબ્ને - ભદ્રશાલવન, નંદનવન, સોમનસવન, પાંડુકવન છે. બબ્ને - પાંડુકંબલશિલા, અતિપાંડુકંબલશિલા, રક્તકંબલશિલા, અતિરક્તકંબલ શિલા છે. બે મેરુ પર્વત, બે મેરુ ચૂલિકા છે.

ઘાતકીખંડ નામક દ્વીપની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી કહેલી છે.

[૯૭] કાલોદધિ સમુદ્રની વેદિકા બે ગાઉની ઊંચી કહેલી છે.

પુષ્કરવર દ્વીપાર્દ્રના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની ઉત્તર-દક્ષિણે બે ક્ષેત્ર કહ્યા છે. તે બહુસમતુલ્ય યાવત્ ભરત, ઐરવત. તેમજ યાવત્ બે કુરુ કહ્યા છે - દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ. ત્યાં અતિ શોભાવાળા બે મહાદ્રુમો કહ્યા છે - કૂટશાલ્મલી અને પદ્મવૃક્ષ. બે દેવો છે - ગરૂલ વેણુદેવ અને પદ્મ. યાવત્ છ પ્રકારના કાળ-આરાના ભાવોને અનુભવતા ત્યાંના મનુષ્યો વિચરે છે.

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધને વિશે મેરુપર્વતની ઉત્તર-દક્ષિણે બે ક્ષેત્રો કહ્યા છે - તે પૂર્વવત્ જાણવું. વિશેષ એ કે - વૃક્ષો કૂટશાલ્મલી અને મહાપદ્મ છે. દેવો ગરૂલજાતિય વેણુદેવ અને પુંડરીક છે. પુષ્કરવરદ્વીપાર્દ્ર દ્વીપને વિશે બે ભરત, બે ઐરવત યાવત્ બે મેરુ, બે મેરુચૂલિકા છે.

પુષ્કરવરદ્વીપની વેદિકા બે ગાઉની ઊંચી કહી છે. એ રીતે બધા દ્વીપ તથા સમુદ્રોની પણ વેદિકાઓ બે ગાઉની ઊંચી કહેલી છે.

● વિવેચન-૯૫ થી ૯૭ :-

[૯૫] જંબૂઃ ઇત્યાદિ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - જંબૂદ્વીપ રૂપ નગરને ફરતા કોટની જેવી જગતી છે, તે વજ્રમય છે, આઠ યોજન ઊંચી, ઉપર ચાર યોજન પહોળી નીચે બાર યોજન પહોળી છે, તે જગતી બે ગાઉ ઊંચા, ૫૦૦ ધનુષ્ પહોળા અને વિવિધ રત્નજાળ કટક વડે ઘેરાયેલી છે. તે જગતી ઉપર જે વેદિકા છે તે

પદ્મવરવેદિકા કહેવાય છે. તે બે ગાઉ ઊંચી અને ૫૦૦ ધનુષ્ વિસ્તારથી છે. તે ગવાક્ષ અને સુવર્ણની ઘુઘરીવાળી ઘંટા સહિત, દેવોનું બેસવું, સૂવું, મોહિત થવું વગેરે ક્રીડાના સ્થાનરૂપ તથા બે પડબે વનખંડવાળી છે.

જંબૂદ્વીપના વર્ણન પછી લવણસમુદ્રની વક્તવ્યતા કહે છે. લવણે. આદિ, આ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ચક્રવાલ-મંડલ, વિહંભ-પહોળાઈપણું, તેને ચક્રવાલવિહંભ કહે છે. લવણસમુદ્રની વેદિકાનું સૂત્ર જંબૂદ્વીપની વેદિકાની સૂત્ર માફક કહેવું : - ક્ષેત્રના પ્રસંગથી લવણસમુદ્ર પછી ઘાતકીખંડની વક્તવ્યતા—

[૯૬] ધાયઙ્સંઢેદીવે. આદિ સૂત્રથી આરંભીને વેદિકા સૂત્ર પર્યન્ત કહ્યું તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે ઘાતકીખંડનું પ્રકરણ પણ, જંબૂદ્વીપ અને લવણસમુદ્ર છે મધ્યમાં જેને એવા વલય આકારે ઘાતકીખંડને આલેખી જંબૂદ્વીપની માફક હિમવંત આદિ વર્ષધર પર્વતોને પૂર્વ-પશ્ચિમ વિભાગ વડે ભરત અને હૈમવત વગેરે ક્ષેત્રોને સ્થાપીને પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં વલયની પહોળાઈના મધ્યમાં મેરુપર્વત કલ્પીને જાણવું.

આ જ ક્રમ વડે પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ પ્રકરણ પણ જાણવું. તેમાં ઘાતકી વૃક્ષ વિશેષનો ખંડ-વનસમૂહ તે ઘાતકીખંડ અને તેનાથી યુક્ત જે દ્વીપ તે ઘાતકીખંડ દ્વીપ કહેવાય છે. જેમ દંડના યોગથી દંડ કહેવાય, તેમ ઘાતકીખંડ એવો જે દ્વીપ તે ઘાતકીખંડદ્વીપ છે. તેનો જે પૂર્વ અર્ધ વિભાગ તે ઘાતકીખંડદ્વીપપૂર્વાર્દ્ર છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ અર્દ્રતા તો લવણસમુદ્રની વેદિકાથી દક્ષિણથી અને ઉત્તરથી યાવત્ ઘાતકીખંડની વેદિકા સુધી પહોંચેલા ઇષુકાર પર્વતો વડે ઘાતકીખંડનું વિભક્તપણું હોવાથી કહ્યું છે કે—

૫૦૦ યોજન ઊંચા, ૧૦૦૦ યોજન પહોળા તથા દક્ષિણ અને ઉત્તરથી કાલોદ સમુદ્ર અને લવણ સમુદ્રને સ્પર્શીને રહેલા એવા બે શ્રેષ્ઠ ઇષુકાર પર્વતો ઘાતકીખંડના મધ્યમાં રહેલા છે, તે બે ઇષુકાર પર્વત વડે પૂર્વાર્દ્ર અને પશ્ચિમાર્ધ એવા બે વિભાગ ઘાતકીખંડના કહેવાયેલ છે. - X -

મેરુના, એવી રીતે ઘાતકીખંડના દરેક પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના પ્રકરણમાં પૂર્વે કહ્યા મુજબ જંબૂદ્વીપના પ્રકરણની માફક કહેવું અને વ્યાખ્યાન કરવું. આ જ કારણથી કહે છે - એવં જહા જંબૂદ્વીવે તહેઃ ઇત્યાદિ. વિશેષ એ કે વર્ષધર વગેરેનું સ્વરૂપ - લંબાઈ વગેરેમાં સમાનતા આ પ્રમાણે વિચારવી.

ઘાતકીખંડના પૂર્વાર્દ્ર અને પશ્ચિમાર્દ્રના મધ્ય ભાગે પ્રત્યેકમાં એકએક મેરુ છે. તે એકેક મેરુની દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાએ ત્રણ ત્રણ ક્ષેત્રો છે અને મધ્યે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે. અર - ચક્રના આરા, તેના વિવરના આકારે ભરતાદિ ક્ષેત્રો રહેલા છે. તે આ પ્રમાણે - ચક્રનાભિ સ્થાને જંબૂદ્વીપ અને લવણસમુદ્ર છે. આરાને સ્થાને વર્ષધર પર્વતો છે. આરાના આંતરાને સ્થાને વર્ષધર પર્વતોની મધ્યે વર્ષ ક્ષેત્રો છે. તે દરેક ક્ષેત્રો ચાર-ચાર લાખ યોજન લાંબા છે, અંતમાં પહોળાઈને લઈને સાંકડા છે.

તે ફરી કમથી પહોળાઈમાં વૃદ્ધિ પામે છે.

ભરતક્ષેત્રની અંદરની પહોળાઈ ૬૬૧૪ યોજન અને ૨૧૨ના ૧૨૯ ભાગ અધિક છે. ભરતની બહારની પહોળાઈ ૮૫૪૭ યોજન અને ૨૧૨ના ૧૫૫ ભાગ અધિક છે અર્થાત્ ૮૫૪૭-૧૫૫/૨૧૨ છે.

ભરત ક્ષેત્રમાં અંદરના ભાગે અને બહારના ભાગે જે વ્યાસ-પહોળાઈ છે તેને ચારગુણી કરવાથી હૈમવત ક્ષેત્રની અનુક્રમે અંદરની અને બહારના ભાગની પહોળાઈ થાય. હૈમવત ક્ષેત્રના વ્યાસને ચારગણો કરવાથી હરિવર્ષ ક્ષેત્રનો વ્યાસ થાય અને હરિવર્ષ ક્ષેત્રના વ્યાસને ચાર ગણો કરવાથી મહાવિદેહ ક્ષેત્રનો વ્યાસ થાય.

જેમ દક્ષિણના ત્રણ ક્ષેત્રનો વ્યાસ કહ્યો, તેમજ ઉત્તરાર્દિ દિશાના ત્રણ ક્ષેત્રનો વ્યાસ ક્રમશઃ જાણવો. એ રીતે પૂર્વાર્ધ ઘાતકી ખંડના સાત ક્ષેત્રના વ્યાસ માફક પશ્ચિમાર્ધ ઘાતકીખંડને પણ જાણવું.

દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રનો વિષ્કંભ ૩૯૭૮૯૭ યોજન અને ૯૨/૨૧૨ છે. ૨૨૩૧૫૮ યોજન બંનેની જીવા છે. તે જીવામાં બે ગજદંતાકૃતિ પર્વતોની લંબાઈ એકત્ર કરવાથી જે પરિમાણ થાય તેટલું કુરુક્ષેત્રનું ધનુષ્ટ જાણવું.

ઘાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં ૧૨ વર્ષધર પર્વતો અને ૩૨-વક્ષસ્કાર પર્વતો છે, તે જંબૂદ્વીપના પર્વતોથી બમણા પહોળા છે અને ઊંચાઈમાં જંબૂદ્વીપના પર્વતો પ્રમાણે છે.

દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુમાં રહેલ કંચનગિરિ પર્વતો, ચમકાર્દિ પર્વતો, વૃત વૈતાદ્ય અને દીર્ઘ વૈતાદ્ય એ બધાંની પહોળાઈ, ઊંડાઈ, ઊંચાઈ જંબૂદ્વીપના પર્વતો પ્રમાણે જાણવી. વિદ્યુત્પ્રભ અને ગંધમાદનની લંબાઈ-બંનેની ૩,૫૬,૨૨૭ યોજન છે. સૌમનસ અને માલ્યવંત બંનેની લંબાઈ ૫,૬૯,૨૫૯ યોજનની છે. ચારે પર્વતો વર્ષધર પર્વતની પાસે ૧૦૦૦ યોજન પહોળા છે.

ઘાતકીખંડદ્વીપની બધી નદીઓ, જંબૂદ્વીપની નદીની અપેક્ષાએ ઊંડાઈ અને પહોળાઈમાં બમણા પ્રમાણની છે. સીતા-સીતોદાના બે વનમુખ પહોળાઈથી બમણા પ્રમાણવાળા છે. વર્ષધર પર્વતો, કુરુ-ક્ષેત્રના દ્રહો, નદીના કુંડો, તેમાં રહેલ દ્વીપો જંબૂદ્વીપની અપેક્ષાએ ઊંડાઈ, ઊંચાઈમાં સમાન છે અને લંબાઈ-પહોળાઈમાં બમણા છે.

પૂર્વાર્ધ ઘાતકીખંડના અભિલાપ વડે જંબૂદ્વીપનું પ્રકરણ કયાં સુધી કહેવું ? તે કહે છે - જાવ દોસુ વાસેસુ મણુ. ઇત્યાદિ. આ સૂત્રથી આગળ જંબૂદ્વીપના પ્રકરણમાં ચંદ્રાર્દિ જ્યોતિષ્કોના સૂત્રો કહેલા છે. તે સૂત્રો ઘાતકીખંડ અને પુષ્કરાર્ધદ્વીપના પ્રકરણોમાં સંભવતા નથી. કેમકે આ આ અધ્યયનમાં બે સ્થાનનો અધિકાર છે. જ્યારે ઘાતકીખંડાર્દિમાં તો ચંદ્ર વગેરેની સંખ્યા ઘણી છે. કહ્યું છે કે—

જંબૂદ્વીપમાં બે ચંદ્રો છે, લવણસમુદ્રમાં ચાર છે, ઘાતકીખંડમાં બાર ચંદ્રો અને સૂર્યો છે. એ રીતે ચંદ્ર આદિનું બેપણું ન હોવાથી, બેસ્થાનમાં વર્ણન નથી.

જંબૂદ્વીપના પ્રકરણથી ઘાતકીખંડનું વિશેષણું દેખાડતા કહે છે - કેવલ

વિશેષ એ કે કુરુ-ક્ષેત્રના સૂત્ર પછી, તેમાં “કૂટશાલ્મલી અને જંબૂસુદર્શન” પાઠ છે. અહીં જંબૂવૃક્ષના સ્થાનમાં ઘાતકીવૃક્ષ કહેલ છે. તે બંને વૃક્ષનું પ્રમાણ જંબૂદ્વીપના શાલ્મલીવૃક્ષ વગેરેની જેમ જાણવું. તે બે વૃક્ષના દેવસૂત્રમાં “અનાદ્યદેવજંબૂ-દ્વીપાધિપતિ” આ વક્તવ્યમાં સુદર્શન દેવું કથન કરવું.

પશ્ચિમાર્ધ ઘાતકીખંડનું પ્રકરણ પૂર્વાર્ધ માફક જાણવું. આ જ કહે છે - યાવત્ “છ પ્રકારના આરાને અનુભવતા” ઇત્યાદિ. વિશેષ એ કે - ઘાતકી ખંડના પૂર્વાર્ધમાં ઉત્તરકુરુમાં ઘાતકીવૃક્ષ કહ્યું, અહીં ત્યાં મહાઘાતકી વૃક્ષ કહેવું. વળી દેવસૂત્રમાં ત્યાં બીજો દેવ સુદર્શન કહ્યો. અહીં ત્યાં પ્રિયદર્શન કહેવો.

પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ મળવાથી સંપૂર્ણ ઘાતકીખંડ દ્વીપ થાય છે. તેનો આશ્રય કરીને બે સ્થાનક ઘાતકીખંડ. ઇત્યાદિ વડે કહે છે - બે ભરત પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના જે દક્ષિણ દિગ્વિભાગમાં છે, તે બે વિભાગના ભાવથી જ કહેવાય છે, એવી રીતે સર્વત્ર છે. ભરત ક્ષેત્રાર્દિનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહ્યું છે.

બે કૂટ શાલ્મલી વૃક્ષો છે. તે બે વૃક્ષના વાસી બે વેણુદેવો છે. ઘાતકીવૃક્ષ અને મહાઘાતકી વૃક્ષ છે, તે વૃક્ષના નિવાસી સુદર્શન અને પ્રિયદર્શન બે દેવો છે.

લઘુહિમવંત આદિ છ વર્ષધર પર્વતો તથા શબ્દાપાતી, વિકટાપાતી, બે ગંધાપાતી અને માલ્યવત્પર્યાય નામના વૃત્તવૈતાદ્ય પર્વતો અને તેના નિવાસી અનુક્રમે સ્વાતી, પ્રભાસ, અરુણ અને પદ્મનાભ નામક દેવોને બળને સંખ્યા વડે યુક્ત ક્રમથી બળને કહેલ છે.

ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રથી પૂર્વદિશામાં રહેલ બે માલ્યવંત નામક ગજદંત પર્વતો છે. તે ગજદંત પર્વતોથી ભદ્રશાલવન, તેની વેદિકા અને વિજયથી આગળ સીતાનદીના ઉત્તર કિનારે રહેલ, દક્ષિણ-ઉત્તર લાંબા, બે શિખરકૂટ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે. તે પછી વિજય, પછી અંતરનદી છે. તે પછી વિજયને છેડે બે પદ્મકૂટ પર્વતો છે. તે પછી વિજય, અંતરનદી પછી વિજયના અંતે બે નલિનકૂટ પર્વત છે. એમજ અંતરિત વળી એકશૈલ નામક બે પર્વતો છે.

વળી પૂર્વના વનમુખની વેદિકા અને વિજયથી પહેલાં સીતાનદીના દક્ષિણ કિનારે રહેલ તેમજ ત્રિકૂટ આદિ ચાર બળને પર્વતો છે. ત્યારપછી દેવકુરુ ક્ષેત્રથી પૂર્વ દિશામાં સૌમનસ નામે બે ગજદંત પર્વતો છે. પછી ગજદંતના જ આકારવાળા દેવકુરુથી પશ્ચિમદિશામાં બે વિદ્યુત્પ્રભ પર્વતો છે. પછી ભદ્રશાલવન, તેની વેદિકા અને વિજયથી આગળ તે જ રીતે અંકાપાતી આદિ ચાર, બળને પર્વતો સીતોદા નદીના દક્ષિણ કિનારે રહેલ છે.

વળી બીજા પર્વતો પશ્ચિમ વનમુખ વેદિકા વિજયથી પૂર્વથી ક્રમશઃ ચંદ્ર આદિ ચાર પર્વતો બળને છે. પછી ઉત્તરકુરુના પશ્ચિમે રહેલ ગંધમાદન નામે બે ગજદંત પર્વતો છે. આ પર્વતો ઘાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં અને પશ્ચિમાર્ધમાં હોય છે માટે બળને કહ્યા. બે ઇષુકાર પર્વતો દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં રહેલ છે. તે ઘાતકી ખંડના બે

વિભાગ કરે છે.

હિમવંત આદિ છ વર્ષધર પર્વતો છે, તેમાં બબ્બે કૂટો, જંબૂદ્વીપના પ્રકરણમાં જે કહેલ છે. તે પર્વતોના બમણાપણાથી એક એક નામવાળા બબ્બે હોય છે. વર્ષધર પર્વતોના દ્વિગુણપણાથી પચાદિ દ્રહો પણ બમણાં છે. તે દ્રહવાસી દેવીઓ પણ બમણી છે. ગંગાદિ ચૌદ મહાનદીઓનું પૂર્વ અને પશ્ચિમાર્ધની અપેક્ષાએ દ્વિગુણપણું હોવાથી તે ગંગાદિ નદીઓના પ્રપાતકુંડો પણ બબ્બે હોય છે. તે હેતુથી કહે છે કે - બે ગંગાપ્રપાતદ્રહ આદિ.

નદીના અધિકારમાં ગંગાદિ નદીઓનું દ્વિપણું હોવા છતાં પણ કહ્યું નથી કેમકે જંબૂદ્વીપ પ્રકરણમાં કહેલ - મહાહિમવંતાઓ - X - દો મહાનદીઓ. આ સૂત્રના ક્રમનો આશ્રય છે. ત્યાં રોહિતાદિ આઠ નદીઓ જ સંભળાય છે. ચિત્રકૂટ અને પદ્મકૂટ એ બે વક્ષસ્કાર પર્વત મધ્યે નીલવંત વર્ષધર પર્વતના નિતંબપણે વ્યવસ્થિત હોવાથી તથા ગ્રાહવતી કુંડથી દક્ષિણ તોરણ વડે નીકળેલી ૨૮,૦૦૦ નદીના પરિવારવાળી સીતા નદીમાં મળનારી સુકચ્છ અને મહાકચ્છ એ બે વિજયોનો વિભાગ કરનારી એવી ગ્રાહવતી નામે નદી છે. એવી રીતે યથાયોગ્ય બે વક્ષસ્કાર પર્વત અને વિજયના આંતરામાં ક્રમથી પ્રદક્ષિણાએ બાર અંતરનદીઓ પણ જોડવી તેનું દ્વિત્વ પૂર્વવત્.

અહીં પંકવતી નામ છે, તેનું ગ્રંથાંતરમાં વેગવતી નામ દેખાય છે. તેમ ધારોદનું બીજા સ્થાને ક્ષીરોદ એવું નામ છે. અહીં સિંહશ્રોતા નામ છે, તેનું અન્યત્ર સીતશ્રોતા નામ છે. ફેનમાલિની અને ગંભીરમાલિની આ બંને નામોનું અહીં કથન વિપરીત ક્રમે છે.

માલ્યવત્ નામક ગજદંત પર્વત અને ભદ્રશાલ વનથી આરંભીને કચ્છ વગેરે બગીચા વિજય ક્ષેત્રો બબ્બે પ્રદક્ષિણાથી જાણી લેવા તથા કચ્છાદિ વિજયોને વિશે ક્રમથી ક્ષેમાદિ નગરીઓના બગીચા યુગલો બબ્બે જાણી લેવા.

મેરુના ભદ્રશાલાદિ ચાર વનો છે. ભદ્રશાલ વન મેરુપર્વતની તલેટીમાં છે. નંદન અને સૌમનસ એ બે રમ્યવનો મેરુ પર્વતની બે મેખલાઓ ક્રમશઃ છે. પાંડુકવન શિખરથી શોભિત છે. ઉક્ત શાસ્ત્ર વચનથી મેરુ પર્વતના વિભાગથી વનોના વિભાગ છે. મેરુ પર્વતના પાંડુકવનની મધ્યે ચૂલિકા ઉપર ક્રમથી પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓને વિશે ચાર શિલાઓ છે. પાંડુક વનમાં ચારે દિશામાં પણ ચૂલિકા ઉપર ચાર શિલાઓ છે. તે ચાર યોજન ઊંચી, શ્વેત સુવર્ણવાળી ૫૦૦ યોજન લાંબી અને મધ્યમાં જડાઈથી ૨૫૦ યોજન પહોળી, અર્ધચંદ્રાકારે રહેલી અને કુમુદના ગર્ભમાં રહેલ, મોતીના હાર સમાન ગૌર વર્ણીયા ચાર શિલા છે.

મેરુ ચૂલિકાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે - મેરુની ઉપર જિનભવનોથી વિભૂષિત ૪૦ યોજન ઊંચી તથા મૂલમાં બાર યોજન પહોળી, મધ્યે આઠ યોજન પહોળી અને ઉપર ચાર યોજન વિસ્તારવાળી ચૂલિકા છે. વેદિકા સૂત્ર જંબૂદ્વીપ માફક છે.

ઘાતકી પંડ પછી કાલોદ સમુદ્ર છે, માટે તેની વક્તવ્યતા કહે છે—

[૯૭] કાલોદે. આદિ સુગમ છે. કાલોદ સમુદ્ર પછી અંતરરહિતપણાથી પુષ્કરવરદ્વીપના પૂર્વાર્ધ, પશ્ચિમાર્ધ અને તદુભય પ્રકરણોને કહે છે - પુષ્કરે. ઇત્યાદિ ત્રણ સૂત્રો પણ અતિદેશ પ્રધાન છે. અતિદેશથી પ્રાપ્ત અર્થ સુગમ જ છે. વિશેષ એ કે - પૂર્વાર્ધતા અને પશ્ચિમાર્ધતા ઘાતકીપંડની માફક બે ઇપુકાર પર્વતોથી થયેલી જાણવી. ભરતક્ષેત્રાદિની સમાનતા આ પ્રમાણે—

૪૧,૫૭૯ યોજન અને ૧૭૩/૨૧૨ ભરત ક્ષેત્રનો મુખ વિષ્કંભ છે, તથા ૬૫,૪૪૬ યોજન અને ૧૩/૨૧૨ ભરતક્ષેત્રનો બહારનો વિષ્કંભ છે. ભરતક્ષેત્રના વિષ્કંભથી ચારગણો હૈમવત ક્ષેત્રનો વિષ્કંભ છે, તેનાથી ચારગણો હરિવર્ષ ક્ષેત્રનો વિષ્કંભ છે. હરિવર્ષથી ચારગણો વિષ્કંભ મહાવિદેહ ક્ષેત્રનો છે. એવી રીતે ઐરવતાદિ ક્ષેત્રનું જાણવું. ૧૭,૦૭,૭૧૪ અને ૮/૨૧૨ પ્રત્યેક કુરુક્ષેત્રનો વિષ્કંભ છે તથા ૪,૩૬,૯૧૬ યોજન પ્રત્યેક કુરુક્ષેત્રની જુવા છે. તે જુવામાં બે ગજદંતાકૃતિવાળા પર્વતોની લંબાઈ મેળવવાથી જે પ્રમાણ થાય તે કુરુક્ષેત્રનું ધનુષ્ક જાણવું.

સૌમનસ અને માલ્યવંત એ બે પર્વતની લંબાઈ ૨૦,૪૩,૨૧૯ યોજન છે. વિદ્યુત્પ્રભ અને ગંધમાદન પર્વત ૧૬,૨૬,૧૧૬ યોજન લાંબા છે. મહાવૃક્ષો જંબૂદ્વીપ સંબંધી મહાવૃક્ષની સમાન છે તથા - ઘાતકીપંડ દ્વીપમાં જે હિમવંતાદિ પર્વતોને વિષ્કંભ છે, તેથી બમણો વિષ્કંભ પુષ્કરાર્ધદ્વીપના હિમવંત પર્વતનો છે. વર્ષધર પર્વતો, વક્ષસ્કાર પર્વતો, પદ્મદ્રહાદિ દ્રહો, ગંગાદિ નદીઓ, ગંગાપ્રપાતાદિ કુંડો, સીતાદિ નદીઓના વનો એ દરેક વિસ્તારથી પૂર્વના દ્વીપથી પછીના દ્વીપમાં અનુક્રમે બમણા જાણવા અને ઊંચાઈથી સમાન જાણવા.

ઇપુકાર પર્વતો, ઉત્તરકુરુમાં રહેલ ચમકાદિ પર્વતો, કુરુક્ષેત્રનીકટવર્તી કંચનગિરિ પર્વતો, ચિત્ર-વિચિત્ર પર્વતો અને વૈતાદ્ય પર્વતો એ સર્વે પર્વતો દરેક દ્વીપમાં તુલ્ય હોય છે અને જે બે મેખલાવાળા વૈતાદ્ય પર્વતો છે તે પણ તુલ્ય જાણવા. પુષ્કરવરદ્વીપની વેદિકાની પ્રરૂપણા પછી શેષદ્વીપ સમુદ્રની વેદિકાની પ્રરૂપણા કહે છે - સર્વેસિપિ. આદિ-સુગમ છે.

આ દ્વીપસમુદ્રો ઇન્દ્રોના ઉત્પાત પર્વતના આશ્રયી છે, તેથી ઇન્દ્રનું કથન—

● સૂત્ર-૯૮ :-

બે અસુરકુમાર ઇન્દ્રો કહ્યા છે - ચમર, બલિ. બે નાગકુમાર ઇન્દ્રો કહ્યા છે - ધરણ, ભૂતાનંદ. બે સુવર્ણકુમાર ઇન્દ્રો કહ્યા છે - વેણુદેવ, વેણુદાલી. બે વિદ્યુત્ કુમાર ઇન્દ્રો કહ્યા છે - હરિ, હરિસ્સહ. બે અગ્નિકુમાર ઇન્દ્રો કહ્યા છે - અગ્નિશિખ, અગ્નિમાણવ. બે દ્વીપકુમાર ઇન્દ્રો કહ્યા છે - પૂર્ણ, વશિષ્ઠ. બે ઉદધિકુમાર ઇન્દ્રો કહ્યા છે - જલકાંત, જલપ્રભ. બે દિક્કુમાર ઇન્દ્રો કહ્યા છે - અમિતગતિ, અમિતવાહન. બે વાયુકુમાર ઇન્દ્રો કહ્યા છે - વેલંબ, પ્રભંજન. બે સ્તનિતકુમાર ઇન્દ્રો કહ્યા છે - ઘોષ, મહાઘોષ. [આ રીતે દશ સૂત્રો થકી ભવનપતિના

૨૦ ઇન્દ્રો કહ્યા.]

ને પિશાચેન્દ્ર કહ્યા છે - કાલ, મહાકાલ. ને ભૂતેન્દ્ર કહ્યા છે - સુરૂપ, પ્રતિરૂપ. ને યક્ષેન્દ્ર કહ્યા છે - પૂર્ણભદ્ર, માણિભદ્ર, ને રાક્ષસેન્દ્ર કહ્યા છે - ભીમ, મહાભીમ. ને કિન્નરેન્દ્ર કહ્યા છે - કિન્નર, કિંપુરુષ. ને કિંપુરુષેન્દ્રો કહ્યા છે - સત્પુરુષ, મહાપુરુષ. ને મહોરગેન્દ્ર કહ્યા છે - અતિકાચ, મહાકાચ. ને ગંધર્વેન્દ્ર કહ્યા છે - ગીતરતિ, ગીતયશા.

[આ આઠ સૂત્રોમાં વ્યંતરેન્દ્ર-૧-ના ૧૬ ઇન્દ્રો જતાવ્યા.]

ને અણપત્નીન્દ્રો કહ્યા છે - સન્નિહિત, સામાનિક. ને પણપત્નીન્દ્રો કહ્યા છે - ધાતા, વિધાતા. ને ઋષિવાદીન્દ્રો કહ્યા છે - ઋષિ, ઋષિપાલિત. ને ભૂતવાદીન્દ્રો કહ્યા છે - ઈશ્વર, મહેશ્વર. ને કંદીન્દ્રો કહ્યા છે - સુવત્સ, વિશાલ. ને મહાકંદીન્દ્રો કહ્યા છે - હાસ્ય, હાસ્યરતિ. ને કુંભડેન્દ્ર કહ્યા છે - શ્વેત, મહાશ્વેત. ને પતંગેન્દ્ર કહ્યા છે - પતંગ, પતંગપતિ.

[આ આઠ સૂત્રોમાં વ્યંતરેન્દ્ર-૨ના ૧૬ ઇન્દ્રો કહ્યા.]

ને જ્યોતિષ્ક દેવોના ઇન્દ્રો કહ્યા છે - ચંદ્ર અને સૂર્ય.

સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પમાં ને ઇન્દ્રો કહ્યા છે - શક, ઇશાન. સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પમાં ને ઇન્દ્રો કહ્યા છે - સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર. બ્રહ્મલોક અને લંતક કલ્પમાં ને ઇન્દ્રો કહ્યા છે - બ્રહ્મ, લાંતક. મહાશુક અને સહસ્રારકલ્પમાં ને ઇન્દ્રો કહ્યા છે - મહાશુક, સહસ્રાર. આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત કલ્પમાં ને ઇન્દ્રો કહ્યા છે - પ્રાણત, અચ્યુત. [અહીં બાર દેવલોકના]

મહાશુક અને સહસ્રાર કલ્પમાં વિમાનો ને વર્ણવાળા કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે - પીળા અને ઘોળા.

ત્રૈવેયકના દેવો ઊંચપણે ને હાથની અવગાહનાવાળા છે.

● વિવેચન-૯૮ :-

અસુરકુમાર આદિ દશ ભવનપતિ નિકાયોના, મેરુપર્વતની અપેક્ષાએ દક્ષિણ અને ઉત્તર ને દિશાઓને આશ્રીને ને પ્રકાર હોવાથી વીશ ઇન્દ્રો કહ્યા છે. તેમાં ચમર દક્ષિણદિશાનો અને બલિ ઉત્તરદિશાનો અધિપતિ છે.

આ પ્રમાણે આઠ જાતિના વ્યંતરનિકાયના દ્વિગુણપણથી સોળ ઇન્દ્રો છે. તથા અણપત્ની આદિ આઠ વ્યંતર વિશેષ નિકાયોના બમણાપણથી સોળ ઇન્દ્રો છે.

જ્યોતિષ્કોમાં તો અસંખ્યાત ચંદ્ર અને સૂર્યો હોવા છતાં પણ જાતિ માત્રનો આશ્રય કરવાથી ચંદ્ર અને સૂર્ય નામક ને ઇન્દ્રો જ કહ્યા છે.

સૌધર્માદિ કલ્પના તો દશ ઇન્દ્રો છે. એ રીતે બધાં મળી ૬૪ ઇન્દ્રો થાય છે.

દેવોના અધિકારથી તેના નિવાસસ્થાનભૂત વિમાનની વક્તવ્યતા કહે છે - મહાશુક. આદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે હારિદ્ર એટલે પીળા. આ સૌધર્માદિ દેવલોકના વિમાનોના વર્ણોના વિષયકમ આ પ્રમાણે છે - સૌધર્મ, ઇશાનના વિમાનો પાંચ

વર્ણવાળા છે. પછીના ને કાળા વર્ણ સિવાયના વર્ણવાળા છે. પછી ને કલ્પના વિમાનો કૃષ્ણ, નીલવર્ણ સિવાયના વર્ણવાળા છે. પછીના ને શુક્ર, સહસ્રારકલ્પના વિમાનો પીત અને શુકલ વર્ણના છે. પછીના શ્વેતવર્ણી છે.

દેવોના અધિકારથી જ ને સ્થાનકમાં આવેલી અવગાહના કહી છે. - X -.

સ્થાન-૨, ઉદ્દેશા-૩નો
મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ સ્થાન-૨ - ઉદ્દેશો-૪ ❁

— X — X — X —

૦ ત્રીજો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે ચોથો ઉદ્દેશો આરંભે છે. આ જીવાજીવવક્તવ્યતા પ્રતિબદ્ધ ચોથા ઉદ્દેશાનો પૂર્વના ઉદ્દેશા સાથે આ સંબંધ છે - પૂર્વ પુદ્ગલ અને જીવોના ધર્મો કહ્યા. અહીં જીવ-અજીવાત્મક સ્વરૂપ છે. હવે સૂત્ર કહે છે—

● સૂત્ર-૯૯ :-

૧-સમય કે આવલિકા જીવ અને અજીવ કહેવાય છે. ૨-આનપ્રાણ કે સ્તોક જીવ અને અજીવ કહેવાય છે. ૩-ક્ષણ કે લવ જીવ અને અજીવ કહેવાય છે.

એવી રીતે -૪-મુહૂર્ત અને અહોરાત્ર, ૫-પક્ષ અને માસ, ૬-ઋતુ અને અયન, ૭-સંવત્સર અને યુગ, ૮-સો વર્ષ અને હજાર વર્ષ, ૯-લાખ વર્ષ અને કોડ વર્ષ, ૧૦-પૂર્વાંગ અને પૂર્વ, ૧૧-ત્રુટિતાંગ અને ત્રુટિત, ૧૨-અડડાંગ અને અડડ, ૧૩-અપાંગ અને અપાત, ૧૪-હૂહૂતાંગ અને હૂહૂત, ૧૫-ઉત્પલાંગ અને ઉત્પાત, ૧૬-પદ્માંગ અને પદ્મ, ૧૭-નલિનાંગ અને નલિન, ૧૮-અક્ષનિકુરાંગ અને અક્ષનિકુર, ૧૯-અયુતાંગ અને અયુત, ૨૦-નિયુતાંગ અને નિયુત, ૨૧-પ્રયુતાંગ અને પ્રયુત, ૨૨-ચૂલિકાંગ અને ચૂલિકા, ૨૩-શીર્ષપ્રહેલિકાંગ અને શિર્ષપ્રહેલિકા, ૨૪-પલ્યોપમ અને સાગરોપમ, ૨૫-ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી એ પ્રત્યેક જીવ અને અજીવપણે કહેવાય છે. [અહીં બધે 'અને' અથવાના અર્થમાં છે.]

ગામ, નગર, નિગમ, રાજધાની, ખેડ, કર્બટ, મડંબ, દ્રોણમુખ, પાટણ આકર, આશ્રમ, સંબાહ, સંનિવેશ, ઘોષ, આરામ, ઉદ્યાન, વન, વનખંડ, વાપી, પુષ્કરિણી, સરોવર, સરપંક્તિ, કૂપ, તળાવ, દ્રહ, નદી, પૃથ્વી, ઘનોદધિ, વાતસ્કંધ, અવકાશાંતર, વલય, વિગ્રહ, ક્ષીપ, સમુદ્ર, વેલ, વેદિકા, ક્ષાર, તોરણ, નૈરચિક, નરકવાસો, યાવત્ વૈમાનિક, વૈમાનિકાવાસ, કલ્પ, કલ્પવિમાનાવાસ, વર્ષદ્વેત્રો, વર્ષધર પર્વતો, કૂટ, કૂટાગાર, વિજય કે રાજધાની, એ બધાં જીવ અને અજીવ કહેવાય છે.

છાયા, આતપ, જ્યોત્સના, અંધકાર, અવમાન, ઉન્માન, અતિયાનગૃહ, ઉદ્યાનગૃહ, અવલિંબ કે સનિપ્રપાત જીવ અને અજીવ કહેવાય છે.

બે રાશિ કહી છે - જીવરાશિ અને અજીવરાશિ.

● વિવેચન-૯૯ :-

આ સૂત્રોનો અનંતર સૂત્ર સાથે આ સંબંધ છે - પૂર્વના સૂત્રમાં જીવ વિશેષોનું ઉચ્ચત્વલક્ષણ ધર્મ કહ્યો. અહીં તે ધર્મના અધિકારથી જ સમયાદિ સ્થિતિ લક્ષણ ધર્મ-જીવ અને અજીવ સંબંધી ધર્મ અને ધર્મીના અભેદપણાથી જીવ અને અજીવપણાએ જ કહેવાય છે. તેમાં સઘળા કાલ પ્રમાણોમાં પહેલા પરમસૂક્ષ્મ, અભેદ, નિરવચવ, ઉત્પલ શતપત્રના ભેદનના ઉદાહરણ વડે ઓળખાતો સમય કહેવાય છે. તે સમયનું અતીતાદિ કાલ વિવક્ષા વડે બહુપણાથી બહુવચન છે, માટે સૂત્રકાર કહે છે. સમયાદિ

વા. ઇત્યાદિ.

ઇતિ શબ્દ સમીપ અર્થ બતાવવામાં અને વા શબ્દ વિકલ્પાર્થમાં છે.

અસંખ્યાતા સમયના સમુદાયવાળી આવલિકા, ક્ષુલ્લક ભવગ્રહણ કાળના સ્પર્શમાં ભાગે છે. સૂત્રમાં સમય અથવા આવલિકાઓ છે. તે કાલવસ્તુ જીવનો પર્યાય હોવાથી સામાન્યથી જીવ છે. પર્યાય અને પર્યાયીના કથંચિત્ અભેદ છે તથા અજીવોનો-પુદ્ગલાદિનો પર્યાય હોવાથી અજીવ છે.

ચ કાર સમુચ્ચયાર્થે છે અને દીર્ઘતા પ્રાકૃતત્વથી છે. - X -

જીવાદિ સિવાય સમય વગેરે નથી. તેથી કહે છે - જીવ અને અજીવોની સાદિ અને સપર્યવસાનાદિ ભેદવાળી જે સ્થિતિ છે તે સ્થિતિના ભેદો સમય આદિ છે. તે જીવ-અજીવનો ધર્મ છે. ધર્મ અને ધર્મીનો અત્યંત ભેદ નથી. અત્યંત ભેદ હોય તો એક અંશમાત્ર ધર્મ જણાતા પ્રતિનિયત ધર્મીના વિષયમાં સંશય જ નહીં થાય, કેમકે તે ધર્મીના અન્ય ધર્મોથી પણ તેનો ભેદ અવિશેષપણે છે.

વળી દેખાય છે કે - જ્યારે કોઈ પુરુષ લીલા વૃક્ષની તરુણ શાખાના વિવરના અંતરથી કંઈક પણ શુકલ વસ્તુને જુવે છે, ત્યારે તે એમ વિચારે છે કે શું આ પતાકા છે ? અથવા બલાકા છે ? એ પ્રમાણે પ્રતિનિયત ધર્મીના વિષયમાં સંશય થાય છે. જો કેવલ અભેદ હોય તો પણ સર્વથા સંશયની ઉત્પત્તિ જ ન થાય. કેમકે ગુણના ગ્રહણથી ગુણીનું પણ ગ્રહણ થાય છે.

આ સૂત્રમાં અભેદનયનો આશ્રય કરવાથી જીવાદિ વા. ઇત્યાદિ કહ્યું છે. અહીં તો સમય, આવલિકા લક્ષણ બે અર્થને, જીવ-અજીવ દ્વયાત્મકપણે કહેતા બે સ્થાનકમાં અવતાર જાણવો. એવી રીતે આગળના સૂત્રોમાં પણ જાણવું એમાં જે વિશેષ છે. તે અમે કહીશું. - આણાપાણૂ ઇત્યાદિ.

આનપ્રાણ એટલે ઉચ્ચવાસનિઃશ્વાસ કાળ તે સંખ્યાત આવલિકા પ્રમાણ છે. કહ્યું છે કે - હર્ષિત, ગ્લાનિરહિત, નિરુપકૃષ્ટ પ્રાણીને જે એક ઉચ્ચવાસ-નિઃશ્વાસ છે, તે પ્રાણ કહેવાય છે. તથા સ્તોક, તે સાત ઉચ્ચવાસનિઃશ્વાસ પ્રમાણ છે. સંખ્યાત આનપ્રાણવાળા ક્ષણો છે અને સાત સ્તોક પ્રમાણ કાળવાળો લવ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે જેમ પૂર્વના ત્રણ સૂત્રમાં જીવ-અજીવ કહેવાય છે, એમ કહ્યું. તેમજ બધા આગળના સૂત્રો જાણવા.

મુહૂર્ત-૭૭ લવ પ્રમાણ છે. કહ્યું છે કે - સાત પ્રાણનો સ્તોક, સાત સ્તોકનો લવ, ૭૭ લવનો મુહૂર્ત જાણવો. ૩૭૭૩ ઉચ્ચવાસનિઃશ્વાસનો એક મુહૂર્ત સર્વે અનંતજ્ઞાનીઓએ કહેલ છે. ૩૦ મુહૂર્ત પ્રમાણ એક અહોરાત્રિ કાળ છે. ૧૫-અહો રાત્રિ પ્રમાણ એક પક્ષ છે. બે પક્ષ પ્રમાણ એક માસ છે. બે માસ પ્રમાણ એક વસંતાદિ ઋતુઓ છે. ત્રણ ઋતુના પ્રમાણવાળો અયન છે. બે અયન પ્રમાણવાળા વર્ષ છે. પાંચ વર્ષ પ્રમાણ યુગ છે. સો વર્ષ વગેરે પ્રતીત છે.

૮૪ લાખ વર્ષ પ્રમાણવાળા પૂર્વાંગ છે, પૂર્વાંગને ૮૪ લાખ વડે ગુણતા એક પૂર્વ

થાય છે. આ પૂર્વનું માન આ પ્રમાણે - ૭૦ લાખ કોડ, ૫૬ હજાર કોડ વર્ષ છે. પૂર્વને ૮૪ લાખ ગુણિત કરતા એક ત્રુટિતાંગ થાય છે. એવી રીતે પૂર્વને પૂર્વની સંખ્યાને ૮૪ લાખ વડે ગુણતા આગળ-આગળની સંખ્યા થાય છે. એમ યાવત્ શીર્ષ પ્રહેલિકા પર્યન્ત જાણી લેવું. તે શીર્ષ પ્રહેલિકાનું ૧૮૪ અંકનું સ્થાન હોય છે. અહીં કરણ-કરવાની રીત-ની ગાથા કહે છે—

પહેલા પાંચ શૂન્ય લખવા, પછી ઇચ્છિત સ્થાને અહીં એકડો લખવો, તેને એક વડે ગુણવાથી તે જ સંખ્યા થાય. અર્થાત્ એક લાખ થાય, તેને ૮૪ વડે ગુણવાથી ૮૪ લાખ થાય. એ પૂર્વાંગનું પ્રમાણ થયું. જ્યારે પૂર્વનું પ્રમાણ જાણવા ઇચ્છીએ ત્યારે પાંચ શૂન્ય અને બીજો અંક-૮૪-લખવો અર્થાત્ ૮૪-લાખને ૮૪-લાખ વડે ગુણવા ત્યારે પાંચ શૂન્યને તેનાથી ગુણતા દશ શૂન્ય થાય અને ૮૪ને ૮૪ વડે ગુણતાં ૭૦૫૬ થાય એટલે સર્વ મળીને ૭૦૫૬ ઉપર દશ શૂન્યો એ સંખ્યા થાય. એ રીતે ગુણતાં યાવત્ શીર્ષપ્રહેલિકા થાય.

શીર્ષ પ્રહેલિકા પર્યત સાંવ્યવહારિક સંખ્યાતકાળ છે. તેના વડે પ્રથમ પૃથ્વીના નારકોનું, ભવનપતિ અને વ્યંતરોનું, ભરત-ઐરવતમાંના સુષમ-દુષમ આરાના ઉતરતા ભાગમાં મનુષ્ય અને તિર્યચોના આયુષ્યનું માપ કરાય છે. પણ શીર્ષપ્રહેલિકાની ઉપર પણ સંખ્યાતો કાળ છે. તે અતિશય જ્ઞાની સિવાયના મનુષ્યોને વ્યવહારનો વિષય થતો નથી. એમ જાણીને ઉપમા વડે તે કાળ બતાવે છે. એ જ કારણથી શીર્ષપ્રહેલિકાથી આગળ પલ્લોપમ વગેરે કાળનો ઉપન્યાસ કરેલ છે.

તેમાં પલ્લ વડે જેઓમાં ઉપમા છે તે પલ્લોપમ અસંખ્યાત કોડાકોડી વર્ષ પ્રમાણ આગળ કહેવાશે એવા લક્ષણવાળો છે. સાગર વડે જેની ઉપમા છે તે સાગરોપમ-દશકોડાકોડી પલ્લોપમ પ્રમાણ છે. દશ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણવાળી ઉત્સર્પિણી છે, એટલાં જ પ્રમાણવાળી અવસર્પિણી છે.

કાળના વિશેષ ભેદની માફક ગામ આદિ ક્ષેત્ર ભેદો પણ જીવ-અજીવ જ છે, એ હેતુથી બે પદ દ્વારા ૪૭ સૂત્રો કહ્યા છે. ગામે ઇત્યાદિ. અહીં આ પ્રત્યેકમાં “જીવ-અજીવ” એ આલાપક કહેવો.

ગામાદિનું જીવ અને અજીવપણું તો પ્રતીત જ છે. જ્યાં કર લેવાતો હોય તે ગામ અને કર ન લેવાતો હોય તે ‘ન-કર’-નગર છે.

નિગમ-વણિક્ નિવાસ. રાજધાની-જ્યાં રાજાનો અભિષેક થાય છે—

ખેટ-ધૂળના ગટયુક્ત સ્થાન અને કર્બટ તે કુનગર. મડબ-ચારે દિશાએ અર્ધ યોજનથી આગળ ગામો હોય તે અને દ્રોણમુખ-જ્યાં જળ અને સ્થળ બંનેનો માર્ગ હોય. પત્તન-જ્યાં જળ કે સ્થળ માર્ગમાંથી એક વડે આવવું થાય તે અને આકર-તે લોહાદિ ઉત્પત્તિ ભૂમિ [એટલે કે ખાણ.]

આશ્રમ-તીર્થ સ્થાનો અને સંવાહ-સમભૂમિમાં ખેતી કરીને દુર્ગભૂમિમાં ખેડૂતો રક્ષાને માટે ધાન્યોને રાખે તે. સશ્લિવેશ-સાર્થકે સેના ઉતરે તે અને ઘોષ-ગાયોને

રહેવાનું સ્થાન. આરામ-વિવિધ વૃક્ષ, લતાથી શોભિત કેળ વગેરેથી ટાંકેલ સ્ત્રીસહિત પુરુષોને જે રમણનું સ્થાન અને ઉદ્યાન-પત્ર, પુષ્પ, ફળ, છાયા વડે યુક્ત વૃક્ષોથી શોભિત, વિવિધ વેશવાળા, ઉત્કૃષ્ટ માનવાળા એવા ઘણા લોકોને ભોજન કરવા માટે જવાનું સ્થાન.

વન-એક જાતના વૃક્ષો હોય તે અને વનખંડ-અનેક જાતિય ઉત્તમ વૃક્ષો. વાવ-ચોખૂણી અને પુષ્કરિણી-ગોળ હોય કે જેમાં ઘણાં કમળ હોય તે. સરોવર - જળનું સ્થાન અને સરપંક્તિ-સરોવરની પંક્તિ-શ્રેણિ.

અગડ-કૂવો અને તળાવાદિ પ્રસિદ્ધ છે, પૃથ્વી-રત્નપ્રભા વગેરે અને ઉદધિ-તે પૃથ્વીની નીચે રહેલ ઘનોદધિ. વાતસ્કંધ-ઘનવાત, તનવાત કે બીજો વાયુ અને અવકાશાંતર-વાતસ્કંધની નીચે રહેલ આકાશ.

ઉક્ત વસ્તુઓનું જીવત્વ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવના વ્યાપ્તવશથી છે.

વલય - પૃથ્વીના વેષ્ટન રૂપ ઘનોદધિ-ઘનવાત-તનુવાતરૂપ અને વિગ્રહ - લોકનાડીના વક્ર સ્થાન. તેઓનું જીવપણું પૂર્વવત્ જાણવું.

દ્વીપ અને સમુદ્ર પ્રતીત છે. વેળા-સમુદ્રના પાણિની વૃદ્ધિ અને વેદિકપ્રતીત છે. દ્વાર-વિજય આદિ અને તોરણો-દરવાજામાં જ રહેલા હોય છે.

નૈરયિક-કિલ્લિ જીવ વિશેષો, તેમનું અજીવપણું - કર્મપુદ્ગલાદિની અપેક્ષાએ જાણવું અને નૈરયિકાવાસ-નૈરયિકોની ઉત્પત્તિ ભૂમિઓ. તેનું જીવપણું પૃથ્વીકાયિકાદિની અપેક્ષાએ જાણવું. એ રીતે ૨૪-દંડક કહેવા.

આ જ કારણથી કહે છે યાવત્- ઇત્યાદિ. કલ્પ-દેવલોક અને કલ્પ વિમાનવાસ તે દેવલોકના અંશ. વર્ષ-ભરતાદિ ક્ષેત્ર અને વર્ષધર-હિમવંત આદિ પર્વતો. કૂટ-હિમવતકૂટાદિ અને કૂટાગાર-તેકૂટોમાં રહેલા દેવભવનો. વિજય-ચક્રવર્તીએ જીતવા યોગ્ય કચ્છાદિ ક્ષેત્ર ખંડો અને રાજધાની-ક્ષેમાદિ નગરીઓ. જીવે ઇત્યાદિ અહીં સર્વત્ર જોડવું.

જે પુદ્ગલ ધર્મો છે, તે પણ તેમજ છે. એ હેતુથી કહે છે - છાયા ઇત્યાદિ પાંચ સૂત્રોનો અર્થ કહેલ છે. હવે વિશેષ કહે છે - છાયા, વૃક્ષાદિની જાણવી અને આતપ-સૂર્યનો જાણવો. જ્યોત્સ્ના એટલે પ્રકાશ અને અંધકાર તે તમ. અવમાન તે ક્ષેત્રાદિનું પ્રમાણ-હાથ વગેરે અને ઉન્માન

એટલે ત્રાજવાના તોલ, કર્ષાદિ. અતિયાનગૃહો-નગરાદિના પ્રવેશે રહેલા ગૃહો અને ઉદ્યાનગૃહ પ્રતીત છે. અવલિંબ અને સણિપ્રપાત-રૂઢિથી જાણી લેવા.

આ બધાં શું છે ? - જીવા ઇતિ. જીવો વડે વ્યાપ્ત હોવાથી કે તે જીવોના આશ્રિતપણાથી જીવ છે અને પુદ્ગલાદિ અજીવરૂપ હોવાથી કે અજીવના આશ્રિતપણાથી તે અજીવ છે. એમ જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલ છે - x -

હવે સમયાદિ વસ્તુ જીવ અને અજીવરૂપ જ કયા હેતુથી કહેવાય છે ? તે કહે છે - જીવ અને અજીવથી જુદી રાશિનો અભાવ છે. એ જ કારણથી કહે છે - દો

રાસી. આદિ. - સુગમ છે.

જીવરાશિ બે ભેદ છે - બદ્ધ, મુક્ત તેમાં બદ્ધના બંધને કહે છે—

● સૂત્ર-૧૦૦ :-

— બંધ બે ભેદે કહેલ છે - પ્રેમબંધ અને દ્વેષબંધ.

— જીવોને બે સ્થાને પાપકર્મોનો બંધ થાય છે - રાગથી અને દ્વેષથી.

— જીવોને બે સ્થાને પાપકર્મ ઉદીરણ થાય છે - અભ્યુપગમિકી, ઔપકમિકી.

— એ રીતે વેદના અને નિર્જરા બે ભેદે - અભ્યુપગમિકી, ઔપકમિકી.

● વિવેચન-૧૦૦ :-

પ્રેમ એટલે રાગ-માયા, લોભરૂપ કષાય લક્ષણ. દ્વેષ-ક્રોધ, માન કષાય લક્ષણ જે માટે કહે છે - માયા, લોભ કષાય એ રાગસંક્રિત દ્વંદ્વ છે, ક્રોધ, માન એ દ્વેષનો દ્વંદ્વ છે એમ સંક્ષેપમાં જાણવું. પ્રેમ-પ્રેમ લક્ષણ ચિત્તવિકાર સંપાદક મોહનીય કર્મના પુદ્ગલરાશિનું બંધન છે - જીવ પ્રદેશોમાં યોગ નિમિત્તથી પ્રકૃતિ રૂપે અને પ્રદેશરૂપે સંબંધ થાય છે તથા કષાયના પ્રત્યયથી સ્થિતિ અને રસરૂપ વિશેષનું પ્રાપ્ત થવું તે પ્રેમબંધ. એ રીતે દ્વેષ મોહનીય કર્મનો બંધ તે દ્વેષ બંધ.

કહ્યું છે કે - પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ યોગથી અને સ્થિતિ તથા અનુભાગ બંધ કષાયથી થાય છે. પ્રેમ અને દ્વેષ લક્ષણરૂપ ઉદયમાં આવેલ કર્મો વડે જીવોને અશુભકર્મોનો બંધ થાય છે. - X - અથવા પૂર્વ સૂત્રની બીજી રીતે વ્યાખ્યા કરીને આનો સંબંધાંતર કરાય છે. સામાન્યથી બંધ બે પ્રકારે - પ્રેમથી, દ્વેષથી. તે તે બંધ અનિવૃત્તિ અને સૂક્ષ્મસંપરાય પર્યંત ગુણઠાણાવાળા જીવોને આશ્રીને જાણવો. જે ઉપશાંતમોહ, ક્ષીણમોહ અને સયોગી ગુણઠાણાવાળાને બંધ છે, તે ફક્ત યોગપ્રત્યયવાળો જ હોવાથી તેની વિવક્ષા કરી નથી. કેમકે બંધ પણ શેષ કર્મબંધના વિલક્ષણપણાથી અબંધ સમાન છે. જે કર્મનો આ બંધ છે, તે અલ્પસ્થિતિકાદિ વિશેષણથી યુક્ત છે. કહ્યું છે—

તે સયોગિ કર્મ અલ્પ, બાદર, કોમળ, ઘણું, ઋક્ષ, શુભ્ર, મંદ, મહાવ્યયવાળું અને બહું સાતાવાળું હોય છે. સ્થિતિ વડે તે અલ્પસ્થિતિક, પરિણામથી બાદર, વિપાક વડે કોમળ, પ્રદેશો વડે ઘણું, રેતી માફક લેપથી મંદ, સર્વથા નાશ થવાથી મહાવ્યયવાળું છે. એ જ બતાવવા કહે છે - જીવો - X - બે કારણથી પાપ-અશુભ ભવના નિબંધનપણાથી અશુભ છે, પણ નિરનુબંધ નથી, કેમકે બે સમયસ્થિતિક કર્મ અતિ શુભ છે. કેમકે તે માત્ર યોગનિમિત્તક છે. બાંધે છે એટલે રાગદ્વેષરૂપ કષાય વડે જ સ્પૃષ્ટાદિ અવસ્થા કરે છે. [શંકા-] મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, યોગ એ ચાર બંધ હેતુઓ છે તો અહીં ફક્ત કષાયો જ કેમ કર્મબંધના કારણ કહ્યા ?

સમાધાન-કષાયોનું પાપકર્મના બંધમાં પ્રાધાન્ય જણાવવા માટે. સ્થિતિ અને અનુભાગના ઉત્કૃષ્ટ કારણપણાથી અથવા અત્યંત અનર્થકારી હોવાથી તેઓનું પ્રધાનપણું

છે. કહ્યું છે કે - જો રાગ, દ્વેષ ન હોત તો કોણ દુઃખ પામત ? અથવા કોને સુખમાં વિસ્મય થાત ? મોક્ષને કોણ ન પામત ? અથવા બંધના હેતુઓનો દેશગ્રાહક આ સૂત્ર છે. કેમકે દ્વિસ્થાનકનો અનુરોધ હોવાથી દોષ નથી.

કહેલ બે સ્થાન વડે બાંધેલ પાપકર્મની જેમ ઉદીરણા, વેદના, નિર્જરા પ્રાણીઓ કરે છે, તેમ ત્રણ સૂત્ર વડે કહે છે જીવેત્યાદિ - અર્થ કહ્યો. વિશેષ એ કે - અવસરને પ્રાપ્ત ન થયા છતાં જે ઉદયમાં લાવે તે ઉદીરણા. “અભ્યુપગમ” - અંગીકાર કરવા વડે થયેલ તે અભ્યુપગમિકી, તે મસ્તકનો લોચ અને તપશ્ચરણાદિ વડે વેદના જાણવી અને બીજી ઉપક્રમ વડે - કર્મના ઉદીરણા કારણ વડે થયેલી કે કર્મના ઉદીરણમાં થયેલી તે ઔપકમિકી, તે જવર, અતિસારાદિ જન્ય છે. તે ઉક્ત બે પ્રકારથી જ વેદે છે - ઉદીરિત થતા તેના વિપાકને ભોગવે છે અને પ્રદેશોથી ખપાવે છે.

કર્મની નિર્જરા દેશથી કે સર્વથી, ભવાંતરે કે સિદ્ધિમાં જતાં શરીરથી નીકળવું થાય છે, એ હેતુથી સૂત્રપંચક વડે દર્શાવે છે.

● સૂત્ર-૧૦૧ :-

બે સ્થાનથી આત્મા શરીરને સ્પર્શીને નીકળે છે - દેશથી પણ આત્મા શરીરને સ્પર્શીને નીકળે, સર્વથી પણ આત્મા શરીરને સ્પર્શીને નીકળે છે. એ રીતે—

શરીરને ફરકાવીને, ફોડીને, સંકોચીને, જીવપ્રદેશથી ખુદું કરીને નીકળે છે.

● વિવેચન-૧૦૧ :-

સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - બે પ્રકારથી, દેશથી પણ - કેટલાંક પ્રદેશ લક્ષણ વડે, કેટલાંક પ્રદેશોનો ઇલિકા [ઇચળ] ગતિ વડે ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં જતાં જીવે શરીરથી બહાર કાઢેલ હોવાથી જીવ શરીરને સ્પર્શીને નીકળે છે - શરીરથી મરણ કાળે નીકળે છે. સર્વે જીવ પ્રદેશ વડે દડા જેવી ગતિ વડે ઉત્પત્તિ સ્થાને જતાં શરીરથી બહાર પ્રદેશોને નહીં કાઢેલ હોવાથી અથવા દેશથી અને સર્વથી પણ અપેક્ષે છે. આત્મા, શરીરને. આનો શો અર્થ છે ? શરીરના દેશને-પગ વગેરે સ્પર્શીને, અવયવના અંતરથી પ્રદેશને સંકોચીને નીકળે છે. તે સંસારી અને સર્વથી શરીરને સ્પર્શીને નીકળે તે સિદ્ધ.

આગળ કહેવાશે - પગમાંથી નીકળનારા જીવો નરકમાં ઉપજે છે ઇત્યાદિ ચાવત્ સર્વાંગથી નીકળનારા જીવો સિદ્ધમાં ઉપજે છે. આત્મા વડે શરીરનું સ્પર્શન કરતાં સ્ફૂરણ થાય છે, તેથી કહે છે એવં ઇત્યાદિ. - X - તેમાં દેશ વડે પણ કેટલાંક આત્મા ઇલિકાગતિ કાળમાં હોય છે. સર્વ આત્મપ્રદેશો વડે પણ દડાની જેમ ગતિકાળમાં શરીર ફરકાવીને નીકળે છે. અથવા શરીરના દેશથી - પગ વગેરે ફોડીને નીકળે છે. અથવા સંપૂર્ણ શરીર ફોડીને સર્વાંગથી નીકળે છે.

સ્ફૂરણથી આત્મપણું પ્રગટ થાય છે. તેથી કહે છે - ‘એવં’ ઇત્યાદિ. આત્માના દેશ વડે શરીરને સચેતનપણે સ્ફૂરણલિંગથી પ્રગટ કરીને ઇલિકાગતિમાં છે અને

સર્વાત્મ વડે પ્રગટ કરીને દડા ગતિમાં છે. અથવા શરીરના દેશથી આત્મકપણાએ પ્રગટ કરીને પગ વગેરેથી અને સર્વાંગથી નિર્ચાણકાળે તેમ સમજવું અથવા ફોડીને એટલે નાશ કરીને, તેમાં દેશથી આંખ વગેરેનો નાશ અને સર્વથી સમસ્ત નાશ વડે દેવદીપાદિ જીવની માફક જાણવું. શરીરને આત્મકપણાએ સ્ફૂટ કરતો કોઈ જીવ તે શરીરનું સંકોચન કરે છે - X - શરીરને સંકોચીને દેશ વડે ઇલિકાગતિમાં શરીરમાં રહેલ પ્રદેશો વડે અને સર્વાત્મ વડે દડા જેવી ગતિથી સર્વાત્મપ્રદેશોનું શરીરમાં રહેલ હોવાથી નીકળે છે.

અથવા ઉપચારથી જીવ પ્રત્યે દંડના યોગથી દંડ પુરુષની જેમ જાણવું. તેમાં દેશથી સંકોચ, મરનાર સંસારી જીવોને પગ વગેરેથી જીવના પ્રદેશના સંકોચથી છે અને સર્વથી તો મોક્ષમાં જનારને હોય છે અથવા દેશથી-હાથ વગેરેના સંકોચ વડે અને સર્વથી સર્વ શરીરના સંકોચન વડે કીડી વગેરે માફક જાણવું. આત્માનું સંવર્તન કરતો શરીરનું નિવર્તન કરે છે તેથી નિવૃત્તિત્તાણં કહ્યું. તેમજ નિવર્ત્ય-એટલે જીવના પ્રદેશોથી શરીરને અલગ કરીને. તેમાં દેશથી ઇલિકાગતિએ અને સર્વથી દડાગતિએ અથવા દેશથી - X - પગ વડે નીકળે અને સર્વથી - સર્વાંગમાંથી નીકળનાર છે.

અથવા પાંચ પ્રકારના શરીરના સમુદાયની અપેક્ષાએ દેશથી ઔદારિકાદિ શરીર છોડીને અને તૈજસ-કાર્મણ સાથે તથા સર્વથી પાંચે શરીરના સમુદાયને છોડીને નીકળે છે અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે - તે પરંપરાએ ધર્મશ્રવણ લાભાદિમાં થાય છે, તે જેમ થાય છે, તેમ દર્શાવતા કહે છે—

● સૂત્ર-૧૦૨ :-

ને સ્થાન વડે આત્મા કેવલિપ્રજ્ઞાત ધર્મને શ્રવણપણે પ્રાપ્ત કરે છે - ક્ષયથી કે ઉપશમથી એ રીતે યાવત્ મન:પર્યવજ્ઞાન પામે - ક્ષય કે ઉપશમથી.

● વિવેચન-૧૦૨ :-

સૂત્ર સુગમ છે, વિશેષ એ કે - “ક્ષયથી.” - જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનમોહનીય કર્મના ઉદયમાં પ્રાપ્ત થયેલનો ક્ષય-નિર્જરા વડે અને અનુદિત કર્મના ઉપશમ વડે વિપાકનો અનુભવ ન કરવાથી અર્થાત્ ક્ષયોપશમથી એમ કહ્યું. યાવત્ શબ્દથી - કેવલ જોધિને પામે, મુંડિત ચર્ધને ગૃહવાસથી નીકળી સાધુત્વ પામે, કેવલ બ્રહ્મચર્યવાસમાં વસે, કેવલ સંયમમાં યત્ન કરે, કેવલ સંવરથી સંવૃત્ત થાય, કેવલ મતિજ્ઞાન - યાવત્ - મન:પર્યવજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે.

કેવલજ્ઞાન તો કર્મના ક્ષયથી જ થાય છે. માટે કહ્યું નથી.

અહીં જો કે જોધિ આદિ સમ્યક્ત્વ-ચારિત્રરૂપ હોવાથી માત્ર ક્ષય અને ઉપશમથી જ થાય છે, તો પણ તે ક્ષયોપશમથી પણ થાય છે. શ્રવણ, આભિનિબોધિકાદિ તો ક્ષયોપશમથી જ થાય છે. આ હેતુથી સર્વસાધારણ ક્ષયોપશમ બે પદ વડે કહેલ છે. જોધિ, આભિનિબોધિક, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટથી દૃઢ સાગરોપમ હોય છે. સાગરોપમ તો પલ્યોપમના આશ્રયે હોય છે. તેથી તે બેની પ્રરૂપણા કરે છે—

● સૂત્ર-૧૦૩ થી ૧૦૬ :-

[૧૦૩] બે પ્રકારે ઉપમાવાળો કાળ કહ્યો છે - પલ્યોપમ, સાગરોપમ. તે પલ્યોપમ શું છે ? પલ્યોપમ - [૧૦૪] જે યોજન લાંબો-પહોળો-ઉંડો [કુવો] પલ્ય હોય. તેને એકથી સાત દિવસના ઉગેલા કરોડો વાલાગ્રો વડે ઠાંસી ઠાંસીને ભરવો. - [૧૦૫] તે વાલાગ્રમાંથી સો સો વર્ષે એક એક વાલાગ્રને કાઢવાથી જેટલે કાળે તે પલ્ય ખાલી થાય તેટલા કાળને એક પલ્યોપમ કાળ જાણવો. - [૧૦૬] એ એક પલ્યોપમને દશ કોડાકોડી ગુણા કરવાથી એક સાગરોપમના કાળનું પ્રમાણ થાય છે.

● વિવેચન-૧૦૩ થી ૧૦૬ :-

[૧૦૩] ઉપમા વડે થયેલ તે ઔપમિક. અહ્લા એટલે કાળ - તે વિષયની ઉપમા યુક્ત તે અદ્વૈતોપમિક. ઉપમાન સિવાય જે કાળના પ્રમાણને અતિશય જ્ઞાનરહિત જીવો વડે ગ્રહણ ન કરી શકાય તે અદ્વૈતોપમિક જાણવું. તે બે ભેદે - પલ્યોપમ, સાગરોપમ. તેમાં પલ્યની ઉપમા જેને વિશે છે તે પલ્યોપમ તથા સાગરની ઉપમા જેને વિશે છે તે સાગરોપમ. સાગરવત્ મોટા પરિમાણવાળું એ અર્થ છે.

પલ્યોપમ અને સાગરોપમરૂપ ઔપમિક સામાન્યથી ઉદ્ધાર, અહ્લા અને ક્ષેત્રભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. તે એક-એકના સંવ્યવહાર અને સૂક્ષ્મ ભેદથી બે પ્રકાર છે. તેમાં સંવ્યવહાર પલ્યોપમ આ પ્રમાણે છે—

[૧૦૪] એક યોજન લાંબો, પહોળો અને ઊંચાઈવાળા પલ્ય [કુવા] ને મુંડન પછી એકથી સાત અહોરાત્ર પર્યંતના ઉગેલા વાલાગ્રોથી ભરવો.

[૧૦૫] પ્રતિસમયે વાલાગ્રને કાઢતા જેટલા કાળ વડે તે પલ્ય ખાલી થાય તે કાળને સંવ્યવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહેવાય છે.

[૧૦૬] તેવા દશ કોડાકોડી વ્યવહાર પલ્યોપમનો એક વ્યવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમ કહેવાય છે - તે વાલાગ્રના જ દિષ્ટિગોચર અતિ સૂક્ષ્મદ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગ માત્ર સૂક્ષ્મ પનકની અવગાહનાથી અસંખ્યાત ગુણરૂપ અવગાહનાવાળા ખંડો કરીને ભરેલ પલ્ય સમયે સમયે એક એક વાલાગ્રના અપહાર-કાઢવા વડે જેટલા કાળે ખાલી થાય તેટલા કાળે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ થાય છે. તેવા દશ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ વડે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ વડે દ્વીપ અને સમુદ્રોની પરિસંખ્યા-ગણતરી કરાય છે.

કહ્યું છે કે - અદી ઉદ્ધાર સાગરોપમના જેટલા સમયો છે, તેટલા દ્વીપ, સમુદ્રો છે. તે અનુક્રમે એક-એકથી બમણા બમણા વિસ્તારવાળા છે. વળી તે સર્વદ્વીપ તથા સમુદ્રો મળીને તેનું પ્રમાણ એક રાજ થાય છે.

અહ્લા પલ્યોપમ અને સાગરોપમમાં પણ સૂક્ષ્મ અને બાદર એવા બે ભેદ છે. વિશેષ એ કે - સો સો વર્ષે પૂર્વોક્ત વાલાગ્રને કાઢવાથી બાદર અહ્લા અને તે વાલાગ્રના અસંખ્યાત ખંડને સો સો વર્ષે કાઢવાથી સૂક્ષ્મ અહ્લાપલ્યોપમ અને સાગરોપમ

પૂર્વોક્ત રીતે થાય છે. આ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્લોપમ અને સાગરોપમ વડે નારકાદિ આયુ મપાય છે. ક્ષેત્રથી પણ પલ્લોપમ, સાગરોપમના સૂક્ષ્મ અને બાદર ભેદ છે.

વિશેષ એ કે - વાલાગ્રો ભરીને તેને સ્પર્શીને રહેલા આકાશ પ્રદેશોને પ્રતિ સમયે અપહાર કરતાં જેટલે કાળે પલ્લ પાલી થાય તે કાળ વ્યવહારિક ક્ષેત્ર પલ્લોપમ છે અને તે વાલાગ્રના અસંખ્યાત ખંડ વડે ભરેલના સ્પૃષ્ટ કે અસ્પૃષ્ટ આકાશ પ્રદેશોને અપહાર કરતાં જેટલો કાળ થાય તે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્લોપમ. તે રીતે સાગરોપમ.

આ ક્ષેત્ર પલ્લોપમાદિની પ્રરૂપણા માત્ર વિષયમાં જ છે. તેનો દૈષ્ટિવાદમાં સ્પૃષ્ટ-અસ્પૃષ્ટ પ્રદેશના વિભાગ વડે દ્રવ્યમાનમાં પ્રયોજન છે. એમ સંભળાય છે. બાદરના ત્રણ ભેદ પણ માત્ર પ્રરૂપણા વિષય છે. તે કારણથી અહીં ઉદ્ધાર અને ક્ષેત્ર ઔપમિકનું નિરુપયોગીપણું હોવાથી અને અદ્ધોપમિકના જ ઉપયોગીપણાથી અદ્ધા એવું વિશેષણ સૂત્રમાં કહેલું છે. તેથી અદ્ધાપલ્લોપમના સ્વરૂપને કહે છે - X -

હવે તે પલ્લોપમ શું છે ? જે અદ્ધાની ઉપમા વડે કહેલ છે. - X - X - જે નિશ્ચયથી એક યોજન વિસ્તીર્ણ છે, ઉપલક્ષણથી સર્વથી યોજન પ્રમાણ પલ્લ્યાન્યનું સ્થાન વિશેષ છે. એક દિવસનું તે એકાદિક. વધેલા એટલે કે મસ્તકનું મુંડન કર્યા પછી એક દિવસે જેટલા હોય તેટલા. ઉત્કૃષ્ટથી સાત દિવસના વધેલા વાલાગ્રોની કોટિ-વિભાગો. સૂક્ષ્મ પલ્લોપમ અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ખંડોવાળા અને બાદર પલ્લોપમ અપેક્ષાએ કોટિ-સંખ્યા વિશેષ, તે વાલાગ્રોનું શું થાય ?

ભરેલો. કેવી રીતે ? નિબિડપણે એકત્ર કરેલો. વાસસ - ઉક્ત પલ્લ્યામાંથી સો-સો વર્ષે એક-એક વાલાગ્રના અસંખ્યાત ખંડને બહાર કાઢવાથી જેટલા કાળે તે પલ્લ પાલી થાય તેટલા પ્રમાણવાળો કાળ જાણવો. કેમ ? ઉપમેય. કોને ? એક પલ્લને. પલ્લ પાલી થતાં જે કાળ થાય તે એક સૂક્ષ્મવ્યવહારિક પલ્લોપમ છે. ઈર્ણિ. ઉક્ત સ્વરૂપવાળા સૂક્ષ્મ અને બાદર દશ કોડાકોડી પલ્લોપમે જે કાળ થાય તે એક સૂક્ષ્મ કે બાદરરૂપ સાગરોપમનું પરિમાણ થાય. આ પલ્લોપમ-સાગરોપમ વડે કોદ્યાદિના ફલભૂત કર્મની સ્થિતિ કહેવાય છે. તેથી કોદ્યાદિ સ્વરૂપ કહે છે—

● સૂત્ર-૧૦૭ થી ૧૦૯ :-

[૧૦૭] કોષ બે પ્રકારે છે - આત્મપ્રતિષ્ઠિત અને પરપ્રતિષ્ઠિત. એ રીતે નૈરવિકથી લઈને વૈમાનિક પર્યત જાણવું. એ રીતે મિથ્યાદર્શનશાસ્ત્ર પર્યત જાણવું.

[૧૦૮] સંસાર સમાપન્નક જીવો બે ભેદે છે - ત્રસ અને સ્થાવર. - સર્વે જીવો બે ભેદે કહ્યા છે - સિદ્ધ, અસિદ્ધ. - સર્વે જીવો બે ભેદે કહ્યા છે - સઘન્દ્રિય, અનિન્દ્રિય. - આ પ્રમાણે હવેની ગાથા [ક્રમ-૧૦૯] મુજબ અશરીરી, અશરીરી પર્યત જાણવું.

[૧૦૯] - સિદ્ધ, સઘન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, લેશ્યા, જ્ઞાન, ઉપયોગ, આહારક, ભાષક, ચરમ, અશરીરી [આ તેર પ્રકારે બળે ભેદો

જાણવા.]

● વિવેચન-૧૦૭ થી ૧૦૯ :-

[૧૦૭] પોતાના અપરાધથી આ લોકસંબંધી અપાય દર્શનથી આત્માને વિશે પ્રતિષ્ઠિત-પોતાથી થયેલો કે બીજાને આક્રોશ કરવા વડે થયેલો તે આત્મપ્રતિષ્ઠિત અને બીજાએ કરેલ આક્રોશાદિથી પ્રતિષ્ઠિત-ઉદીરિત કે બીજાને વિશે થયેલો તે પરપ્રતિષ્ઠિત. - આ રીતે જેમ સામાન્યથી બે પ્રકારે કોષ કહ્યો તેમ નારકાદિ ચોવીશે દંડકોમાં બે ભેદ જાણવા. વિશેષ એ કે - પૃથ્વી આદિ અસંજીઓને જણાવેલ લક્ષણરૂપ આત્મપ્રતિષ્ઠિતત્વ આદિ, પૂર્વ ભવના સંસ્કારથી થયેલ કોષ જાણવો.

આ પ્રમાણે માન આદિ મિથ્યાત્વશાસ્ત્ર પર્યત પાપસ્થાનકો આત્મ અને પર પ્રતિષ્ઠિત વિશેષણવાળા સામાન્યપદ પૂર્વક ચોવીશ દંડક કહેવા. તેથી જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે - “મિથ્યાદર્શનશાસ્ત્રપર્યત.” એ માન આદિનું સ્વવિકલ્પથી ઉત્પન્ન અને બીજા વડે ઉત્પન્ન થવાથી અથવા સ્વઆત્મવર્તી અને પરઆત્મવર્તીથી સ્વ-પર પ્રતિષ્ઠિતપણું જાણી લેવું. આ રીતે પાપસ્થાન આશ્રિત તેર દંડકો છે.

ઉક્ત વિશેષણવાળા પાપ સ્થાનો સંસારીને જ હોય, તેથી તેના ભેદ કહે છે—

[૧૦૮] સુગમ છે. [શંકા] શું સંસારી જ જીવો છે કે બીજા પણ જીવો છે ?

સમાધાન-સિદ્ધના જીવો છે. માટે પ્રાયઃ ઉભયને બતાવવા તેર સૂત્રો કહ્યા છે- ડુવિહા સવ્વે. આદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ઇન્દ્રિયસહિત સંસારી જીવો છે અને ઇન્દ્રિયરહિત-અપર્યાપ્તક, કેવલી તથા સિદ્ધો છે - આ રીતે સિદ્ધાદિ સૂત્રોક્ત ક્રમ વડે “સર્વે જીવો બે ભેદે” વગેરે લક્ષણાનુસારી હવે કહેવાનાર સૂત્રસંગ્રહગાથા જાણવી. તેના અનુસાર જ તેર સૂત્રો પણ કહેવા. તેથી જ સરીરી પર્યત કહ્યું છે.

[૧૦૯] ૧-સિદ્ધ અને સંસારી. ૨-સઘન્દ્રિય-અનીન્દ્રિય બંને કહ્યા. એ રીતે ૩-કાયા-પૃથ્વી આદિ કાય, તેને આશ્રીને સર્વે જીવો વિપર્યય સહિત કહેવા. એમ બધાં પદો કહેવા. વાયના આ પ્રમાણે - સકાય અને અકાય. સકાય-પૃથ્વી આદિ છ ભેદે કાયવિશિષ્ટ સંસારી જીવો અને અકાય-તેથી જુદા તે સિદ્ધ.

૪-સયોગા-યોગસહિત તે સંસારી, અયોગા-તે અયોગી અને સિદ્ધના જીવો.

૫-સવેદા-વેદસહિત તે સંસારી, અવેદા તે અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય વિશેષ વગેરે છ ગુણઠાણાવાળા અને સિદ્ધો. ૬-સકષાય-કષાયવાળા તે સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણઠાણા પર્યતના જીવો, અકષાય-ઉપશાંતમોહાદિ ચાર અને સિદ્ધો.

૭-સલેશ્ય-સયોગી ગુણઠાણા પર્યતસંસારી, અલેશ્યા-લેશ્યારહિત અયોગી અને સિદ્ધો. ૮-જ્ઞાની-સમ્યગ્દૈષ્ટિજીવો, અજ્ઞાની તે મિથ્યાદૈષ્ટિ જીવો. કહ્યું છે - અવિશેષિત મતિ જ છે, તે મતિ સમ્યગ્દૈષ્ટિને મતિજ્ઞાન અને મિથ્યાદૈષ્ટિને મતિ અજ્ઞાન કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે અવિશેષિત શ્રુત જ છે, તે સમ્યગ્દૈષ્ટિને શ્રુતજ્ઞાન અને મિથ્યાદૈષ્ટિને શ્રુતઅજ્ઞાન કહેવાય. આ કારણથી અજ્ઞાનતા તો મિથ્યાદૈષ્ટિના

બોધને સત્ તથા અસત્ના વિશેષણના અભાવથી હોય છે - X - X - X - કથંચિત્ શબ્દના સ્વીકારના અભાવે મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન, અજ્ઞાન જ છે.

કહ્યું છે કે - જેમ દુર્વચન તે અવચન તથા અસતી સ્ત્રીનું કુત્સિતશીલ તે અશીલ છે. તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન છે. તથા મિથ્યાદૃષ્ટિનો અભિપ્રાય જ્ઞાન નથી, કેમકે મિથ્યાત્વ આદિની જેમ તે સંસારનો હેતુ છે. - X -

૯-સાગારોપયોગ-આકાર સહિત, વિશેષાંશ ગ્રહણ શક્તિરૂપ લક્ષણ વડે જે ઉપયોગ વર્તે તે જ્ઞાનોપયોગ છે, તેના વડે યુક્ત તે સાકારોપયુક્તા. અનાકાર તે તેનાથી વિલક્ષણ દર્શન-ઉપયોગ છે. કહ્યું છે - જે પદાર્થોનું સામાન્યપણે ગ્રહણ કરવું પણ આકાર વડે નહીં અર્થાત્ અવિશેષ અર્થોનું ગ્રહણ તે દર્શન એમ સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે. દર્શન વડે જે ઉપયુક્ત તે અનાકારોપયુક્ત છે.

૧૦-આહારક-ઓજસ, લોમ અને ક્વલ આદિના ભેદ વિશેષ આહારને ગ્રહણ કરનારા. કહ્યું છે કે - બધા અપર્યાપ્તક જીવો ઓજાહારવાળા જાણવા, બધાં પર્યાપ્તા જીવો લોમાહારવાળા જાણવા અને ક્વલાહાર તે પ્રકોપ, તેની ભજના જાણવી. તેમાં એકેન્દ્રિય જીવો, દેવો અને નારકોને ક્વલાહાર નથી, શેષ સંસારી જીવોને ક્વલાહાર હોય છે. અનાહારક તો - વિગ્રહગતિને પામેલા, કેવલી સમુદ્ઘાત કરતા, અયોગી અને સિદ્ધના જીવોને જાણવા. બાકીના બધા જીવો આહારક હોય છે.

૧૧-સભાષક-ભાષા પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્તા અને અભાષક-ભાષા પર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્તા, અયોગી અને સિદ્ધો. -૧૨-ચરમ તે જેઓને છેલ્લો ભવ થશે તે જીવો અને અચરમ-તે ભવ્યપણું હોવા છતાં જેને છેલ્લો ભવ નથી તે જીવો.

૧૩-સશરીરી-પાંચ શરીરમાંથી યથા સંભવ શરીરવાળા તે સંસારી જીવો અને અશરીરી તે શરીરના અભાવવાળા જીવો અર્થાત્ સિદ્ધો.

આ સંસારી અને સિદ્ધના જીવો મરણ અને અમરણ ધર્મવાળા છે, તેઓ પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત મરણ એવા બે ભેદે હોવાથી પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત મરણને કહે છે—

● સૂત્ર-૧૧૦ :-

૧-શ્રમણ ભગવંત મહાવીરે શ્રમણ નિર્ગન્થોને માટે બે મરણ સદા વર્ણવ્યા નથી, સદા કીર્તિત કર્યા નથી, સદા વ્યક્તરૂપે કહ્યા નથી, સદા પ્રશંસ્યા નથી અને તેના આચરણની અનુમતિ આપી નથી તે - વલાદમરણ, વશાર્તમરણ.

૨-એ જ રીતે નિદાન મરણ, તદ્ભવમરણ. ૩-પર્વતથી પડીને મરણ, વૃક્ષથી પડીને મરણ. ૪-જળપ્રવેશ, અગ્નિપ્રવેશ. ૫-વિષભક્ષણ, શસ્ત્રપ્રહાર. ૬-બે મરણ યાવત્ નિત્ય અનુજ્ઞાત નથી અને કારણે નિષિદ્ધ નથી - વૈહાયસ અને ગૃહ્ણપૃષ્ઠ. ૭-શ્રમણ ભગવંત મહાવીરે શ્રમણ નિર્ગન્થોને નિત્ય વર્ણવ્યા છે - યાવત્ - અનુમતિ આપી છે તે - પાદપોપગમન અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન.

૮-પાદપોપગમન બે ભેદે - નિહારિમ અને અનિહારિમ. ૯-ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન બે ભેદે - નિહારિમ અને અનિહારિમ. તે નિયમથી સપ્રતિકર્મ છે.

● વિવેચન-૧૧૦ :-

સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - બે મરણ, શ્રમણ ભગવંત મહાવીરે કહ્યા નથી, જે તપ કરે તે શ્રમણ, તે શાક્યાદિ પણ હોય. કહ્યું છે કે - નિર્ગન્થ, શાક્ય, તાપસ, ગૌરિક, આજીવિક એ પાંચ પ્રકારે શ્રમણો છે. તેથી તેનો નિષેધ કરવા કહે છે - બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહથી મુક્ત તે નિર્ગન્થો - સાધુને બે મરણ સ્વીકાર્ય ફળપ્રવૃત્તિ વડે સદા કહ્યા નથી, ઉપાદેય બુદ્ધિ વડે નામથી ઉચ્ચાર્યા નથી, સ્પષ્ટ વાણી વડે બે મરણ કહ્યા નથી, પાઠાંતરથી તે મરણ કરનારને વખાણ્યા નથી, તેમ કરો એવું પણ તેમના માટે કહ્યું નથી તે (૧) વલાયમરણ - સંયમથી નિવૃત્ત થયેલાનું પરીષદ વગેરેથી બાધિત હોવાથી જે મરણ તે વલ્નમરણ અને (૨) વશાર્તમરણ - તેલયુક્ત દીવાની શિખાને જોઈ વ્યાકુળ બનેલ પતંગીયા આદિ માફક ઇન્દ્રિયોને વશવર્તીનું જે મરણ, તે વશાર્તમરણ. કહ્યું છે કે—

સંયમયોગથી વિષાદ પામેલાનું મરણ તે વલ્નમરણ અને ઇન્દ્રિયોને વશ થયેલાનું જે મરણ તે વશાર્ત મરણ. એ બે મરણ શ્રમણોને [નિષેધ્યા છે.]

શ્રમણોને આ આ અભિલાપ વડે આગળના સૂત્રો જણાવે છે - નિદાન એટલે ઋદ્ધિ, ભોગાદિ પ્રાર્થના, તે પૂર્વકનું મરણ તે નિદાનમરણ અને જે ભવમાં જીવ વર્તે છે તે ભવને યોગ્ય જ આયુ બાંધીને મરનારનું મરણ તે તદ્ભવ મરણ. તે સંખ્યાત આયુવાળા મનુષ્યને અને તિર્યચને હોય છે. તેઓને જ તદ્ભવાયુબંધ થાય.

કહ્યું છે - અકર્મભૂમિક મનુષ્યો, તિર્યચો, દેવગણ અને નૈરચિકો સિવાય બાકીના કેટલાંક જીવોને તદ્ભવમરણ હોય છે. છુરિકા આદિ શસ્ત્ર વડે પોતાના શરીરને વિદારવું તે શાસ્ત્રાવપાટન મરણ છે. તે શીલભંગની રક્ષા આદિ કારણે થાય, પાઠાંતરથી કારણ વડે બે મરણ ભગવંતે નિષેધેલ નથી. તે આ છે—

વૈહાયસમરણ-વૃક્ષની શાખાએ ઊંચે બંધાવાથી, આકાશમાં થયેલ મરણ અને ગૃહ્ણસ્પૃષ્ટ મરણ-ગીઘો વડે સ્પર્શવું અથવા ગીઘોને ખાવા યોગ્ય જે પીઠ અને ઉપલક્ષણથી હાથી, ઉંટ વગેરેના પેટ આદિ અવયવોમાં પેસવાથી મરણવાની ઇચ્છાવાળા મહાસત્ત્વવાન્ જીવનું જે મરણ તે ગૃહ્ણસ્પૃષ્ટ મરણ છે. - X -

અપ્રશસ્ત મરણ પછી તે પ્રશસ્તમરણ ભવ્યજીવોને થાય છે, તે કહે છે - બે મરણ. - પાદપ એટલે વૃક્ષ. તે છેદાઈને જેમ પડે તેમ. ઉપગમન-અત્યંત ચેષ્ટા રહિતપણે જેમાં રહેવું તે પાદપોપગમન અને ભક્ત-ભોજન, તેમાં ચેષ્ટારહિતપણે પાદપોપગમનની જેમ નથી, પ્રત્યાખ્યાન-વર્જન જેમાં છે તે ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન.

નીહારિમ-જે વસતિના એક વિભાગમાં કરાય, તે સ્થાનથી શરીરનું નિર્હરણ બહાર કાઢવાથી, તે નિહારિમમરણ. વળી જે પર્વતીય ગુફાદિમાં કરાય તે અનિહારિમ અર્થાત્ તેને ત્યાંથી બહાર કાઢી સંસ્કારિત કરાવું નથી. અહીં - X - નિયમથી અપ્રતિકર્મ-શરીરની પ્રતિક્રિયારહિત પાદપોપગમ કહેવાય છે.

કહ્યું છે - સિંહાદિ વડે પરાભૂત, સ્થિરચિત્ત કરીને, વળી આયુષ્યના અંતને

જાણીને ગીતાર્થ સાધુ પાદપોપગમન અનશન કરે છે. તેમને આ વ્યાઘાતવાળું કહેવાય, વ્યાઘાતરહિત તો સૂત્રાર્થ નિષ્ક્રિત, ઉત્સર્ગથી બાર વર્ષ પર્યન્ત કૃતપરિકર્મા થઈને અનશન કરે તે. તેનો વિધિ આ પ્રમાણે છે—

[આગમોક્ત વિધિથી શરીરાદિ શોષણરૂપ સંલેખના ત્રણ પ્રકારે - ૧-૪ઘન્ય છ માસની, ૨-મધ્યમ એક વર્ષની, ૩-ઉત્કૃષ્ટ બાર વર્ષની, તેમાં ઉત્કૃષ્ટ કહે છે.] ચાર વર્ષ પર્યન્ત છટ્ટ, અટ્ટમાદિ વિચિત્ર તપ, પછી ચાર વર્ષ વિગર્હરહિત પારણા, પછી બે વર્ષ એકાંતર આયંબિલ, - પછી છ માસ અતિગાઠ તપ ન કરે પણ પારણે પરિમિત આયંબિલ કરે, પછી છ માસ વિકૃષ્ટ તપોકર્મ કરે. બારમે વર્ષે - એક વર્ષ પર્યન્ત કોટિ સહિત આયંબિલ કરીને આનુપૂર્વી વડે, સંઘયણાદિને અનુરૂપ એટલો કાળ પર્યન્ત નિયમથી વીતાવે. શરીરની સંલેખના ન કર્યે છતે ઉતાવળથી ધાતુઓ ક્ષય પામતા ચરમ કાળમાં જીવને આર્તધ્યાન થાય છે. કહ્યું છે—

જિનેશ્વરે કહેલ ધ્યાન યોગ વડે ભાવકષાયોની પણ જે સંલેખના કરે છે તે સદ્ભૂત અર્થની ભાવનાઓ વડે બોધિના મૂલોની વૃદ્ધિ કરે છે. ભાવિતાત્મા, વિશેષથી સૂત્ર વડે ભાવના ભાવે, મરણ સમયે સંસાર સમુદ્રના સ્વભાવથી નિર્ગણપણું વિચારે. જન્મ-જરા-મરણરૂપ જલવાળો, અનાદિ, દુઃખરૂપ મત્સ્યાદિ જીવો વડે વ્યાત, કષ્ટરૂપ, રૌદ્ર એવો આ સંસારસમુદ્ર જીવોને દુઃખનું કારણ છે. હું ઘન્ય છું કે જેથી મેં અત્યંત અપાર ભવરૂપ સમુદ્રને વિશે લાખો ભવ વડે પામવું દુર્લભ એવું સદ્ધર્મરૂપ વહાણ મેળવ્યું. એકવારના પ્રયત્નથી પાલન કરાયેલ એવા ધર્મરૂપ વહાણના પ્રભાવથી જન્માંતરમાં પણ જીવો દુઃખ-દુર્ગતિને પામતા નથી.

આ ભવસમુદ્રમાં આ ધર્મરૂપી વહાણ મુક્તિનું સાધક હોવાથી અપૂર્વ ચિંતામણિ રત્ન છે, અપૂર્વ એવું કલ્પવૃક્ષ છે, પરમમંત્ર છે, પરમ અમૃત છે.

મહાન્ પ્રભાવવાળા સદ્ગુરુ આદિની વૈયાવચ્ચને હું ઇચ્છુ છું, જેઓના પ્રભાવ વડે ધર્મચાન મેં પ્રાપ્ત કર્યું અને વિઘ્નરહિત પાણ્યું. જેણે ઉપકાર નથી કર્યો એવા બીજાના હિત કરવામાં તત્પર જે સદ્ગુરુઓ, જીવોને ધર્મચાન આપે છે, તે સદ્ગુરુને નમસ્કાર, પુનઃ નમસ્કાર. એવી રીતે આત્માની સંલેખના કરીને, પાટપાટલાદિ પાછા સોંપીને ગુરુ આદિને ભાવશુદ્ધિ વડે સારી રીતે ખમાવીને, ગુરુ આદિથી અન્ય સર્વને વિશે પ્રતિબદ્ધ અન્યોન્ય પ્રશંસા કરીને ધર્મને વિશે વિશેષ ઉદમ કરવો જોઈએ. સંસારસમુદ્રમાં જે સંયોગો છે તે વિયોગવાળા છે.

વળી યથાવિધિ ભગવંતોને વંદન કરીને, શેષ ગુરુ આદિને વંદન કરીને, પછી ગુરુની પાસે સર્વ આહારનું પચ્ચક્ષાણ કરીને, વળી સમભાવથી સ્થિર રહેલ આત્મા, સિદ્ધાંતમાં કહેલ માર્ગ વડે પર્વતીય ગુફામાં જઈને પાદપોપગમન અનશન કરે છે. સર્વત્ર પ્રતિબંધ રહિત, દંડની જેમ લાંબા આદિ સંસ્થાનમાં રહીને જીવનપર્યન્ત નિશ્ચેષ્ટ થઈને વૃક્ષ સમાન રહે છે.

પ્રથમ સંઘયણને વિશે પ્રાયઃ મહાનુભાવો શુભ ભાવથી ઉત્કૃષ્ટ નિશ્ચલપદના

સાધનભૂત પાદપોપગમન અનશન કરે છે. [હવે ભક્તપ્રત્યાખ્યાન કહે છે.]

ભક્તપરિણા અનશન ત્રણ કે ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે, તે જેવી રીતે સમાધિ થાય તેવા નિયમથી સપ્રતિકર્મ કહેલું છે. બે સ્થાનના વર્ણનને કારણે અહીં ઇંગિત મરણ નથી કહ્યું, તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે - ઇંગિત જાણેલ દેશમાં સ્વયં ચતુર્વિધાહારનો ત્યાગ કરે. ઉદ્વર્તનાદિ પણ બીજા પાસે ન કરાવે તે ઇંગિનીમરણ. - ભગવંતે મરણાદિનું આ સ્વરૂપ લોકમાં પ્રરૂપેલ છે, તેથી લોકના સ્વરૂપની પ્રરૂપણા કરાવવા પ્રશ્નપૂર્વક કહે છે—

● સૂત્ર-૧૧૧,૧૧૨ :-

આ લોક શું છે ?, - જીવ અને અજીવ છે, લોકમાં અનંતા શું છે ? - જીવો અને અજીવો, લોકમાં શાશ્વતા શું છે ? - જીવો અને અજીવો.

બોધિ બે ભેદે કહેલ છે - જ્ઞાનબોધિ, દર્શનબોધિ. બે ભેદે બુદ્ધો કહ્યા છે - જ્ઞાનબુદ્ધ, દર્શનબુદ્ધ. એ રીતે મોહ અને મૂઢતા બળે ભેદો છે.

● વિવેચન-૧૧૧,૧૧૨ :-

[૧૧૧] સૂત્રમાં કે પ્રશ્નાર્થક છે. અયં પદ દેશથી પ્રત્યક્ષ અને સમીપ અર્થવાચી છે, જેમાં ભગવંતે મરણ આદિ પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત વસ્તુ સમૂહના તત્ત્વને કહ્યું છે. જે જોવાય તે લોક એ પ્રશ્ન છે, તેનો ઉત્તર કહ્યો પંચાસ્તિકાયમયત્વથી લોક જીવ-અજીવરૂપ છે. કહ્યું પણ છે કે - પંચાસ્તિકાયમય લોક, જિનેશ્વરે અનાદિ અનંત કહેલ છે. લોકસ્વરૂપભૂત જીવ-અજીવોનું સ્વરૂપ પ્રશ્નપૂર્વક બે સૂત્ર વડે કહે છે - લોકને વિશે અનંતા શું છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે - જીવો અને અજીવો છે. જીવ અને અજીવ એ બે જ દ્રવ્યાર્થતાથી શાશ્વતા છે અનંતા અને શાશ્વતા જે આ જીવો છે તે બોધિ-મોહ લક્ષણરૂપ સ્વભાવથી બુદ્ધો અને મૂઢો થાય છે, તે દેખાડવા માટે બે સ્થાનોના અનુપાત થવાથી ચાર સૂત્રો કહે છે - દુવિહેત્યાદિ.

[૧૧૨] બોધવું તે બોધિ-જિનધર્મનો લાભ. જ્ઞાનબોધિ-જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ વડે થયેલ જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, દર્શનબોધિ-દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમાદિથી પ્રાપ્ત-શ્રદ્ધાનો લાભ. આ બંનેથી યુક્ત બુદ્ધો બે ભેદે છે. એ બુદ્ધો ધર્મથી જ ભિન્ન છે, ધર્મીપણે નહીં. કેમકે જ્ઞાન-દર્શનનું અન્યોન્ય રહિત અસ્તિત્વ નથી. જેમ બોધિ અને બુદ્ધ બે ભેદે કહ્યા તેમ મોહ અને મૂઢો જાણવા. તેથી મોહના બે ભેદ-જ્ઞાનમોહ, દર્શનમોહ. જે જ્ઞાનને આચ્છાદન કરે છે. તે જ્ઞાનમોહ-જ્ઞાનાવરણનો ઉદય. એ રીતે સમ્યગ્દર્શન મોહનો ઉદય તે દર્શનમોહ. મૂઢ પણ બે ભેદે (૧) જ્ઞાનમૂઢ-ઉદિત જ્ઞાનાવરણ અને (૨) દર્શનમૂઢ-મિથ્યાદિષ્ટિ. બે પ્રકારનો પણ આ મોહ જ્ઞાનાવરણથી કર્મનો બંધક છે, તે સંબંધ વડે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનું આઠ સૂત્રો વડે દ્વૈવિધ્ય—

● સૂત્ર-૧૧૩ :-

૧-જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બે ભેદે - દેશ જ્ઞાનાવરણીય, સર્વ જ્ઞાનાવરણીય.
૨-દર્શનાવરણીય કર્મ પણ એ રીતે બે ભેદે છે. ૩-વેદનીય કર્મ બે ભેદે - સાતા

વેદનીય, અસાતા વેદનીય. ઝ-મોહનીય કર્મ બે ભેદે - દર્શન મોહનીય, ચારિત્ર મોહનીય. પ-આયુષ્કર્મ બે ભેદે - અદ્ધાયુ અને ભવાયુ. ફ-નામકર્મ બે ભેદે - શુભનામ, અશુભનામ. ડ-ગોત્રકર્મ બે ભેદે - ઉચ્ચગોત્ર, નીચગોત્ર. ઢ-અંતરાય કર્મ બે ભેદે - વર્તમાનમાં મળેલ વસ્તુનો નાશ કરે અને ભાવિમાં મેળવવા યોગ્ય લાભને અટકાવે.

● વિવેચન-૧૧૩ :-

બધાં સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - જ્ઞાનને આવરે તે જ્ઞાનાવરણીય. કહ્યું છે કે - શરદ્ પૂનમના ચંદ્રની જેમ અતિશય નિર્મલ જીવના જ્ઞાનગુણને આચ્છાદન કરનાર કર્મ તે જ્ઞાનાવરણ કર્મ, તે ચક્ષુને પાટાની જેમ છે. (૧) દેશ-જ્ઞાનનો જ દેશ-મતિ આદિને આવરે છે તે દેશજ્ઞાનાવરણીય અને (૨) સર્વ-કેવલજ્ઞાનને આવરે છે તે સર્વજ્ઞાનાવરણીય. કેવલાવરણ જ સૂર્ય સમાન કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપ જીવને આચ્છાદકપણે જે અત્યંત ધન-વાદળસમૂહ તુલ્ય તે સર્વ જ્ઞાનાવરણ અને મતિજ્ઞાનાદિનું આવરણ તો વાદળા વડે અત્યંત ટંકાયેલ સૂર્યની અલ્પ પ્રભા સમાન કેવલજ્ઞાનના દેશને ઘાસની સાદડીના ઘર આદિ રૂપ આવરણ તુલ્ય તે દેશાવરણ છે.

કહેવાય છે કે - કેવલજ્ઞાનાવરણની એક, દર્શનાવરણીયની છ, મોહનીયની બાર અને મિથ્યાત્વ મોહનીય, આ વીશ પ્રકૃતિ સર્વઘાતી સંજ્ઞાવાળી છે અથવા દેશ-ઉપઘાત કરનાર અને સર્વ ઉપઘાત કરનાર ફક્કોની અપેક્ષાએ જ્ઞાનને દેશથી અને સર્વથી આવરણપણું છે. મતિ-શ્રુતજ્ઞાનાવરણ અને દર્શનમોહ આ ત્રણ પ્રકૃતિઓ મતિ-શ્રુત-સમ્યક્ત્વનો ઉપઘાત કરે છે. તેના ફક્કો દેશ અને સર્વથી ઘાતક છે.

સર્વથી સર્વ ઘાતક અને દેશોપઘાતિ હણાતા અનંત ભાગોથી સમયે સમયે મૂકાય છે. તેથી જીવ પહેલા ન કારનો લાભ મેળવે છે, એ રીતે ક્રમશઃ એક-એક વર્ણનો લાભ પામતો ક્રમશઃ વિશુદ્ધ થતો સંપૂર્ણ નમોદ્ધાર [નવકાર] પદને મેળવે છે.

તથા દર્શન-સામાન્ય અર્થના બોધને આવરણ કરે તે દર્શનાવરણીય. કહ્યું છે કે - દર્શન સ્વભાવવાળા જીવો દર્શનનો ઘાત કરનાર જે કર્મ તે પ્રતીહારી સમાન દર્શનાવરણ, જીવના દર્શન ગુણને અટકાવે છે. દેશદર્શનાવરણીય કર્મ તે ચક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિ દર્શનાવરણીય અને સર્વદર્શનાવરણીય નિદ્રાપંચક અને કેવલદર્શનાવરણીય એમ છ ભેદે છે. ભાવના પૂર્વવત્ જાણવી.

તથા જે વેદાય, અનુભવાય તે વેદનીય કર્મ - (૧) સાતા-સુખરૂપપણાએ વેદાય છે, તે સાતાવેદનીય - X - (૨) દુઃખરૂપે વેદાય તે અસાતા વેદનીય કહ્યું છે કે - જેમ મધુથી ચોપડેલી તીક્ષ્ણ તલવારની ધારને જીવ વડે ચાટવા સમાન તે સુખ અને દુઃખનું ઉત્પાદક વેદનીયકર્મ જાણવું.

જે મુંઝવે તે મોહનીય. તે આ રીતે - લોકમાં મધપાન વડે મૂઠ થયેલ મનુષ્ય જેમ પરતંત્ર થાય છે. તેમ મોહનીય વડે મૂઠ જીવ પરતંત્ર થાય છે. તેમાં (૧) દર્શનને મુંઝવે તે દર્શન મોહનીય તેના ત્રણ ભેદ-મિથ્યાત્વ, મિશ્ર, સમ્યક્ત્વ મોહનીય. અને

(૨) ચારિત્ર-સામાયિકાદિને મુંઝવે તે ૧૬-કષાય, ૮-નો કષાય ભેદરૂપ તે ચારિત્ર મોહનીય. - - ગતિને જે પ્રાપ્ત કરાવે તે આયુષ્ય, તેનું સ્વરૂપ -

ચાર ગતિને વિશે જીવોને આયુષ્યકર્મ તે દુઃખ કે સુખ આપતાં નથી, પણ દુઃખ-સુખના આધારભૂત દેહમાં રહેલ જીવને ધારણ કરે છે. તેમાં (૧) અદ્ધાયું - તે કાયસ્થિતિ રૂપ છે, ભાવના પૂર્વવત્. (૨) ભવાયુ તે ભવસ્થિતિરૂપ છે.

જે જીવને વિચિત્ર પર્યાયો વડે નમાવે છે - પરિણમે છે, તે નામકર્મ. તેનું સ્વરૂપ - જેમ નિપુણ ચિત્રકાર, અનેક પ્રકારના નિર્મલ-અનિર્મલ રૂપોને કરે છે. તેમ નામકર્મ પણ લોકમાં સારા-નહારા અને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ અનેક પ્રકારે જીવના રૂપોને કરે છે. (૧) શુભ-તીર્થકારદિ, (૨) અશુભ-અનાદેયત્વ આદિ.

આ પૂજ્ય [કે અપૂજ્ય] છે ઇત્યાદિ કથનરૂપ ગાં - વાણીને ત્રાયતે - રક્ષા કરે, તે ગોત્રકર્મ, તેનું સ્વરૂપ - જેમ કુંભાર વાસણોને ઘડે છે તે લોકમાં પૂજ્ય [શુભ] અને અપૂજ્ય [અશુભ], તેમ લોકને વિશે ગોત્રકર્મ પૂજ્ય-અપૂજ્ય ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ જીવન કરે છે. ઉચ્ચગોત્ર-પૂજ્યત્વ નિબંધક, નીચગોત્ર-ઉલટું છે.

જીવને અર્થના સાધનના અંતરા - વચમાં ઈતિ - પડે છે, તે અંતરાયકર્મ છે. જેમ ભંડારી પ્રતિકૂલ હોય તો રાજા દાન ન કરી શકે, તેમ જીવ જે કર્મ વડે દાન આદિ ન કરી શકે તે અંતરાય કર્મ. ૧-વર્તમાન સમયમાં મળેલ વસ્તુ જે કર્મ વડે નાશ પામે છે, તે પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશી [અંતરાય કર્મ] પાઠાંતરથી-વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત વસ્તુને નાશ કરવાના સ્વભાવવાળું તે પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશી. - X - (૨) બીજો ભેદ - ભાવિમાં મેળવવા યોગ્ય વસ્તુના માર્ગને જે રોકે તે પિહિત આગામી પથ [અંતરાયકર્મ]. ક્યાંક “આગામિપથાન્” કે “આગમપથ” એવો પાઠ છે. ત્યાં “લાભનો માર્ગ” એવો અર્થ છે. આ કર્મો મૂર્છાથી જન્મે છે માટે મૂર્છાને કહે છે—

● સૂત્ર-૧૧૪ થી ૧૧૬ :-

[૧૧૪] મૂર્છા બે ભેદે છે - પ્રેમપ્રત્યયા, દ્વેષપ્રત્યયા. - - પ્રેમપ્રત્યયા મૂર્છા બે ભેદે છે - માયા, લોભ. - - દ્વેષપ્રત્યયા મૂર્છા બે ભેદે - ક્રોધ, માન.

[૧૧૫] આરાધના બે ભેદે - ધાર્મિક આરાધના, કેવલિ આરાધના. - ધાર્મિક આરાધના બે ભેદે છે - શ્રુતધર્મારાધના, ચારિત્રધર્મારાધના. - - કેવલિ આરાધના બે ભેદે છે - અંતક્રિયા, કલ્પવિમાનોપપતિકા.

[૧૧૬] બે તીર્થકરો વર્ણથી નીલકમલ સમાન કહ્યા છે - મુનિસુવ્રત અને અરિષ્ટનેમિ. - - બે તીર્થકરો ધિયંગુ સમાન વર્ણવાળા છે - મલ્લિ, પાર્શ્વ - બે તીર્થકર વર્ણથી પદ્મ જેવા [રાતા] કહ્યા છે - પદ્મપ્રભ, વાસુપૂજ્ય. બે તીર્થકર ચંદ્ર જેવા શ્વેત વર્ણી છે - ચંદ્રપ્રભ અને પુષ્પદંત [સુવિધિ].

● વિવેચન-૧૧૪ થી ૧૧૬ :-

[૧૧૪] ત્રણે સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - મૂર્છા - મોહ અર્થાત્ સત્ અને અસત્ના વિવેકનો નાશ. પ્રેમ - રાગ, વૃત્તિ - વર્તનરૂપ પ્રત્યય કે હેતુ જેનો છે તે

પ્રેમવૃત્તિકા કે પ્રેમપ્રત્યયા. એ જ રીતે દ્વેષવૃત્તિકા કે દ્વેષપ્રત્યયા મૂર્છા છે.

[૧૧૫] મૂર્છાથી ઉત્પન્ન થયેલ કર્મનો ફાય આરાધના વડે થાય છે. તેથી ત્રણ સૂત્ર વડે આરાધના કહે છે - સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - આરાધવું તે આરાધના. તે જ્ઞાનાદિ વસ્તુને અનુકૂલ વર્તવાપણું અર્થાત્ નિરતિયાર જ્ઞાનાદિનું આસેવન કરવું.

શ્રુત અને ચારિત્રરૂપ ધર્મ વડે વર્તે તે ધાર્મિક-સાધુઓ, તેઓ સંબંધી જે ક્રિયા તે ધાર્મિકી, એવી જે આરાધના તે ધાર્મિકારાધના. કેવલીઓની - જે શ્રુત-અવધિ-મન:પર્યવ-કેવલજ્ઞાનીની જે ક્રિયા તે કેવલિકી. એવી જે આરાધના તે કેવલિક આરાધના. “શ્રુતધર્મ”માં વિષયના ભેદથી આરાધના ભેદ કહ્યો છે. “કેવલિ આરાધના” તેમાં ફળના ભેદ વડે આરાધનાનો ભેદ કહેલ છે.

તેમાં ભવનો અંત, તેની ક્રિયા તે અંતક્રિયા - ભવનો છેદ, તેના હેતુરૂપ જે આરાધના શૈલેશીરૂપ છે તે ઉપચારથી અંતક્રિયા છે. તે ક્રિયા ક્ષાયિકજ્ઞાન હોતો જ કેવલીઓને થાય છે.

તથા દેવલોકોને વિશે, પણ જ્યોતિશ્ચક્રમાં નહીં. દેવાવાસ વિશેષ વિમાનો અથવા કલ્પ - સૌધર્માદિ વિમાનો અને તેની ઉપર ત્રૈવેચકાદિ કલ્પ વિમાનોમાં જેમનો ઉપપાત-જન્મ, જે આરાધના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય તે કલ્પવિમાનોપપત્તિકા જ્ઞાન આદિ આરાધના, તે શ્રુતકેવલી વગેરેને હોય. આવા ફળવાળી આરાધના અનંતર ફલ દ્વાર વડે કહી. પરંપરાએ તો ભવાંત ક્રિયાને અનુસરનારી જ છે.

જ્ઞાનાદિ આરાધના હમણાં કહી, તે આરાધનાના ફળભૂત તીર્થકરો છે અથવા અથવા તે આરાધના તીર્થકરોએ સમ્યક્ આરાધી છે કે બીજાઓને ઉપદેશેલી છે. તે કારણથી બે સ્થાનકના સંબંધ વડે તીર્થકરોને કહે છે—

[૧૧૬] આ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - પદ્મ એટલે રાતા કમલની માફક સુંદર વર્ણવાળા - પદ્મગૌર-રાતા તથા ચંદ્ર માફક ગૌર-શુકલ. અહીં ગાથા કહે છે - પદ્મપ્રભ, વાસુપૂજ્ય લાલવર્ણી, શશિ, પુષ્પદંત [ચંદ્રપ્રભ-સુવિધિ] ચંદ્ર જેવા શ્વેત છે. સુવ્રત, નેમી કાળા વર્ણના છે. પાર્શ્વ, મલ્લી પ્રિયંગુની આભા જેવા નીલા છે. એ રીતે તીર્થકરનું સ્વરૂપ કહ્યું. તીર્થને કરનાર હોવાથી તીર્થકર છે. તીર્થ એટલે પ્રવચન, આ કારણથી પ્રવચનના એક વિભાગરૂપ પૂર્વવિશેષને બે સ્થાનક વડે કહે છે.

● સૂત્ર-૧૧૭ થી ૧૨૦ :-

[૧૧૭] સત્યપ્રવાદ [છટ્ઠા] પૂર્વની બે વસ્તુ કહી છે.

[૧૧૮] પૂર્વાભાદ્રપદ, ઉત્તરાભાદ્રપદ, પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરાફાલ્ગુનીના બન્ને તારા છે.

[૧૧૯] મનુષ્યક્ષેત્ર અંતર્ગત બે સમુદ્રો કહ્યા છે - લવણ, કાલોદ.

[૧૨૦] બે ચક્રવર્તી કામભોગોને ન તજીને અવસરે આયુ પૂર્ણ કરીને નીચે સાતમીપૃથ્વીમાં અપ્રતિષ્ઠાનનરકમાં નૈરચિકરૂપે ઉત્પન્ન થયા - સુભૂમ, બ્રહ્મદત્ત.

● વિવેચન-૧૧૭ થી ૧૨૦ :-

[૧૧૭] સત્યપ્રવાદ - જીવોના હિત માટે તે સત્ય-સંયમ કે સત્યવચન જેમાં છે, વળી ભેદ સહિત અને સપ્રતિપક્ષ. પ્રકર્ષથી કહેવાય છે, તે સત્યપ્રવાદ એવું જે પૂર્વ, તે સર્વશ્રુતથી પૂર્વે રચાયેલ હોવાથી સત્યપ્રવાદ પૂર્વ, તે છટું છે. તેનું પ્રમાણ છ પદ અધિક એક કોટિ છે. તે પૂર્વની બે વસ્તુ છે. તે વસ્તુ અધ્યયનાદિની માફક પૂર્વના વિભાગ વિશેષ છે. હમણાં જ છટ્ટા પૂર્વનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. હવે પૂર્વ શબ્દના સમાનપણાથી પૂર્વાભાદ્રપદ નક્ષત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

[૧૧૮] સૂત્ર સુગમ છે. નક્ષત્રના પ્રસંગથી બીજા નક્ષત્રના સ્વરૂપને ત્રણ સૂત્ર વડે કહે છે - ઉત્તરા આદિ સુગમ છે. નક્ષત્રવાળા દ્વીપો અને સમુદ્રો હોય છે માટે સમુદ્ર દ્વિસ્થાનકને કહે છે - ‘અંતોણ મિત્વાદિ.

[૧૧૯] મધ્યમાં, મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ આદિ વિશિષ્ટ આકાશ પંડના ઠપ-લાખ યોજન પ્રમાણવાળો મનુષ્ય ક્ષેત્ર. શેષ સુગમ છે. મનુષ્ય ક્ષેત્રના પ્રસંગથી ભરતક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ ઉત્તમ પુરુષોના નરકગામીપણાએ બે સ્થાનકને કહે છે—

[૧૨૦] બે ચક્રવર્તી આદિ. રત્નભૂત ચક્ર વિશેષથી વર્તવાનો આચાર જેનો છે તે બે ચક્રવર્તી; કામ એટલે શબ્દ, રૂપ. ભોગ એટલે ગંધ, રસ, સ્પર્શ તે કામભોગ અથવા મનને ગમતા તે કામ. ભોગવાય તે ભોગ - શબ્દાદિ. તે કામભોગો જે બંને વડે નથી છોડાયેલા તે બે ચક્રવર્તીઓ કાલમાસ - X - એટલે મરણના અવસરે મૃત્યુ પામીને નીચે સાતમી પૃથ્વીમાં-તમસ્તમા નરકમાં, અથો શબ્દના ગ્રહણ વિના ઉપરથી વિચારતાં રત્નપ્રભા પણ સાતમી થાય, તેથી અથો શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે. પાંચ નરકાવાસના મધ્યમાં અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસમાં નૈરચિકપણાએ ઉત્પન્ન થયા, તે આઠમો સુભૂમ અને બારમા બ્રહ્મદત્ત ચક્રી. ત્યાં તે બંનેની ૩૩-સાગરોપમની સ્થિતિ છે. - નારકોની અસંખ્યાત કાલ પણ સ્થિતિ હોય છે. ભવનપતિ આદિની સ્થિતિને દર્શાવતા પાંચ સૂત્રો કહે છે—

● સૂત્ર-૧૨૧ થી ૧૨૬ :-

[૧૨૧] અસુરેન્દ્રને વર્જીને ભવનવાસી દેવોની દેશ ઊન બે પલ્યોપમ સ્થિતિ કહી છે. - - સૌધર્મકલ્પમાં દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમ કહી છે, ઇશાન કલ્પે દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક બે સાગરોપમ કહી છે. સનત્કુમાર કલ્પમાં દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ બે સાગરોપમ છે, માહેન્દ્ર કલ્પે દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ સાધિક બે સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

[૧૨૨] બે કલ્પોમાં કલ્પસ્ત્રી [દેવી] ઓ કહી છે - સૌધર્મ અને ઇશાનમાં.

[૧૨૩] બે કલ્પોમાં દેવો તેજોલેશ્યી કહ્યા છે - સૌધર્મમાં, ઇશાનમાં.

[૧૨૪] બે કલ્પોમાં દેવો કાચપરિચારક કહ્યા છે - સૌધર્મમાં, ઇશાનમાં., બે કલ્પોમાં દેવો સ્પર્શ પરિચારક કહ્યા છે - સનત્કુમારમાં, માહેન્દ્રમાં., બે કલ્પોમાં દેવો રૂપ પરિચારક કહ્યા છે - બ્રહ્મલોકમાં, લંતકમાં, બે કલ્પોમાં દેવો

શબ્દ પરિચારક કહ્યા છે - મહાશુકમાં, સહસ્રારમાં, બે ઇન્દ્ર મન પરિચારક છે - પ્રાણતે, અચ્યુતે.

[૧૨૫] જીવોએ બે સ્થાનમાં સામાન્યથી ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને પાપકર્મપણાએ ગ્રહણ કર્યા છે - કરે છે અને કરશે - ત્રસકાયમાં ઉપાર્જેલા, સ્થાવરકાયમાં ઉપાર્જેલા. એવી રીતે ઉપચિત કર્યા છે - કરે છે - કરશે... બાંધ્યા છે - બાંધે છે - બાંધશે... ઉદીરણા કરી છે - કરે છે - કરશે... વેદન કર્યા છે - કરે છે - કરશે...નિર્જરા કરી છે - કરે છે - કરશે.

[૧૨૬] બે પ્રદેશવાળા સ્કંધો અનંતા કહ્યા છે, બે પ્રદેશોને અવગ્રાહીને રહેલ પુદ્ગલો અનંતા કહ્યા છે યાવત્ દ્વિગુણરૂક્ષ પુદ્ગલો અનંતા કહ્યા છે.

● વિવેચન-૧૨૧ થી ૧૨૬ :-

[૧૨૧] અસુરેન્દ્ર-ચમર અને બલી, તેને વર્જીને [તેના સામાનિકને વર્જીને] સૂત્રમાં ઇન્દ્રના ગ્રહણથી ઇન્દ્રના સામાનિકને પણ ગ્રહણ કરવા, અન્યથા તેમનું સામાનિકપણું જ નહીં થાય. શેષ ત્રાયરિંશકાદિ અસુરોને પણ છોડીને બાકીના નાગકુમાર આદિ નવ નિકાયના દેવોથી ઉત્કૃષ્ટથી કિંચિત્ ન્યૂન બે પલ્યોપમની કહી છે.

કહ્યું છે કે - ચમરેન્દ્રની સ્થિતિ એક સાગરોપમ છે, બલીન્દ્રની સ્થિતિ સાધિક સાગરોપમ છે. બાકીના દેવોનું આયુ-દક્ષિણ દિશાના નવ નિકાયોના દેવોનું આયુ દોટ પલ્યોપમનું અને ઉત્તર દિશાના નવનિકાયોના દેવોનું આયુ દેશઉન બે પલ્યોપમનું છે. તે ઉત્કૃષ્ટથી કહ્યું, જઘન્યથી ૧૦,૦૦૦ વર્ષની સ્થિતિ છે.

કહ્યું છે કે - ભવનપતિ, વ્યંતરોની જઘન્યસ્થિતિ ૧૦,૦૦૦ વર્ષ છે, વ્યંતરોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્યોપમ જાણવી. શેષ સુગમ છે. સૌધર્મદિની સ્થિતિ આ છે - સૌધર્મથી સાતમા મહાશુક પર્યન્ત અનુક્રમે - બે, સાધિક બે, સાત, સાધિક સાત, દશ, ચૌદ, સત્તર સાગરોપમની છે. તેના ઉપર એક-એક સાગરોપમની વૃદ્ધિ કરવી. તેમની જઘન્યથી સ્થિતિ - પલ્યોપમ, સાધિક પલ્યોપમ, બે સાગરોપમ, સાધિક બે સાગરોપમ, સાત, દશ, ચૌદ, સત્તરની છે. આઠમાથી ઉપર એક એકની વૃદ્ધિ કરવી.

દેવલોકના પ્રસ્તાવથી સ્ત્રી આદિ દ્વાર વડે દેવલોકનું બે સ્થાનોમાં સાત સૂત્રો વડે અવતરણ કરે છે. તે આ પ્રમાણે - 'દોસુ' ઇત્યાદિ.

[૧૨૨] બે દેવલોકની સ્ત્રીઓ તે કલ્પસ્ત્રી - દેવી. તેની ઉપર દેવીઓ નથી.

[૧૨૩] તેજો રૂપ લેશ્યા છે જેઓને તે તેજોલેશ્યાવાળા દેવો, તે સૌધર્મ અને ઇશાનમાં જ છે, તેથી ઉપર નથી. કહ્યું છે કે - ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવ કૃષ્ણનીલ-કાપોત-તેજોલેશ્યક છે, જ્યોતિષ્ક-સૌધર્મ-ઇશાન તેજોલેશ્યક છે.

[૧૨૪] પરિચરે છે - સ્ત્રીઓને સેવે છે, તે પરિચારક. જે કાયા વડે પરિચારક છે તે કાયાપરિચારક. એ રીતે આગળ પણ જાણવું. વિશેષ એ કે - સ્પર્શાદિ પરિચારક સ્પર્શ માત્રથી જ વેદની શાંતિવાળા હોય છે. આનંત આદિ ચાર કલ્પોમાં મનથી વિષય સેવનારા દેવો હોય છે. બે સ્થાનના અનુરોધથી અહીં બે ઇન્દ્રો એમ કહ્યું. કેમકે

આનંતાદિમાં ઇન્દ્રો બે જ છે. અહીં ગાથા છે—

પહેલા બે કલ્પમાં કાયાથી વિષય સેવનારા, પછીના બે સ્પર્શથી, પછીના બે રૂપથી, પછીના બે શબ્દથી, બાકીના ચાર મનથી વિષય સેવનારા છે. તેની ઉપર વિષય સેવન નથી. આ પરિચારણા કર્મથી થાય છે અને કર્મ તો જીવો સ્વહેતુ વડે ત્રણ કાળમાં પણ ચિતાદિ અવસ્થાને કરે છે, તેથી કહે છે - જીવાણમિત્યાદિ.

[૧૨૫] સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - જીવ - પ્રાણીઓ. ત્રસકાય અને સ્થાવરકાયરૂપ બે સ્થાનનો જે સમાહાર તે દ્વિસ્થાન. તેમાં મિથ્યાત્વાદિ વડે જે પુદ્ગલો સામાન્યથી ઉપાર્જેલા આગળ કહેવામાં આવનાર છ અવસ્થા યોગ્ય કરેલા અથવા બે સ્થાનમાં જેઓનું ભોગવવું છે તે દ્વિસ્થાનનિવૃત્તિક. તેવા કાર્મણ પુદ્ગલોને પાપકર્મ-ઘાતીકર્મ અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ સર્વકર્મ તેના ભાવપણાએ પાપ-કર્મતાથી તદ્દરૂપપણે અતીતકાળમાં ગ્રહણ કર્યા, વર્તમાનકાળમાં ગ્રહણ કરે છે, કેટલાંક ભવિષ્યકાળમાં ગ્રહણ કરશે એમ જણાય છે.

કષાય વગેરેથી પરિણત જીવને કર્મપુદ્ગલનું ઉપાદાન-ગ્રહણ માત્ર તે ચયન જાણવું. ઉપચયનતો ગ્રહણ કરેલા કર્મના અબાધાકાળને છોડીને જ્ઞાનાવરણીયાદિ વડે નિષેક છે. તે આ રીતે - પ્રથમસ્થિતિમાં અતિ ઘણાં કર્મદલિકોની રચના કરે છે, પછી બીજી સ્થિતિમાં વિશેષહીન નિષેક કરે છે. યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વિશેષ હીન નિષેક કરે છે.

બંધન - તે જ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મપણાએ રચના કરાયેલ નિષેકને જ ફરીથી પણ કષાયની પરિણતિ વિશેષથી નિકાચિત [દિટબંધનરૂપ] જાણવું. - ઉદીરણા-ઉદયને પ્રાપ્ત ન થયેલ કર્મને કરણ [જીવ વીર્ય] વડે ખેંચીને ઉદયમાં લાવવું તે. - વેદન-અનુભવ અર્થાત્ કર્મનું ભોગવવું - નિર્જરા-કર્મનું અકર્મપણું થવું અર્થાત્ કર્મના નાશરૂપ. કર્મ તો પુદ્ગલાત્મક છે, માટે પુદ્ગલોને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ વડે બે સ્થાનકમાં અવતાર વડે નિરુપણ કરતાં કહે છે—

[૧૨૬] દ્વિપ્રદેશિક ઇત્યાદિ. ૨૩-સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - યાવત્ શબ્દથી દ્વિસમય સ્થિતિક આદિ ૨૧-સૂત્રો કહેવા. એક કાલસૂત્ર, પાંચ વર્ણસૂત્ર બે ગંધ સૂત્ર, પાંચ રસસૂત્ર, આઠ સ્પર્શસૂત્ર. તેની વાચના આ પ્રમાણે છે - 'દ્વિસમય સ્થિતિક પુદ્ગલો ઇત્યાદિ.

સ્થાન-૨, ઉદ્દેશા-૪-નો
મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❧ સ્થાન-૨ - અભયદેવસૂરિવૃત્તિસહ અનુવાદ પૂર્ણ ❧

— X — X — X — X — X — X —

❁ સ્થાન-૩ ❁

— X — X — X —

● ભૂમિકા :-

ને સ્થાનક પછી સંખ્યાક્રમના પ્રામાણ્યથી ત્રીજું સ્થાનક જ આવે. એ સંબંધથી આવેલ ચાર અનુયોગના દ્વારરૂપ આ ચાર ઉદ્દેશક છે, તેમાં પણ બીજા અધ્યયનના છેલ્લા ઉદ્દેશકને વિશે જીવાદિ પર્યાય કહ્યા. આ ત્રીજા અધ્યયનના પહેલા ઉદ્દેશમાં તે જ જીવાદિ પર્યાયો કહેવાય છે. આવા સંબંધવાળા અધ્યયનના પહેલા ઉદ્દેશો છે. અનંતરોક્ત ઉદ્દેશના છેલ્લા સૂત્રમાં પુદ્ગલો ધર્મો કહ્યા. આ ત્રીજા અધ્યયનના પહેલાં સૂત્રમાં જીવના ધર્મો કહેવાય છે. તે સંબંધે પહેલું સૂત્ર—

❁ સ્થાન-૩ - ઉદ્દેશો-૧ ❁

● સૂત્ર-૧૨૭ :-

ઇન્દ્રો ત્રણ પ્રકારે છે - નામ ઇન્દ્ર, સ્થાપના ઇન્દ્ર, દ્રવ્ય ઇન્દ્ર...

ઇન્દ્રો ત્રણ પ્રકારે છે - દર્શનેન્દ્ર, જ્ઞાનેન્દ્ર, ચારિત્રેન્દ્ર...

ઇન્દ્રો ત્રણ પ્રકારે - દેવેન્દ્ર, અસુરેન્દ્ર, મનુષ્યેન્દ્ર.

● વિવેચન-૧૨૭ :-

સૂત્ર વ્યાખ્યા સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ઐશ્વર્યથી તે ઇન્દ્ર, નામ-સંજ્ઞા તે યથાર્થ ઇન્દ્ર એવા અક્ષરાત્મક જે ઇન્દ્ર તે નામેન્દ્ર અથવા કોઈ સચેતનકે અચેતન વસ્તુનું ઇન્દ્ર એવું અયથાર્થ નામ કરાય છે, તે નામ અને નામવાળાના અભેદ ઉપચારથી નામ એવો જે ઇન્દ્ર તે નામેન્દ્ર. અથવા ઇન્દ્રના અર્થ વડે શૂન્ય હોવાથી કેવલ નામ વડે જ જે ઇન્દ્ર તે નામેન્દ્ર. વળી નામનું લક્ષણ આ છે - યદ્વસ્તુ આદિ પદ વડે યથાર્થ ઇન્દ્ર વગેરે નામ કહ્યું. સ્થિત ઇત્યાદિ પદ વડે તો અયથાર્થ ગોપાલ વગેરેમાં ઇન્દ્ર ઇત્યાદિ નામ સ્થાપેલું તે, યાદ્ચિદ્ - અર્થ વગરનું જે નામ અથવા ઐશ્વર્યાદિ અર્થથી નિરપેક્ષ ગોપાલ આદિ વસ્તુનું જે ઇન્દ્ર વગેરે નામ છે તે યથાર્થપણાએ અન્યત્ર શકાદિમાં જ રહેલું છે વસ્તુનું ઇન્દ્રાદિ નામ તે ઐશ્વર્યાદિ અર્થની અપેક્ષા રહિત ગોપાલ આદિ બીજા અર્થમાં રહેલું નામ તે નામ-ઇન્દ્ર.

ઇન્દ્રાદિના અભિપ્રાય વડે જે સ્થાપના કરાય છે તે સ્થાપના - લેખ્યાદિ કર્મ જે ઇન્દ્ર તે સ્થાપના-ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રની પ્રતિમા તે સાકાર સ્થાપના ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્રના આકાર રહિત જે અક્ષ વગેરેનું સ્થાપન કરવું તે અલ્પકાલીન સ્થાપના. સ્થાપનાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે - જે ઇન્દ્રાદિ શબ્દના અર્થથી રહિત અને સદ્ભૂત ઇન્દ્રાદિના આશય વડે તેની આકૃતિ - લેખ્યાદિ કર્મરૂપ સ્થાપના અલ્પકાળ પર્યન્ત કરાય છે. તથા લેખ્યહસ્તી તે હાથી, આ સદ્ભાવ સ્થાપના છે. અસદ્ભાવ સ્થાપના તે હાથીના આકારરહિત જે અક્ષ, તે અસદ્ભાવ સ્થાપના છે.

દ્રવતિ - તે તે પર્યાયોને પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે પર્યાયો વડે પ્રાપ્ત થવાય છે.

અથવા દ્રો સત્તાનો અવયવ કે વિકાર અથવા વર્ણાદિ ગુણોનો દ્રાવ - સમૂહ તે દ્રવ્ય. તે ભૂતપર્યાય અને ભાવિપર્યાયને યોગ્ય હોય તે દ્રવ્ય કહ્યું છે કે - X - ભૂતપર્યાય કે ભાવિ પર્યાય જે લોકમાં કહેવાય છે, તે તત્ત્વના જાણનારાઓએ સચેતન કે અચેતન વસ્તુને દ્રવ્ય કહેલ છે. તથા ઉપયોગરહિત અને અપ્રધાન તે દ્રવ્ય. તેમાં દ્રવ્ય એવો જે ઇન્દ્ર, તે દ્રવ્ય ઇન્દ્ર. તે બે પ્રકારે છે - આગમથી અને નોઆગમથી. આગમથી-આગમને ચોક્કસ સ્વીકારીને જ્ઞાનની અપેક્ષાએ આ અર્થ છે. નોઆગમથી-આગમને નહીં સ્વીકારીને છે, તેમાં આગમથી ઇન્દ્ર શબ્દનો જ્ઞાતા પણ ઉપયોગરહિત તે દ્રવ્ય-ઇન્દ્ર. “ઉપયોગરહિત તે દ્રવ્ય” એ વચનથી એ જ અર્થ મંગલને આશ્રીને ભાષ્યમાં કહ્યો છે - મંગલ શબ્દના સંસ્કારને પામેલો એવો અનુપયોગી વક્તા તેના અર્થજ્ઞાનની લબ્ધિયુક્ત હોવા છતાં પણ ઉપયોગરહિત હોવાથી તે આગમથી દ્રવ્યમંગલ છે.

નોઆગમથી ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્યેન્દ્ર છે - જ્ઞાશરીરદ્રવ્યેન્દ્ર, ભવ્યશરીરદ્રવ્યેન્દ્ર, જ્ઞાશરીર ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યેન્દ્ર. તેમાં જાણનારનું શરીર તે જ્ઞાશરીર, જ્ઞાશરીર જ દ્રવ્યેન્દ્ર તે જ્ઞાશરીરદ્રવ્યેન્દ્ર. અર્થાત્ ઇન્દ્ર પદાર્થજ્ઞનું જીવરહિત જે શરીર, તે અતીતકાળમાં અનુભવેલની અનુવૃત્તિ વડે સિદ્ધશિલાતલ આદિ ગયેલ છતાં ઘૃતઘટાદિ ન્યાય વડે નોઆગમથી દ્રવ્યેન્દ્ર કહેવાય છે. કેમકે શરીરને ઇન્દ્રશબ્દના જ્ઞાનનું કારણપણું હોય છે અને ઇન્દ્રના જ્ઞાનનું શૂન્યપણું હોય છે.

નોઆગમમાં ‘નો’ શબ્દ સર્વથા નિષેધવાચી છે તથા ભવ્ય-યોગ્ય, જે ઇન્દ્ર શબ્દના અર્થને વર્તમાનમાં જ્યાં સુધી જાણતો નથી. પણ ભવિષ્યમાં જાણશે તે ભવ્ય, તેનું શરીર તે ભવ્ય શરીર તે જ દ્રવ્યેન્દ્ર તે ભવ્યશરીર-દ્રવ્યેન્દ્ર અર્થાત્ ભાવિની વૃત્તિને સ્વીકારીને ઇન્દ્રના ઉપયોગનું આધારપણું હોવાથી મધુઘટ આદિ ન્યાયથી જે બાલાદિ શરીર તે ભવ્ય શરીર દ્રવ્યેન્દ્ર. ‘નો’ શબ્દનો અર્થ પૂર્વવત્. મંગલને આશ્રીને કહે છે—

મંગલ પદાર્થના જાણનારનો નિર્જીવ દેહ અથવા ભવિષ્યમાં જાણનારનો સજીવ દેહ, તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગલ છે, જે કારણથી આગમરહિત છે.

જ્ઞાશરીર અને ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યેન્દ્ર. આગમથી ઉપયોગરહિત દ્રવ્યેન્દ્રની માફક ભાવેન્દ્રના કાર્યોને પ્રવૃત્તિરહિત તથા ભૂતકાળમાં થયેલ ભાવેન્દ્રના પરિણામ એવું જેનું શરીર કે આત્મદ્રવ્ય તે તદુભવ વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યેન્દ્ર, જ્ઞાશરીર દ્રવ્યેન્દ્રની માફક જાણવું. વળી જે ભાવિમાં ઇન્દ્ર પર્યાયને યોગ્ય પુદ્ગલ રાશિ અને જે ભાવિમાં ઇન્દ્રપર્યાયને પ્રાપ્ત થનાર આત્મદ્રવ્ય, તે તદુભવ વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યેન્દ્ર, ભવ્ય શરીર દ્રવ્યેન્દ્ર માફક જાણવું. તે ભાવીન્દ્ર પર્યાય યોગ્ય દ્રવ્યેન્દ્ર, અવસ્થા ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે—

(૧) એકભવિક - એક ભવમાં, તે જ ભવ અતિકાંત થતાં થનાર તે એકભવિક. અર્થાત્ જે અનંતર ભવે જ ઇન્દ્રપણે ઉત્પન્ન થશે તે, ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પત્યોપમના

આચુવાળા છે. દેવકુરુ આદિના યુગલિકને ભવનપતિ આદિ ઇન્દ્રપણાએ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. (૨) વળી એક ભવિક જ ઇન્દ્રાયુષને બાંધ્યા પછી બદ્ધાયુષક કહેવાય છે. કેમકે આગળ આ કાલ વિશેષથી આચુચના બંધનો અભાવ હોવાથી તે ઉત્કૃષ્ટ કોડ પૂર્વના ત્રીજા ભાગ પર્યન્ત હોય છે. (૩) અભિમુખ નામ ગોત્રરૂપ અભિમુખ એટલે સન્મુખમાં જ ઇન્દ્રાયુષી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત પછી ભાવિપણાએ ઇન્દ્ર સંબંધી નામ-ગોત્ર જેને છે તે અભિમુખ નામ ગોત્રરૂપ તથા ભાવ ઐશ્વર્યયુક્ત તીર્થકારદિ ભાવેન્દ્રની અપેક્ષાએ અપ્રધાનપણાથી શક વગેરે ઇન્દ્રો પણ દ્રવ્યેન્દ્ર જ છે. દ્રવ્ય શબ્દની અપ્રધાન અર્થમાં પણ પ્રવૃત્તિ છે.

ત્રણ સ્થાનકના અનુરોધથી અહીં ભાવેન્દ્ર કહેલ નથી. તેનું લક્ષણ આ છે - ભાવ ઐશ્વર્યની ક્રિયાના અનુભવ લક્ષણના પરિણામને આશ્રીને અથવા ઐશ્વર્યના પરિણામ વડે ઇન્દ્ર થાય છે, તે ભાવ અને ભાવ એવો ઇન્દ્ર તે ભાવેન્દ્ર. - X - તે ભાવેન્દ્ર બે પ્રકારે છે - આગમથી અને નોઆગમથી.

તેમાં આગમથી ઇન્દ્ર શબ્દના જ્ઞાનના ઉપયોગસહિત જે જીવ તે ભાવેન્દ્ર. પ્રશ્ન - ઇન્દ્રના ઉપયોગ માત્રથી ભાવેન્દ્રમયપણું કેમ જણાય છે ? કેમકે અગ્નિના જ્ઞાનના ઉપયોગવાળો માણવક અગ્નિ ન કહેવાય કેમકે માણવકમાં દહન, પચન અને પ્રકાશાદિ અર્થક્રિયાના સાધકપણાનો અભાવ હોય છે.

સમાધાન - આમ કહેવું અયોગ્ય છે. અભિપ્રાયને ન જાણવાથી સંવિત્, જ્ઞાન, અવગમ અને ભાવ એ બધા એકાર્થક વાયક છે. તેમાં અર્થને કહેનારા પ્રત્યયો તુલ્યનામવાળા છે. આ કારણથી સર્વદર્શનવાળાઓને વિસંવાદનું સ્થાન નથી. - X - X - X - ઇત્યાદિ દલીલો વૃત્તિથી જાણવી - X -

નોઆગમથી ભાવેન્દ્ર, ઇન્દ્રના નામકર્મ અને ગોત્રકર્મને અનુભવતો એવો પરમૈશ્વર્યનું પાત્ર છે. કેમકે 'નો' શબ્દ સર્વથા નિષેધવાચી છે. જે કારણથી તેમાં ઇન્દ્ર પદાર્થનું જ્ઞાન, ઇન્દ્રના વ્યવહારના સંબંધ વડે વિવક્ષિત નથી. ઇન્દ્રની ક્રિયાની જ વિવક્ષા હોવાથી અથવા તથાવિધ જ્ઞાન અને ક્રિયા સહિત જે પરિણામ, તે કેવલ આગમ નથી તેમ કેવળ અનાગમ પણ નથી. આ કારણથી મિશ્રવચનપણાથી 'નો' શબ્દ નોઆગમથી કહેવાય છે.

શંકા-નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યને વિશે ઇન્દ્ર એવું નામ અને દ્રવ્યપણું સમાન વર્તે છે કેમકે વિવક્ષિત ભાવ વડે શૂન્ય હોય છે, તેથી આમાં શું વિશેષ છે ?

સમાધાન - X - જે રીતે સ્થાપના ઇન્દ્રમાં ઇન્દ્રનો આકાર જોવાય છે, તથા કર્તાનો સદ્ભુત ઇન્દ્ર સંબંધી અભિપ્રાય હોય છે, વળી જોનારને ઇન્દ્રનો આકાર જોવાથી ઇન્દ્રનો નિર્ણય થાય છે, વળી નમન કરવાની બુદ્ધિવાળા અને ફલની ઇચ્છાવાળા જીવો સ્તુતિ માટે પ્રવર્તે છે અને કેટલાંક દેવતાના અનુગ્રહથી ફળને પણ પામે છે તથા નામેન્દ્ર, દ્રવ્યેન્દ્રને વિશે તેવું કાંઈ જણાતું નથી, તેથી સ્થાપનાનો આ ભેદ કહ્યો છે. જેમ દ્રવ્યેન્દ્ર ભાવેન્દ્રના કારણપણાને પામે છે, તથા ઉપયોગની

અપેક્ષામાં પણ તે ભાવેન્દ્રની ઉપયોગતાને પામે છે અને પ્રાપ્ત કરેલ છે, તેમ નામ, સ્થાપના ઇન્દ્ર પ્રાપ્ત કરતા નથી. દ્રવ્યેન્દ્રમાં આ વિશેષ છે. જેમ દ્રવ્ય ભાવનું કારણ છે અને ઉપયોગ અને પરિણતિમય જે ભાવ તે દ્રવ્યનો પર્યાય છે, તેમ નામ, સ્થાપના ભૂત અને ભાવિમાં પર્યાય થતા નથી.

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્યેન્દ્ર કહ્યા. હવે ભાવેન્દ્રને ત્રણ સ્થાન વડે કહે છે—

સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ કહે છે કે - જ્ઞાન વડે, જ્ઞાનના કે જ્ઞાનને વિશે ઇન્દ્ર-પરમેશ્વર તે જ્ઞાનેન્દ્ર અર્થાત્ અતિશયવાન, શ્રુતાદિ કોઈપણ જ્ઞાનાધીનના વશથી વિવેચન કરેલ વસ્તુના વિસ્તારવાળા તે અથવા કેવલી, એ રીતે “દર્શનેન્દ્ર” ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનવાળા. ચારિત્રેન્દ્ર-ચથાખ્યાત ચારિત્રવાળા. તેઓનું સર્વભાવમાં શ્રેષ્ઠ ક્ષાયિક લક્ષણ વડે કે વિવક્ષિત ક્ષાયોપશમિક લક્ષણ વડે અથવા પરમાર્થથી ઇન્દ્રપણું હોવાથી સર્વ સંસારી જીવો વડે ભૂતકાળમાં ન પ્રાપ્ત કરાયેલ ગુણરૂપ લક્ષ્મીલક્ષણ પરમૈશ્વર્યયુક્ત હોવાથી ભાવેન્દ્રપણું જાણવું.

આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્યની અપેક્ષાએ ભાવેન્દ્રનું ત્રિવિધપણું કહ્યું, હવે બાહ્ય ઐશ્વર્યની અપેક્ષાએ તે ભાવેન્દ્રનું જ ત્રિવિધપણું કહે છે - અર્થ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - દેવો એટલે વૈમાનિકો અથવા જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકો, રૂઢિથી અસુર-ભવનપતિ વિશેષો અથવા ભવનપતિ અને વ્યંતરો તે સુર ન હોવાથી અસુર છે. ચક્રવર્તી આદિ મનુષ્યેન્દ્ર છે. આ ત્રણેમાં વૈક્રિયકરણાદિ શક્તિયુક્ત ઇન્દ્રત્વ છે. આ કારણથી વિકુર્વણાનું નિરૂપણ કરવા માટે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૨૮,૧૨૯ :-

વિકુર્વણા ત્રણ પ્રકારે કહી છે - બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને કરાતી વિકુર્વણા, બાહ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા વિના કરાતી વિકુર્વણા, બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને કે ગ્રહણ કર્યા વિના કરાતી વિકુર્વણા..

વિકુર્વણા ત્રણ પ્રકારે કહી છે - અભ્યંતર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને કરાતી વિકુર્વણા, અભ્યંતર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના કરાતી વિકુર્વણા, અભ્યંતર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને કે કર્યા વિના કરાતી વિકુર્વણા..

વળી ત્રણ પ્રકારે વિકુર્વણા કહી છે - બાહ્યાભ્યંતર પુદ્ગલ ગ્રહણ કરીને એક, બાહ્યાભ્યંતર પુદ્ગલ ગ્રહણ કર્યા વિના એક, બાહ્યાભ્યંતર પુદ્ગલ ગ્રહણ કરીને કે કર્યા વિના એક એવી ત્રણ વિકુર્વણા કરાય છે.

[૧૨૮] નૈરચિક ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે - કતિસંચિત, અકતિસંચિત, અવક્તવ્યસંચિત. એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયને વર્જીને વૈમાનિકપર્યંત જાણવું.

● વિવેચન-૧૨૮,૧૨૯ :-

[૧૨૯] ત્રણ સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે બાહ્ય પુદ્ગલો - ભવધારણીય શરીરને અવગાહીને ન રહેલ બહારના ક્ષેત્ર પ્રદેશમાં વર્તનારા પુદ્ગલોને વૈક્રિય સમુદ્ઘાત વડે ગ્રહણ કરીને જે વિકુર્વણા કરાય તે પહેલી., તે બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ

ન કરીને જે ભવધારણીયરૂપ બીજી વિકુર્વણા જાણવી. વળી જે ભવધારણીયને કંઈક વિશેષ કરવારૂપ બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને કે ન કરીને કરાય તે ત્રીજી. વિકુર્વણા જાણવી. - અથવા -

વિકુર્વણા એટલે શોભા કરવી તે. (૧) બાહ્ય પુદ્ગલ - આભરણાદિને ગ્રહણ કરીને શોભા કરવી, (૨) બાહ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ ન કરીને કેશ, નખની સુંદર રચના વડે શોભા કરવી, (૩) ઉભયથી ઉભયપ્રકારે શોભા કરવી અથવા ન ગ્રહણ કરીને કાંકીડો અને સાપ વગેરેની રક્તતા અને ફેણ કરવા રૂપ શોભા કરવી.

આ રીતે બીજું સૂત્ર પણ જાણવું. વિશેષ એ કે - ભવધારણીય કે ઔદારિક શરીર વડે જે અવગાહેલા ક્ષેત્રપ્રદેશો, તેઓને વિશે જ જે વર્તે છે, તે અભ્યંતર પુદ્ગલો જાણવા. વિભૂષા પદ્ધતિમાં તો ચૂંકવું વગેરે અભ્યંતર પુદ્ગલો જાણવા. ત્રીજું સૂત્ર તો બાહ્ય-અભ્યંતર પુદ્ગલોના યોગ વડે કહેવું—

બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવાથી ભવધારણીય શરીરની રચના કરવી, પછી તેના જ કેશ વગેરેની રચના કરવી અને નહીં ગ્રહણ કરવાથી ઘણાં વખતથી વિકુર્વણા કરાયેલ શરીરનાં જ મુખ વગેરેનું વિકાર કરવારૂપ, ઉભયથી તો અનિષ્ટ બાહ્ય-અભ્યંતર પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવાથી અને ઇષ્ટ બાહ્ય-અભ્યંતર પુદ્ગલોનું ગ્રહણ ન કરવાથી ભવધારણીયથી જુદું અનિષ્ટ રૂપ રચવું. હમણાં જ વિકુર્વણા કહી તે નેરચિકોને છે, તેથી નારકોનું વર્ણન—

[૧૨૯] સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - કતિ શબ્દ સંખ્યાવાચી છે, તેના વડે બે, ત્રણ આદિ સંખ્યાવાળા કહેવાય છે. આ શબ્દ બીજે પ્રશ્ન વિશિષ્ટ સંખ્યાના વાચકપણાથી રૂઢ છે. તો પણ અહીં સંખ્યા માત્રમાં જ જાણવો. તેમાં નારકો કેટલી સંખ્યાવાળા સંખ્યાતા, એક એક સમયમાં જે ઉત્પન્ન થતાં સંચિતા-કેટલાંક ઉત્પત્તિની સમાનતાથી બુદ્ધિ વડે એકત્રિત કરેલા તે કતિસંચિતો, તથા ન કતિ - સંખ્યાતા નહીં તે 'અકતિ' એટલે અસંખ્યાતા કે અનંતા, તેમાં જે અકતિ સંખ્યાતા અસંખ્યાતા એક એક સમયમાં ઉત્પન્ન થતા તેવી જ રીતે સંચિતો-એકત્ર કરેલા તે અકતિ સંચિતો તથા જે પરિણામ વિશેષ સંખ્યાત અને અસંખ્યાત કે અનંત એમ નિર્ણય કરવો શક્ય નથી તે. અવકતવ્ય, તે એક એ રીતે એક વડે જે સંચિત તે અવકતવ્યસંચિત—

— સમય સમયમાં એકપણાએ ઉત્પન્ન થયેલ, નારકો જ એક સમયે એકાદિ અસંખ્યેય પર્યંત ઉત્પન્ન થાય છે. કહ્યું છે - દેવો એક સમયમાં એક, બે, ત્રણથી સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા ઉત્પન્ન થાય છે, એ રીતે એટલા જ ચ્યવે છે. આ દેવનું પરિણામ છે, એટલું જ નારકોનું પણ જાણવું. જેથી કહ્યું છે - “નારકોની સંખ્યા પણ દેવના તુલ્ય છે. દંડકમાં કહેલ અસુરાદિનો કતિસંચિતાદિ અર્થનો અતિદેશ કરતા કહે છે - ઈવમિતિ. નારકની માફક ચોવીશ દંડકમાં કહેલા શેષ દંડકો એકેન્દ્રિય વર્ણને કહેવા, કેમકે - એકેન્દ્રિયોને વિશે પ્રતિસમયે અકતિ શબ્દ વડે કહેવા યોગ્ય અસંખ્યાતા કે અનંતા જ ઉત્પન્ન થાય છે. એક અથવા અસંખ્યાતા ઉત્પન્ન થતા નથી.

કહ્યું પણ છે કે—

એકેન્દ્રિયોને વિશે પ્રતિસમયે અસંખ્યાત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યચો, મનુષ્યો, ભવનપતિથી પહેલા બે દેવલોક પર્યંતના દેવો એકેન્દ્રિયમાં જાય છે. એક અસંખ્યાતમો ભાગ, એક નિગોદમાં ઉદ્ભવત અને ઉપપાત વર્તે છે, એ રીતે શેષ બધા નિગોદને વિશે પણ જાણવું. ઉક્ત સૂત્રમાં વૈમાનિક દેવોનો કતિસંચિતાદિક ધર્મ કહ્યો.

હવે સામાન્ય વડે દેવોના પરિચારણા ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે—

● સૂત્ર-૧૩૦,૧૩૧ :-

ત્રણ પ્રકારે પરિચારણા [દેવોનું વિષય સેવન] કહેલ છે - ૧-કોઈ દેવ અન્ય દેવોને કે બીજા દેવોની દેવીઓને આલિંગન કરી-કરીને ભોગવે છે, પોતા વડે પોતાની વિકુર્વણા કરી - કરીને પરિચારણા કરે છે. -૨-કોઈ દેવ અન્ય દેવોને કે અન્ય દેવોની દેવીઓને આલિંગન કરી કરીને પરિચારણા કરતો નથી, પણ પોતાની દેવીઓને આલિંગન કરી - કરીને પરિચારણા કરે છે. પોતા વડે પોતાની વિકુર્વણા કરી - કરીને ભોગવવા યોગ્ય શરીર કરીને પરિચારણા કરે છે. -૩-કોઈ દેવ અન્ય દેવોને, અન્ય દેવોની દેવીને આલિંગન કરીને પરિચારણા કરતો નથી, પોતાની દેવીને આલિંગન કરીને પણ પરિચારણા કરતો નથી, પણ પોતા વડે પોતાની વિકુર્વણા કરી-કરીને પરિચારણા કરે છે.

[૧૩૧] ત્રણ પ્રકારે મૈથુન કહેલ છે - દેવ સંબંધી, મનુષ્યસંબંધી, તિર્યચ સંબંધી. ત્રણ જીવો મૈથુન પામે છે - દેવો, મનુષ્ય, તિર્યચયોનિક. ત્રણ જીવો મૈથુન સેવે છે - સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક.

● વિવેચન-૧૩૦,૧૩૧ :-

[૧૩૦] સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - પરિચારણા એટલે દેવોનું મૈથુન સેવન. કોઈક દેવો, બધાં નહીં. અન્ને - અલ્પબ્રહ્મિક અન્ય દેવો તથા બીજાની દેવીઓ. આલિંગી-આલિંગીને અથવા વશ્ય કરીને, વેદોદયની પીડાને ઉપશમ કરવા માટે ભોગવે છે. દેવને દેવ સાથે પરિચારણા પુરુષપણાએ સંભવે નહીં એવી આશંકા ન કરવી. કેમકે મનુષ્યોમાં પણ તેવા પ્રકારનું સંભળાય છે. આ સંબંધે મનુષ્ય અને દેવમાં પ્રાયઃ વિશેષ નથી. દેવ અને દેવીઓનું અન્યપણું સમાન હોવાથી આ એક જ પ્રકાર છે. તેથી બે પદમાં ક્રિયાનો સંબંધ એક છે.

એવી રીતે પોતાની દેવીઓને ભોગવે છે, એ બીજે ભેદ તથા પોતાને ભોગવે છે. કેવી રીતે ? પોતા વડે વિકુર્વણા કરી-કરીને પરિચારણા વિષય ભોગવવા યોગ્ય કરીને પરિચારણા કરે છે. એ ત્રીજો ભેદ છે.

એવી રીતે ત્રણ પ્રકારરૂપ પણ આ એક પરિચારણા છે, કેમકે ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવ વિશિષ્ટ અતિશય કામરૂપ એક જ પરિચારક બીજા દેવ, પહેલા પ્રકારના ત્યાગપૂર્વક છેલ્લા બે પ્રકાર વડે પરિચારણા કરે છે, તે બીજી જાણવી, કેમકે વિશેષ

ન ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવરૂપ યોગ્ય કામ પરિચારક દેવ વિશેષ હોય છે. તથા અન્ય દેવ પહેલા બે પ્રકારના ત્યાગપૂર્વક છેલ્લા પ્રકાર વડે પરિચારણા કરે છે, એ ત્રીજી પરિચારણા જાણવી કેમકે અલ્પકામ અને અલ્પશ્રદ્ધિક દેવ વિશેષનો સ્વામી હોય છે.

[૧૩૧] મૈથુન વિશેષ હમણાં કહ્યું. તે મૈથુનની જ સામાન્ય પ્રરૂપણા કરતા કહે છે - સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - સ્ત્રીપુરુષનું યુગલ તે મિથુન, તે બંનેનું કાર્ય તે મૈથુન. નારકોને દ્રવ્યથી મૈથુન સંભવતું નથી, તેથી ચોથો ભેદ કહ્યો નથી. મૈથુન કરનારને કહે છે - તઓ ઇત્યાદિ. સુગમ છે, તેઓના જ ભેદોને કહે છે. તઓ મેહુળ. ઇત્યાદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - વિચક્ષણો સ્ત્રી આદિના લક્ષણ આ રીતે કહે છે - યોનિ, મૃદુલ્લ, અસ્થૈર્ય, મુગ્ધત્વ, કાયરતા, બે સ્તન, પુરુષ કામના. આ સાત સ્ત્રીત્વના લક્ષણો છે.

પુરુષ ચિહ્ન, કઠોરતા, દંટલ, શૂરવીરતા, શ્મશ્રુ, ઘૃષ્ટતા, સ્ત્રીની ઇચ્છા આ સાત લક્ષણો પુરુષપણામાં છે. તથા સ્તનાદિ અને દાદી-મૂછાદિ ભાવ અભાવ સમન્વિત અને મોહરૂપ અગ્નિ વડે પ્રજ્વલિત હોય તેને ડાહ્યા પુરુષો નપુંસક કહે છે. વળી અન્યથા પણ કહ્યું છે કે સ્તન અને કેશવતી સ્ત્રી હોય, રોમવાળો પુરુષ હોય, સ્ત્રી તેમજ પુરુષ બંનેમાં જે અંતર છે તેના અભાવમાં નપુંસક હોય છે. આ બધાં યોગવાળા હોય છે, માટે યોગ - કહે છે-

● સૂત્ર-૧૩૨ :-

યોગ ત્રણ પ્રકારે કહેલ છે - મનોયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ. એવી રીતે વિકલેન્દ્રિયને વર્જને નૈરચિક્ષી વૈમાનિક પર્યન્ત ત્રણ યોગ હોય છે.

ત્રણ પ્રકારે પ્રયોગ કહેલ છે - મનપ્રયોગ, વચનપ્રયોગ, કાયપ્રયોગ. જેમ યોગમાં કહ્યું તેમ વિકલેન્દ્રિયને વર્જને પ્રયોગમાં પણ જાણવું.

કરણ ત્રણ ભેદે કહેલ છે - મનકરણ, વચનકરણ, કાયકરણ. એ પ્રમાણે વિકલેન્દ્રિયને વર્જને વૈમાનિક પર્યન્ત જાણવું...કરણ ત્રણ ભેદે કહ્યા છે - આરંભકરણ, સંરંભકરણ, સમારંભકરણ. તે વૈમાનિક પર્યન્ત બધાને છે.

● વિવેચન-૧૩૨ :-

યોગ ત્રણ પ્રકારે - અહીં વીર્યાન્તરાયના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત લબ્ધિ વિશેષના પ્રત્યયરૂપ અભિસંધિ અને અનભિસંધિપૂર્વક આત્માનું જે વીર્ય તે યોગ. કહ્યું છે કે - યોગ, વીર્ય, સ્થામ, ઉત્સાહ, પરાક્રમ, ચેષ્ટા, શક્તિ અને સામર્થ્ય આ આઠ યોગના પર્યાયો છે. તે વીર્ય બે પ્રકારે છે - સકરણ, અકરણ. તેમાં અલેશ્યી કેવલીને સમસ્ત જ્ઞેય અને દેશ્ય પદાર્થને વિશે કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શનને જોડનાર જે અપરિસંપદ, પ્રતિઘાત રહિત વીર્ય વિશેષ તે અકરણવીર્ય. તેનો અહીં અધિકાર નથી, સકરણવીર્યનું જ ત્રિસ્થાનકમાં અવતારિતપણું હોવાથી તેમાં જ યોગ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. તેને આશ્રીને સૂત્રની વ્યાખ્યા છે.

કર્મથી જીવ જેના વડે જોડાય છે, કર્મ જોગના નિમિત્તથી બંધાય છે. આ

વચનથી જે પર્યાય પ્રત્યે વિશેષ જોડાય છે તે યોગ - વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમજનિત જીવના પરિણામ વિશેષ. કહ્યું છે કે - મન વડે, વચન વડે કે કાયા વડે યુક્ત જીવનો આત્મ સંબંધી જે વીર્ય પરિણામ, તે જિનેશ્વરે યોગસંજ્ઞા કહેલ છે. અગ્નિના યોગ વડે ઘડાનો જેમ રાતાપણું પરિણામ થાય છે. તેમ જીવના કરણ પ્રયોગમાં વીર્ય પણ આત્માનો પરિણામ થાય છે.

મનકરણથી યુક્ત જીવનો યોગ-વીર્ય પર્યાય, દુર્બલ માણસને લાકડીની જેમ જે મદદગાર થાય છે, તે મનોયોગ. તે ચાર પ્રકારે કહ્યો છે - સત્યમનોયોગ, મૃષા મનોયોગ, સત્યમૃષા મનોયોગ અને અસત્યમૃષા મનોયોગ અથવા મનનો યોગ કરવું, કરાવવું, અનુમતિરૂપ જે વ્યાપાર તે મનોયોગ ચાર પ્રકારે છે.

એ જ રીતે વચનયોગ તથા કાયયોગ જાણવો. કાયયોગ સાત પ્રકારે છે - ઔદારિક, ઔદારિકમિશ્ર, વૈક્રિય, વૈક્રિયમિશ્ર, આહારક, આહારકમિશ્ર, કાર્મણકાય-યોગ. તેમાં શુદ્ધ ઔદારિકાદિનો બોધ સુગમ છે. ઔદારિકમિશ્ર તો અપરિપૂર્ણ ઔદારિક જ મિશ્ર કહેવાય છે. જેમ ગોળ મિશ્ર દહીંનો ગોળ કે દહીં રૂપે વ્યવહાર કરાતો નથી, કેમકે તે ગોળ કે દહીં વડે અપરિપૂર્ણ હોય છે. એવી રીતે ઔદારિક, કાર્મણની સાથે મિશ્ર છે, તે ઔદારિકપણાએ વ્યવહાર કરવાને શક્ય નથી અને કાર્મણપણાએ પણ વ્યવહાર કરવા યોગ્ય નથી. અપરિપૂર્ણ હોવાથી ઔદારિક મિશ્ર એવો તેનો વ્યવહાર કરાય છે. એ રીતે વૈક્રિયમિશ્ર, આહારકમિશ્ર જાણવું. આ શતક નામક કર્મગ્રંથની ટીકાનો લેશ [અંશ] જાણવો.

પણવણાની વ્યાખ્યાના અંશ તો આ પ્રમાણે છે - શુદ્ધ ઔદારિક વગેરે કાયયોગો ઔદારિકાદિ શરીરપર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્તકને અને મિશ્રો અપર્યાપ્તકને હોય છે. તેમાં ઉત્પત્તિકાળમાં ઔદારિકકાય, કાર્મણ સાથે મિશ્ર થાય છે અને ઔદારિક શરીરવાળા જીવનો વૈક્રિય અને આહારક શરીર કરવાના કાળમાં વૈક્રિય અને આહારક વડે મિશ્ર થાય છે. એ રીતે ઔદારિક મિશ્ર થાય છે. તથા વૈક્રિયમિશ્ર દેવાદિના ઉત્પત્તિકાળમાં કાર્મણ વડે થાય છે અને કૃત વૈક્રિયના ઔદારિકના પ્રવેશકાળમાં ઔદારિક સાથે મિશ્ર થાય છે. આહારક મિશ્ર તો તે શરીરનું પ્રયોજન જેણે સિદ્ધ કર્યું છે, તે ફરીથી ઔદારિક શરીરના પ્રવેશકાળમાં ઔદારિક સાથે મિશ્ર થાય છે. કાર્મણયોગ વિગ્રહગતિમાં અથવા કેવલિ સમુદ્ઘાતને વિશે છે. આ બધાં યોગ પંદર પ્રકારે છે. - X -

સામાન્યથી યોગની પ્રરૂપણા કરી વિશેષથી નારકાદિ ચોવીશ પદોમાં યોગનો અતિદેશ કરવું સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - અતિ પ્રસંગના પરિહાર માટે કહ્યું કે - પંચેન્દ્રિય સિવાય. એકેન્દ્રિયને તો કાયયોગ જ હોય, વિકલેન્દ્રિયને કાય અને વાગ્ યોગ હોય, મન વગેરે સંબંધથી આ પ્રમાણે કહે છે - પ્રયોગ ત્રણ છે, તેમાં વિશેષ એ કે - વ્યાપાર કરતાં મન વગેરેનું હેતુમાં કર્તારૂપ જીવ વડે જે પ્રયોજન તે પ્રયોગ, મનનો જે પ્રયોગ તે મન:પ્રયોગ. એ રીતે કાયપ્રયોગ વચનપ્રયોગ પણ

જાણવા. જહેત્યારિ અતિદેશ સૂત્ર પૂર્વવત્ જાણવું.

મન વગેરેના સંબંધથી બીજું કહે છે - કરણ ત્રણ છે. વિશેષ એ કે જે વડે કરાય તે કરણ. મનનાદિ ક્રિયામાં પ્રવર્તમાન આત્માના ઉપકરણભૂત તથા રૂપ પરિણામી પુદ્ગલ સમૂહ. તેમાં મન એ જ કરણ તે મનકરણ. એ રીતે વચનકરણ, કાયકરણ જાણવું. અતિદેશ સૂત્ર પૂર્વવત્. અથવા યોગ-પ્રયોગ-કરણ શબ્દ સંબંધી જે મન વગેરે શબ્દ તે યોગ-પ્રયોગ-કરણ સૂત્રોને વિશે શબ્દ ભેદથી કહ્યા, તેનો અર્થભેદ વિચારવો નહીં. આ ત્રણેની પણ એકાર્થપણે આગમમાં બહુ જ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે, તે આ પ્રમાણે - યોગ પંદર પ્રકારે છે. કર્મગ્રંથોમાં તે કહ્યું છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં તો એવી રીતે જ પ્રયોગ શબ્દ વડે કહ્યું છે - જેમકે - હે ભંતે ! પ્રયોગ કેટલા પ્રકારે કહ્યા છે ? હે ગૌતમ ! પંદર ભેદે. આવશ્યકમાં એ જ વાત કરણપણે કહી છે. જેમકે - યોજનાકરણ મન, વચન, કાય વિષયમાં ત્રણ પ્રકારે છે મનને વિશે સત્યાદિ યુંજન કરણ. તેના ચાર-ચાર-સાત ભેદો અનુક્રમે છે.

પ્રકારાંતરથી કરણનું ત્રિવિધપણું કહે છે - આરંભવું તે આરંભ - પૃથ્વી આદિનું ઉપમર્દન અથવા આરંભ કરવો તે આરંભકરણ. એ રીતે બીજા પણ જાણવા. વિશેષ એ કે - સંરંભકરણ પૃથ્વી આદિ વિષય જ છે, મનને સંકલેશ કરવો તે. સમારંભ એટલે તેને સંતાપ કરવો તે. કહ્યું છે કે - સંકલ્પ તે સંરંભ, પરિતાપ કરવો તે સમારંભ, જીવનથી રહિત કરવા તે આરંભ. એમ શુદ્ધનય સંમત છે. આ આરંભાદિ ત્રણ કરણ નારકોથી વૈમાનિકપર્યંત હોય છે. - X - કેવલ સંરંભ કરણ અસંજ્ઞી જીવોને પૂર્વભવના સંસ્કારની અનુવૃત્તિ માત્રપણાથી ભાવવું. કેમકે મન વિના સંકલ્પ ન થઈ શકે. આરંભાદિ કરણનું અને બીજી ક્રિયાનું ફળ-

● સૂત્ર-૧૩૩ :-

ત્રણ સ્થાન વડે જીવો અલ્પ આયુષ્યે કર્મ બાંધે છે - પ્રાણનો વિનાશ કરવાથી, અસત્ય બોલવાથી, તથારૂપ શ્રમણ કે માહણને અપ્રાસુક, અનેષણીય અશન-પાન-ખાદિમ-સ્વાદિમ વડે પડિલાભવાથી. આ રીતે જીવ અલ્પાયુ કર્મ બાંધે.

ત્રણ સ્થાન વડે જીવ દીર્ઘાયુ યોગ્ય કર્મને બાંધે - પ્રાણીની હિંસા ન કરીને, અસત્ય ન બોલીને, તથારૂપ શ્રમણ કે માહણને પ્રાસુક તથા એષણીય અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ વડે પડિલાભીને. આ રીતે જીવ દીર્ઘાયુરૂપ કર્મ બાંધે.

ત્રણ સ્થાન વડે જીવ અશુભ દીર્ઘાયુ યોગ્ય કર્મ બાંધે છે - પ્રાણીની હિંસા કરીને, અસત્ય બોલીને, તથારૂપ શ્રમણ કે માહણની હેલણા-નિંદા-ગર્હ-અપમાન કરીને. આ હેલણાદિમાંથી કોઈ એક વડે, અમનોઝ-અપ્રીતિકારી અશનાદિ આપીને થાય છે. આ ત્રણ સ્થાનો વડે જીવ અશુભ દીર્ઘાયુપણે કર્મ બાંધે છે.

ત્રણ સ્થાન વડે જીવ શુભ દીર્ઘાયુ યોગ્ય કર્મ બાંધે - પ્રાણીની હિંસા ન કરીને, અસત્ય ન બોલીને, તથારૂપ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણને અશન-પાન-ખાદિમ-

સ્વાદિમ પડિલાભીને. આ ત્રણ સ્થાનથી જીવને શુભ દીર્ઘાયુકર્મનો બંધ થાય છે.

● વિવેચન-૧૩૩ :-

ત્રણ સ્થાન-કારણો વડે જીવો અલ્પ આયુ-જીવિત છે જેને તે અલ્પાયુ, તેનો જે ભાવ તે અલ્પાયુષ્યતા. તે અલ્પાયુષ્યને માટે. - તેને બાંધનાર કર્મ-આયુષ્ આદિ અથવા થોડા જીવનવાળું આયુષ્ય જે આયુષ્યથી તે અલ્પાયુષ્ય, તેનો જે ભાવ તે અલ્પાયુષ્યતા, તે વડે આયુષ્ય સ્વરૂપ કર્મને બાંધે છે. તે આ રીતે-

પ્રાણનો વિનાશ કરવાથી, - X - પ્રાણીઓના વિનાશશીલ-સ્વભાવવાળો જે હોય તેથી. એ રીતે જે મૃષાવાદ-બોલનાર હોય તે. તેવા પ્રકારે સ્વભાવ કે વસ્ત્રાદિ જેને છે તે તથારૂપ - દાનને પાત્ર. તપસ્યા કરે તે શ્રમણ-તપયુક્ત તેને, 'હણો નહીં' એમ બીજાને કહેનાર અને જે સ્વયં હણવાથી નિવૃત્ત છે તે માહન-મૂલગુણને ધારણ કરનારને. - X - જેમાંથી જીવો ગયેલા છે તે પ્રાસુક [અચિત્] તેના નિષેધથી અપ્રાસુક-સચિત્. સાધુ વડે ઉદ્ગમાદિ દોષરહિતપણે ગવેષણા કરાય તે એષણીય-કલ્પ્ય, તેનો નિષેધ તે અનેષણીય, તેના વડે.

ભોજન કરાય છે, તે અશન-ભાત વગેરે. પીવાય છે તે પાન-કાંજી આદિ. જે ખાવું તે ખાદ, તેના વડે થયેલ - X - તે ખાદિમ-શેકેલ યણા વગેરે. સ્વાદ લેવો તે સ્વાદ, તેના વડે બનેલ, દાતણ વગેરે. અશનાદિને અર્થે કહે છે - અશન તે ભાત, સાથવો, મગ, રાબ વગેરે. ખાદક વિધિ-ખાવા યોગ્ય પુડલાદિ, ક્ષીર-આદિ તથા સૂરણ આદિ, મંડક વગેરેને અશન જાણવું.

પાન-કાંજી, જવ, ઘઉં, ચોખા વગેરેનું ઘોવાણ, મદિરાદિ, સર્વે અપ્કાય, શેલડીનો રસ વગેરે બધાં પાનક જાણવા. ભુંજેલા યણા, દંત્યાદિ, ખજૂર, નાળિયેર, દ્રાક્ષ આદિ, કાકડી, કેરી, ફણસ આદિ ઘણા પ્રકારે ખાદિમ જાણવું. દંતવણ-દાંતણ તાંબુલ, વિવિધ અજજગ, કુહેડક, મધુ, પીપર, સુંઠાદિ અનેક સ્વાદિમ છે.

એ પ્રતિલાભીને - આત્માને લાભવાળો કરવાનો જે સ્વભાવ છે, તે અલ્પ આયુષ્યપણાએ કર્મને બાંધે છે. અર્થાત્ ઉક્ત પ્રાણાતિપાતાદિ ત્રણ કારણો વડે જીવો અલ્પાયુષ્યપણાએ કર્મને બાંધે છે. અહીં પ્રાણાતિપાતાદિક પુરુષ નિર્દેશ છતાં પ્રાણાતિપાતાને જ અલ્પાયુ બંધક કારણરૂપે જાણવું. આ સૂત્રની આ ભાવના-અધ્યવસાય વિશેષ ત્રણ કારણ જેમ કહેલ છે, તેમ ફળરૂપ થાય છે અથવા જે જીવ, તીર્થકરાદિના ગુણાનુરાગથી તેઓની પૂજાદિને માટે પૃથ્વી આદિના આરંભ વડે અને ન્યાસાપહારાદિથી પ્રાણાતિપાતાદિમાં વર્તે છે.

તે જીવને સરાગસંચમ અને નિરવધદાનના નિમિત્તથી જે આયુ બંધાય તેની અપેક્ષાએ આ અલ્પાયુષ્યપણું જાણવું.

શંકા-તમારું કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે સૂત્રમાં વિશેષણ નથી. કેમકે ક્ષુલ્લક ભવના ગ્રહણ રૂપ અલ્પાયુષ્યને પણ પ્રાણાતિપાતાદિ હેતુ વડે યોજાય છે. તેથી તમે એમ કેમ કહો છો કે સવિશેષણ પ્રાણાતિપાતાદિ વર્તી જીવ અપેક્ષાએ અલ્પાયુ ?

સમાધાન - સૂત્રને અવિશેષણત્વ હોવા છતાં પ્રાણાતિપાતાદિ વિશેષણ અવશ્ય કહેવું જોઈએ. જે કારણથી આ સૂત્રથી ત્રીજા સૂત્રમાં પ્રાણાતિપાતાદિથી જ અશુભ દીર્ઘાયુષ્યપણાએ કહેવામાં આવશે. સમાન હેતુથી કાર્ય વૈષમ્ય ન ઘટે.

વળી - હે ભગવન્ ! તથાગ્નિ શ્રમણ કે માહણને અપ્રાસુક, અનેષણીય અશન-પાન-ખાદિમ-સ્વાદિમ વડે પડિલાભતા શ્રાવક વડે શું કરાય છે ?

હે ગૌતમ ! તેના વડે ઘણી જ નિર્જરા અને અલ્પ પાપકર્મ કરાય છે. આ પ્રમાણે ભગવતી સૂત્રના વચનથી ચોક્કસ થાય છે કે - આ ક્ષુલ્લક ભવ ગ્રહણરૂપ અલ્પાયુષ્યપણું નથી. સ્વલ્પ પાપ અને નિર્જરાના કારણભૂત અનુષ્ઠાનનું ફળ ક્ષુલ્લકભવ ગ્રહણપણું ન સંભવે. કેમકે જિનપૂજાદિ અનુષ્ઠાનમાં પણ તેવો પ્રસંગ આવશે.

[શંકા] અપ્રાસુક દાનનું ફળ તમે કહેલ અલ્પાયુષ્યપણું થાય, પણ હિંસા અને જૂઠનું ફળ તો ક્ષુલ્લક ભવગ્રહણ જ થશે. [સમાધાન] એવું નથી, કેમકે એક કાર્યમાં પ્રવર્તવાપણું છે તેમજ અવિરુદ્ધપણું છે.

[શંકા] મિથ્યાદૃષ્ટિ શ્રમણ - બ્રાહ્મણોને જે અપ્રાસુક દાનથી અલ્પાયુષ્યત્વ નિરુપચરિત જ ઘટી શકે છે, તો પ્રાણાતિપાત અને મૃષાવાદને કેમ વિચારવું ?

[સમાધાન] એવું નથી, સૂત્રમાં પ્રાસુક દાનના પણ અલ્પાયુષ્યવાળા ફલત્વનો અવિરોધ હોવાથી અપ્રાસુક વિશેષણનું નિરર્થકપણું થશે. ભગવતીજીમાં કહ્યું છે કે - હે ભંતે ! શ્રમણોપાસક વડે તથાગ્નિ - અસંચત, અવિરત, અપ્રતિહત, અપ્રત્યાખ્યાન પાપકર્મવાળાને પ્રાસુક અથવા અપ્રાસુક, એષણીય કે અનેષણીય અશન આદિ આહાર વડે પ્રતિલાભનારને શું થાય ? હે ગૌતમ ! એકાંતે પાપકર્મ થાય અને નિર્જરા કર્મપણ ન થાય. જે પાપકર્મનું કારણ છે તે જ અલ્પાયુષ્યત્વનું કારણ છે.

[શંકા] પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અપ્રાસુક દાન કર્તવ્યરૂપે થયા ?

[સમાધાન] ભલે થાય. ભૂમિકાની અપેક્ષાએ શો દોષ છે ? કેમકે કહ્યું છે કે - શાસ્ત્રમાં અધિકારીના વશથી ધર્મના સાધનની વ્યવસ્થા, તે ગુણ અને દોષમાં વ્યાધિની પ્રતિક્રિયા સમાન જાણવી. તથા ગૃહસ્થ પ્રત્યે જિનભવન કરાવવાનું ફળ આ પ્રમાણે છે - આ લોકમાં જિનભવનનું કરાવવું તે ભાવયજ્ઞ છે. સદ્ગૃહસ્થને જન્મનું આ ઉત્કૃષ્ટ ફળ છે. અભ્યુદય પરંપરાથી મોક્ષનું બીજ છે.

કોઈ શંકા કરે કે - જિનપૂજામાં તો હિંસા થાય છે, તેનું સમાધાન કરે છે—

જો કે જિનપૂજામાં કથંચિત્ કાયવધ થાય છે, તો પણ તે ગૃહસ્થને કૂલો ખોદવાના દેષ્ટાંતે તે પરિશુદ્ધ છે. વળી અસત્ આરંભમાં જે હેતુથી પ્રવર્તેલા છે, તે કારણે ગૃહસ્થોને તે અસદારંભની નિવૃત્તિરૂપ ફળવાળી આ જિનપૂજા જાણવી એમ વિચારવું જોઈએ. દાનાધિકારમાં તો સંભળાય છે કે શ્રાવકો બે પ્રકારના છે - સંવિગ્નભાવિતો અને લુબ્ધકદેષ્ટાંત ભાવિતો. કહ્યું છે કે—

શ્રાવકો બે ભેદે છે - (૧) સંવિગ્ન ભાવિત - સંવિગ્નમુનિ વડે સંસ્કાર પામેલ,

(૨) લુબ્ધક દેષ્ટાંતભાવિત - પાસત્યાદિ વડે સંસ્કાર પામેલ. - X - લુબ્ધક દેષ્ટાંત

ભાવિત જેમ તેમ દાન આપે છે, સંવિગ્નભાવિત ઉચિતપણે દાન આપે છે. તે આ પ્રમાણે - સામર્થ્ય છતાં અશુદ્ધ આહાર લેવામાં મુનિને અને દેનારને બંનેને અહિત થાય, તે જ અશુદ્ધ આહાર અસમર્થપણામાં લેનાર સાધુને અને દેનાર શ્રાવકને બંનેને હિતકર છે. તથા વ્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યથી પ્રાપ્ત, કલ્પ્ય અજ્ઞપાણી વગેરે દ્રવ્યોનું દાન, દેશ-કાલ-શ્રદ્ધા-સત્કારના ક્રમે આપે. કયાંક પાઠભેદ છે, ત્યાં પણ આ જ અર્થ છે. - X - X -

અથવા પ્રતિભવન સ્થાનકના બે વિશેષણ છે. તે આ રીતે - આધાકર્મ આદિ દોષથી પ્રાણીઓની હિંસા કરીને, જૂઠ બોલીને - જેમ અહો ! સાધુ ! આ અમારા માટે બનાવેલ ભોજનાદિ કલ્પનીય છે માટે તમારે શંકા ન કરવી. - ઇત્યાદિ બોલીને તે કારણથી પ્રતિલાભીને કર્મને બાંધે છે. અહીં બબ્બે પદના વિશેષણપણાએ અને એક પદના વિશેષ્યપણાથી ત્રણ સ્થાનકપણું જાણવું. આ સૂત્ર ગંભીર અર્થવાળું છે, તેથી બીજી રીતે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

અલ્પાયુષ્યપણાનાં કારણો કહ્યા, હવે તેના વિપરિત દીર્ઘાયુષ્યના ત્રણ કારણો કહે છે - પૂર્વવત્ જાણવું. વિશેષ કહે છે - શુભ દીર્ઘાયુષ્યપણાએ જાણવું. પ્રાણાતિપાતની વિરતિ આદિ શુભ દીર્ઘાયુષ્યનું જ નિમિત્તપણું હોવાથી કહ્યું છે કે - મહાવ્રતો, અણુવ્રતો, બાલતપ, અકામનિર્જરા વડે જીવ દેવનું આયુષ્ય બાંધે છે, વળી જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ છે, તે પણ દેવાયુને બાંધે છે.

સ્વભાવથી અલ્પકષાયી, દાનરત, શીલ સંચમ, મધ્યમગુણોયુક્ત જે જીવ તે મનુષ્યાયુને બાંધે છે. દેવ અને મનુષ્યાયુ શુભ છે. ભગવતીજીમાં કહ્યું છે - કે હે ભગવન્ તથાગ્નિ શ્રમણ-માહણને પ્રાસુક અને એષણીય આહાર આદિ વડે પ્રતિલાભનાર શ્રમણોપાસક વડે શું કરાય છે ? હે ગૌતમ ! એકાંતે નિર્જરા કરાય છે, પાપકર્મ બંધાતુ નથી. જે નિર્જરાનું કારણ, તે શુભ દીર્ઘાયુષ્યના કારણપણાએ મહાવ્રતવત્ વિરુદ્ધ નથી.

હમણાં આયુષ્યના દીર્ઘપણાના કારણો કહ્યા. તે દીર્ઘાયુષ્ય શુભ અને અશુભ બે પ્રકારનું છે. તેથી પહેલા અશુભાયુની દીર્ઘતાનાં કારણ કહે છે - તે પૂર્વવત્ જાણવું. વિશેષ એ કે - અશુભ દીર્ઘાયુષ્યપણા માટે - નારકાયુષ્ય માટે છે. તે આ પ્રમાણે - નારકાયુ પાપપ્રકૃતિરૂપ હોવાથી અશુભ છે અને નારકાયુ જઘન્યથી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણ છે. ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩-સાગરોપમ હોવાથી અશુભદીર્ઘ છે. તેવા પ્રકારનું આયુ-જીવિત જે કર્મથી બંધાય તે અશુભ દીર્ઘાયુ. તેનો જે ભાવ તે અશુભ દીર્ઘાયુષ્યતા, તેના વડે. પ્રાણીઓને પ્રાણથી રહિત કરનાર હોય, જૂઠું બોલનાર હોય તથા સાધુની હેલનાદિ કરીને અશનાદિ વડે પ્રતિલાભનાર હોય છે. આ શબ્દાર્થ છે.

હીલના-જાતિ વગેરેથી ઉઘાડા પાડવું, મનથી નિંદવું તે નિંદા, લોકસમક્ષ નિંદા તે ખિંસના, તેમની સમક્ષ નિંદા તે ગર્હા, ઉભા ન થવું તે અપમાન. આ બધામાંથી

કોઈપણ એક પ્રકાર વડે સ્વરૂપથી અસુંદર અજ્ઞાદિ, આ કારણથી અપ્રીતિ કરાવનાર છે. જે કે ભક્તિવાળાને તો અમનોજ્ઞ પણ મનોજ્ઞ જ છે. કેમકે આચાર્યંદનાની માફક મનોજ્ઞ ફળ હોય છે. ચંદનાએ સૂપડાના ખૂણામાં આપ્યા ત્યારે તેણીની લોટાની બેડીઓ સુવર્ણમય ઝાંઝરૂપ બની, માથાના કેશ પૂર્વવત્ થયા. પંચરત્નોની વૃષ્ટિ થઈ, ઇન્દ્રાદિએ સ્તુતિ કરી, પછી તેણીએ ચારિત્ર લીધું. મોક્ષે ગયા.

અહીં ત્રીજા સૂત્રમાં અજ્ઞાદિ પ્રાસુક અપ્રાસુકાદિપણે વિશેષણ સહિત નથી, કેમકે હીલનાદિ કરનારને પ્રાસુકાદિ વિશેષણના ફળ પ્રત્યે અકારણપણું હોય છે. મત્સર વડે ઉત્પન્ન થયેલ હીલનાદિ વિશેષણોને જ મુખ્યપણાએ અશુભ દીર્ઘાયુષ્યરૂપ ફળનું કારણપણું હોવાથી પ્રાણાતિપાત અને મૃષાવાદને વિશે દાન વિશેષણ પદ્ધતિ વ્યાખ્યાન પણ યોગ્ય જ છે. - X - X - X -

પ્રાણાતિપાતાદિથી નરકાયું બંધાય છે, જે માટે કહ્યું છે - મિથ્યાદૃષ્ટિ, મહારંભી, મહાપરિગ્રહી, તીવ્રલોભી, શીલરહિત, પાપમતિ, રૌદ્રપરિણામી જીવ નરકાયુને બાંધે છે. હવે શુભ દીર્ઘાયુષ્ય કહે છે—

સૂત્રાર્થ પૂર્વવત્. વિશેષ એ કે - સ્તુતિ કરીને, નમસ્કાર કરીને, વસ્ત્ર આદિથી સત્કાર કરીને, સન્માનીને, સમૃદ્ધિના હેતુભૂત હોવાથી સાધુ પણ કલ્યાણ સ્વરૂપ, મંગલ-વિદ્ધનક્ષયના યોગથી મંગલરૂપ, દેવતાની માફક દેવસ્વરૂપ, જિન વગેરે માફક ચૈત્ય સ્વરૂપ એવા શ્રમણ પ્રત્યે સેવા કરીને. અહીં પણ પ્રાસુક અને અપ્રાસુકપણાએ વિશેષણરહિત દાન છે. કેમકે આ સૂત્રનું પૂર્વસૂત્રથી વિપર્યયપણું છે અને પૂર્વસૂત્રનું અવિશેષણપણાએ પ્રવર્તવાપણું છે. પ્રાસુક-અપ્રાસુકદાનને વિશે ફલ પ્રત્યે વિશેષ નથી એમ સમજવું. કેમકે પૂર્વસૂત્રને વિશે પ્રાસુક-અપ્રાસુકરૂપ દાનના વિશેષ ફલનું પ્રતિપાદન કરેલું છે - X - X -

પ્રાણનું અતિપાતન ગુપ્તિના સદ્ભાવમાં છે, તેથી ગુપ્તિ કહે છે—

● સૂત્ર-૧૩૪ :-

ગુપ્તિઓ ત્રણ કહી છે - મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ.. સંયત મનુષ્યોને ત્રણ ગુપ્તિ કહી છે - મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ.

ત્રણ અગુપ્તિઓ કહી છે - મનઅગુપ્તિ, વચનઅગુપ્તિ, કાયઅગુપ્તિ. એમ નારકોને યાવત્ સ્તનિતકુમારોને, પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકોને, અસંયત મનુષ્યોને, વ્યંતરોને, જ્યોતિષ્કોને, વૈમાનિકોને હોય.

ત્રણ દંડ કહેલા છે - મનદંડ, વચનદંડ, કાયદંડ, નૈરથિકોને ત્રણ દંડ કહેલા છે - મનદંડ, વચનદંડ, કાયદંડ. વિકલેન્દ્રિય વર્ણને યાવત્ વૈમાનિક.

● વિવેચન-૧૩૪ :-

સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ગોપવવું તે ગુપ્તિ - કુશળ મન વગેરેના પ્રવર્તનરૂપ અને અકુશળ મન વગેરેના નિવર્તનરૂપ છે. કહ્યું છે - મનગુપ્તિ આદિ ત્રણ ગુપ્તિઓ, સિદ્ધાંતના જાણનાર વડે પ્રવર્તનરૂપ અને નિવર્તનરૂપ કહેવાયેલી છે

- X - તે માટે કહે છે - સમિત નિયમથી ગુપ્ત હોય, ગુપ્ત સમિત હોય કે ન પણ હોય અર્થાત્ ભજના જાણવી. કેમકે કુશલ વચનને બોલતો વચનગુપ્ત અને સમિત પણ હોય છે. આ ગુપ્તિ ચોવીશ દંડકમાં વિચારતાં મનુષ્યોને જ અને તેમાં પણ સંયતોને જ હોય. નારકાદિને ન હોય. - X -

ગુપ્તિ કહી હવે તેથી વિપરીત અગુપ્તિ કહે છે. સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ચોવીશ દંડકમાં અગુપ્તિઓનો અતિદેશ કરેલ છે. સામાન્ય સૂત્રવત્ નારકાદિને ત્રણ અગુપ્તિ કહેવી. શેષ સુગમ. વિશેષ એ કે - અહીં એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય ન કહ્યા. કેમકે એકેન્દ્રિયાદિને યથાયોગ્ય વાણી, મનનો અભાવ છે. તથા સંયતમનુષ્યોને પણ ન કહ્યા, કેમકે તેઓને ગુપ્તિનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. અગુપ્તિઓ પોતાને અને બીજાઓને દંડરૂપ થાય છે. આ કારણથી હવે દંડનું નિરૂપણ કરતા કહે છે—

ત્રણ દંડ ઇત્યાદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - મન વડે પોતાને કે બીજાને દંડવું તે મનોદંડ અથવા જેના વડે દંડાય તે દંડ, મન એ જ દંડ તે મનોદંડ. એ રીતે વચનદંડ અને કાયદંડ પણ જાણવા. વિશેષ વિચારણામાં ચોવીશ દંડકને વિશે યાવત્ વૈમાનિક પર્યન્તોનું સૂત્ર કહેવું. વિશેષ એ કે એક, બે, ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળાને છોડીને કહેવું. તેઓનો ત્રણ દંડ સંભવતા નથી કેમકે વચન અને મનનો અભાવ છે. દંડ ગર્હણીય છે, તેથી ગર્હા કહે છે—

● સૂત્ર-૧૩૫ :-

ગર્હા ત્રણ ભેદે છે - કોઈ મનથી ગર્હા કરે છે, કોઈ વચનથી ગર્હા કરે છે, કોઈ કાયાથી ગર્હા કરે છે - પાપકર્મો ન કરીને - અથવા - ગર્હા ત્રણ ભેદે છે— કોઈ દીર્ઘકાળ ગર્હા કરે છે, કોઈ અલ્પકાળ ગર્હા કરે છે. કોઈ પાપકર્મથી પોતાને દૂર રાખવા માટે કાયાથી પાપ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી.

પ્રત્યાખ્યાન ત્રણ ભેદે કહેલ છે - કોઈ મનથી પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, કોઈ વચનથી પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, કોઈ કાયાથી પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. જેમ ગર્હા કહી તેમ પર્યક્ષાણને વિશે પણ બે આલાવા કહેવા.

● વિવેચન-૧૩૫ :-

બંને સૂત્રના અર્થ કહેલા છે. વિશેષ એ કે - પોતાના કે બીજાના આત્મા સંબંધી દંડ પ્રત્યે જુગુપ્સા કરે તે ગર્હા. 'સ'કારનો આગમ હોવાથી કાયા વડે પણ એક જીવ પાપકર્મના હેતુભૂત ન કરવાપણે - હિંસાદિ ન કરવાથી, કાય વડે ગર્હા, પાપકર્મની અપ્રવૃત્તિ વડે જ થાય છે, કહ્યું છે કે - પાપજુગુપ્સા યથાર્થ વિશુદ્ધ ચિત્ત વડે, નિરંતર પાપનો ખેદ કરવો, પાપ કરવું નહીં, પાપની વિચારણા કરવી નહીં. આ અનુક્રમ ભૂત-વર્તમાન-ભાવિ અપેક્ષાએ કહેલ છે.

અથવા પાપકર્મોને ન કરવા માટે ત્રણ પ્રકારે પણ ગર્હા કરે છે અથવા પાપકર્મોની જુગુપ્સા કરે છે, શા માટે ? પાપ ન કરવા માટે. - હું પાપકર્મો ન કરું. દીર્ઘકાળ પર્યન્ત. તથા કોઈ કાયા પ્રત્યે અટકાવે છે, કઈ રીતે ? પાપકર્મોના કાર્યો

ન કરવા વડે કે ન કરવા માટે પાપોની ગર્હા કરે છે. પાપો જ ન કરવા માટે પાપોથી કાયાને અટકાવે છે. અતીતકાલ વિષયક ગર્હા હોય, તે કહી.

હવે ભાવિ કાલ વિષયક પરચક્ષાણ બે સૂત્ર વડે કહે છે - સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ગર્હાને વિશે, બે આલાપક આ રીતે - મન વડે ઇત્યાદિ. કાયા વડે કોઈ પાપકર્મોને ન કરવા પરચક્ષાણ કરે છે. આ અંત પર્યન્ત એક આલાપક. અથવા પરચક્ષાણ ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે. - X - તે બીજો આલાવો જાણવો. તેમાં કાયાને પણ કોઈ એક પાપકર્મ ન કરવા માટે પ્રતિસંહરે છે અથવા પાપકર્મથી કાયાને પ્રતિસંહરે છે. તે પાપકર્મોને જ ન કરવા માટે પાપકર્મ પ્રત્યાખ્યાતા પરોપકારીઓ હોય છે, તે બતાવવા માટે દેષ્ટાંતભૂત વૃક્ષોની પ્રરૂપણા કરે છે—

● સૂત્ર-૧૩૬ :-

-૧-ત્રણ વૃક્ષો કહ્યા છે - પત્રસહિત, પુષ્પસહિત, ફળસહિત. -૨-એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે પુરુષો કહ્યા છે - પત્રસહિત વૃક્ષ સમાન, પુષ્પસહિત વૃક્ષો સમાન, ફલ સહિત વૃક્ષો સમાન. -૩-પુરુષ ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે - નામપુરુષ, સ્થાપનાપુરુષ, દ્રવ્યપુરુષ. -૪-ત્રણ પ્રકારે પુરુષ કહ્યા છે - જ્ઞાનપુરુષ, દર્શનપુરુષ, ચારિત્રપુરુષ.

-૫-ત્રણ પ્રકારે પુરુષ કહ્યા છે - વેદપુરુષ, લિંગપુરુષ, અભિલાપપુરુષ. -૬-ત્રણ પ્રકારે પુરુષ કહ્યા છે - ઉત્તમપુરુષ, મધ્યમપુરુષ, જઘન્યપુરુષ. -૭-ઉત્તમપુરુષો ત્રણ પ્રકારે છે - ધર્મપુરુષ, ભોગપુરુષ, કર્મપુરુષ, ધર્મપુરુષ તે અરિહંતો, ભોગપુરુષ તે ચક્રવર્તી, કર્મપુરુષ તે વાસુદેવ. -૮-મધ્યમ પુરુષો ત્રણ પ્રકારે - ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય. -૯-જઘન્યપુરુષ ત્રણ-દાસ, ભૃત્ય, ભાગિયા.

● વિવેચન-૧૩૬ :-

બે સૂત્ર છે - પત્રોને જે પ્રાપ્ત થાય તે પત્રોપગ, એવી રીતે બીજા બે વૃક્ષો જાણવા. દેષ્ટાંત સંબંધી ઉપનય કહે છે - પુરુષના પ્રકારો આ રીતે - પત્રાદિ ચુકતપણાએ ઇચ્છાવાળાને વિશે ઉપકાર માત્ર વિશિષ્ટ અને વિશિષ્ટતર ઉપકારને કરવાવાળા વૃક્ષો છે, તે રીતે લોકોત્તર પુરુષો સૂત્ર, અર્થ, સૂત્રાર્થના દાનાદિ વડે અનુક્રમે વિશેષ વિશેષ ઉપકાર કરનારા હોવાથી વૃક્ષ સમાન માનવા. એવી રીતે લૌકિક પુરુષો પણ માનવા.

અહીં 'પત્રોવગ' ઇત્યાદિ. સૂત્રના કથનમાં પ્રાકૃત શૈલી છે. - X -

હવે પુરુષના પ્રસ્તાવથી પુરુષોને સાત સૂત્ર વડે નિરૂપણ કરે છે - તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે - નામ એ જ પુરુષ તે નામપુરુષ. પુરુષ પ્રતિમાદિ સ્થાપનાપુરુષ. પુરુષપણે ભાવિમાં ઉત્પન્ન થશે કે ભૂતકાળમાં જે ઉત્પન્ન થયા છે, તે દ્રવ્યપુરુષ. અહીં વિશેષ સંબંધ ઇન્દ્રના સૂત્રથી જોઈ લેવો.

કહ્યું છે - આગમથી અનુપચુકત, નોઆગમથી દ્રવ્ય પુરુષ ત્રણ પ્રકારે-એકભવિકાદિ ત્રણ પ્રકારે છે - મૂલ, ઉત્તર નિર્મિત. મૂલગુણ નિર્મિત પુરુષને પ્રાયોગ્ય દ્રવ્યો અને ઉત્તરગુણ નિર્મિત - તે આકારવાળા પુદ્ગલો. તે જ ભાવપુરુષના ભેદ છે

- જ્ઞાનપુરુષાદિ. જેને જ્ઞાન લક્ષણરૂપ ભાવ પ્રધાન છે, તે જ્ઞાનપુરુષ. એ પ્રમાણે બીજા બંને ભેદો પણ જાણવા.

વેદ-પુરુષ વેદના અનુભવની પ્રધાનતા છે તે વેદપુરુષ. તે સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક સંબંધી ત્રણ લિંગો હોય છે. તથા પુરુષ ચિન્હ-દાદી મુછાદિ ઉપલક્ષિત પુરુષ તે ચિન્હપુરુષ. જેમ નપુંસક છતાં દાદી-મૂંછ ચિહ્નવાળો પુરુષ. અથવા પુરુષ વેદરૂપ ચિહ્નપુરુષ. જેના વડે બોલાય છે તે અભિલાપ - શબ્દ, તે જ પુરુષ પુલિંગપણે કથન કરવાથી જેમ ઘટ, કૂટ.

કહ્યું છે કે - અભિલાપ પુલિંગાભિધાન માત્ર, જેમ ઘટ શબ્દ છે. ચિહ્નપુરુષને વિશે પુરુષાકૃતિ નપુંસક પુરુષ વેદે કે પુરુષવેશે કહેવાય છે. ત્રણ લિંગમાં વર્તનાર પણ પુરુષવેદાનુભવ કાલે વેદપુરુષ કહેવાય છે.

ધર્મપુરુષ - ધર્મ-દ્વાયિક ચારિત્રાદિ, તેને મેળવવા તત્પર પુરુષ તે ધર્મપુરુષ. કહ્યું છે કે - ધર્મને ઉત્પન્ન કરવાના વ્યાપારમાં તત્પર તે ધર્મપુરુષ. જેમકે - સુસાધુ. ભોગ-મનોજ્ઞ શબ્દાદિ તત્પર પુરુષ, તે ભોગ પુરુષ. કહ્યું છે કે - જેણે વિષયસુખ સારી રીતે મેળવેલ છે, તે ચક્રવર્તી તે ભોગપુરુષ. કર્મ - મહારંભાદિ વડે પ્રાપ્ત કરેલ નરકાયુષ્કાદિ.

ઉગ્ર-ભગવંત ઋષભદેવના રાજ્યકાળમાં જે આરક્ષકો હતા તે... ભોગ - તે રાજ્યમાં ગુરુપદે રહેલ. રાજન્ય - તે રાજ્યમાં જે મિત્ર હતા તે પુરુષો. કહ્યું છે કે - ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય, દ્વાયિક તે ચારનો સંગ્રહ હતો - તેમાં [અનુક્રમે] આરક્ષક, ગુરુ, વચસ્ક જાણવા બાકીના બધાં દ્વાયિકો છે. તેમના વંશજો પણ ઉગ્ર આદિ રૂપે જાણવા. એ ત્રણેનું મધ્યમપણું અનુકૃષ્ટપણાથી, અજઘન્યપણાથી છે...દાસ-દાસીપુત્રાદિ, ભૃતક-મૂલ્યથી કામ કરનાર, ભાગ જેમને વિદ્યમાન છે, તે ભાગીયા - ચોથો ભાગ લેનારાદિ જાણવા.

મનુષ્ય પુરુષોનું ત્રિવિધપણું કહ્યું. હવે સામાન્યથી જલચર, સ્થલચર, ખેચર વિશેષ તિર્યચોનું બાર સૂત્રો વડે ત્રૈવિધ્ય કહે છે.

● સૂત્ર-૧૩૭ થી ૧૩૯ :-

[૧૩૭] -૧-ત્રણ પ્રકારે મત્સ્યો કહ્યા છે - અંડજ, પોતજ, સંમૂર્છિમજ. -૨-અંડજ મત્સ્યો ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે - સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક. -૩- પોતજ મત્સ્યો ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે - સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક. [સંમૂર્છિમજ નપુંસક જ હોય.]

-૧-પક્ષીઓ ત્રણ પ્રકારે છે - તિર્યચોનિક પુરુષ, મનુષ્યચોનિક પુરુષ, દેવપુરુષ. -૨-તિર્યચોનિક પુરુષ ત્રણ પ્રકારે છે - જલચર, સ્થલચર, ખેચર. -૩-મનુષ્ય પુરુષો ત્રણ પ્રકારે છે - કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ, અંતર્દ્વીપજ.

૧-નપુંસકો ત્રણ પ્રકારે છે - નૈરચિકનપુંસક, તિર્યચોનિકનપુંસક, મનુષ્ય નપુંસક. -૨-તિર્યચોનિક નપુંસકો ત્રણ પ્રકારે છે - જલચર, સ્થલચર, ખેચર. -૩-મનુષ્યનપુંસક ત્રણ પ્રકારે છે - કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ, અંતર્દ્વીપજ.

[૧૩૯] તિર્યચોનિકો ત્રણ ભેદ છે - સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક.

● વિવેચન-૧૩૭ થી ૧૩૯ :-

[૧૩૭] આ સૂત્રો સુગમ છે વિશેષ એ કે - ઇંડાથી જન્મેલ તે અંડજ, પોત-વસ્ત્ર તે જરાયુ વર્જિત હોવાથી વસ્ત્ર માફક ઉત્પન્ન થયેલા તે પોતજ. અથવા વહાણની માફક ઉત્પન્ન થયેલા તે પોતજ. ગર્ભરહિત ઉત્પન્ન થાય તે સંમૂર્ચિમ. સંમૂર્ચિમમાં સ્ત્રી આદિ ભેદો ન હોય, તેઓને નપુંસકત્વ જ હોય તેથી સૂત્રમાં કહ્યા નથી.

પક્ષીઓમાં અંડજ-હંસ આદિ, પોતજ-વલ્ગુલી આદિ, સંમૂર્ચિમ. ખંજક-આદિ. ઉદ્દિભજત્વ હોવા છતાં પણ તેઓનો સંમૂર્ચિમપણે વ્યાપ્ત થાય છે. કેમકે ઉદ્દિભજ આદિનો સંમૂર્ચનપણે ઉત્પન્ન થવારૂપ વિશેષ હોય.

एवं. એટલે - પક્ષી માફક. આ પ્રત્યક્ષ અભિલાષ વડે ઉરપરિસર્પ-સર્પ આદિના ત્રણ સૂત્રો કહ્યા. ઉરસ એટલે છાતી વડે, સરકે છે તે - ઉરપરિસર્પ-સર્પ વગેરે - કહેવા. તથા ભુજપરિસર્પ-ભુજ એટલે હાથ વડે ચાલનારા. તે નોળીયા વગેરે કહેવાય. एवं. - પક્ષીની માફક જાણવા. અહીં પણ ત્રણ સૂત્રો કહેવા તે ભાવ છે.

[૧૩૮] તિર્યચ વિશેષોનું ત્રૈવિધ્ય કહ્યું, હવે સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસકોને કહે છે - એ નવ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ઋં. એટલે આકાશ. કૃષિ આદિ કર્મપ્રધાન ભૂમિ તે કર્મભૂમિ. - ભરત આદિ પંદર ભેદ, તેમાં જન્મેલા તે કર્મભૂમિજ. એ રીતે અકર્મભૂમિજ. વિશેષ એ કે - અકર્મભૂમિ એટલે ભોગભૂમિ - દેવકુરુ આદિ ત્રીશ ભેદ છે. અંતર એટલે મધ્ય. સમુદ્રના દ્વીપો, તેમાં જન્મેલ તે અંતર્દ્વીપજ.

[૧૩૯] વિશેષથી ત્રણ ભેદ કહી સામાન્યથી તિર્યચોને કહે છે - તે સુગમ છે.

સ્ત્રી વગેરેની પરિણતિ જીવોને લેશ્યાના કારણે થાય છે. લેશ્યાઓ સ્ત્રી આદિ બંધક કર્મનું કારણ છે. તેથી નારકાદિમાં લેશ્યાઓનું ત્રણ સ્થાન વડે કથન—

● સૂત્ર-૧૪૦ :-

-૧-નૈરચિકોને ત્રણ લેશ્યાઓ કહી છે - કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા. -૨-અસુરકુમારોને ત્રણ લેશ્યાઓ સંકિલ્પિત કહી છે - કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા. -૩ થી ૧૧- એ પ્રમાણે યાવત્ સ્તનિતકુમારો જાણવા.

એ પ્રમાણે -૧૨-પૃથ્વીકાયિક, -૧૩-અપ્કાયિક, -૧૪-વનસ્પતિકાયિક, ૧૫-તેઉકાયિક, -૧૬-વાયુકાયિક, ૧૭-બેષ્ઠિન્દ્રય, -૧૮-તેષ્ઠિન્દ્રય, -૧૯-ચઉરિન્દ્રય, એ બધાંને નૈરચિકોની માફક ત્રણ લેશ્યાઓ કહેલી છે.

-૨૦-પંચેન્દ્રય તિર્યચોનિકોને ત્રણ લેશ્યાઓ સંકિલ્પિત કહી છે. - કૃષ્ણ લેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા. -૨૧-પંચેન્દ્રય તિર્યચ યોનિકોને ત્રણ લેશ્યા અસંકિલ્પિત કહેલી છે - તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા, શુકલલેશ્યા. -૨૨- એ રીતે મનુષ્યોને પણ જાણવું. -૨૩-વ્યંતરોને અસુરકુમારની જેમ જાણવું.

-૨૪-વૈમાનિકોને ત્રણ લેશ્યાઓ કહી છે - તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા, શુકલલેશ્યા.

● વિવેચન-૧૪૦ :-

આ ઇંડક સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - નૈરચિકોને કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યાનો જ સંભવ હોવાથી વિશેષણ રહિત કહેલ છે. અસુરકુમારોને ચાર લેશ્યાનો સદ્ભાવ હોવાથી 'સંકિલ્પિત' એમ વિશેષિત કરી. તેમને ચોથી તેજોલેશ્યા છે, પણ તે સંકિલ્પિત નથી. પૃથ્વી આદિને અસુરકુમારના સૂત્રાર્થનો અતિદેશ કરતા કહ્યું કે - પૃથ્વી - અપ્ - વનસ્પતિમાં દેવના ઉત્પાત્ના સંભવથી ચોથી તેજોલેશ્યા છે. આ કારણથી વિશેષણ સહિત લેશ્યાનું કથન અતિદેશ કર્યું છે. તેઉ, વાયુ, બે-ત્રણ-ચાર ઇન્દ્રિયોને વિશે દેવોત્પત્તિ ન હોવાથી તેજોલેશ્યાનો અભાવ છે, તેથી તેને વિશેષણરહિત કહેલ છે.

પંચેન્દ્રય તિર્યચો અને મનુષ્યોને છ લેશ્યાઓ પણ છે, આ કારણથી સંકિલ્પિત અને અસંકિલ્પિત વિશેષણથી ચાર સૂત્રો કહેલ છે. વિશેષ એ કે - મનુષ્યસૂત્રમાં અતિદેશથી કહેલી છે. વ્યંતરસૂત્રમાં સંકિલ્પિત લેશ્યાઓ જાણવી. વૈમાનિક સૂત્ર વિશેષણરહિત જ છે, કારણ કે તેમાં ત્રણ અસંકિલ્પિત લેશ્યાનો જ સદ્ભાવ હોવાથી નિષેધ કરવા યોગ્યના અભાવ વડે વિશેષણનો સંબંધ નથી. જ્યોતિષકોને તેજોલેશ્યા હોવાથી ત્રણ સ્થાનમાં સદ્ભાવના અભાવે- કહેલ નથી. હાલ વૈમાનિકોને - X - કહ્યા.

હવે જ્યોતિષકોને - X - ચલન સ્વભાવથી કહે છે—

● સૂત્ર-૧૪૧ :-

ત્રણ સ્થાન વડે તારા પોતાના સ્થાનેથી ચલિત થાય છે - વિકુર્વણ કરતા, પરિચારણ કરતા, એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને સંક્રમણ કરતા...ત્રણ સ્થાને દેવો વિદ્યુત્કાર કરે - વિકુર્વણ કરતા, પરિચારણ કરતા, તથારૂપ શ્રમણ કે માહણને ઋદ્ધિ, કાંતિ, યશ, બલ, પુરસ્કાર, પરાક્રમ બતાવતા દેવ વિદ્યુત્કાર કરે...ત્રણ સ્થાને દેવ સ્તનિત શબ્દ કરે - વિકુર્વણ કરતો ઇત્યાદિ સૂત્ર વિદ્યુત્કાર સૂત્રવત્ જાણવું.

● વિવેચન-૧૪૧ :-

તારા માત્ર પોતાના સ્થાનને છોડે. [ક્યારે ?] વૈકિયને વૈકિયને કરતા, પરિચારણ કરતા - મૈથુન માટે તીવ્ર અભિલાષયુક્ત બનતા અને એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને જતા. જેમ ઘાતકીખંડાદિના મેરુ પ્રત્યે પરિહરે અથવા ચમરેન્દ્ર માફક કોઈક મહર્ષિક દેવાદિ વૈકિયાદિ કરે તો તેને માર્ગ આપવા ખસે છે. કહ્યું છે કે - તે બંનેમાં વ્યાઘાતવાળું અંતર, તે જઘન્યથી ૬૬ યોજન અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨,૦૦૦ યોજન છે, તેમાં વ્યાઘાતિક અંતર, મહર્ષિક દેવને માર્ગ આપવાથી થાય છે. તારા દેવની ચલનક્રિયાના કારણો કહ્યા, હવે દેવના જ વીજળી અને મેઘગર્જનાની ક્રિયાના કારણો બે સૂત્રો વડે કહે છે—

સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - વીજળી કરાય છે તે જ કાર્ય અથવા વિજળીનું જે કરવું તે ક્રિયા, તે વિદ્યુત્કાર સમજવું. વૈકિયનું કરવું આદિ અહંકારવાળાને જ

હોય છે. તેમાં પ્રવૃત્ત અને અહંકારના ઉલ્લાસવાળાને ચલન, વિજળી અને ગર્જનાદિ પણ હોય છે. તેથી ચલન, વિદ્યુત્કાર આદિને વિકુર્વણના કારણપણાએ કહેલું છે. ઋદ્ધિ-વિમાન, પરિવારાદિ. દ્યુતિ-શરીર, આભરણાદિની, યશ-પ્રખ્યાતિ. બલ-શરીરની શક્તિ. વીર્ય-જીવની શક્તિ. પુરુષકાર-અભિમાન વિશેષ તેજ. આ સર્વે પોતે સંપાદિત કરેલ છે, તે પરાક્રમ. પુરુષકારપરાક્રમ એ સમાહાર દ્રવ્ય છે. આ સર્વે બતાવતો દેવ વિદ્યુત્કારાદિ કરે છે.

તથા સ્તનિત શબ્દ - મેઘગર્જના. એવં. એ પ્રમાણે છે. - x -

અહીં વિદ્યુત્કાર અને સ્તનિત શબ્દો ઉત્પાતરૂપ કહેવાયા. હવે ઉત્પાતરૂપો જ લોકાંધકાર આદિ પંદર સૂત્રો વડે કહે છે-

● સૂત્ર-૧૪૨ :-

-૧- ત્રણ સ્થાને લોકમાં અંધકાર થાય - અરિહંત નિર્વાણ પામે ત્યારે, અરિહંત પ્રજ્ઞાત ધર્મ વિચ્છેદ પામે ત્યારે, પૂર્વ-શ્રુત નાશ પામતા.

-૨- ત્રણ સ્થાને લોકમાં ઉદ્યોત્ થાય - અરિહંતો જન્મ લે ત્યારે, અરિહંતો પ્રવ્રજ્યા લે ત્યારે, અરિહંતોના કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિ મહોત્સવમાં.

-૩- ત્રણ કારણે દેવ ભવનોમાં અંધકાર થાય - અરિહંતો નિર્વાણ પામે ત્યારે, અરિહંત પ્રજ્ઞાત ધર્મ વિચ્છેદ થતાં, પૂર્વગતશ્રુત નાશ પામતા.

-૪- ત્રણ કારણે દેવ ભવનોમાં ઉદ્યોત્ થાય - અરિહંતો જન્મ લે ત્યારે, અરિહંતો પ્રવ્રજ્યા લે ત્યારે, અરિહંતોના કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિ મહોત્સવમાં.

-૫- ત્રણ કારણે દેવોનો સન્નિપાત [આગમન] થાય - અરિહંતો જન્મે ત્યારે. અરિહંતો પ્રવ્રજ્યા લે ત્યારે, અરિહંતોના કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિ મહોત્સવમાં.

-૬- એ રીતે દેવોનું એકઠા થવું.

-૭- દેવતાનો હર્ષનાદ [ત્રણે કારણે જાણવો.]

-૮- ત્રણ કારણે દેવો મનુષ્યલોકમાં જલ્દી આવે છે - અરિહંતો જન્મે ત્યારે, અરિહંતો પ્રવ્રજ્યા લે ત્યારે, અરિહંતોના કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિ મહોત્સવમાં. એવી રીતે

-૯- સામાનિક દેવો, -૧૦- ત્રાયસ્ત્રિંશકો, -૧૧- લોકપાલ દેવો, -૧૨- અગ્ર મહિષીઓ, -૧૩- ત્રણ પર્યાના દેવો, -૧૪- અનિકાદિપતિ, -૧૫- આત્મરક્ષક દેવો [એ બધાં] મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર આવે છે.

ત્રણ કારણે દેવો -૧- સિંહાસથી ઉભા થાય છે - અરિહંતો જન્મ લે ત્યારે. ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ જાણવું. એવી રીતે -૨- આસનો ચલાયમાન થાય છે, -૩- સિંહનાદ કરે, -૪- વસ્ત્રની વૃષ્ટિ કરે. -૫- ત્રણ કારણે દેવોના ચૈત્યવૃક્ષો ચલાયમાન થાય છે - અરિહંતો જન્મ લે ત્યારે આદિ પૂર્વવત્. -૬- ત્રણ કારણે લોકાંતિક દેવો મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર આવે. - અરિહંતો જન્મ લે ત્યારે, અરિહંતો પ્રવ્રજ્યા લે ત્યારે, અરિહંતોના કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિ મહોત્સવમાં.

● વિવેચન-૧૪૨ :-

સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ક્ષેત્રલોકને વિશે જે અંધકાર તે લોકાંધકાર. દ્રવ્યથી લોકાનુભાવથી અથવા ભાવથી પ્રકાશક સ્વભાવવાળા જ્ઞાનના અભાવે. તે આ રીતે - અશોકાદિ આઠ પ્રકારની મહાપ્રાતિહાર્ય પૂજાને યોગ્ય, પરમ ભક્તિ તત્પર, સુર-અસુરના સમૂહ વડે વિશેષે રચાયેલી, જન્માંતરરૂપ મોટા ક્યારામાં ઉગેલ અને નિર્દોષ વાસના રૂપ જલ વડે સીંચાયેલ પુન્યરૂપ મહાવૃક્ષના કલ્યાણ સદૈશ મહાપ્રાતિહાર્યરૂપ પૂજાને અને સર્વ રાગાદિ શત્રુના તદ્દન ક્ષાયથી મુક્તિમંદિરના શિખર ઉપર ચડવાને જે યોગ્ય છે, તે અર્હંતો.

કહ્યું છે કે - વંદન, નમસ્કારને જે યોગ્ય છે, પૂજા-સત્કારને યોગ્ય છે, વળી સિદ્ધિગમનમાં યોગ્ય છે, તે કારણથી અર્હંતો કહેવાય છે. તે અર્હંતો નિર્વાણને પ્રાપ્ત થતાં, વળી અર્હંતોએ પ્રરૂપેલ ધર્મ નાશ પામતા, તીર્થના વિચ્છેદ કાળે. તથા દૈષ્ટિવાદ અંગના વિભાગભૂત જે પૂર્વો, તેને વિશે પ્રવેશેલું, તેના અભ્યંતરીભૂત જે શ્રુત તે પૂર્વગત નાશ પામતા લોકમાં અંધકાર થાય છે. રાજાનું મરણ, દેશ અને નગરના ભંગાદિમાં પણ દિશાઓમાં અતિ ઘૂળપણાએ કેવળ અંધકાર દેખાય છે. તો વળી સમગ્ર ત્રિભુવનના મનુષ્યોને નિર્દોષ નયન સમાન પરમ ઐશ્વર્યવાન્ અર્હંતાદિનો વિચ્છેદ થતાં લોકમાં અંધકાર થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? લોકમાં ઉદ્યોત લોકાનુભાવથી કે દેવોના મનુષ્યલોકમાં આગમનથી થાય છે. કેવલજ્ઞાનોત્પાદમાં દેવોએ કરેલા મહોત્સવથી થાય છે.

દેવોના ભવનાદિને વિશે જે અંધકાર, તે દેવાંધકાર, તે લોકના અનુભાવથી જ થાય છે. લોકાંધકાર કહ્યા છતાં, જે દેવાંધકાર કહ્યો તે સર્વત્ર અંધકારના પ્રતિપાદન માટે છે. એવી રીતે દેવ-ઉદ્યોત્ પણ જાણવો.

પૃથ્વી પર દેવોનું આવવું તે દેવ સન્નિપાત. દેવોત્કલિકા-દેવોનું એકત્ર મળવું. એવી રીતે ત્રણ સ્થાનો વડે, દેવો વડે કરાયેલ હર્ષાત્મક શબ્દ ત્રણ વડે-શીઘ્ર મનુષ્યલોકમાં આવે છે. સામાનિક - ઇન્દ્ર સમાન ઋદ્ધિવાળા, ત્રાયસ્ત્રિંશક - મહત્તર સમાન પૂજ્ય. લોકપાલ - સોમ આદિ, દિશામાં નિયુક્ત. અગ્રમહિષી-મુખ્ય સ્ત્રી. પરિષત્ - પરિવારમાં ઉત્પન્ન. હસ્તિ આદિ સૈન્યપ્રધાન ઐરવત વગેરે દેવો. રાજાની માફક અંગની રક્ષા કરનાર દેવો તે આત્મરક્ષક દેવો. “-મનુષ્યલોકમાં જલ્દી આવે છે.” આ પ્રમાણે દરેક પદમાં જોડવું.

આ પ્રમાણે દેવોને મનુષ્યલોકમાં આગમનના જે કારણો કહ્યા તે જ કારણો દેવોના અભ્યુત્થાનાદિના કારણપણે પાંચ સૂત્રો વડે કહે છે - તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે - સિંહાસનથી ઉઠે. આસનો - શકાદિના સિંહાસનો, તેઓનું ચલન લોકાનુભાવથી થાય છે. સિંહનાદ અને વસ્ત્રની વૃષ્ટિ એ બે પ્રમોદના કાર્યો લોકપ્રતીત છે. ચૈત્યવૃક્ષો - સુધર્માદિ સભાના દરેક દ્વાર સામે મુખમંડપ - પ્રેક્ષામંડપ - ચૈત્યસ્તૂપ - ચૈત્યવૃક્ષ - મહાધ્વજાદિ ક્રમથી છે.

લોકાંતિક દેવોનો અતિ પ્રધાનપણારૂપ ભેદ વડે મનુષ્યક્ષેત્રમાં આવવા સંબંધી કારણો કહે છે - સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - બ્રહ્મલોકની સમીપે કૃષ્ણરાજી ક્ષેત્રમાં નિવાસ કરનારા લોકાંતિકો અથવા ઔદયિક ભાવલોકના અંતે થનાર, અનંતર ભવે મોક્ષમાં જનાર હોવાથી લોકાંતિકો - હવે કહેવાશે તેવા સારસ્વતાદિ આઠ પ્રકારે છે - - હવે શા માટે દેવો અહીં આવે છે ? તે કહે છે - અર્હન્તોનું ધર્માચાર્યપણાએ મહાન્ ઉપકાર હોવાથી પૂજાદિ અર્થે આવે છે, જેના ઉપકારનો ભદલો ન વાળી શકાય એવા ધર્માચાર્યો છે, તેથી-

● સૂત્ર-૧૪૩ :-

હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણો ! ત્રણ દુષ્ટતિકાર - [ઉપકારનો ભદલો વાળી ન શકાય તેવા] છે. - માતા-પિતાનો, ભત્રાનો, ધર્માચાર્યનો. કોઈ પુરુષ દરરોજ માતાપિતાનું શતપાક, સહસ્રપાક તેલ વડે મર્દન કરીને, સુગંધિ દ્રવ્યના ચૂર્ણ વડે ઉદ્ધર્તન કરીને, ત્રણ પ્રકારના પાણી વડે સ્નાન કરાવે, સર્વાલંકાર વડે વિભૂષિત કરીને મનોજ્ઞ વાસણમાં સારી રીતે પકાવેલ નિર્દોષ અઢાર જાતિના વ્યંજન યુક્ત ભોજન જમાડીને, જીવનપર્યન્ત કાંધે બેસાડીને લઈ જાય તો પણ તે માતાપિતાના ઉપકારનો ભદલો ન વાળી શકે. પણ જો તે પુરુષ તે માતાપિતાને કેવલિપ્રજ્ઞાપ્ત ધર્મ કહીને, સમજાવીને, પ્રરૂપીને, સ્થાપિત કરે તો તે માતાપિતાના ઉપકારનો ભદલો હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણો ! વાળી શકે.

કોઈ મહાશક્તિવાળો દરિદ્રને ધન આપીને તેનો સમુત્કર્ષ કરે. ત્યારે તે દરિદ્ર સમુત્કર્ષ પામીને પછી તે શ્રેષ્ઠીની સામે કે પાછળ વિપુલ ભોગસામગ્રી વડે યુક્ત થઈને રહે, ત્યારપછી તે શ્રેષ્ઠી અન્ય કોઈ વખત દરિદ્રી થઈને તે પેલા દરિદ્ર પાસે શીઘ્ર આવે, ત્યારે તે દરિદ્રી તે ભત્રા [ધનાદય] ને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દે તો પણ શ્રેષ્ઠીના ઉપકારનો ભદલો ન વાળી શકે, પણ તે દરિદ્રી તે શ્રેષ્ઠીને કેવલિપ્રજ્ઞાપ્ત ધર્મ કહીને, સમજાવીને, પ્રરૂપીને, સ્થાપીને તે અવશ્ય તે શ્રેષ્ઠીના ઉપકારનો ભદલો વાળનાર થાય.

કોઈક તદ્દરૂપ શ્રમણ કે માહણની પાસેથી એક પણ આર્ય-ધાર્મિક સુવચન સાંભળીને, સમજીને યોગ્ય અવસરે મૃત્યુ પામીને કોઈ એક દેવલોક દેવપણે ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે દેવ તે ધર્માચાર્યને દુર્ભિક્ષવાળા દેશમાંથી સુભિક્ષવાળા દેશમાં લઈ જાય, કોઈ અટવીમાંથી વસતિમાં લઈ જાય, દીર્ઘકાલીન રોગાતંકથી અભિભૂત થયેલા તેમને વિમુક્ત કરાવે, તો પણ તે ધર્માચાર્યના ઉપકારનો ભદલો વાળી ન શકે, પણ જો તે ધર્માચાર્યને કેવલિપ્રજ્ઞાપ્ત ધર્મથી બ્રહ્મ થતા હોય તો વારંવાર કેવલિપ્રજ્ઞાપ્ત ધર્મ કહીને ચાવત્ ધર્મમાં સ્થાપિત કરે તો તેના વડે તે ધર્માચાર્યના ઉપકારનો ભદલો વાળી શકે.

● વિવેચન-૧૪૩ :-

જેના પર ઉપકાર કરાયેલ છે તે પુરુષ વડે તે ત્રણનો દુઃખે કરીને પ્રતિ ઉપકાર

કરાય છે. - X - પ્રત્યુપકાર કરવા માટે અશક્ય સમજવું. હે શ્રમણ ! હે આયુષ્યમાન્ ! અથવા સમાસસહિત કથન - હે શ્રમણાયુષ્યમાન્ ! એ રીતે ભગવંત વડે શિષ્યને સંબોધન કરાવું. માતાસહિત પિતા અર્થાત્ માતાપિતા, જન્મદાતાપણાની એકત્વ વિવક્ષાથી તેનું એક સ્થાન. તથા ભર્તૃપોષક - સ્વામીનું બીજું સ્થાન. ધર્મદાતા આચાર્ય તે ધર્માચાર્ય તે ત્રીજું સ્થાન. કહ્યું છે કે - આ લોકમાં માતાપિતા, સ્વામી, ગુરુ દુષ્ટતિકાર છે. તેમાં ગુરુ તો આલોક અને પરલોકમાં પણ અતિ દુષ્ટતિકારક છે.

તેમાં માતાપિતાના દુષ્ટતિકારપણા સંબંધિ કહે છે - પ્રાતઃ તે પ્રભાત, પ્રભાત સહિત તે સંપ્રાપ્ત અને સંપ્રાતર તે પ્રભાતકાળ. અર્થાત્ “જ્યારે પ્રભાત થયું ત્યારે જ” એ અર્થ છે. આ શબ્દ વડે બીજા કાર્યમાં અવ્યગ્રતા દેખાડે છે. અથવા ‘સ’ શબ્દનો અતિશય અર્થ હોવાથી અતિ પ્રભાતમાં અર્થાત્ પ્રતિ શબ્દથી પ્રતિપ્રભાત - ‘દરરોજ’ એ ભાવ સમજવો. કોઈ કુલીન પુરુષ-મનુષ્ય કેમકે દેવ અને તિર્યચોને આવા વ્યતિકરનો અસંભવ છે - તે શતપાક - તે ૧૦૦ ઔષધ યુક્ત તેલના પાકમાં, અથવા ૧૦૦ ઔષધિ સાથે જે પકાવાય છે તે શતપાક, અથવા ૧૦૦ રૂપિયાના ખર્ચથી જે પકાવાય તે શતપાક. એવી રીતે સહસ્રપાક તેલ જાણવું. આ બંને તેલ વડે મર્દન કરીને, સુગંધી ચૂર્ણ વડે ઉદ્ધલન કરીને, ગંધોદક - ઉષ્ણોદક - શીતોદક વડે સ્નાન કરાવીને, મનોજ્ઞ-ભાત આદિ, થાલીમાં જેનો પાક છે, તે થાલીપાક. અહીં વાસણ સિવાય કારું-પાકું થાય તેથી આ વિશેષણ મુકેલ છે. શુદ્ધ-ભોજનના દોષરહિત થાલીમાં પકાવેલું એવું જે શુદ્ધ, વળી લોકપ્રસિદ્ધ અઢાર પ્રકારના શાક તથા દાળ કે છાસ વગેરેથી વ્યાપ્ત છે અથવા અઢાર ભેદ વિશિષ્ટ વ્યંજન [ભોજન] આપું ભોજન જમાડીને - વ્યંજન [ભોજન] ના અઢાર ભેદ આ પ્રમાણે છે-

દાળ, ભાત, જવ-અણ, ત્રણ માંસ, ગોરસ, જૂસ-ઓસામણ, ભદ્ય-મીઠાઈ, ગોળપાપડી, મૂળ-ફળ, હરિત, શાક, રસાલુ, પાન, પાણી, પાનક, છાશથી રાંધેલું શાક. આ અઢાર પ્રકારનો આહાર બે પ્રકારે છે - નિર્દોષ, લૌકિક. જેમકે ત્રણ પ્રકારે માંસ વગેરે વિવેકીને ત્યાજ્ય છે. જૂસ એટલે મગ, ચોખા, જીરક આદિનો રસ. ભદ્ય એટલે ખાંડના ખાજ વગેરે. ગુલલાવણિકા એટલે ગોળ ઘાણા કે ગોળ પાપડી. મૂલ અને ફળને એક પદ રૂપે લીધા. શાક-વત્યુલાદિની ભાજી, - X - X - ઇત્યાદિ. જ્યાં સુધી પ્રાણ ધારણ કરે ત્યાં સુધી ખભા ઉપર વહન કરવા વડે પણ તે માતાપિતાનો ભદલો વાળવો અશક્ય છે, કેમકે તે અનુભવેલ ઉપકાર વડે તે માતાપિતાનો પ્રત્યુપકાર કરનાર હોય છે.

કહ્યું છે કે - જેના ઉપર ઉપકાર કરેલ છે એવો માણસ સજ્જન થાય તેમાં તેનો શો ગુણ ? જે અનુપકારી પ્રત્યે ઉપકાર કરે તે સજ્જન કહેવાય. જો તે પુરુષ, માતાપિતાને ધર્મને વિશે સ્થાપે તો ભદલો વાળી શકે. કેવી રીતે સ્થાપે ? અનુષ્ઠાનથી સ્થાપે છે. શું કરીને ? ધર્મ કહીને, સમજાવીને, વિશેષ ભેદથી પ્રરૂપીને અથવા સામાન્યથી કહીને - જેમકે ધર્મ કરવો જોઈએ. વિશેષથી પ્રરૂપીને એટલે કે ધર્મ

અહિંસાદિ લક્ષણવાળો છે. પ્રભેદથી પ્રરૂપીને એટલે ૧૮,૦૦૦ શીલાંગ રચરૂપ છે, તેના વડે - ધર્મ સ્થાપીને, પરિવહન વડે નહીં અથવા તે ધર્મમાં સ્થાપનાર પુરુષ વડે અથવા તે ધર્મમાં સ્થાપનાર પુરુષ વડે માતાપિતાના ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર થાય, વહન કરીને નહીં. તે માતા-પિતાનો સુખપૂર્વક પ્રત્યુપકાર કરાય તે સુપ્રતિકાર. ધર્મસ્થાપનાના મહોપકારીપણથી તેમનો પ્રતિ ઉપકાર કરાય છે.

કહ્યું છે કે - ઘણા ભવોને વિશે સર્વ ગુણ વડે મેળવેલ હજાર કોટિ ઉપકાર વડે પણ સમકિત ઘાતાના ઉપકારનો બદલો વાળવો અશક્ય છે. હવે સ્વામીના દુષ્પ્રતિ કાર્યપણા સંબંધે કહે છે - કોઈ પણ મહાન્ ઐશ્વર્ય સ્વરૂપ અર્ચા કે પૂજા છે જેને, અથવા મહાન્ ધનપતિ - શ્રેષ્ઠી, મહત્ત્વ તેના યોગ વડે માહત્ય અર્થાત્ ઈશ્વર. દરિદ્ર - ઐશ્વર્યરહિત, કોઈ દુઃખી પુરુષ. સમુત્કૃષ્ટ-ધનદાનાદિથી ઉત્કૃષ્ટ કરે. ઉત્કૃષ્ટપણું પામીને તે દરિદ્ર ધનાદિ વડે સમુત્કૃષ્ટ થઈને પશ્ચાત્ કે પૂર્વકાળમાં અથવા સ્વામીની સમક્ષ કે પરોક્ષ ભોગની સામગ્રી વડે સ્વામી જેવો થાય. કોઈ વખતે તે સ્વામી - શ્રેષ્ઠી લાભાંતરાચના ઉદયે કદાચ પેલા દરિદ્રી જેવો દરિદ્રી થઈ જાય, ત્યારે પૂર્વે જેને ઉત્કૃષ્ટ કર્યો છે, તે દરિદ્રી પાસે જલ્દીથી શરણ અંગીકાર કરતો આવે ત્યારે પૂર્વની પોતાની અવસ્થા જાણી તે દરિદ્રી પૂર્વના ઉપકારી સ્વામીને માટે પોતાનું સર્વ દ્રવ્ય-સર્વસ્વ આપીને પણ તેણે કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળી ન શકે. અર્થાત્ સર્વસ્વના દાન વડે પણ તે દુષ્પ્રતિકાર જ છે.

હવે ધર્માચાર્યની દુષ્પ્રતિકાર્યતાને કહે છે - પાપકર્મોથી જે દૂર રહે તે આર્ય, એ જ કારણથી ધાર્મિક, તેના દ્વારા જ શ્રેષ્ઠ વચન કાનથી સાંભળીને, તે આર્ય, એ જ કારણથી ધાર્મિક, તેના દ્વારા જ શ્રેષ્ઠ વચન કાનથી સાંભળીને, મનથી અવધારીને કોઈપણ દેવલોકના વિશે દેવપણે ઉત્પન્ન થાય. પછી જે દેશમાં ભિક્ષા દુર્લભ હોય તે દુર્ભિક્ષ, તે દુર્ભિક્ષથી સુભિક્ષ દેશમાં લઈ જાય, ભયંકર અટવીથી વસ્તીવાળા પ્રદેશમાં લઈ જાય, જેનો લાંબો કાળ છે તે દીર્ઘકાલિક, તેવા રોગ વડે અર્થાત્ ઘણાં કાલ સહન કરાય તે કુષ્ટાદિ અને આતંક-તુરંત પ્રાણનો નાશ કરનાર કષ્ટમય શૂલાદિ, આ બંનેનો દ્વંદ્વ સમાસ કરતા રોગાતંક થાય, તેનાથી ધર્માચાર્યને મુક્ત કરે તો પણ તેમનો પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે, પણ જો ધર્માચાર્યને [ધર્મથી સ્યુત થયા હોય તો] તેમને પુનઃ ધર્મમાં સ્થાપન કરવા વડે પ્રત્યુપકાર થાય છે. કહ્યું છે કે જેના વડે ધર્મોપદેશ આપવાથી સમ્યક્ત્વ કે ચારિત્રને વિશે જે સ્થાપિત કરાયો હોય તે પુરુષ જો ગુરુ પણ દર્શન, ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થયા હોય તો તેમને તેમાં પુનઃ સ્થાપન કરીને ઋણ રહિત થાય. શેષ સુગમ છે.

ધર્મસ્થાપન વડે આનો ભવ છેદ લક્ષણરૂપ પ્રત્યુપકાર થાય, માટે ધર્મને ત્રણ સ્થાનમાં અવતારવા વડે ભવચ્છેદના કારણપણે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૪૪ થી ૧૪૬ :-

[૧૪૪] ત્રણ સ્થાન વડે સંપન્ન અણગાર અનાદિ, અનંત, દીર્ઘમાર્ગવાળા,

યતુરંત સંસાર કાંતારનું ઉલ્લંઘન કરે છે - નિયાણું ન કરીને, સમ્યગ્ દૈષ્ટિપણાએ, ઉપધાનપૂર્વક શ્રુતનું વહન કરવા વડે.

[૧૪૫] ત્રણ ભેદે અવસર્પિણી કહી છે - ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ, જઘન્ય. એ રીતે ત્રણ ભેદથી છ આરા પણ કહેવા યાવત્ દૂષમ દૂષમ પર્યત્.

ત્રણ પ્રકારે ઉત્સર્પિણી કહી છે - ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ, જઘન્ય. એવી રીતે ત્રણ ભેદથી છ આરા પણ કહેવા, યાવત્ સુષમસુષમ પર્યત્.

[૧૪૬] ત્રણ કારણે અચ્છિન્ન પુદ્ગલો ચલિત થાય છે - આહારપણે જીવ વડે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાથી, વિકુર્વણા કરવા વડે પુદ્ગલો ચલિત થાય, એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને મૂકવાથી પુદ્ગલ ચલિત થાય.

ઉપધિ ત્રણ પ્રકારે છે - કર્મ ઉપધિ, શરીર ઉપધિ, બાહ્ય ભાંડ માત્ર ઉપધિ. એ પ્રમાણે અસુરકુમારોને કહેવું. એવી રીતે એકેન્દ્રિય અને નૈરચિકને વર્જીને યાવત્ વૈમાનિક પર્યત્ કહેવું. - અથવા -

ઉપધિ ત્રણ પ્રકારે છે - સચિત, અચિત, મિશ્ર. આ પ્રમાણે નૈરચિક યાવત્ વૈમાનિકોને ત્રણ ઉપધિ કહેવી.

પરિગ્રહ ત્રણ પ્રકારે છે - કર્મ પરિગ્રહ, શરીર પરિગ્રહ, બાહ્ય ભાંડ માત્ર પરિગ્રહ. આ ત્રણે અસુરકુમારોને હોય છે, એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય અને નૈરચિકને વર્જીને યાવત્ વૈમાનિક પર્યત્ કહેવું. - અથવા - પરિગ્રહ ત્રણ પ્રકારે છે - સચિત, અચિત, મિશ્ર. આ ત્રણ પરિગ્રહ નૈરચિકથી વૈમાનિક પર્યત્ છે.

● વિવેચન-૧૪૪ થી ૧૪૬ :-

[૧૪૪] સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - આદિ રહિત, અનંત, લાંબા માર્ગવાળા, નરકાદિ ગતિરૂપ ચાર અંત-વિભાગો જેના છે, તે યતુરંત, સંસાર એ જ કાંતાર, તેનું ઉલ્લંઘન કરે. અનાદિકત્વ આદિ વિશેષણ અરણ્યના પક્ષે પણ વિવક્ષા વડે યોજવા. તે આ રીતે - અનાદિ અનંત એવું જે અરણ્ય, તે અતિ મોટું હોવાથી અને દિશા ભેદથી યતુરંત હોવાથી. નિદાન - ભોગ ઋદ્ધિની પ્રાર્થનાના સ્વભાવરૂપ આર્તદયાન, તેનું ત્યાગપણું તે અનિદાનતા, તેના વડે. સમ્યગ્દૈષ્ટિપણાએ જાણવું. યોગવાહિતા-સૂત્રના ઉપધાન વહન કરવા અથવા સમાધિમાં રહેવું, તેના વડે.

[૧૪૫] ભવ-સંસારનું ઉલ્લંઘન કાળ વિશેષમાં થાય, આ કારણથી કાળ વિશેષને કહે છે - ચૌદ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - અવસર્પિણીના પહેલા આરામાં ઉત્કૃષ્ટી, ચાર આરામાં મધ્યમા, છેલ્લા આરામાં જઘન્ય છે. એવી જ રીતે સુષમ સુષમાદિમાં પણ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ કલ્પવા તથા ઉત્સર્પિણીના દુષમદુષમાદિ ભેદોને ઉક્ત ભેદથી વિપરીતપણે ઉત્કૃષ્ટત્વ પૂર્વવત્ યોજવું. કાલલક્ષણરૂપ અચેતન દ્રવ્યના ધર્મો હમણાં કહ્યા, તેના સાધર્મ્યથી પુદ્ગલના ધર્મોનું નિરૂપણ કરતાં પાંચ સૂત્રાદિ કહે છે—

[૧૪૬] ખડ્ગાદિ વડે છેદેલ પુદ્ગલ સમુદાયથી ચલિત થાય છે જ. તેથી કહે

છે - અધિજ્ઞપુદ્ગલ. આહારપણાએ જીવ વડે ગ્રહણ કરાતા - જીવ વડે આકર્ષણ કરવાથી પોતાના સ્થાનથી પુદ્ગલ ચલિત થાય છે. એ પ્રમાણે વૈક્રિય માણ-વૈક્રિયકરણ વશવર્તીતાથી ચલિત થાય. એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને હાથ આદિ વડે સંક્રમણ કરતા ચલે છે.

જેના વડે જીવ પોષાય છે, તે ઉપધિ. કર્મ એ જ ઉપધિ તે કર્મોપધિ. એ રીતે શરીર-ઉપધિ, બાહ્ય શરીરવર્તી માટીના ભાજન અને માત્રાયુક્ત - કાંસા આદિના ભાજનો, ભાજન-ઉપકરણ. ભાંડ માત્ર એ જ ઉપધિ તે ભાંડ માત્રોપધિ. અથવા ભાંડ-વસ્ત્ર, આભરણાદિ, તે જ માત્રા-પરિચ્છેદ, તે જ ઉપધિ. તેથી બાહ્ય શબ્દનો કર્મધારય કરવો. ચોવીશ દંડકની વિચારણામાં અસુરાદિને ત્રણે ઉપધિઓ કહેવી. પણ નારક અને એકેન્દ્રિયને વર્ણવા. કેમકે તેઓને ઉપકરણનો અભાવ હોય છે. કેટલાંક દ્વીન્દ્રિયાદિને તો ઉપકરણ દેખાય છે, જ આ કારણથી કહે છે - 'एव'मित्यादि.

અથવા સચિત્ત ઉપધિ, જેમ પત્થરનું ભાજન, અચિત્ત - વસ્ત્ર આદિ. મિશ્ર - પ્રાયઃ પરિણત પત્થરનું ભાજન. દંડક વિચારણા સુગમ છે. વિશેષ એ કે નારકોને સચિત્ત ઉપધિ શરીર છે, અચિત્ત - ઉત્પત્તિ સ્થાન છે, મિશ્ર-ઉચ્ચવાસ આદિ પુદ્ગલ શરીર જ. તેઓને સચેતન, અચેતન, મિશ્રત્વની વિવક્ષા છે. એમજ બીજાઓને માટે પણ આ જાણવું.

પરિગ્રહ ત્રણ ભેદ. આદિ સૂત્રો ઉપધિની માફક જાણવા. વિશેષ એ કે - સ્વીકાર કરાય છે તે પરિગ્રહ-મૂર્છા વિષય. અહીં આનો આ વ્યાપ્તેશ ભાગ જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તે નારક અને એકેન્દ્રિયોને કર્માદિ જ સંભવે છે, પણ ભાંડાદિ પરિગ્રહ સંભવતો નથી.

પુદ્ગલના ધર્મોનું ત્રિત્વ નિરૂપીને જીવ ધર્મોને ત્રણ સૂત્રો વડે કહે છે-

● સૂત્ર-૧૪૭,૧૪૮ :-

[૧૪૭] ત્રણ પ્રકારે પ્રણિધાન કહ્યા છે - મનપ્રણિધાન, વચનપ્રણિધાન, કાયપ્રણિધાન. એ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિયો યાવત્ વૈમાનિકોને જાણવા.

સંચત મનુષ્યોને ત્રણ સુપ્રણિધાન કહ્યા છે - મનસુપ્રણિધાન, વચન સુપ્રણિધાન, કાયસુપ્રણિધાન... ત્રણ દુષ્પ્રણિધાન કહ્યા છે - મનદુષ્પ્રણિધાન, વચનદુષ્પ્રણિધાન, કાયદુષ્પ્રણિધાન એ રીતે પંચેન્દ્રિય યાવત્ વૈમાનિક.

[૧૪૮] યોનિ ત્રણ પ્રકારે છે - શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ. એ રીતે તેઉકાયને છોડીને બાકીના એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યોને હોય છે... યોનિ ત્રણ પ્રકારે છે - સચિત્ત, અચિત્ત, મિશ્ર. એ રીતે એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યોને હોય છે... યોનિ ત્રણ પ્રકારે છે - સંવૃત્ત, વિવૃત્ત, મિશ્ર.

... યોનિ ત્રણ પ્રકારે છે - કૂર્મોજ્જતા, શંખાવર્તા, વંશીપત્રા. તેમાં કૂર્મોજ્જતા યોનિ ઉત્તમ પુરુષોની માતાને હોય છે, કૂર્મોજ્જતા યોનિમાં ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ

પુરુષો ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય છે - અરિહંત, ચકવર્તી, બલદેવ-વાસુદેવ. શંખાવર્તા યોનિ સ્ત્રી રત્નની હોય છે, શંખાવર્તા યોનિમાં ઘણાં જીવો અને પુદ્ગલો આવે છે, જાય છે - ચ્યવે છે અને ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેની નિષ્પત્તિ થતી નથી. વંશીપત્રા યોનિ સામાન્ય મનુષ્યોની છે, તેમાં સામાન્યજનો ઉત્પન્ન થાય છે.

● વિવેચન-૧૪૭,૧૪૮ :-

[૧૪૭] આ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - પ્રણિધાન - એકાગ્રતા, તે મન વગેરેના સંબંધથી ત્રણ ભેદ છે. તેમાં મનની જે એકાગ્રતા તે મનપ્રણિધાન. એ રીતે વચન પ્રણિધાન અને કાય પ્રણિધાન જાણવું. તે પ્રણિધાન ચોવીશ દંડકમાં સર્વે પંચેન્દ્રિય દંડકોને હોય છે, અન્ય દંડકોને નહીં. કેમકે તેમને ત્રણ યોગનો અભાવ હોય છે. - X - આ પ્રણિધાન શુભ અને અશુભ ભેદરૂપ છે.

તેમાં શુભ પ્રણિધાન ત્રણ પ્રકારે છે, તે સામાન્ય સૂત્ર છે, વિશેષને આશ્રીને તો ચોવીશ દંડકની વિચારણામાં મનુષ્યોને જ, તેમાં પણ સંચતોને જ હોય છે, કેમકે સંચતને ચારિત્ર પરિણામ હોય છે, માટે સૂત્રમાં આમ કહ્યું છે.

દુષ્ટ પ્રણિધાન - અશુભ મન વગેરેની પ્રવૃત્તિ છે. સામાન્ય પ્રણિધાનવત્ છે.

[૧૪૮] જીવપચાયના અધિકારથી તિવિદે થી માંડીને ગર્ભમ્ વક્ષમંતિ સુધી છેલ્લા સૂત્ર વડે યોનિનું સ્વરૂપ કહે છે - જેને વિશે તેજસ અને કર્મણ શરીરી જીવો ઔદારિક શરીર વડે મિશ્ર થાય છે, તે યોનિ. અર્થાત્ શીતાદિ સ્પર્શવાળું જીવનું ઉત્પત્તિ સ્થાન તે યોનિ. જેમ સામાન્યથી ત્રણ પ્રકારે છે, તેમ ચોવીશ દંડકની વિચારણામાં તેઉકાય વર્ણને બાકીના એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયોને હોય છે. તેઉકાયને ઉષ્ણયોનિ હોવાથી તેનો નિષેધ કરેલ છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યચના દંડકમાં અને મનુષ્ય દંડકમાં સંમૂર્છિમ જીવોને ત્રણ યોનિ હોય છે, બાકીનાને બીજી રીતે હોય છે. કહ્યું છે કે - સર્વે દેવો અને ગર્ભજ મનુષ્ય - તિર્યચો એક શીતોષ્ણ યોનિવાળા છે, તેઉકાયને ઉષ્ણયોનિ છે, નરકમાં શીત અને ઉષ્ણયોનિ છે બાકીનાને ત્રણે યોનિ હોય છે... બીજી રીતે યોનિનું ત્રૈવિધ્ય કહે છે-

સૂત્ર સુગમ છે, વિશેષ એ કે દંડકની વિચારણામાં એકેન્દ્રિયાદિને સચિતાદિ ત્રણે યોનિ હોય છે. બીજાઓને બીજી રીતે હોય છે. કહ્યું છે - નારકો અને દેવોને ચોક્કસ અચિત્ત યોનિ હોય છે. ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચોને મિશ્રયોનિ હોય છે. બાકીનાને સચિતાદિ ત્રણે પ્રકારની યોનિ હોય છે.

ફરીથી બીજી રીતે યોનિને કહે છે - સંવૃત્તા - સંકટા, ઘડીના ઘર જેવી, વિવૃત્તા-ખુલ્લી અને સંવૃત્ત વિવૃત્તા-ઉભયરૂપ. તેનો વિભાગ આ પ્રમાણે - એકેન્દ્રિય, નૈરચિક અને દેવોને સંવૃત્ત યોનિ છે, વિકલેન્દ્રિયોને વિવૃત્ત અને ગર્ભજને સંવૃત્ત-વિવૃત્ત યોનિ હોય છે. [સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયને વિવૃત્ત.]

કૂર્મોજ્જતાદિ ત્રણ ભેદ સુગમ છે. કૂર્મ એટલે કાયબો, તેની જેમ ઉજ્જત તે કૂર્મોજ્જતા, શંખની જેમ આવર્તવાળી તે શંખાવર્તા, વંશ્યા-વંશજાલીના પાન જેવી તે

વંશપત્રિકા. વ્યુત્ક્રમ એટલે ઉત્પન્ન થવું. બલદેવ-વાસુદેવોનું સાથે રહેવાપણું હોવાથી એકત્વ વિવક્ષા વડે ઉત્તમ પુરુષનું ત્રૈવિધ્યત્વ જાણવું. બહવે ઇત્યાદિ. યોનિપણાથી જીવો અને જીવને ગ્રહણ યોગ્ય પુદ્ગલો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. એ જ વ્યાખ્યા કરે - વિચ્છન્નમંતી - સ્યવે છે, વચ્છન્નમંતી - ઉત્પન્ન થાય છે. પૃથગ્જન - સામાન્ય મનુષ્યની ઉત્પત્તિનું કારણ છે.

યોનિ વડે મનુષ્યો કહ્યા. તેના સમાનધર્મી બાદરવનસ્પતિકાય કહે છે.

● સૂત્ર-૧૪૯,૧૫૦ :-

[૧૪૯] તૃણ [બાદર] વનસ્પતિકાયિક ત્રણ પ્રકારે કહી છે - સંખ્યાત જીવવાળી, અસંખ્યાત જીવવાળી અને અનંત જીવવાળી.

[૧૫૦] જંબૂદ્વીપનામક દ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રને વિશે ત્રણ તીર્થો કહેલ છે - માગધ, વરદામ અને પ્રભાસ. એ રીતે ઐરવતમાં પણ [ત્રણ તીર્થો] છે.

જંબૂદ્વીપનામક દ્વીપમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં એક-એક ચક્રવર્તી વિજયમાં ત્રણ તીર્થો કહેલા છે - માગધ, વરદામ અને પ્રભાસ. એ પ્રમાણે ઘાતકી ખંડ દ્વીપમાં પૂર્વાર્ધમાં પણ છે. પશ્ચિમાર્ધમાં પણ છે. પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધમાં પણ છે અને પશ્ચિમાર્ધમાં પણ છે. [દરેકમાં ત્રણ-ત્રણ તીર્થો છે.]

● વિવેચન-૧૪૯,૧૫૦ :-

[૧૪૯] તૃણ વનસ્પતિઓ એટલે બાદર. સંખ્યાતા જીવોવાળા - જેમ નાલિકા બદ્ધ ફૂલો - જાઈ આદિ છે, અસંખ્યાત જીવોવાળા - જેમકે - લીંમડો, આંબો વગેરેના મૂલ, કંદ, સ્કંધ, છાલ, શાખા, પ્રવાલ છે, અનંત જીવોવાળા-પનક આદિ છે.

અહીં પ્રજાપના સૂત્રમાં આ રીતે છે - જે કોઈ નાલિકાબદ્ધ પુષ્પો છે તે સંખ્યાત જીવોવાળા છે, સ્નિહૂ તેમજ તેવા પ્રકારના બીજા પણ અનંત જીવોવાળા જાણવા. પદ્મ-ઉત્પલ-નલિન-સુભગ-સૌગંધિક-અરવિંદ-કોકનદ-શતપત્ર-સહસ્રપત્ર-કમલોના બીંટ-બહારના પત્રો-કર્ણિકા-અંદરના પત્રો-કેશરા-મિંજા તે દરેક એક એક જીવોવાળા છે. લીંમડો-આમ્ર-જંબૂ-કોશાંબ-શાલ-અંકોલ-પીલુ,-શાલૂક-સલ્લકી-મોચકી-માલુક-બકુલ-પલાશ-કરંજ ઇત્યાદિ તેના મૂલ, કંદ, સ્કંધ, છાલ, શાખા, કુંપણ એ અસંખ્ય જીવોવાળા છે, દરેક પત્રો એકેક જીવોવાળા છે અને તેના પુષ્પો પ્રાયઃ અનેક જીવોવાળા છે. તથા ફળો એક અસ્થિવાળા છે.

હમણાં વનસ્પતિઓ કહી. તે જળાશ્રયી છે, જળાશ્રયરૂપ તીર્થોને કહે છે, સાક્ષાત્ અને અતિદેશથી કહેલા ૧૫-સૂત્રો સુગમ છે. કેવલ ચક્રવર્તીઓને સમુદ્ર અને શીતાદિ મહાનદીઓમાં ઉતારવા રૂપ તે તીર્થોના નામવાળા દેવોના નિવાસભૂત તીર્થો છે. તેમાં ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રને વિશે તે તીર્થો પૂર્વ-દક્ષિણ-પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ક્રમશઃ માગધ, વરદામ, પ્રભાસ નામે છે. વિજયોને વિશે તો સીતા, સીતોદા મહાનદીમાં પૂર્વાદિ ક્રમે જાણવા.

જંબૂદ્વીપાદિમાં મનુષ્યક્ષેત્રમાં તીર્થો કહ્યા છે. હવે તે મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ રહેલ

ત્રણ સ્થાનને ઉપયોગી કાળનું સાક્ષાત્, અતિદેશથી નિરૂપણ—

● સૂત્ર-૧૫૧ :-

૧-જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં અતીત ઉત્સર્પિણીમાં સુખમા આરામાં ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ હતો. -૨- એ રીતે અવસર્પિણીમાં પણ કહેલ છે. -૩- આગામી ઉત્સર્પિણીમાં પણ એ પ્રમાણે જ કાલમાન થશે. - ૪ થી ૯- એ રીતે ઘાતકી ખંડના પૂર્વાર્ધમાં અને પશ્ચિમાર્ધમાં પણ કહેવું. -૧૦ થી ૧૫- એ રીતે પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વ-પશ્ચિમમાં કહેવું.

-૧- જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં અતીત ઉત્સર્પિણીમાં સુખમસુખમા નામક આરામાં મનુષ્યો ત્રણ ગાઉની ઊંચાઈવાળા હતા અને ત્રણ પલ્લોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ પાળ્યું. -૨- આ પ્રમાણે વર્તમાન અવસર્પિણીમાં જાણવું. -૩- આગામી ઉત્સર્પિણીમાં પણ એમ જ જાણવું. -૪- જંબૂદ્વીપમાં દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુમાં મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ ઉંચા છે અને ત્રણ પલ્લોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ પાળે છે. એ પ્રમાણે યાવત્ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ છે.

જંબૂદ્વીપદ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં એક અવસર્પિણી અને એક ઉત્સર્પિણીમાં ત્રણ વંશો ઉત્પન્ન થયા છે - થાય છે અને - થશે. તે આ પ્રમાણે - અરિહંત વંશ, ચક્રવર્તીવંશ, દસાર વંશ. એવી રીતે યાવત્ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધમાં જાણવું. - - જંબૂદ્વીપના ભરત, ઐરવતમાં એક એક અવસર્પિણી, ઉત્સર્પિણીમાં ત્રણ ઉત્તમ પુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે - થાય છે - થશે. - અરિહંત, ચક્રવર્તી, બલદેવ-વાસુદેવ. એ પ્રમાણે યાવત્ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધમાં જાણવું. - - ત્રણ યથાયુષ્યને પાળે છે - અરિહંત, ચક્રવર્તી, બલદેવ-વાસુદેવ. - - ત્રણ મધ્યમાયુને પાળે છે - અરિહંત, ચક્રવર્તી, બલદેવ-વાસુદેવ.

● વિવેચન-૧૫૧ :-

સૂત્ર સુગમ છે. પણ ‘પત્રત્તે’ શબ્દથી અવસર્પિણીકાળના, વર્તમાનત્વથી અતીત ઉત્સર્પિણીવત્ હોવા એમ વ્યાપ્તિ ન કરવો, પણ ‘પત્રત્તે’ એમ વ્યાપ્તિ કરવો “જંબૂદ્વીપમાં” એ આદિ સૂત્રથી આરંભીને છેલ્લા સૂત્ર વડે કાળના ધર્મો કહેલ છે. જે સુગમ છે. વિશેષ એ કે - યથાયુષ્ય એટલે કે નિરૂપક્રમથી હોવાથી યથાયુષ્યને પાળે છે અને વૃદ્ધત્વનો અભાવ હોવાથી મધ્યમાયુને પાળે છે.

આયુષ્ય અધિકારથી હવે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૫૨ થી ૧૫૪ :-

[૧૫૨] બાદર તેઉકાયિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ અહોરાત્રિ કહી છે.

બાદર વાયુકાયિકની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી ૩૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણ છે.

[૧૫૩] હે ભગવન્ શાલી, વ્રીહિ, જવ, જવજવ,આ ઘાન્યોને કોઠામાં નાખેલા, પાલામાં રાખેલા, મંચો પર સ્થાપેલા, માળ ઉપર રાખેલા, ટાંકણ મૂકી લીંપીને રાખેલા, ચોતરફ લીપેલ, લંછિત કરેલા, મુદ્રિત કરેલા, ટાંકેલા એવા

ધાન્યોની કેટલો કાળ સુધી યોનિ રહે છે ? હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ વર્ષ સુધી. ત્યારપછી યોનિ વર્ણાદિથી મ્લાન થાય છે, પછી યોનિ ધ્વંસ અભિમુખ થાય છે, પછી યોનિ નાશ પામે છે, પછી તે બીજ અબીજ થાય છે પછી યોનિનો વિસ્થેદ-અભાવ થાય છે.

[૧૫૪] બીજી શર્કરપ્રભા પૃથ્વીમાં નૈરચિકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ સાગરોપમ કહી છે. ત્રીજી વાલુકાપ્રભામાં નૈરચિકોની જઘન્ય સ્થિતિ ત્રણ સાગરોપમ છે.

● વિવેચન-૧૫૨ થી ૧૫૪ :-

[૧૫૨] સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. સ્થિતિ અધિકારથી જ આ બીજો અધિકાર કહે છે -

[૧૫૩] અથ શબ્દ પ્રશ્નાર્થે છે. ભદન્ત - કલ્યાણ, સુખના હેતુથી કલ્યાણરૂપ અને સુખરૂપ છે. કહે છે - ભદિ ધાતુ કલ્યાણ, સુખના અર્થમાં છે. તેનાથી “ભદંત” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે, ભદંત શબ્દ કલ્યાણ અને સુખ અર્થમાં છે. કલ્ય એટલે આરોગ્ય. અથવા સિદ્ધો કે સિદ્ધિના માર્ગને ભજે છે, સેવે છે. તેના અભિલાષી વડે સેવાય છે માટે તે ભજંત છે. કહ્યું છે કે-

અથવા ભજ્ એટલે સેવા, તેથી ‘ભજંત’રૂપ થયું ઇત્યાદિ પૂર્વવત્. અથવા ભાતિ - દીપે છે, બ્રાજતે - દીપે છે અથવા જ્ઞાન, તપ અને ગુણની શોભા વડે જે શોભાયમાન છે તે જ ભાંત કે બ્રાજન્ત. - X - અથવા બ્રાજંત તે આચાર્ય - X - અથવા બ્રાન્ત - મિથ્યાત્વ આદિથી રહિત - તેમાં ન રહેલ. અથવા ભગવાન્ એટલે ઐશ્વર્યયુક્ત. કહ્યું છે કે - X - ભવ-સંસારના અથવા ભય-ત્રાસના અંતનો હેતુ હોવાથી ભવાંત અથવા ભયાંત. - X - અહીં ભદન્ત વગેરે શબ્દોના સ્થાનમાં પ્રાકૃતપણાથી આમંત્રણના અર્થે ખંતે એ પદ સાધવા યોગ્ય છે. તેથી ખંતે શબ્દથી મહાવીર પ્રભુને આમંત્રણ કરી ગૌતમે કહ્યું-

શાલી - કલમ આદિના યોખા વિશેષ બાકી વ્રીહિ આદિ સામાન્ય છે. જવજવ - જવ વિશેષ તેને કહેવા વડે પ્રત્યક્ષ ધાન્યોને કોઠારમાં નાખવા માટે સારી રીતે જે રક્ષણ કરાયેલા તે કોષ્ઠગુપ્ત તેઓને, એમ સર્વત્ર જાણવું. વિશેષ એ કે - પલ્ય એટલે વાંસની સાદડી આદિથી કરાયેલ ધાન્યનો આધાર વિશેષ. મંચ - એટલે થાંભલાની ઉપર સ્થાપિત વાંસના કટક વગેરે વડે. માલક-ગૃહનો ઉપરનો ભાગ-માળ જાણવો. કહ્યું છે કે - ભીંત રહિત હોય તે માંચો અને ઘર ઉપર જે હોય તે માળ કહેવાય છે. દરવાજાના ભાગે ઢાંકેલ, છાણ આદિથી લીપેલ તે અવલિપ્ત. ચોતરફથી લિંપાયેલ તે લિપ્ત. રેખાદિ વડે લાંછિત કરેલ, માટી વગેરેથી મુદ્રિત કરેલા, ઢાંકેલા.-

- કેટલો કાળ, જેમાં અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે તે યોનિ રહે છે ? ત્યારપછી યોનિ મ્લાન થાય છે એટલે વર્ણાદિ વડે હીન થાય છે, નાશની સન્મુખ થાય છે, ક્ષાય પામે છે. તેનું બીજ અબીજ થાય છે. વાવવા છતાં તેમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થતાં નથી. - X - ત્યારબાદ યોનિનો વિસ્થેદ થાય છે એમ મેં તથા અન્ય કેવલિઓએ કહ્યું છે. શેષ સ્પષ્ટ છે. સ્થિતિ અધિકારથી જ બીજું સૂત્ર કહે છે-

[૧૫૪] દોષ્ટ્વે. આદિ સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે - બીજી પૃથ્વીમાં - શર્કરા પ્રભામાં એ રીતે બધે જોડવું. સર્વ પૃથ્વીમાં આ સ્થિતિ છે - સાતે નરકમાં અનુક્રમે - એક, ત્રણ, સાત, દશ, સત્તર, બાવીશ, તેત્રીશ સાગરોપમ સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી છે. જે પહેલી નારકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, તે બીજી નરકની જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે. - X - ચાવત્ પહેલી નરકની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૦,૦૦૦ વર્ષ છે.

નરક પૃથ્વીના અધિકારથી નરક અને નારકનું વિશેષ નિરૂપણ-

● સૂત્ર-૧૫૫ થી ૧૫૭ :-

[૧૫૫] પાંચમી ધૂમપ્રભા પૃથ્વીમાં ત્રણ લાખ નરકાવાસો છે. ત્રણ પૃથ્વીમાં નૈરચિકોને ઉષ્ણવેદના કહી છે - પહેલી, બીજી, ત્રીજી નરકમાં. ત્રણે પૃથ્વીમાં નૈરચિકો ઉષ્ણ વેદના અનુભવતા વિચરે છે - પહેલી, બીજી, ત્રીજીમાં.

[૧૫૬] લોકમાં ત્રણ સમાન પ્રમાણવાળા, સમાન પાર્શ્વવાળા, દિશા-વિદિશા વડે સમાન છે - અપ્રતિષ્ઠાન નરક, જંબૂદ્વીપનામક દ્વીપ, સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન. લોકમાં ત્રણ સમાન પ્રમાણવાળા, સમાન પાર્શ્વવાળા, દિશા-વિદિશાથી સમાન કહેલ છે - સીમંતક નરકાવાસ, સમયક્ષેત્ર, ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વી.

[૧૫૭] ત્રણ સમુદ્રો સ્વભાવથી ઉદકરસવડે યુક્ત કહેલ છે - કાલોદ, પુષ્કરોદ, સ્વયંભૂરમણ... ત્રણ સમુદ્રો ઘણાં મત્સ્ય, કાચબાના પાત્ર સ્થાનો કહેલા છે - લવણ, કાલોદ અને સ્વયંભૂરમણ.

● વિવેચન-૧૫૫ થી ૧૫૭ :-

[૧૫૫] સૂત્ર સુગમ છે. કેવલ - ત્રણ ભૂમિના ઉષ્ણ સ્વભાવથી, ત્રણ ભૂમિમાં નારકો ઉષ્ણ વેદનાવાળા છે. અર્થાત્ નૈરચિકો ઉષ્ણવેદના પ્રત્યે અનુભવ કરતા વિચરે છે. તેઓને તે વેદનાનું સાતત્ય દેખાડવા માટે છે. નરકપૃથ્વીના ક્ષેત્ર સ્વભાવોનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહ્યું છે, હવે ક્ષેત્રના અધિકારથી ત્રણ સ્થાનમાં અવતારવાળા ક્ષેત્ર વિશેષના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા કહે છે-

[૧૫૬] લોકમાં ત્રણ વસ્તુ લાખ યોજનના પ્રમાણપણાથી તુલ્ય છે, કેવલ પ્રમાણથી જ અહીં સમપણું નથી, પણ ઉત્તર-દક્ષિણપણાથી વ્યવસ્થિતપણે સમશ્રેણિત્વ વડે પણ સમાન છે. તેથી કહે છે - ડાબા અને જમણા પડખાઓનું સમાનપણું છે - સમ પડખાંપણે સમાન એ અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે, - X - તથા પ્રતિદિશા-વિદિશાના સમાનપણાથી સપ્રતિદિક્, તે વડે - સમાન દિશાપણે એવો અર્થ છે. સાતમી નરકમાં પાંચ નરકાવાસની મધ્યે અપ્રતિષ્ઠાન નામે નરકાવાસ છે. જંબૂદ્વીપ સર્વે દ્વીપો મધ્યે છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન પાંચ અનુત્તર વિમાનો મધ્યે છે. સીમંતક નરકાવાસ પહેલી નરકના પહેલા પાથડાને વિશે નરકેન્દ્રક ઠપ-લાખ યોજન પ્રમાણવાળો છે.

સમય-કાલની સત્તા વડે ઓળખાતું જે ક્ષેત્ર, તે સમય ક્ષેત્ર-મનુષ્યલોક. ઈષ્ટ-અલ્પ, આઠ યોજનનું જડાઈપણું અને ઠપ-લાખ યોજનની લંબાઈ-પહોળાઈથી પુદ્ગલોનો સમૂહ જેનો છે તે ઈષ્ટ પ્રાગ્ભારા આઠમી પૃથ્વી છે, શેષ પૃથ્વીઓ

રત્નપ્રભાદિ મહાપ્રાગ્ભારા છે, કેમકે તેનું ૧,૮૦,૦૦૦ યોજન જાડાઈપણું છે. તે આ રીતે - પહેલી ૧,૮૦,૦૦૦, બીજી ૧,૩૨,૦૦૦, ત્રીજી ૧,૨૮,૦૦૦, ચોથી ૧,૨૦,૦૦૦, પાંચમી - ૧,૧૮,૦૦૦, છટ્ઠી - ૧,૧૬,૦૦૦, સાતમી - ૧,૦૮,૦૦૦ યોજનની જાડી છે. વિષ્કંભ તે નરકપૃથ્વીના ક્રમ વડે એક રાજથી આરંભીને સાત રાજ પ્રમાણ છે. અથવા થોડી નીચે નમેલ હોવાથી ઈષત્ પ્રાગ્ભારા છે.

[૧૫૭] સ્વભાવથી ઉદકરસ વડે યુક્ત, ક્રમથી બીજો-ત્રીજો-છેલ્લો છે. પહેલો-બીજો-છેલ્લો સમુદ્ર ઘણાં જલચર જીવોવાળા છે અને બીજા સમુદ્રો તો અલ્પ જળચરવાળા છે. કહ્યું છે કે - લવણ ઉદકરસોમાં મહોરાગ, મત્સ્ય, કાચબા કહ્યા છે, બીજા સમુદ્રોમાં તે થોડા છે, પણ મત્સ્યરહિત નથી. વળી બીજું પણ કહે છે - લવણ, કાલોદ, સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં મત્સ્યો હોય છે. બાકીના સમુદ્રોને વિશે મત્સ્યો, મગરો હોતા નથી. અહીં પ્રાયઃ શબ્દ છે. તે શા માટે ? તેનું સમાધાન કરતા કહે છે - પૂર્વે મત્સ્યો નથી તેમ બહુત્વની અપેક્ષાએ કહ્યું, પણ મત્સ્યનો સર્વથા નિષેધ નથી. અર્થાત્ બીજા સમુદ્રોમાં પણ થોડાં મત્સ્યો છે, તે મત્સ્ય રહિત કહેલા નથી.

ક્ષેત્રના અધિકારથી અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન થનારને કહે છે—

● સૂત્ર-૧૫૮ થી ૧૬૦ :-

[૧૫૮] લોકમાં શીલરહિત, વ્રતરહિત, ગુણરહિત, મર્યાદારહિત, પ્રત્યાખ્યાન અને પૌષ્ઠોપવાસ રહિત ત્રણ મનુષ્યો મૃત્યુ અવસરે મરણ પામીને નીચે સાતમી પૃથ્વીમાં અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં નૈરચિકપણે ઉત્પન્ન થાય છે - રાજ, માંડલિક, મહારંભી કૌટુંબિક... લોકમાં સારા શીલવાળા, સારા વ્રતવાળા, ગુણસહિત, મર્યાદા સહિત, પ્રત્યાખ્યાન અને પૌષ્ઠોપવાસ સહિત એવા ત્રણ મનુષ્યો મૃત્યુસમયે મરણ પામીને સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે - કામભોગ છોડનારા રાજાઓ, સેનાપતિઓ, પ્રશસ્તાર [શિક્ષાદાતા].

[૧૫૯] બ્રહ્મલોક અને લંકા કલ્પમાં વિમાનો ત્રણ વર્ણવાળા કહ્યા છે - કાળા, લીલા, રાતા... આનંદ-પ્રાણ-આરણ-અચ્યુત કલ્પે દેવોના ભવધારણીય શરીર ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ હાથ ઉંચા કહેલા છે.

[૧૬૦] ત્રણ પ્રજ્ઞાપ્તિઓ કાલે ભણાય છે - ચંદ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ, દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞાપ્તિ.

● વિવેચન-૧૫૮ થી ૧૬૦ :-

[૧૫૮] ત્રણ વગેરે શુભ સ્વભાવરહિત - દુઃશીલ તેનું જ વર્ણન કરે છે, નિર્વ્રત-પ્રાણાતિપાતાદિથી અવિરત. નિર્ગુણ - ઉત્તરગુણનો અભાવ. નિમ્બેર-સ્વીકૃત્ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન ન કરતા-નિર્મર્યાદિ. પ્રત્યાખ્યાન-નરકાવાસી આદિ, પૌષ્ઠ-અષ્ટમી આદિ પર્વદિને ઉપવાસ-ભોજનનો ત્યાગ કરવો. તે બંનેથી રહિત તે નિષ્પ્રત્યાખ્યાન પૌષ્ઠોપવાસી. કાલમાસ-મરણકાળ. કાલ-મરણ. નૈરચિકપણે - પૃથ્વી આદિના વ્યવસ્થેદને માટે, કેમકે ત્યાં એકેન્દ્રિયપણે બીજા જીવો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં

રાજ-ચકવર્તી-વાસુદેવ, માંડલિક-બાકીના રાજાઓ, મહારંભી-પંચેન્દ્રિયાદિનો ઘાત કરનારા કર્મકારી કુટુંબીઓ.

અપ્રતિષ્ઠાનની સ્થિતિ આદિની સમાનતાથી સર્વાર્થસિદ્ધમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે કહે છે - સૂત્ર સુગમ છે. રાજાઓ પ્રતીત છે, પરિત્યક્ત કામભોગ એટલે સર્વવિરત, આ વાક્ય બંને ઉત્તરપદમાં પણ જોડવું. સેનાપતિ એટલે સૈન્ય નાયકો, પ્રશસ્ત આટલે લેખાચાર્ય કે ધર્મશાસ્ત્ર પાઠક. અનંતરોક્ત સર્વાર્થસિદ્ધિવિમાન સાધર્મ્યથી વિમાનાંતર કહે છે—

[૧૫૯] આ પ્રમાણે કૃષ્ણ, નીલ, રક્ત આ ત્રણ વર્ણો આ સૂત્રમાં કહ્યા છે - સ્થાનાંતરમાં તો રક્ત, પિત્ત અને શુકલ પણ કહ્યા છે. કેમકે - કહ્યું છે કે - સૌધર્મ અને ઇશાનમાં વિમાનો પાંચ વર્ણવાળા છે, પછી બબ્બે કલ્પમાં યાવત્ સહસ્રાર એક-એક વર્ણની હાનિ જાણવી. ઇત્યાદિ - X - વિમાનો દેવના શરીર વડે આશ્રિત છે, તેથી દેવના શરીરનું માન ત્રિસ્થાનકથી કહ્યું. જ્યાં સુધી જન્મ ધારણ કરાય અથવા દેવગતિરૂપ ભવને ધારણ કરે તે ભવધારણીય. એવા જે શરીર તે ભવધારણીય શરીર. આ કથન ઉત્તર વૈકિંચના નિષેધ માટે છે. કેમકે ઉત્તર વૈકિંચ શરીર લાખ યોજન પ્રમાણ છે. ઉત્કૃષ્ટથી, જઘન્યાદિ વડે નહીં કેમકે ઉત્પત્તિ સમયે ભવધારણીય શરીર અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ માત્ર હોય છે. બાકી સુગમ છે.

[૧૬૦] હમણાં દેવ શરીર-આશ્રય વક્તવ્યતા કહી. તે દેવ સંબંધી વક્તવ્યતા પ્રાયઃ ત્રણ ગ્રંથોમાં છે, તેથી તેના સ્વરૂપના કથન માટે કહે છે - “કાળ” - પહેલી-છેલ્લી પોરસીમાં ભણાય તે - ચંદ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ અને દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞાપ્તિ જાણવી. વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિ અને જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્તિ દર્શાવી નથી કેમકે અહીં ત્રણ સ્થાનક વર્ણન છે. બાકી સ્પષ્ટ છે.

સ્થાન-૩ - ઉદ્દેશ-૧નો

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ સ્થાન-૩ - ઉદ્દેશો-૨ ❁

● ભૂમિકા :-

પહેલો ઉદ્દેશો કહ્યો, હવે બીજો કહે છે. તેનો સંબંધ આ છે - પહેલા ઉદ્દેશમાં પ્રાય: જીવના ધર્મો કહ્યા. અહીં પણ પ્રાય: તે જ કહે છે. આ સંબંધે આવેલ [આ ઉદ્દેશાનું] પહેલું સૂત્ર કહે છે—

● સૂત્ર-૧૬૧ :-

લોક ત્રણ પ્રકારે છે - નામલોક, સ્થાપનાલોક, દ્રવ્યલોક...લોક ત્રણ ભેદે છે - જ્ઞાનલોક, દર્શનલોક, ચારિત્રલોક...લોક ત્રણ ભેદે - ઉર્ધ્વ, અધો, તિર્છાલોક.

● વિવેચન-૧૬૧ :-

આ સૂત્રનો સંબંધ આ છે - ચંદ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ આદિ સૂત્ર સ્વરૂપ કહ્યા. તે ચંદ્ર આદિ પદાર્થોના જ આધારભૂત લોકનું સ્વરૂપ કહે છે, એવા સંબંધવાળા આ સૂત્રની વ્યાખ્યા-કેવલ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ વડે જે જોવાય તે લોક. નામ, સ્થાપના ઇન્દ્ર સૂત્ર માફક છે. દ્રવ્યલોક પણ તેમજ છે. વિશેષ એ કે જાશરીર, ભવ્યશરીર ભિન્ન જે દ્રવ્યલોક તે ધર્માસ્તિકાયાદિ જીવ-અજીવરૂપ, રૂપી-અરૂપી, સપ્રદેશ અને અપ્રદેશરૂપ દ્રવ્યો જ અને દ્રવ્યો એ જ લોક તે દ્રવ્યલોક.

કહ્યું છે કે - X - નિત્ય, અનિત્ય જે દ્રવ્ય છે તે તું જાણ. ત્રણ પ્રકારે ભાવલોક સંબંધે કહે છે - ભાવલોક બે ભેદે છે - આગમથી, નોઆગમથી તેમાં આગમથી લોકના પર્યાલોચનમાં ઉપયોગ અથવા તે ઉપયોગથી અનન્યપણાથી પુરુષ-જીવ અને નોઆગમથી સૂત્રોક્ત જ્ઞાનાદિ. 'નો' શબ્દનું મિશ્ર. વચનપણું છે. આ જ્ઞાનાદિ ત્રણ પ્રત્યેક અન્યોન્ય સાપેક્ષ છે, તે માત્ર આગમ કે અનાગમ નથી. તેમાં જ્ઞાન એવો જે લોક તે જ્ઞાનલોક. તેની ભાવલોકતા ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપણાથી છે, ક્ષાયિકાદિ ભાવોને ભાવલોક વડે કહેલ હોવાથી, કહ્યું છે કે - ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, પારિણામિક, સાન્નિપાતિક એ છ પ્રકારે ભાવલોક છે. એવી રીતે દર્શનલોક, ચારિત્રલોક પણ જાણવા... - હવે ત્રણ પ્રકારે ક્ષેત્રલોક સંબંધે કહે છે—

અહીં બહુ સમ ભૂમિ ભાગમાં રત્નપ્રભાના ભાગમાં મેરુ મધ્યે આઠ રુચકપ્રદેશરૂપ 'રુચક' હોય છે, તે રુચક ગાયના સ્તનના આકારે છે. તેના ઉપરના પ્રતરના ઉપર ૮૦૦ યોજન પર્યન્ત જ્યાં સુધી જ્યોતિષ્યકનું ઉપરનું તલ છે ત્યાં સુધી તિર્છાલોક છે, તેનાથી ઉપર ઉર્ધ્વભાગમાં સ્થિત હોવાથી ઉર્ધ્વલોક, કંઈક ન્યૂન સાત રાજ પ્રમાણ છે. રુચકની નીચેના પ્રતરમાં ૮૦૦ યોજન સુધી નીચે તિર્છાલોક છે, ત્યાંથી નીચે સાધિક સાતરાજ પ્રમાણ અધોલોક છે. અધોલોક અને ઉર્ધ્વલોક મધ્યે ૧૮૦૦ યોજન પ્રમાણ તિર્યગ્ ભાગ સ્થિત હોવાથી તિર્છાલોક છે. ક્ષેત્ર-લોકની વ્યાખ્યા બીજી રીતે— અથવા 'અધ' શબ્દ અશુભવાચી છે, તેમાં ક્ષેત્ર સ્વભાવથી પ્રાય: દ્રવ્યોના

અશુભ પરિણામ થાય છે, તેથી અશુભલોક-અધોલોક કહ્યો છે. જે ઉપર રહેલ છે, તે ઉર્ધ્વલોક અથવા ઉર્ધ્વશબ્દ શુભવાચક છે. તેથી શુભ ક્ષેત્ર તે ઉર્ધ્વક્ષેત્ર છે. દ્રવ્યોના ગુણો શુભ પરિણામી ઉપજતા હોવાથી તે ઉર્ધ્વલોક કહેવાય છે. મધ્યમ સ્વભાવી ક્ષેત્ર તે તિર્યક્, વચન પર્યાયથી આમ કહ્યું. અથવા તિર્યક્ એટલે વિશાળ, તેથી તે તિર્છાલોક કહેવાય છે.

લોકના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને તેમાં રહેલ ચમરાદિની પર્યાય કહે છે—

● સૂત્ર-૧૬૨ :-

અસુરેન્દ્ર અસુરકુમાર રાજા ચમરની ત્રણ પર્યાય કહી છે - સમિતા, ચંડા અને જાયા. સમિતા અભ્યંતર છે, ચંડા મધ્યમ છે અને જાયા બાહ્ય છે.

અસુરેન્દ્ર અસુરકુમાર રાજા ચમરના સામાનિક દેવોની ત્રણ પર્યાય છે - તે આ સમિતા વગેરે ચમરેન્દ્રની માફક જાણવી. એ રીતે ત્રાયસ્ત્રિંશકોની પણ જાણવી..લોકપાલોની ત્રણ પરિષદ્ - ત્રુંબા, ત્રુટિતા અને પર્વા. એ રીતે અગ્રમહિષીઓની પણ જાણવી. બલીન્દ્રની - યાવત્ - અગ્રમહિષીની તેમજ છે.

ધરણેન્દ્રની, સામાનિકની, ત્રાયસ્ત્રિંશકોની સમિતા, ચંડા, જાતા ત્રણ પરિષદ છે. લોકપાલની અને અગ્રમહિષીઓની ઈશા, ત્રુટિતા, દંદરથા ત્રણ છે. ધરણેન્દ્રની માફક બીજા ભવનવાસીઓની પરિષદો જાણવી.

પિશાચેન્દ્ર પિશાચરાજા "કાલ"ની ત્રણ પરિષદ્ કહી છે - ઈશા, ત્રુટિતા, અને દંદરથા. એ રીતે સામાનિક અને અગ્રમહિષીની પણ ત્રણ પરિષદ્ છે. એવી રીતે યાવત્ ગીતરતિ અને ગીતયશાની ત્રણ પરિષદ્ જાણવી.

જ્યોતિષેન્દ્ર જ્યોતિષ રાજાની ત્રણ પરિષદ્ કહી છે - તુંબા, ત્રુટિતા અને પર્વા. એ રીતે સામાનિક અને અગ્રમહિષીની જાણવી. એમજ સૂર્યની પણ જાણવી..દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકની ત્રણ પર્યાય કહી છે - સમિતા, ચંડા, જાયા. જેમ ચમરની કહી તેમ યાવત્ અગ્રમહિષી ત્રણ પર્યાય કહેવી. એ રીતે યાવત્ અચ્યુતેન્દ્ર અને લોકપાલ સુધી પણ ત્રણ પરિષદ જાણવી.

● વિવેચન-૧૬૨ :-

સુગમ છે, વિશેષ એ કે - અસુરાદિમાં 'ઇન્દ્ર' શબ્દ ઐશ્વર્યના યોગથી અને તેજઆદિથી રાજા કહેવાય. પરિષદ્ એટલે પરિવાર, તે નજીકના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં જે પરિવારરૂપ દેવો અને દેવીઓ અતિ મોટાઈપણાથી પ્રયોજનમાં પણ બોલાવતાં જ આવે છે, તે અભ્યંતર પરિષદ્, જે બોલાવ્યા કે ન બોલાવ્યા છતાં આવે તે મધ્યમ પરિષદ્ અને જે ન બોલાવ્યા હોય તો પણ આવે તે બાહ્ય પરિષદ્ જાણવી. તથા જેની સાથે પ્રયોજન હોય તો મંત્રણા કરે તે પહેલી પરિષદ્, જેની સાથે થયેલ મંત્રણા સંબંધે જ વિચાર કરે છે, તે બીજી પરિષદ્, જેની સામે નિર્ણિત હકીકત કહેવાય તે ત્રીજી પરિષદ.

સૂત્રમાં પરિષદ્માં ઉત્પન્ન દેવો કહ્યા. દેવપણું ધર્મથી પમાય અને ધર્મપ્રાપ્તિ

કાળ વિશેષમાં થાય, તેથી કાળ વિશેષ નિરૂપણપૂર્વક તેમાં જ ધર્મવિશેષની પ્રાપ્તિ સંબંધે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૬૩ :-

ત્રણ યામ કહેલા છે - પ્રથમ યામ, મધ્યમ યામ, પશ્ચિમ યામ. તેમાં - તે ત્રણ યામમાં કેવલિ પ્રરૂપિત ધર્મ સાંભળવા પામે. જેમકે પ્રથમ યામમાં, મધ્યમ યામમાં અને છેલ્લા યામમાં. એ રીતે યાવત્ કેવલજ્ઞાનને પામે છે—

ત્રણ વય-અવસ્થા કહી છે - પ્રથમ વય, મધ્યમ વય, પશ્ચિમ વય. અહીં બધુ યામ માફક કહેવું યાવત્ કેવલજ્ઞાન પામે.

● વિવેચન-૧૬૩ :-

ત્રણ યામ [પ્રહર] સ્પષ્ટ છે. ફક્ત રાત્રિ અને દિવસનો ચોથો ભાગ તે યામ કહેવાય, જો કે તે પ્રસિદ્ધ છે, તો પણ અહીં ત્રણ ભાગ જ વિવક્ષિત છે. પૂર્વ રાત્રિ, મધ્યમ રાત્રિ, પાછલી રાત્રિને આશ્રીને રાત્રિ ત્રિયામા કહેવાય છે. એ જ રીતે દિવસના પણ ત્રણ ભાગ જાણવા. અથવા ચોથો પ્રહર છે, પણ તેની અહીં વિવક્ષા કરી નથી, કેમકે અહીં ત્રણ સ્થાનકનું વર્ણન ચાલે છે.

એવી રીતે યાવત્ શબ્દથી આ પ્રમાણે જાણવું - કેવલ બોધિ પામે, મુંડ થઈને ગૃહ છોડી અણગાર પ્રવ્રજ્યા તે, કેવલ બ્રહ્મચર્યવાસમાં વશે, એ રીતે સંયમ વડે સંયત બને, સંવરથી સંવરાય, મતિજ્ઞાન પામે ઇત્યાદિ. જેમ કાલ વિશેષમાં ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ વય વિશેષથી પણ થાય છે, તેથી વયના નિરૂપણ કરવાથી ધર્મ વિશેષની પ્રાપ્તિ સંબંધે કહે છે—

ત્રણ વય આદિ સ્પષ્ટ છે. પ્રાણીઓની કાલ વડે કરાયેલ અવસ્થા વય કહેવાય છે. તે વય - બાલ, મધ્યમ, વૃદ્ધત્વ ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. વયલક્ષણ આ છે - સોળ વર્ષ સુધી બાલ હોય છે અર્થાત્ જ્યાં સુધી ક્ષીરાન્નમાં વર્તે છે, ત્યાં સુધી બાલ કહેવાય છે, મધ્યમ વય ૭૦ વર્ષ સુધી, તેથી ઉપરની વયના વૃદ્ધ કહેવાય છે. બાકી પૂર્વની માફક જાણવું.

ઉક્ત ધર્મ-વિશેષ ત્રણ પ્રકારે છે - બોધિ શબ્દના કથનો, બોધિવાળા, બોધિના વિપક્ષભૂત મોહને. મોહવાળાને ચાર સૂત્રો વડે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૬૪,૧૬૫ :-

[૧૬૪] -૧- બોધિ ત્રણ ભેદે છે - જ્ઞાનબોધિ, દર્શનબોધિ, ચારિત્રબોધિ. -૨- બુદ્ધ ત્રણ ભેદે છે - જ્ઞાનબુદ્ધ, દર્શનબુદ્ધ, ચારિત્રબુદ્ધ. -૩- એ રીતે મોહ અને -૪- મૂઢના [પણ જ્ઞાનાદિ ત્રણ-ત્રણ ભેદો જાણવા.]

[૧૬૫] ત્રણ પ્રકારે પ્રવ્રજ્યા [દીક્ષા] કહી છે - આલોક પ્રતિબદ્ધા, પરલોક પ્રતિબદ્ધા, ઉભયલોક પ્રતિબદ્ધા...વળી ત્રણ પ્રકારે પ્રવ્રજ્યા કહી છે - પુરતઃ પ્રતિબદ્ધા, માર્ગતઃ પ્રતિબદ્ધા, ઉભયતઃપ્રતિબદ્ધા...વળી પ્રવ્રજ્યા ત્રણ ભેદે છે - પીડા ઉપજાવીને, બીજે સ્થળે લઈ જઈને, બોધ આપીને...પ્રવ્રજ્યા ત્રણ ભેદે છે

- અવપાત પ્રવ્રજ્યા, આખ્યાત પ્રવ્રજ્યા, સંગાર પ્રવ્રજ્યા.

● વિવેચન-૧૬૪,૧૬૫ :-

[૧૬૪] સૂત્ર સરળ છે. બોધિ એટલે સમ્યગ્બોધ, અહીં ચારિત્ર, બોધિનું ફળ હોવાથી બોધિ કહેવાય છે. અથવા જીવના ઉપયોગરૂપ હોવાથી ચારિત્ર બોધિરૂપ છે. બોધિ વિશિષ્ટ પુરુષો ત્રણ પ્રકારે છે - જ્ઞાનબુદ્ધ ઇત્યાદિ.

બોધિ અને બુદ્ધની માફક મોહ અને મૂઢના ત્રણ ભેદ કહ્યા. તેથી મોહ ત્રણ ભેદે છે - જ્ઞાનમોહ વગેરે. મૂઢ ત્રણ ભેદે છે - જ્ઞાનમૂઢ ઇત્યાદિ. ચારિત્રબુદ્ધ પૂર્વે કહ્યા છે. તેઓ પ્રવ્રજ્યા લેવાથી હોય, તેથી હવે પ્રવ્રજ્યાના ભેદો કહે છે—

[૧૬૫] ચાર સૂત્રો સુગમ છે. પ્રવ્રજન એટલે ગમન-પાપથી ચારિત્રના વ્યાપાર પ્રતિ જવું તે પ્રવ્રજ્યા. ચરણયોગમાં જવું તે મોક્ષગમન જ છે. - X - X - કેમકે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર છે. (૧) ઇલોક પ્રતિબદ્ધા - આ લોક સંબંધી ભોજન આદિ કાર્યર્થે દીક્ષા. (૨) પરલોક પ્રતિબદ્ધા - જન્માંતરે કામ આદિ ઇચ્છાવાળાને છે અને (૩) દ્વિધા પ્રતિબદ્ધા - આલોક પરલોક પ્રતિબદ્ધ, ઉભયાર્થીને છે.

(૧) પુરતઃ એટલે આગળથી - ભાવિમાં દીક્ષા લેનાર શિષ્યાદિને વિશે વાંછા, તે રૂપ પ્રતિબદ્ધ. (૨) માર્ગતઃ - પછીથી સ્વજનાદિમાં સ્નેહ રહેવાથી (૩) દ્વીધા-બંને પ્રકારે હોય - અથવા - (૧) તુયાવર્ષત - તુદ્ ઘાતુ પીડાના અર્થમાં છે. તેથી પીડા ઉપજાવીને જે દીક્ષા દેવાય તે, જેમ સાગરચંદ્રે મુનિચંદ્રના પુત્રોને આપી તે. (૨) પ્લાવચિત્વા - બીજે લઈ જઈને આર્યરક્ષિતની માફક જે દીક્ષા દેવાય છે તે. (૩) બુયાવચિત્વા - સમજાવીને અપાય, ગૌતમસ્વામીએ કર્ષકને આપી તે.

- અથવા - (૧) અવપાત - સદ્ગુરુની સેવાથી જે દીક્ષા અપાય તે અવપાત પ્રવ્રજ્યા, (૨) આખ્યાત - ગુરુ વડે કહેવાથી લેવાય તે, ફલગુરુક્ષિતની જેમ. (૩) સંગાર-સંકેતથી જે દીક્ષા લેવી તે. મેતાર્ય મુનિની માફક તે સંગાર પ્રવ્રજ્યા અથવા જ્યારે તું દીક્ષા લઈશ ત્યારે મારે લેવી તે. પ્રવ્રજ્યાવાળા નિર્ગ્રન્થ હોય માટે નિર્ગ્રન્થ—

● સૂત્ર-૧૬૬,૧૬૭ :-

[૧૬૬] ત્રણ નિર્ગ્રન્થો નોસંજોપયુક્ત છે - પુલાક, નિર્ગ્રન્થ, સ્નાતક.. ત્રણ નિર્ગ્રન્થ સંજોપયુક્ત - નોસંજોપયુક્ત કહ્યા છે - બકુશ, પ્રતિસેવના કુશીલ અને કષાયકુશીલ.

[૧૬૭] ત્રણ શૈક્ષ્યભૂમિ કહી છે - ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ, જઘન્ય. છ માસવાળી તે ઉત્કૃષ્ટ, ચાર માસવાળી તે મધ્યમ, સાત અહોરાત્રવાળી તે જઘન્ય.

ત્રણ સ્થવિરભૂમિ કહી છે - જાતિસ્થવિર, સૂત્રસ્થવિર, પર્યાયસ્થવિર. ૬૦ વર્ષ થયા પછી શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ જાતિ સ્થવિર છે, ઠાણાંગ-સમવાયાંગ ઘારક શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ તે શ્રુત સ્થવિર, ૨૦ વર્ષ દીક્ષા પર્યાયવાળો તે પર્યાય સ્થવિર.

● વિવેચન-૧૬૬,૧૬૭ :-

બાહ્ય-અભ્યંતર ગ્રંથથી રહિત તે નિર્ગ્રન્થ-સંયત. 'જો' એટલે નહીં. સંજ્ઞા

એટલે આહારાદિ અભિલાષરૂપ પૂર્વાનુભૂત સ્મરણ અને ભવિષ્યની ચિંતા વડે ઉપયોગવાળા, [નથી તે] નોસંજોપયુક્ત. તેમાં (૧) પુલાક - લબ્ધિ વડે જીવી સંયમને અસાર કરનાર, તેના લક્ષણ પછી કહેવાશે. (૨) નિર્ગ્ન્ય - ઉપશાંત કે ક્ષીણ મોહ. (૩) સ્નાતક-ઘાતિ કર્મરૂપ મલના પ્રક્ષાલનથી પ્રાપ્ત શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ.

તથા ત્રણ સંજોપયુક્ત - નોસંજોપયુક્ત એટલે મિશ્રસ્વરૂપવાળા છે. તે કહે છે :- સંજ્ઞા-આહારાદિ વિષયા, નોસંજ્ઞા-તેના અભાવવાળી. તે બંનેના ઉપયોગવાળા. - X - (૧) બકુશ - શરીર, ઉપકરણ, વિભૂષા વડે ચારિત્ર વસ્ત્ર ખરડનાર. (૨) પ્રતિસેવના - મૂલ ગુણાદિ વિષયથી. (૩) કષાયકુશીલ - શીલને કુત્સિત કરનાર.

[૧૬૭] કેટલાંક નિર્ગ્ન્યો આરોપિત વ્રતવાળા હોય છે. તેથી વ્રતના આરોપણ કાલ વિશેષને કહે છે - ત્રણ શૈક્ષ્ય આદિ સુગમ છે. સેહ - વિદ્યુ ધાતુ નિષ્પાદન અર્થમાં છે - સેધ્યતે - જેના વડે જે તૈયાર કરાય તે સેધ. અથવા જે શિક્ષાને ભણે તે શૈક્ષ. તેની ભૂમિ - મહાવ્રતારોપણ કાલ લક્ષણ, અવસ્થા પદવીઓ તે સેધભૂમિ અથવા શૈક્ષ ભૂમિઓ. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટથી છ માસનું ઉલ્લંઘન ન કરે, જઘન્યથી સાત અહોરાત્ર વડે થાય છે. કહ્યું છે કે - શૈક્ષની ત્રણ ભૂમિ છે જઘન્ય સાત અહોરાત્ર ઇત્યાદિ પૂર્વવત્.

આ શૈક્ષભૂમિમાં વ્યવહરોક્ત વિભાગ આ છે - પૂર્વે ઉપસ્થિત પ્રાચીન મુનિ, તે કરણના જય માટે જઘન્યા ભૂમિ હોય, અલ્પબુદ્ધિવાળા અશ્રદ્ધાલુને આશ્રીને છ માસની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિ હોય, ન ભણેલા અશ્રદ્ધાળુને ચાર માસની મધ્યમ ભૂમિ હોય. ભાવિત - બુદ્ધિમાનને પણ કરણ જ્યારે મધ્યમભૂમિ હોય છે.

શૈક્ષ્યનો પ્રતિપક્ષી તે સ્થવિર છે. તેની ભૂમિનું નિરૂપણ કરવા કહે છે - સ્થવિર એટલે વૃદ્ધ, તેની જે ભૂમિ - પદવી, તે સ્થવિર ભૂમિ. જાતિ - જન્મ, શ્રુત - આગમ, પર્યાય - પ્રવજ્યા. તે ત્રણ વડે સ્થવિર, તે. અહીં ભૂમિકા અને ભૂમિકાવાળાના અભેદથી જ કહેલ છે. અન્યથા જે ઉદ્દેશ કરાયેલી ભૂમિકા છે તે જ કહેવા યોગ્ય થાય. આ ત્રણેનું ક્રમથી અનુકંપા, પૂજા, વંદન કરવું જોઈએ તેથી જ વ્યવહાર સૂત્રમાં કહ્યું છે—

આહાર, ઉપધિ, શય્યા, સંસ્તારક, ક્ષેત્રસંક્રમમાં કૃતિકર્મ [વંદન કરવું.] અને ઇંદોનુવર્તન [આજ્ઞાનુસાર વર્તવું] ઇત્યાદિથી જાતિ સ્થવિરની ભક્તિ કરવી. શ્રુત સ્થવિર આવે ત્યારે ઉભા થવું, આસન દેવું ઇત્યાદિ, યોગ્ય આહાર આપવો, પ્રશંસા કરવી, તેનાથી નીચી શય્યામાં રહેવું, આજ્ઞામાં વર્તવું, પૂજવા પર્યાય સ્થવિર આવે ત્યારે - ઉભા થવું, વંદન કરવું, દાંડાનું ગ્રહણ કરવું ઇત્યાદિમાં ગુરુના નિર્દેશ સિવાય પણ પ્રવર્તવું. પુરુષ પ્રકારા સ્થવિર કહ્યા. હવે પુરુષો—

● સૂત્ર-૧૬૮ થી ૧૭૪ :-

[૧૬૮] -૧- ત્રણ ભેદે પુરુષો કહ્યા - સુમના, દુર્મના, નોસુમનાનોદુર્મના. -૨- ત્રણ ભેદે પુરુષો કહ્યા - કોઈ એક ક્યાંક જઈને સુમના થાય, કોઈક ત્યાં

જઈને દુર્મના થાય, કોઈ ત્યાં જઈને મધ્યસ્થ રહે. -૩- ત્રણ ભેદે પુરુષો કહ્યા - કોઈ સ્થાને હું જાઉં છું માનીને સુમના થાય, કોઈ સ્થાને હું જાઉં છું એમ માનીને દુર્મના થાય, કોઈ સ્થાને હું જાઉં છું એમ માનીને મધ્યસ્થ રહે. -૪- પુરુષો ત્રણ ભેદે છે - એ જ પ્રમાણે હું કોઈ સ્થાને જઈશ એમ માનીને કોઈ સુમના થાય, ઇત્યાદિ.

એ જ પ્રમાણે -૫- કોઈ હું તે સ્થાને નહીં જઈને - એમ સુમના થાય ઇત્યાદિ. -૬- કોઈ એક “હું તે સ્થાને નહીં જઈ” એમ માનીને સુમના થાય ઇત્યાદિ ત્રણ. -૭- કોઈ એક “હું તે સ્થાને જઈશ નહીં” એમ માનીને સુમના થાય ઇત્યાદિ ત્રણ. -૮- એ રીતે કોઈ એક આવીને સુમના થાય, -૯- કોઈ એક આવું છું માનીને સુમના થાય, -૧૦- કોઈ એક “આવીશ” એમ માનીને સુમના થાય. એ રીતે —

[૧૬૯] -૧- જઈને અને ન જઈને, -૨- આવીને અને ન આવીને, -૩- ઉભા રહીને અને ન ઉભા રહીને, -૪- બેસીને અને ન બેસીને... [૧૭૦] -૫- હણીને અને ન હણીને, -૬- છેદીને અને ન છેદીને, -૭- ભણીને અને ન ભણીને, -૮- બોલીને અને ન બોલીને... [૧૭૧] -૯- આપીને અને ન આપીને, -૧૦- ખાઈને અને ન ખાઈને, -૧૧- મેળવીને અને ન મેળવીને, -૧૨- પીને અને ન પીને.

[૧૭૨] -૧૩- સૂઈને અને નહીં સૂઈને, -૧૪- લડીને અને ન લડીને, -૧૫- જીતીને અને ન જીતીને, -૧૬- પરાજીત કરીને અને પરાજીત ન કરીને... [૧૭૩] -૧૭- શબ્દ, -૧૮- રૂપ, -૧૯- ગંધ, -૨૦- રસ, -૨૧- સ્પર્શ [આ પાંચેના બળને ભેદ ત્રણ-ત્રણ] સ્થાને ઉપર મુજબ જાણવા. જેમકે - કોઈ એક શબ્દ સાંભળીને સુમના થાય, દુર્મના થાય કે મધ્યસ્થ રહે, એ રીતે “સાંભળતા”ના ત્રણ ભેદ, “સાંભળીશ”ના ત્રણ ભેદ. આ પ્રમાણે રૂપ આદિના પ્રત્યેકના છ-છ આલાવા થાય. કુલ-૧૨૭-થયા - તે સ્થાને શીલરહિત પુરુષને ગર્હિત થાય અને શીલવંતને પ્રશસ્ત થાય.

[૧૭૪] નિઃશીલ, નિર્વ્રત, નિર્ગુણ, નિર્મયાદિ, પ્રત્યાખ્યાન - ધૌષ્ઠ્યોપવાસ રહિતને ત્રણ સ્થાન ગર્હિત થાય છે - આ લોક જન્મ ગર્હિત થાય, ઉપપાત ગર્હિત થાય અને પછીનો જન્મ પણ ગર્હિત થાય...ત્રણ સ્થાનો સુશીલને, સુવ્રતને, ગુણવાન્ને, મયાદિવાનને, પ્રત્યાખ્યાન ધૌષ્ઠ્યોપવાસીને પ્રશસ્ત થાય છે - આ જન્મ પ્રશસ્ત થાય, ઉપપાત પ્રશસ્ત થાય, આવતો જન્મ પ્રશસ્ત થાય.

● વિવેચન-૧૬૮ થી ૧૭૪ :-

[૧૬૮] ત્રણ પ્રકારના પુરુષો. જેને સારું મન છે તે સુમના - હર્ષવાળો, રાગી. એ રીતે દુર્મના - દીનતાદિવાળો - દ્વેષી. નોસુમનાનોદુર્મના - મધ્યસ્થ, સમભાવિ. સામાન્યથી પુરુષના પ્રકારો કહ્યા. એ જ પુરુષોને ગતિ આદિ ક્રિયાની અપેક્ષાએ સૂત્રો

વડે કહે છે. તેમાં ગત્વા - કોઈક વિહાર ક્ષેત્રાદિમાં જઈને - X - કોઈ એક હર્ષિત થાય છે. તેમજ અન્ય કોઈ એક શોચ-દુઃખ પામે છે. અન્ય કોઈ એક સમભાવે રહે છે. આ ભૂતકાળના સૂત્રની જેમ વર્તમાન અને આગામી કાળ સૂત્ર જાણવું. વિશેષ એ કે જામીતેગે - ઇત્યાદિમાં ઇતિ શબ્દ હેતુ અર્થમાં છે.

ઐવમગંતે - આદિ પ્રતિષેધ સૂત્રો અને આગમ સૂત્રો સુગમ છે. ઉક્ત આલાવા વડે બાકીના સૂત્રો કહેવા. હવે કહેલ-ન કહેલ સૂત્રો પાંચ ગાથા વડે કહે છે—

[૧૬૯ થી ૧૭૩] ગંતા-જઈને, અગંતા - ન જઈને, આગંતા-આવીને, કહ્યા. અનાગંતા - ન આવીને એક સુમન થાય છે, ન આવીને એક દુર્મન થાય છે. ન આવીને એક મધ્યસ્થ થાય છે... આ રીતે - “હું આવતો નથી”ના ત્રણ આલાવા, “હું આવીશ નહીં” એના ત્રણ આલાવા જાણવા.

ચિદ્વિત્ત - ઉભા રહીને સુમન, દુર્મન અને મધ્યસ્થ થાય છે. એ રીતે હું ઉભો છું, ઉભો રહીશ. અચિદ્વિત્તા - ઉભો ન રહીને, અહીં પણ કાળથી ત્રણ સૂત્ર છે. એ રીતે બધે સ્થાને કહેવું. [આ રીતે ત્રણ સૂત્રો કહ્યા. હવે વિશેષ કહે છે—]

-૪- બેસીને, ન બેસીને. -૫- વિનાશીને, નહીં વિનાશીને. -૬- બે ભાગ કરીને, બે ભાગ ન કરીને. -૭- પદ વાક્યાદિ કહીને, ન કહીને. -૮- કહેવા યોગ્ય કોઈને સંભાષણ કરીને, કોઈને ભાષણ ન કરીને. -૯- આપીને, નહીં આપીને. -૧૦- ખાઈને, ન ખાઈને. -૧૧- મેળવીને, ન મેળવીને, -૧૨- પીને, ન પીને, -૧૩- સૂઈને, ન સૂઈને. -૧૪- યુદ્ધ કરીને, યુદ્ધ ન કરીને.

-૧૫- બીજાને જીતીને, ન જીતીને, -૧૬- અતિશય જીતીને કે બીજાના પરિભંગ પ્રાપ્ત કરીને હર્ષિત થાય છે. કેમકે ભાવિમાં વૃદ્ધિ પામનાર શત્રુથી ઘણા પૈસાના વ્યય વડે નિર્મુક્ત થવાથી અથવા પ્રતિવાદીનો પરાભવ કરીને રાજી થાય છે, કેમકે સંભાવિત અનર્થ વડે મૂકાયેલ હોય છે, - પરાજય ન કરીને. શબ્દાદિ ગાથા સૂત્રથી જ જાણવી. કેમકે ત્યાં તે વિસ્તારી છે.

આ રીતે ગત્વા આદિ સૂત્રોક્ત ક્રમથી એક-એક શબ્દાદિ વિષયમાં વિધિ અને નિષેધ વડે દરેકમાં ત્રણ-ત્રણ આલાપક સૂત્રો કાળ વિશેષાશ્રયથી સુમના, દુર્મના, નોસુમનાનોદુર્મના આ ત્રણ પદવાળા કહેવા. તે જ બતાવે છે - શબ્દ આદિનો અર્થ કહ્યો છે, એ રીતે રૂપ, ગંધાદિ કહ્યા છે. જેમ શબ્દમાં વિધિ, નિષેધ વડે ત્રણ ત્રણ આલાપકો કહ્યા, એમજ રૂપાદિના ત્રણ ત્રણ બતાવવા. આ પ્રમાણે કરવાથી જે થાય છે તે કહે છે - એક એક વિષયમાં છ આલાપકો કહેવા યોગ્ય છે. તે શબ્દમાં બતાવેલ જ છે. રૂપાદિમાં આ પ્રમાણે - રૂપ જોઈને સુમન, દુર્મન, સમભાવે રહે. એ રીતે હું જોઈ છું, હું જોઈશ. એ રીતે ન જોઈને, નહીં જોઈ છું, જોઈશ નહીં એ રીતે છ બેદ. એ રીતે ગંધને સૂંધીને, રસને આસ્વાદીને, સ્પર્શને સ્પર્શીને છ-છ બેદો કહ્યા.

[૧૭૪] જે સ્થાનો સંગ્રહ સ્થાનમાં કહ્યા છે, તેને વિચારતા કહે છે. ત્રણ સ્થાનો નિઃશીલને એટલે સામાન્યથી શુભ સ્વભાવરહિતને, વિશેષથી પ્રાણાતિપાત આદિથી

નિવૃત્ત ન થઈને, ઉત્તરગુણની અપેક્ષાએ નિર્ગુણ, લોક-કુલ આદિની અપેક્ષાએ મર્યાદા રહિતને અને પોરિસિ આદિ નિયમ તથા પર્વદિનમાં ઉપવાસરહિતને નિંદનીય થાય છે. તે આ રીતે - આલોક એટલે આ જન્મ ગર્હિત થાય છે, કેમકે પાપની પ્રવૃત્તિ દ્વારા વિદ્વાનો વડે જુગુપ્સિત બને છે. તથા ઉપપાત - અકામ નિર્જરાદિથી જનિત કિલ્બિષિકાદિ દેવભવ કે નરકભવમાં - X - ઉપપાત હોય છે. તે કિલ્બિષિક, આભિયોગિકાદિપણે ગર્હિત થાય છે અને ત્યાંથી સ્યવીને કે ઉદ્ધર્તીને કુમાનુષ્યત્વ કે તિર્યચરૂપે ગર્હિત થાય છે.

ગર્હિતથી વિપર્યય પ્રશસ્તને કહે છે, તે સૂત્રપાઠથી સિદ્ધ છે.

આ ગર્હિત અને પ્રશસ્ત સ્થાનો સંસારીને જ હોય છે, તેથી સંસારી જીવનું નિરુપણ કરવા માટે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૭૫ :-

સંસારી જીવ ત્રણ પ્રકારે છે - સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક...સર્વે જીવો ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે - સમ્યગ્દૈષ્ટિ, મિથ્યાદૈષ્ટિ, મિશ્રદૈષ્ટિ અથવા સર્વ જીવો ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે - પર્યાપ્તકો, અપર્યાપ્તકો, નોપર્યાપ્તકનોઅપર્યાપ્તક.

એ રીતે સમ્યગ્દૈષ્ટિ - - પરિત્ત, પર્યાપ્તક, સૂક્ષ્મ, સંજ્ઞી, ભવ્ય [એ પ્રત્યેક ત્રણ-ત્રણ ભેદે જાણવા.]

● વિવેચન-૧૭૫ :-

સૂત્ર સિદ્ધ છે. જીવના અધિકારથી સર્વે જીવોને ત્રણ સ્થાનકના અવતાર દ્વારા છ સૂત્રો વડે કહે છે. સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે :- નોપર્યાપ્તકનો-અપર્યાપ્તક એટલે સિદ્ધ. પૂર્વક્રમ વડે સમ્મદિદ્ધિ - આદિ અર્ધ ગાથા કહેલ - ન કહેલ સૂત્રના સંગ્રહ માટે છે. સર્વે જીવો ત્રણ પ્રકારે છે - પરિત્ત, અપરિત્ત, નોપરિત્તનોઅપરિત્ત. તેમાં પરિત્ત એટલે પ્રત્યેક શરીરી, અપરિત્ત તે સાધારણશરીરી. ‘પરિત્ત’ શબ્દનો આગમમાં અર્થ વ્યત્યય છે. સૂક્ષ્મ - જીવો ત્રણ ભેદે છે - સૂક્ષ્મ, બાદર, નોસૂક્ષ્મનોબાદર. આ રીતે સંજ્ઞી અને ભવ્યો વિચારવા. સર્વત્ર ત્રીજા પદમાં સિદ્ધો કહેવા.

આ બધાં જીવો લોકમાં રહેલા છે, તેથી હવે લોકસ્થિતિને કહે છે—

● સૂત્ર-૧૭૬ :-

લોકસ્થિતિ ત્રણ ભેદે છે - આકાશને આધારે વાયુ છે, વાયુને આધારે ઉદયિ છે, ઉદયિને આધારે પૃથ્વી છે...ત્રણ દિશાઓ કહી છે - ઉર્ધ્વ, અધો, તિર્છી...ત્રણ દિશામાં જીવોની ગતિ પ્રવર્તે છે. એ રીતે આગતિ, ઉત્પત્તિ, આહાર વૃદ્ધિ, નિર્વૃદ્ધિ, ગતિપર્યાય, સમુદ્ઘાત, કાળસંયોગ, દર્શનાભિગમ, જ્ઞાનાભિગમ, જીવાભિગમ [જાણવાં]. ત્રણ દિશામાં જીવોને અજીવોનું જ્ઞાન હોય છે - ઉર્ધ્વ, અધો અને તિર્છી. આ રીતે આગતિ આદિ તેર સૂત્રો પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને મનુષ્યોને હોય છે.

● વિવેચન-૧૭૬ :-

સૂત્ર સુગમ છે. પણ લોકસ્થિતિ - લોક વ્યવસ્થા - આકાશમાં રહેલો તે આકાશ પ્રતિષ્ઠિત વાયુ - ધનવાત, તનુવાતરૂપ છે. કેમકે બધાં દ્રવ્યોનો આધાર આકાશ છે. ઉદય-ધનોદયિ. પૃથ્વી - તમસ્તમ્પ્રભા વગેરે કહેલ સ્થિતિવાળા લોકમાં દિશાઓને સ્વીકારીને જીવોની ગતિ આદિ હોય છે, માટે દિશાના નિરૂપણપૂર્વક તેમાં ગતિ વગેરે નિરૂપણ કરતા ચૌદ સૂત્રો કહે છે, તે સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - પૂર્વાદિપણે જેના વડે વસ્તુ વ્યવહાર કરાય છે તે દિશા, તે નામાદિ ભેદથી સાત પ્રકારે છે. કહ્યું છે કે—

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, તાપક્ષેત્ર, પ્રજ્ઞાપક, સાતમી ભાવદિશા. તે અટાર ભેદે હોય છે. તેમાં પુદ્ગલ સ્કંધાદિ દ્રવ્યની જે દિશા તે દ્રવ્યદિશા. ક્ષેત્ર-આકાશની દિશા તે ક્ષેત્રદિક્. તે આ રીતે - તિર્ણલોકના મધ્યમાં આઠ પ્રદેશાત્મક રુચક છે. ત્યાંથી દિશા, વિદિશાની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાં પૂર્વાદિ ચારે મહાદિશાઓ દ્વિપ્રદેશવાળી આદિમાં અને પછી બબ્બે પ્રદેશની વૃદ્ધિ હોય છે. અનુદિશા એકપ્રદેશવાળી અને અનુત્તર છે. ઉર્ધ્વદિશા, અધોદિશા તો ચાર પ્રદેશ આદિમાં અને અનુત્તર એટલે તેટલી જ હોય છે. - X - X -

પૂર્વાદિ ચાર મહાદિશાઓ ગાડાની ઊંઘના આકારે સંસ્થિત છે. ચાર વિદિશાઓ મુક્તાવલીની જેમ સંસ્થિત છે અને ઉર્ધ્વ તથા અધોદિશા એ બે રુચકના આકારે સંસ્થિત છે. તે દશ દિશાઓના નામ આ પ્રમાણે - ઐન્દ્રી, આગ્નેયી, યમા, નૈઋતી, વારુણી, વાયવ્યા, સોમા, ઈશાની, વિમલા, તમા.

તાપ-સૂર્ય વડે ઓળખાતું જે ક્ષેત્ર તે તાપક્ષેત્રદિક્. તે અનિયત છે. તેથી કહ્યું છે - જે દિશામાં સૂર્ય ઉગે છે, તે દિશા તેઓને પૂર્વ હોય છે. આ તાપક્ષેત્ર દિશા છે. તેની પ્રદક્ષિણાથી બીજી દિશાઓ પણ જાણી લેવી.

પ્રજ્ઞાપક - આચાર્યાદિકની દિશા આ પ્રમાણે - પ્રજ્ઞાપક જેની સન્મુખ રહે તે પૂર્વદિશા જાણવી, બીજી દિશા તેની જ પ્રદક્ષિણા વડે જાણી લેવી.

ભાવદિશા અટાર ભેદે છે - પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, મૂલ, સ્કંધ, અગ્ર, પર્વબીજ, બેઘન્દ્રિય, ત્રણન્દ્રિય, ચારન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, નારક, દેવ, સંમૂર્ધિમ - મનુષ્ય, કર્મભૂમિક મનુષ્ય, અકર્મભૂમિક મનુષ્ય, અંતર્દીપકા. આ અટાર ભાવદિશાઓ વડે સંસારી જીવો નિયત વ્યપદેશ કરાય છે. અહીં ક્ષેત્ર-તાપ-પ્રજ્ઞાપક દિશા વડે અધિકાર છે. તેમાં તિર્યગ્ ગ્રહણથી પૂર્વાદિ ચાર દિશા જ ગ્રહણ થાય છે. કેમકે વિદિશામાં જીવોના અનુશ્રેણિગામિતાથી કહેવાનાર ગતિ, આગતિ, ઉત્પત્તિનું અઘટમાનપણું હોય છે. બીજા પદોને વિશે વિદિશાના અવિવક્ષિતપણાને કહે છે - છ દિશામાં જીવોની ગતિ વર્તે છે, આદિ. વળી ગ્રંથાંતરમાં પણ આહારને આશ્રીને કહ્યું છે. - X - X -.

૧- ગતિ - પ્રજ્ઞાપક સ્થાનની અપેક્ષાએ મરીને અન્યત્ર જવું તે, પૂર્વે કહેલ

અભિલાપના સૂચન માટે છે. ૨- આગતિ - પ્રજ્ઞાપકના નજીકના સ્થાનમાં આવવું. ૩- વ્યુત્ક્રાંતિ - ઉત્પત્તિ. ૪- આહાર - પ્રતીત છે. ૫- વૃદ્ધિ - શરીરનું વધવું. ૬- નિવૃદ્ધિ - શરીરની હાનિ, ૭- ગતિપર્યાય - જીવથી ચાલવું તે. ૮- સમુદ્ઘાત - વેદનાદિ લક્ષણ. ૯- કાલસંયોગ - વર્તનાદિ કાલલક્ષણ કે મરણયોગ.

૧૦- દર્શનાભિગમ - અવધિ આદિ દર્શનરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે બોધ તે. ૧૧- એ રીતે જ જ્ઞાનાભિગમ જાણવો. -૧૨- જીવોના જ્ઞેયનું અવધિ આદિ વડે જે અભિગમ તે જીવાભિગમ. ત્રણ દિશામાં જીવોનો અજીવ-અભિગમ કહ્યો છે - ઉર્ધ્વ આદિ. એ રીતે સર્વત્ર કહેવું એમ બતાવવા અંત્ય સૂત્રનું પૂર્ણ કથન છે.

જીવાભિગમ સૂત્ર પર્યન્ત સામાન્યથી જીવ સૂત્રો છે. ચોવીશ દંડકમાં તો નારકાદિ પદોને વિશે ત્રણ દિશા, ગતિ આદિ તેર પદોને ત્રણ દિશામાં કહ્યા તેમજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્યને પણ કહેવું એ ભાવ છે. આમ ૨૬-સૂત્રો થાય.

[શંકા] નારકાદિમાં આ તેર પદોનો અસંભવ કેમ છે ?

[સમાધાન] નારકાદિ બાવીશ દંડકોના જીવોને નારક, દેવોને વિશે ઉત્પત્તિ અભાવ હોવાથી ઉર્ધ્વ-અધોદિશાની વિવક્ષાએ ગતિ-આગતિનો અભાવ છે. તથા દર્શન, જ્ઞાન, જીવ અને અજીવનો અભિગમ ગુણપ્રત્યયવાળા અવધિ વગેરે પ્રત્યક્ષરૂપ ત્રણ દિશામાં ન જ હોય, ભવપ્રત્યય અવધિપક્ષમાં તો નારક, જ્યોતિષ્ક, તિર્યગ્ અવધિવાળા, ભવનપતિ-વ્યંતરો ઉર્ધ્વ અવધિવાળા અને વૈમાનિકો અધો અવધિવાળા હોય છે. એકેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિયને અવધિ નથી. - -

ગત્યાદિ પદો ત્રસોને જ સંભવે છે, તેથી ત્રસોનું નિરૂપણ કરે છે—

● સૂત્ર-૧૭૭ :-

ત્રસો ત્રણ ભેદે કહ્યા છે - તેઉકાયિક, વાયુકાયિક, ઉદાર ત્રસપ્રાણીઓ. ત્રણ ભેદે સ્થાવરો કહ્યા છે - પૃથ્વીકાયિકો, અપ્કાયિક, વનસ્પતિકાયિક.

● વિવેચન-૧૭૭ :-

સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. ત્રાસ પામે તે ત્રસો - ચલન ધર્મવાળા. તેમાં તેઉ-વાયુ ગતિના યોગથી ત્રસ છે. ઉદાર એટલે સ્થૂલ, ત્રસ એટલે ત્રસનામ કર્મોદયવર્તી. પ્રાણ-તે વ્યક્ત ઉચ્ચવાસાદિ પ્રાણયોગથી બેઘન્દ્રિયાદિ, તે પણ ગતિ યોગથી ત્રસ છે.

ત્રસો કહ્યા હવે સ્થાવર કહે છે - સ્થાનશીલ સ્થાવર નામ કર્મોદયથી સ્થાવર, બાકી સ્પષ્ટ છે - - અહીં પૃથ્વી આદિ પ્રાયઃ અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ માત્ર અવગાહનત્વથી અચ્છેદાદિ સ્વભાવા વ્યવહારથી હોય છે. તેના પ્રસ્તાવથી નિશ્ચય વડે અછેદ આદિ આઠ સૂત્રો દ્વારા કહે છે—

● સૂત્ર-૧૭૮,૧૭૯ :-

[૧૭૮] -૧- ત્રણ અચ્છેદ કહ્યા છે - સમય, પ્રદેશ, પરમાણુ. એ રીતે - ૨- અભેદ, -૩- અદાહ્ય, -૪- અગ્રાહ્ય, -૫- અનર્હ, -૬- અમધ્ય, -૭- અપ્રદેશ, -૮- ત્રણ પદાર્થો અવિભાજ્ય કહ્યા છે - સમય, પ્રદેશ પરમાણુ.

[૧૭૯] -૧- હે આર્યો! શ્રમણ ભગવંત મહાવીર, ગૌતમાદિ શ્રમણ નિર્ગન્થોને આમંત્રિત કરીને એમ કહ્યું - પ્રાણીઓને કોનાથી ભય છે? હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણો! ગૌતમાદિ શ્રમણ નિર્ગન્થો, શ્રમણ ભગવંત મહાવીરને સમીપ આવે છે, આવીને વંદન, નમસ્કાર કરે છે. વંદન-નમસ્કાર કરીને એમ કહ્યું. હે દેવાનુપ્રિયો! અમે આ અર્થને જાણતા નથી કે દેખતા નથી, હે દેવાનુપ્રિય! જો તે અર્થને કહેવા માટે આપને ગ્લાનિ ન થાય તો કહો, અમે આપની પાસે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. હે આર્યો! શ્રમણ ભગવંત મહાવીરે, ગૌતમાદિ નિર્ગન્થોને આમંત્રીને કહ્યું - હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણો! પ્રાણીઓ દુઃખથી ભય પામે છે. - - -૨- હે ભગવન્! તે દુઃખ કોણે કહ્યું? - જીવે પ્રમાદ વડે કર્યું. - - -૩- હે ભગવન્! તે દુઃખ કેમ વેદાય? - અપ્રમાદથી.

● વિવેચન-૧૭૮, ૧૭૯ :-

[૧૭૮] ત્રણ અસ્થેદ આદિ. બુદ્ધિ વડે કે છુરી આદિ શસ્ત્રોથી છેદવા માટે અશક્ય છે માટે અસ્થેદ છે. કેમકે છેદવાપણામાં સમ્યાદિત્વનો અયોગ છે. - સમય - કાળ વિશેષ. પ્રદેશ - ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલોનો અવયવરહિત અંશ. પરમાણુ - સ્કંધરહિત પુદ્ગલ. કહ્યું છે - અતીતીક્ષણ શસ્ત્ર વડે પણ જે છેદી ન શકાય, ભેદી ન શકાય, તેને જ્ઞાનીઓ પરમાણુ કહે છે. તે અંગુલાદિ પ્રમાણનું મૂળરૂપ છે.

પૂર્વ સૂત્રના અભિલાપને સૂચવતા કહે છે - સોય વગેરેથી અભેદ. અગ્નિ-ક્ષારાદિથી અદાહ્ય. હાથ વડે જેનો અર્ધભાગ ગ્રાહ્ય નથી તે અનર્હ, કેમકે બે વિભાગનો અભાવ છે. ત્રણ વિભાગના અભાવથી અમધ્ય છે. આ કારણથી જ કહે છે - અપ્રદેશા તે અવયવરહિત. તેથી જ અવિભાજ્ય-વિભાગ કરવા અશક્ય અથવા વિભાગ વડે બનેલા, તે વિભાગવાળા અને તે વિભાગના નિષેધથી અવિભાગિમા.

[૧૭૯] પૂર્વસૂત્રમાં કહેલ પ્રસ-સ્થાવર પ્રાણીઓ દુઃખથી ભીરુ હોય છે માટે એના કથન દ્વારા વડે કહે છે - સૂત્ર સુગમ છે. પાપકર્મોથી દૂર ગયા છે, તે આર્ય તેને સંબોધનમાં હે આર્યો! આ અભિલાપ વડે આમંત્રણ કરે, એ સંબંધ છે. શ્રમણ ભગવંત મહાવીર, ગૌતમાદિ શ્રમણ નિર્ગન્થોને, આગળ કહેવામાં આપનાર ન્યાય વડે કહેતા હતા.

કિં ભયા - કોનાથી ભય છે જેમને તે, કોનાથી ડરે છે. પ્રાણા - પ્રાણીઓ, સમણાસો - હે શ્રમણો! હે આયુષ્યમાનો! એ રીતે ગૌતમાદિને આમંત્રણ કરે છે. આ ભગવંતને પ્રશ્ન શિષ્યોના જ્ઞાન માટે જ છે. આમ કહીને પ્રશ્ન ન પૂછેલ શિષ્યના હિત માટે તત્ત્વ કહેવા યોગ્ય છે, તેમ સૂચવે છે. કહ્યું છે - કોઈ વખત જાણવા છતાં શિષ્ય પૂછે છે, કોઈ વખત ન પૂછેલ છતાં આચાર્યો શંકા કરીને શિષ્યહિતાર્થે કહે છે અને પૂછવાથી વિસ્તારપૂર્વક કહે છે.

ઝવસંકમંતિ - સમીપે જાય છે, નજીકમાં રહે છે. અહીં તે કાળની અપેક્ષાએ

ક્રિયાનું વર્તમાનપણું કહેલું છે. તેથી વર્તમાન નિર્દેશમાં દોષ નથી. સમીપ આવી સ્તુતિ વડે વંદન કરે છે, પ્રણામથી નમે છે. આ પ્રકારે - X - કહેતા હતા કે - વિશેષથી અમે જાણતા નથી, સામાન્યથી અમે દેખતા નથી. વા - વિકલ્પે. તદ્ - કોનાથી ભયવાળા પ્રાણીઓ છે. તમને કહેવામાં શ્રમ ન થાય તો અમે જાણવા ઇચ્છીએ છીએ. તેથી મરણાદિરૂપ દુઃખથી જેઓને ભય છે તે દુઃખભયા. તે દુઃખ, દુઃખકારણ કર્મ કરવાથી જીવ વડે કરાયુ એમ કહેવાય છે.

કેવી રીતે કરાયુ? કરણભૂત બંધના હેતુરૂપ અજ્ઞાનાદિ પ્રમાદ વડે. કહ્યું છે કે - મુનિન્દ્રોએ આઠ પ્રકારે પ્રમાદ કહ્યો છે - અજ્ઞાન, સંશય, મિથ્યા-જ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ મતિભ્રંશ, ધર્મમાં અનાદર અને યોગનું દુષ્પ્રણિધાન. આ આઠ પ્રકારના પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો. તે અપ્રમાદ વડે કાય પામે છે. કેમકે તે બંધહેતુનો પ્રતિપક્ષી છે. આ સૂત્રનો -૧- દુકખભયાપ્રાણા, -૨- જીવેણ કડે દુકખે પમાઓણં, -૩- અપમાઓણ વેઈજજઈ. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રશ્નોત્તર યુક્તપણાથી ત્રણ સ્થાનકમાં અવતાર જાણવો.

- - જીવ વડે દુઃખ કરાયું એમ કહ્યું, હવે પરમતને ખંડન કરીને તેનું જ સમર્થન કરતાં કહે છે-

● સૂત્ર-૧૮૦ :-

હે ભગવન્! અન્તીર્થિકો એવું કહે છે, એવું બોલે છે, એવું પ્રજ્ઞાપે છે, એવું પ્રરૂપે છે. કેવી રીતે શ્રમણ નિર્ગન્થોના મતમાં કર્મ દુઃખને માટે થાય છે? [અહીં ચાર ભાંગા છે] -૧- તેમાં જે કરેલ કર્મ દુઃખને માટે થાય છે, તે નથી પૂછતાં. -૨- તેમાં જે કરેલ કર્મ દુઃખને માટે ન થાય તે પૂછતા નથી. -૩- તેમાં જે કર્મ નથી કરેલ તે દુઃખને માટે થતું નથી તે પૂછતાં નથી. -૪- તેમાં જે નથી કરેલ કર્મ દુઃખને માટે થાય છે, તે પૂછે છે. તેઓનું આમ કહેવું છે? અકૃત્ય દુઃખ, અસ્પૃશ્ય દુઃખ, કરેલા અને કરાતા કર્મ વિના દુઃખ; તેને નહીં કરીને - નહીં કરીને પ્રાણી-ભૂત-જીવ-સત્ત્વો વેદના વેદે છે, એમ કહે છે.

[ભગવંત કહે છે-] જે અન્યતીર્થિકો એમ કહે છે, તેમનું કથન મિથ્યા છે. હું એમ કહું છું, એમ ભાખુ છું, એમ પ્રજ્ઞાપુ છું, એમ પ્રરૂપુ છે - ભાવિ કાળમાં દુઃખનો હેતુ હોવાથી કરવા યોગ્ય કર્મ દુઃખ છે, સ્પર્શવું દુઃખ છે, વર્તમાન કે અતીત કાળમાં કરેલ કર્મ દુઃખ છે, તેને કરીને પ્રાણી, ભૂતો, જીવો, સત્ત્વો વેદના અનુભવે છે. આ વક્તવ્યતા હોય.

● વિવેચન-૧૮૦ :-

સૂત્ર પ્રાયઃ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ અન્યતીર્થિકો એટલે વિભંગજ્ઞાનવાળા તાપસો. હમણાં કહેવાનાર પ્રકારને સામાન્યથી કહે છે, વિશેષથી ભાષે છે, ક્રમ વડે એ જ પ્રજ્ઞાપે છે, તેની જ પ્રરૂપણા કરે છે. આ પર્યાયરૂપ પદ બે પદ વડે કહ્યું છે. અથવા પ્રજ્ઞાપયન્તિ - યુક્તિ વડે સમજાવે છે. પ્રરૂપયન્તિ - ભેદ આદિના કથનથી પ્રરૂપણા કરે છે. તે અન્યતીર્થિકો શું કહે છે?

કથં - કયા પ્રકાર વડે. શ્રમણાનાં - નિર્ગ્ન્યોને, મતને વિશે. ક્રિયતે - જે કરાય છે તે. ક્રિયા - કર્મ તે દુઃખને માટે થાય છે. આ વિવક્ષા વડે પ્રશ્ન છે. અહીં ચાર ભંગ છે - (૧) કરેલું કર્મ દુઃખને માટે થાય છે. (૨) કરેલું કર્મ દુઃખને માટે ન થાય. (૩) ન કરેલું કર્મ દુઃખને માટે થાય છે. (૪) ન કરેલ કર્મ દુઃખને માટે થતું નથી. આ ચાર ભંગને વિશે આ પ્રશ્ન વડે જે ભંગ પૂછવા માટે ઘટ છે, તે અને શેષ ભંગના નિરાકરણપૂર્વક કહે છે—

તે ચાર ભંગને વિશે અત્યંત રુચિના અવિષયપણાથી તેના પ્રશ્નની પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી ત્રણ ભંગને તેઓ પૂછતા નથી. તે આ રીતે - (૧) કરેલું કર્મ દુઃખને માટે થાય છે, તેને પૂછતા નથી, કેમકે પૂર્વકાલકૃત્ કર્મ નિર્ગ્ન્ય-મતે અપ્રત્યક્ષપણે અને અવિદ્યમાનપણે હોય છે, તે અમોને સંમત નથી. (૨) કરેલું કર્મ દુઃખને માટે થતું નથી, તેને નથી પૂછતા, કેમકે અત્યંત વિરોધ વડે અસંભવ છે. જો કરેલું કર્મ છે, તો દુઃખ માટે થતું નથી એમ કેમ કહેવાય? જો દુઃખને માટે ન થાય તો કૃતકર્મ કેમ કહેવાય? કેમકે કરેલ કર્મને ન થવા રૂપ અભાવ છે. (૩) ન કરેલ કર્મ દુઃખ માટે થતું નથી, તે ભંગને નથી પૂછતાં. કેમકે અહત્ અવિદ્યમાન કર્મ ગર્હભશીંગ જેમ ન હોય. આ ત્રણ ભંગના નિષેધને આશ્રીને ત્રણ સ્થાનમાં કહેલ છે.

એક ભંગ તેમને સમ્મત છે, તેને તે પૂછે છે - જે પૂર્વે ન કરેલું કર્મ તે દુઃખને માટે થાય છે, તેને પૂછે છે. ભૂતકાળમાં કરેલ કર્મના અપ્રત્યક્ષપણાથી તેમજ અવિદ્યમાનપણાથી દુઃખાનુભૂત પ્રત્યક્ષતાથી વિદ્યમાનપણાએ નહીં કરેલ કર્મનું દુઃખ થવારૂપ તે પદને સંમત હોય છે. પૂછનારનો આ અભિપ્રાય છે કે - જો નિર્ગ્ન્યો પણ ન કરેલું જ કર્મ જીવોને દુઃખને માટે થાય છે, એવું સ્વીકારે તો બહું જ સારું, કેમકે અમારા સમાન બોધ તેમને થાય. આ હેતુ માટે શેષ ભંગોને ન પૂછતાં એક ભંગને તેઓ પૂછે છે.

તેઓ - નહીં કરેલ કર્મને સ્વીકારનારાઓના આ કહેવામાં આવનાર રૂપ વક્તવ્ય હોય, અથવા તેઓ જ આ પ્રકારે બીજાને કહે છે. હવે તત્ત્વવાદીઓને આ પ્રમાણે વક્તવ્ય-પ્રરૂપણા કરવા યોગ્ય થાય—

કર્મ ન કરવા છતાં દુઃખના ભાવથી ન કરવા યોગ્ય, ન બાંધવા યોગ્ય ભવિષ્યકાળમાં જીવોને ન પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય દુઃખ, દુઃખ હેતુત્વથી કર્મ, અકૃતત્વથી અસ્પૃશ્ય કર્મ તથા વર્તમાનકાળે બંધાતું અને ભૂતકાળમાં બાંધેલું - X - જે નહીં કરાતું તે અક્રિયમાણકૃત, તે દુઃખ - કર્મ “અકિચ્ચદુઃખ” ઇત્યાદિ ત્રણ પદ છે. - “તથ જા સા અકઠા કજ્જઙ્ગ તં પુચ્છં” એમ અન્યતીર્થિકના મત વડે આશ્રય કરેલ ત્રણ કાળના આલંબનને આશ્રયી આનો ત્રણ સ્થાનકમાં અવતાર જાણવો. - શું કહેલું છે તે કહે છે—

કર્મ નહીં કરીને પ્રાણા - બેઘન્દ્રિયાદિ, ભૂત - વનસ્પતિકાચિક, જીવ - પંચેન્દ્રિયો, સત્ત્વ - પૃથ્વીકાચિકાદિ. - X - વેદના - પીડાને ભોગવે છે એમ તેઓનું

કથન છે અથવા આ કથન અજ્ઞાન વડે હણાયેલા બુદ્ધિવાળા એવા તેઓ બીજા પ્રત્યે કહે છે. આ પ્રમાણે કહેવા યોગ્ય આ કર્મ છે. એ રીતે અન્યતીર્થિકના મતને બતાવીને તેનું ખંડન કરતાં કહે છે—

આ જે અન્યતીર્થિકોએ જે ઉક્ત પ્રકારે કહ્યું, તે અન્યતીર્થિકો જૂઠાં છે, કેમકે ન કરેલ કર્મ ક્રિયાપણાની અનુપપત્તિથી જે કરાય, તે જ ક્રિયા છે. જે ક્રિયાનું કોઈપણ રીતે કરણ નથી તે કેવી રીતે ક્રિયા કહેવાય? ન કરેલા કર્મના અનુભવન વિશે તો બદ્ધ-મુક્ત, સુખિત-દુઃખિત, આદિ નિયત વ્યવહારના અભાવનો પ્રસંગ આવે, એમ પોતાના મતને પ્રગટ કરતા કહે છે—

હું જ, અન્યતીર્થિકો નહીં. પુનઃ શબ્દ વિશેષણના અર્થમાં છે, તે તો પૂર્વના વાક્યથી ઉત્તર વાક્યના અર્થની વિલક્ષણતાને કહે છે. “એ પ્રમાણે હું કહું છું” ઇત્યાદિ પૂર્વવત્. કરવા યોગ્ય અનાગત કાળમાં દુઃખ, તેનો હેતુ હોવાથી કર્મ, સ્પૃષ્ટ લક્ષણ બંધ અવસ્થાને યોગ્ય, વર્તમાન કાળમાં કરાતું, અતીત કાળે કરેલ, કર્મનું કોઈપણ રીતે ન કરવું એમ નથી. સર્વસ્વરૂપ સ્વમતને કહે છે - કર્મને કરી કરીને એમ જણાય છે. પ્રાણીઓ વગેરે કર્મથી કરેલ શુભાશુભ અનુભૂતિ અનુભવે છે એમ સમ્યગ્વાદી કહે છે.

સ્થાન-૩ - ઉદ્દેશા-૨-નો
મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ સ્થાન-૩ - ઉદ્દેશો-૩ ❁

— X — X — X —

● ભૂમિકા :-

બીજો ઉદ્દેશો કહ્યો, હવે ત્રીજો કહે છે, તેનો સંબંધ આ છે - ઉદ્દેશા-૩માં જીવના વિચિત્ર ધર્મો પ્રરૂપ્યા. અહીં પણ તેની જ પ્રરૂપણા કરે છે. આ સંબંધે આવેલા આ ઉદ્દેશાના આદિ ત્રણ સૂત્રો આ છે—

● સૂત્ર-૧૮૧ :-

(૧) ત્રણ સ્થાને માયાવી માયા કરીને આલોચે નહીં, પ્રતિક્રમે નહીં, નિંદે નહીં, ગર્હે નહીં, વિચારને દૂર ન કરે, વિશોધે નહીં, ફરી ન કરવા તત્પર ન થાય, યથાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત તપોકર્મને સ્વીકારે નહીં, તે આ પ્રમાણે - મેં આ [પાપ] કર્યું છે, હું કરું છું, હું કરીશ [તો શા માટે આલોચનાદિ કરું?]

(૨) ત્રણ સ્થાને માયાવી માયા કરીને આલોચે નહીં, પ્રતિક્રમે નહીં યાવત્ તપશ્ચર્યા અંગીકાર ન કરે તે આ - મારી અકીર્તિ થશે, મારો અવર્ણવાદ થશે, મારો અવિનય થશે. - - (૩) ત્રણ સ્થાને માયાવી માયા કરી આલોચના ન કરે યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત તપ ન સ્વીકારે - તે આ - મારી કીર્તિની હાનિ થશે, મારા યશની હાનિ થશે, મારા પૂજા સત્કારની હાનિ થશે.

(૪) ત્રણ સ્થાને માયાવી માયા કરી આલોચના કરે, પ્રતિક્રમે યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત તપ સ્વીકારે છે - માયાવીને આ લોક ગર્હિત થાય છે, ઉપપાત ગર્હિત થાય છે, આગામી જન્મ ગર્હિત થાય છે. - - (૫) ત્રણ સ્થાને માયાવી માયા કરી આલોચે છે યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત તપ સ્વીકારે છે - અમાયાવીને આ લોક પ્રશસ્ત થાય છે, ઉપપાત પ્રશસ્ત થાય, આગામી જન્મ પ્રશસ્ત થાય.

(૬) ત્રણ સ્થાને માયાવી માયા કરી આલોચે યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત તપ સ્વીકારે - જ્ઞાનના લાભ માટે, દર્શનના લાભાર્થે, ચારિત્રના લાભાર્થે.

● વિવેચન-૧૮૧ :-

આ સૂત્રનો પૂર્વના સૂત્ર સાથે આ સંબંધ છે - પૂર્વ સૂત્રમાં મિથ્યાદર્શનવાળાની અજ્ઞાનતા કહી. અહીં કષાયવાળાની કહે છે. એ સંબંધ છે.

માયાવાળો માયાવિષયક ગુપ્ત અકાર્ય કરીને તે માયાની આલોચના ન કરે, શેષ સુગમ છે. વિશેષ કહે છે - આલોચન - ગુરુને નિવેદન કરવું. પ્રતિક્રમણ - મિથ્યાદુષ્ટ આપવું, નિન્દા - આત્મસાક્ષીએ નિંદવું. ગર્હા - ગુરુ સાક્ષીએ ગર્હા, વિત્રોટન - તેના વિચારને દૂર કરવો, વિશોધન - આત્મા કે ચારિત્રના અતિચારરૂપ મળને ઘોવો. ફરીથી પાપ ન કરવાને સ્વીકારવું. યથાયોગ્ય, પાયચ્છિન્ન - પાપનું છેદન કરનાર કે પ્રાય: ચિત્તને વિશુદ્ધ કરનાર, તપ:કર્મ - વિગઈ ત્યાગ આદિને સ્વીકારે. તે આ પ્રમાણે—

મેં આ પાપકર્મ કર્યું માટે નિંદા યોગ્ય તેની આલોચના કેમ કરું ? - પોતાના

માનની હાનિ થાય એવા અભિમાનથી, હાલ પણ હું આ પાપ કરું છું માટે સારું નથી એમ કેમ કહું ? હું આ અકૃત્ય ભાવિમાં પણ કરીશ તો કેમ પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારું?... કીર્તિ - એક દિક્ગામિની પ્રસિદ્ધિ, યશ: - સર્વ દિશામાં વિસ્તરતી પ્રસિદ્ધિ તે વર્ણ-યશ અથવા દાન-પુન્યના ફલરૂપ કીર્તિ અને પરાક્રમથી જે થાય તે યશ-વર્ણ છે. તે બંનેનો નિષેધ તે અકીર્તિ અને અવર્ણ, મને સાધુઓથી અવિનય થાય. આ સૂત્ર જેને પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલ નથી એવા પુરુષની અપેક્ષાવાળું છે.

માયાને કરીને અર્થાત્ માયા વડે માયાને આગળ કરીને હીન થશે, પુષાદિ વડે પૂજા, વસ્ત્રાદિ વડે સત્કાર, આ બંને એકરૂપત્વથી વિવક્ષિત હોવાથી એક છે. આ સૂત્ર પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત પુરુષની અપેક્ષાએ છે. શેષ સુગમ.

ઉક્ત કથનથી વિપરીત કહે છે - ત્રણ સૂત્રો સ્પષ્ટ છે, પરંતુ અહીં અકાર્ય કરવાના કાળમાં જ માયાવી. પણ આલોચનાદિ કાળમાં તો અમાયાવી જ હોય. જે તેમ ન હોય તો આલોચનાદિ સફળ જ ન થાય... જેથી માયાવીને આ લોક આદિ ગર્હિત થાય છે... જે કારણથી અમાયાવીને આલોક આદિ પ્રશસ્ત થાય છે... જેથી અમાયાવી આલોચનાદિ વડે નિસ્તીચારભૂત થઈને જ્ઞાનાદિ સ્વસ્વભાવને મેળવે છે, આ કારણથી હું માચારહિત થઈને આલોચનાદિ કરું છું એ ભાવના છે. પ્રથમ શુદ્ધિ કહી, હવે તે કરનારની અભ્યંતર સંપદા ત્રણ પ્રકારે કહે છે—

● સૂત્ર-૧૮૨ થી ૧૮૫ :-

[૧૮૨] પુરુષો ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે - સૂત્રધારક, અર્થધારક, ઉભયધારક.

[૧૮૩] -૧- નિર્ગ્રન્થ કે નિર્ગ્રન્થીને ત્રણ પ્રકારના વસ્ત્રો ધારણ કરવા અથવા પહેરવા કલ્પે છે - જાંગિક [ઉનનું], ભંગિક [રેશમી], ક્ષૌભિક [સુતરાઈ].

-૨- સાધુ-સાધ્વીને ત્રણ પાત્ર ધારવા કે વાપરવા કલ્પે-તુંબ-કાઠ-માટીનું પાત્ર.

[૧૮૪] ત્રણ કારણે વસ્ત્રો ધારણ કરે :- લજ્જા - દુર્ગંધા - પરીષદ નિમિત્તે.

[૧૮૫] ત્રણ આત્મરક્ષકો કહ્યા છે - ધાર્મિક પ્રેરણા વડે ઉપદેશ કરનાર, અસમર્થ હોવાથી મૌન રહે, અસમર્થ હોવાથી ઉઠીને એકાંતમાં ચાલ્યા જાય.

તૃષાદિથી ગ્લાન સાધુને ત્રણ પ્રકારે પાણીની દત્તિ લેવાનું કલ્પે, તે આ પ્રમાણે - ઉત્કૃષ્ટદત્તિ, મધ્યમદત્તિ, જઘન્યદત્તિ.

● વિવેચન-૧૮૨ થી ૧૮૫ :-

[૧૮૨] સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - આ ત્રણે ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે.

[૧૮૩] તેમની જ બાહ્ય સંપદાને જે સૂત્ર વડે કહે છે - કલ્પતે - યોગ્ય છે, ધારિત્ત્વ - પરિગ્રહ ધરવામાં, પરિહત્તું - પરિભોગ કરવા માટે - અથવા - ધારણ કરવાથી ઉપભોગ અને પરિહરણથી પરિભોગ જાણવો.

જંગિય - જંગમ પ્રાણીથી ઉત્પન્ન - ઉન આદિના વસ્ત્ર. ખંગિય - અતસીમય, ચ્ચોમિય - કપાસનું બનેલ. અલાબુ - તુંબડુ, દારુ - લાકડાનું, મૃતિકા - માટીનું પાત્ર

- સરાવલું, ઘટિકા આદિ. બાકી સુગમ છે.

[૧૮૪] વસ્ત્ર ગ્રહણના કારણો કહે છે - દ્વી - લજ્જા કે સંયમ, પ્રત્યય - નિમિત્ત જે કારણે ધારણ કરે તે - દ્વી પ્રત્યય. જુગુપ્સા - વિકૃત અંગ દર્શનથી પ્રવચન નિંદા ન થાય, તે નિમિત્ત તે દુગંજાપ્રત્યય. એ રીતે શીત, ઉષ્ણ, દંશ, મશકાદિ પરીષદો જેમાં નિમિત્ત છે, તે પરીષદ પ્રત્યય. કહ્યું છે કે - વસ્ત્રના અભાવે વિકૃત લિંગ હોય તો, વાયુપ્રકોપથી ઉન્નત થતા, લજ્જા આવતા, અતિ મોટું લિંગ હોય તો તેના અનુગ્રહને માટે સ્ત્રીને જોવાથી થતાં લિંગોદયની રક્ષા માટે જ પટ્ટ [તે ચોલપટ્ટ છે.]

ઘાસનું ગ્રહણ, અગ્નિ સેવન નિવારણ માટે, ધર્મ-શુકલ ધ્યાનને માટે, ગ્લાન અને મૃતક અર્થે વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાનું ઉપદેશલ છે. આ રીતે વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાના કારણના પ્રસંગથી પાત્રના પણ પ્રકારો કહે છે—

ગ્લાન, બાલ, વૃદ્ધ, શૈક્ષ્ય, પ્રાદુર્ભાવ, આચાર્યાદિ દીક્ષિત સુકુમાર રાજપુત્ર આદિ, તેઓને આધાર માટે અને પાત્રલબ્ધિ ન હોવાથી પાત્રનું ગ્રહણ કહેલ છે.

[૧૮૫] નિર્ગ્રન્થના પ્રસંગથી નિર્ગ્રન્થોને જ અનુષ્ઠાનથી સાત સૂત્રો વડે કહે છે. સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે -૧- આત્માને રાગ-દ્વેષાદિથી, અકૃત્યથી અથવા ભવરૂપ ક્રૂવાથી જેઓ રક્ષા કરે છે, તે આત્મરક્ષકો...ધાર્મિક ઉપદેશ વડે - તમારા જેવાને આમ કરવું યોગ્ય નથી ઇત્યાદિ વડે અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ ઉપસર્ગના કરનારને પ્રેરણા કરનાર - ઉપદેશક થાય તેથી તે ઉપસર્ગ કરવાથી નિવર્તે છે, તેથી અકૃત્ય કરનારો થતો નથી, તેથી આત્મરક્ષાવાળો થાય.

-૨- મૌન રહેનાર - વાણીનો સંયમ કરનાર, ઉપેક્ષા કરનાર.

-૩- પ્રેરણાનો અવિષય હોવાથી ઉપેક્ષા કરવામાં અસમર્થ છે, માટે તે સ્થાનેથી ઉઠીને પોતે જનરહિત સ્થાને જાય.

ગ્લાયત - તરસની વેદનાથી પરાભવ પામેલ સાધુ. વેદના વડે આહારનું ગ્રહણ છ કારણે અનુજ્ઞાત છે...ત્રણ પાનક આહારની દત્તિઓ-એક ધારા વડે દેવારૂપને ગ્રહણ કરવા માટે - પીડાને ઉપશમાવવા માટે, -૧- ઉત્કર્ષ - પ્રકર્ષના યોગથી ઉત્કર્ષ અથવા જે ઉત્કર્ષ છે તે અર્થાત્ - પ્રચૂર પાનકરૂપ છે, જે દત્તિ વડે દિવસ પર્યંત પણ તૃષ્ણા સમાવે છે. -૨- તેથી હીન તે મધ્યમા. -૩- જઘન્ય - તે, જે દત્તિ વડે એક જ વખત તૃષ્ણા રહિત થાય છે. અથવા યાપના માત્ર. અથવા પાનક વિશેષથી ઉત્કૃષ્ટાદિ કહેવી. તે આ પ્રમાણે - કલમ [ચોખા] ની કાંજીનું ઓસામણ આદિ અથવા દ્રાક્ષનું પાનક તે પહેલી દત્તિ, સાઠી ચોખાદિની કાંજી આદિ તે મધ્યમદત્તિ, તૃષ્ણાન્યની કાંજી આદિ કે ગરમ પાણીની ત્રીજી જઘન્યદત્તિ. અથવા દેશ, કાળ અને પોતાની રુચિના વિશેષથી ઉત્કૃષ્ટાદિ જાણી લેવું.

● સૂત્ર-૧૮૬,૧૮૭ :-

[૧૮૬] ત્રણ કારણે શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ, સમાન ધર્મવાળા સાંભોગિકને

વિસંભોગિકને કરતો આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરે. - પોતે તેના અકાર્ય જોઈને, શ્રદ્ધેય મુનિના વચનનો નિર્ણય કરીને, મૃષાવાદાદિની ત્રણ વખત આલોચના આપે, ચોથી વખત ન આપે [તેને વિસંભોગી કરે.]

[૧૮૭] અનુજ્ઞા ત્રણ ભેદે કહી - આચાર્યપણે, ઉપાધ્યાયપણે, ગણિપણે... સમનુજ્ઞા ત્રણ ભેદે કહી - આચાર્યપણે, ઉપાધ્યાયપણે, ગણિપણે. એ રીતે ઉપસંપદા અને વિજહણા [પદવી ત્યાગ] ત્રણ ભેદે જાણવા.

● વિવેચન-૧૮૬,૧૮૭ :-

[૧૮૬] સમાન ધર્મ વડે વર્તે તે સાધર્મિક, તેને. સમ્ - એકત્ર, ભોગ - ભોજન, તે સંભોગ. સાધુઓને સમાન સામાચારીપણાએ પરસ્પર ઉપધિ આદિ દાન-ગ્રહણ સંવ્યવહાર જેને વિદ્યમાન છે તે સાંભોગિક. વિસંભોગ -૧- જેને દાનાદિ વડે વ્યવહાર નથી તે, તે કરતા આજ્ઞા અથવા સામાયિકને ઉલ્લંઘતો નથી, કેમકે તે કહેલને કરનાર છે.

-૨- સંભોગિક વડે કરાતી અસંભોગિક સાથે દાન-ગ્રહણાદિ અસમાચારી પોતે સાક્ષાત્ જોઈને. -૩- જેને વિશે શ્રદ્ધા છે તે શ્રદ્ધ. - જેનું વચન શ્રદ્ધેય છે, એવા કોઈપણ અન્ય સાધુ, તેનું વચન અવધારીને તથા પહેલી, બીજી યાવત્ ત્રીજી વખત મૃષાવાદને અકલ્પનું ગ્રહણ અને પાસત્યાને દાનાદિ વડે સાવધ વિષયની પ્રતિજ્ઞાના ભંગલક્ષણને આશ્રીને અર્થાત્ ત્રીજી વખત મૃષા બોલીને પાછો વળે તો તેને આલોચના કરાવે - X - તેને લાયક પ્રાયશ્ચિત્ત અપાવે છે. ચોથી વખત જૂઠ્ઠાને આશ્રીને પાછો ન વળે, તેને અહંકારભાવ હોવાથી આલોચના ન આપવી. આલોચના કરે તો પણ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત દાન નથી. તેથી ચોથી વખતના અસંભોગ કારણ કરનાર પ્રત્યે વિસંભોગિકને કરતો આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી.

કહ્યું છે કે - એક, બે કે ત્રણ વખત પાછો વળનારને પ્રાયશ્ચિત્ત છે, ત્રણ વખત પછી પાછો ફરનારને વિસંભોગ કરવો. [આ ગાથાની ચૂંટી] તે સાંભોગિક સાધુ એક વખત અશુદ્ધ ગ્રહણ કરનારને પ્રેરણા કરતા તે અશુદ્ધ ગ્રહણ કરનાર કહે - X - મને મિથ્યાદુષ્ટ થાઓ. હું ફરીથી એમ કરીશ નહીં, તે રીતે પાછો વળનારને - X - પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને સાંભોગિક કરાય છે. એ રીતે બીજી-ત્રીજી વખત પાછો વળે તેને યથાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય છે પણ ચોથી વખત તેનું સેવન કરે - X - તો વિસંભોગિક કરાય. અહીં પહેલા બે સ્થાન ગુરુત્તર દોષરૂપ હોવાથી જાણવા કે સાંભળવા માત્રથી વિસંભોગિક કરાય છે. ત્રીજું સ્થાન અલ્પ દોષવાળું હોવાથી ચોથી વખત વિસંભોગિક કરાય છે.

[૧૯૮] અનુજ્ઞા - અધિકારદાન, આચર્યતે - મર્યાદા વૃત્તિ વડે સેવાય છે તે આચાર્ય. પાંચ પ્રકારના આચારમાં સારા છે, તે આચાર્ય. કહ્યું છે કે - પાંચ પ્રકારના આચારને આચરતા અને પ્રકાશતા તથા આચારને દેખાડતા હોવાથી તે આચાર્ય કહેવાય છે. - - સૂત્રાર્થ, વિલક્ષણયુક્ત અને ગચ્છના આધારભૂત, સમુદાયની

ચિંતાથી રહિત અને અર્થને કહે તે આચાર્ય. આચાર્યનો ભાવ તે આચાર્યતા, તે વડે આગળ ગણાચાર્યનું ગ્રહણ કરવાથી અહીં અનુયોગાચાર્ય એવો અર્થ છે.

સમીપ આવીને જેની પાસેથી ભણાય તે ઉપાધ્યાય. કહ્યું છે કે - સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શનથી યુક્ત, સૂત્ર-અર્થ-તદુભય વિધિના જ્ઞાતા, આચાર્ય પદને યોગ્ય, સૂત્રની વાચના આપે તે ઉપાધ્યાય. તેનો ભાવ તે ઉપાધ્યાયતા, તે વડે - - તથા ગણ - જેને સ્વસ્વામી સંબંધ વડે સાધુનો સમુદાય છે તે ગણી - ગણાચાર્ય, તેનો ભાવ તે ગણાચાર્યતા, તે વડે, ગણના નાયકપણા વડે એ ભાવ છે.

તથા સમિતિ-સંગતા, ઔત્સર્ગિક ગુણ યુક્તત્વથી ઉચિત એવી આચાર્યાદિ-પણાએ જે અનુજ્ઞા તે સમનુજ્ઞા. અનુયોગાચાર્યના ઔત્સર્ગિક ગુણો આ પ્રમાણે - વ્રતસંપન્ન, કાલોચિત સૂત્રાર્થને ગ્રહણ કરનારા મુનિઓને જિનેન્દ્રોએ અનુયોગની અનુજ્ઞાને યોગ્ય કહ્યા છે.

પૂર્વે કહેલ ગુણોથી વિપરીતને અનુજ્ઞા દેવામાં ગુરુને મૃષાવાદ લાગે, લોકમાં પ્રવચનની નિંદા થાય, બીજાઓને પણ ગુણની હાનિ થાય છે અને તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય છે. ગણાચાર્યના ઔત્સર્ગિક ગુણો આ પ્રમાણે—

સૂત્ર અને અર્થમાં નિષ્ણાત, પ્રિયધર્મી, દંટધર્મી, ઉપાયને જાણનાર, જાતિ અને કુલ સંપન્ન, ગંભીર, લબ્ધિવાળા, સંગ્રહ અને ઉપગ્રહમાં તત્પર, ક્રિયાના અભ્યાસી, પ્રવચન અનુરાગી એવા ગણસ્વામી જિનવરે કહેલા છે.

[શંકા] આવા ગુણોના અભાવે અનુજ્ઞા અભાવ હોવાથી સમનુજ્ઞા કેમ થશે ?

[સમાધાન] કહેલ ગુણો મધ્યે અન્યતમ ગુણોના અભાવમાં પણ કારણ-વિશેષથી આ અનુજ્ઞા સંભવે છે, અન્યથા આવું કેમ કહેવાય છે કે - જે કોઈપણ [સાધુ] ગુરુપ્રત્યે મંદબુદ્ધિવાળા જાણીને, આ ગુરુ લઘુવચન છે, થોડા ભણેલ છે એમ જાણીને હેલના કરે છે, તે મિથ્યાત્વ પામીને ગુરુની આશાતના કરે છે. તેથી કેટલાંક ગુણોના અભાવ છતાં પણ અનુજ્ઞા છે. સમગ્ર ગુણ ભાવે સમનુજ્ઞા છે અથવા સમાન સામાચારીપણાએ જે ગમતાં તે સ્વમનોજ્ઞ અથવા મનોજ્ઞ જ્ઞાનાદિ સહિત તે સમનોજ્ઞ-એકસાંભોગિક સાધુ ત્રણ પ્રકારે કેમ ?

તે કહે છે - આચાર્યપણાએ આદિ. ભિક્ષુ, ક્ષુલ્લકાદિ ભેદો છતાં તેની વિવક્ષા કરી નથી, કેમકે અહીં ત્રણ સ્થાનકનો અધિકાર છે - - એમ સમનુજ્ઞા માફક આચાર્યત્વ આદિ વડે ત્રણ પ્રકારે છે.

ઉપસંપત્તિ - જ્ઞાનાદિ માટે સમીપ જવારૂપ, હું આપનો છું છું એવો સ્વીકાર, તે આ પ્રમાણે - પોતાના આચાર્યાદિ વડે આજ્ઞા કરાયેલ કોઈક સાધુ, સમ્યક્ શ્રુતગ્રંથોના અથવા દર્શન પ્રભાવક શાસ્ત્રોના -૧- સૂત્ર અને અર્થનું ગ્રહણ, -૨- સ્થિરીકરણ અને -૩- ભૂલેલાનું સંધાન કરવા માટે, વળી ચારિત્ર વિશેષ માટે, વૈચાલ્ય માટે કે તપસ્યા માટે ગુરુએ કહેલ અન્ય આચાર્યને જે સ્વીકારે છે - ઉપસંપદા સ્વીકારે છે. કહ્યું છે કે - ઉપસંપદા ત્રણ પ્રકારે - જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં.

તેમાં દર્શન, જ્ઞાનની ત્રણ પ્રકારે છે અને ચારિત્ર માટે બે પ્રકારે છે. આ આચાર્યની ઉપસંપદા, એવી રીતે ઉપાધ્યાય અને ગણીની પણ છે.

એ રીતે આચાર્યત્વ આદિ ભેદે ત્રણ પ્રકારે વિહાન-પરિત્યાગ. તે પોતાના આચાર્યના પ્રમાદદોષને આશ્રીને, વૈચાલ્ય અને તપસ્યા માટે બીજા આચાર્યની ઉપસંપત્યાપણાએ હોય છે. કહ્યું છે - સ્વગચ્છથી અન્ય ગચ્છમાં સીદન દોષ આદિથી હોય છે અથવા જ્ઞાનાદિ અર્થે ઉપસંપત્તને પ્રાપ્ત મુનિને, તે માટે ન રહેનારને અથવા સિદ્ધ પ્રયોજન વાળાને જે છોડે છે, તે આચાર્ય પરિત્યાગ. કહ્યું છે - જે કારણને આશ્રીને પાસે આવેલ પણ તે કારણને પૂર્ણ ન કરતો અથવા કાર્ય સમાપ્તિ થતા મુનિને સ્મૃતિ કરાવે કે તમારું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે અથવા વિદાય કરાયા છે. એ રીતે ઉપાધ્યાય, ગણિનો ત્યાગ પણ જાણવો.

આ વિશિષ્ટ કાયચોષ્ટા ત્રણ સ્થાનકમાં અવતાર કરાઈ, હવે વચન, મન અને તે બંનેના નિષેધનું ત્રીજા સ્થાનકમાં અવતરણ કરતા કહે છે—

● સૂત્ર-૧૮૮ :-

વચન ત્રણ ભેદે છે - તદ્વચન, તદન્યવચન, નોવચન... ત્રણ અવચન કહ્યા છે - નોતદ્વચન, નોતદન્યવચન, અવચન...મન ત્રણ ભેદે છે - તદ્મન, તદન્યમન, નોઅમન... ત્રણ અમન કહ્યા - નોતદ્મન, નોતદન્યમન, અમન.

● વિવેચન-૧૮૮ :-

આ સૂત્રની ગમનિકા -૧- વિવક્ષિત ઘટાદિ પદાર્થનું વચન તે તદ્વચન, ઘટ પદાર્થની અપેક્ષાએ ઘટ વચનવત્. -૨- વિવક્ષિત ઘટાદિથી અન્ય પદાર્થ જેમકે - પટ આદિ. તેનું વચન તે તદન્યવચન, ઘટની અપેક્ષાએ પટવચનની જેમ. -૩- નોઅવચન-કથનની નિવૃત્તિ નહીં - વચનમાત્ર, ડિત્યાદિવત્.

અથવા -૧- શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તરૂપ ધર્મ વિશિષ્ટ અર્થ જે શબ્દ વડે કહેવાય છે, તે તદ્વચન, અગ્નિ-સૂર્યની જેમ આ યથાર્થ નામ છે. -૨-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તરૂપ ધર્મ વિશિષ્ટથી અન્ય શબ્દ પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત રૂપ ધર્મ વિશિષ્ટ અર્થ જેના વડે કહેવાય તે તદન્ય વચન, મંડપાદિવત્. -૩- બંનેથી ભિન્ન તે નોઅવચન, તે ડિત્યાદિની માફક નિરર્થક છે.

અથવા -૧- આચાર્યાદિનું વચન તે તદ્વચન, -૨- આચાર્યાદિથી અન્યનું વચન તે તદન્યવચન. -૩- ન વિવક્ષા કરેલ પ્રણેતાનું વચન તે નોવચન.

ત્રણ પ્રકારના વચનનો નિષેધ તે અવચન - નોતદ્વચન ઘટ અપેક્ષાએ પટવચનવત્, નોતદન્યવચન - ઘટને વિશે ઘટવચનવત્, અવચન એટલે વચનની નિવૃત્તિ માત્ર. એ પ્રમાણે વ્યાખ્યાંતર અપેક્ષાએ જાણવું.

દેવદત્ત આદિનું તેમાં કે ઘટાદિમાં મન તે તત્મન. દેવદત્તથી અન્ય યજ્ઞદત્તાદિ કે ઘટ અપેક્ષાએ પટાદિને વિશે મન તે તદન્યમન, સંબંધિ વિશેષ વિવક્ષા વગરનું મનોમાત્ર તે અમન. આ રીતે 'અમન' પણ જાણવું.

સંયત મનુષ્યાદિ વ્યાપાર કહ્યો. હવે પ્રાયઃ દેવ વ્યાપાર કહે છે—

● સૂત્ર-૧૮૯ :-

ત્રણ કારણે અલ્પવૃષ્ટિકાય થાય, તે આ -૧- તે દેશ કે પ્રદેશને વિશે ઘણાં ઉદકચોનિક જીવો અને પુદ્ગલો ઉદકપણે ઉપજતા નથી, નષ્ટ થતા નથી, સ્યવતા નથી, ઉપજતા નથી. -૨- દેવો, નાગ, યક્ષ, ભૂતોને સારી રીતે ન આરાધ્યા હોય, ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલ, પરિણત તેમજ વરસવા તૈયાર થયેલ ઉદક પુદ્ગલનું અન્ય દેશમાં સંહરણ કરી જાય. -૩- મેઘના વાદળો વડે ઘેરાયેલ, ઉત્પન્ન થયેલ, પરિણત, વરસવાને માટે તૈયારનો વાયુકાય વિનાશ કરે છે. આ ત્રણ કારણે અલ્પવૃષ્ટિકાય થાય છે.

ત્રણ કારણે મહાવૃષ્ટિકાય થાય, તે આ -૧- તે દેશ કે પ્રદેશમાં ઘણાં ઉદકચોનિક જીવો અને પુદ્ગલો ઉદકપણે ઉપજે છે, નાશ પામે છે, સ્યવે છે, ઉપજે છે. -૨- દેવો, યક્ષ, નાગ, ભૂત સારી રીતે આરાધેલ હોય છે. તેઓ અન્યત્ર ઉત્પન્ન અને પરિણત અને વરસવા તૈયાર થયેલ ઉદક પુદ્ગલોનું તે દેશમાં સંહરણ કરે છે. -૩- ઉત્પન્ન થયેલ, પરિણત, વરસવા તૈયાર થયેલ મેઘને વાયુ નષ્ટ કરતો નથી. આ ત્રણ સ્થાનોથી મહાવૃષ્ટિ થાય છે.

● વિવેચન-૧૮૯ :-

સૂત્રો સુગમ છે. પરંતુ અલ્પ - થોડું કે વર્ષાનું અવિધમાનત્વ. વૃષ્ટિ - નીચે પડવું. વૃષ્ટિપ્રધાન જીવનિકાય - આકાશથી પડતા અપ્કાય [પાણી] અથવા વરસવાના સ્વભાવયુક્ત ઉદક તે વૃષ્ટિ. તેની રાશિ તે વૃષ્ટિકાય. અલ્પ એવો વૃષ્ટિકાય તે અલ્પવૃષ્ટિકાય. તે મગધ આદિ દેશોમાં થાય. ચ શબ્દ અલ્પવૃષ્ટિપણાના બીજા કારણોનો સમુચ્ચય અર્થમાં છે. - X - દેશ - જનપદ, પ્રદેશ - તેના એક ભાગરૂપ. વા શબ્દ વિકલ્પ અર્થે છે.

ઉદકરૂપ પરિણામની કારણભૂત યોનિઓ, તે ઉદકચોનિ-પાણીને ઉત્પન્ન કરનાર સ્વભાવરૂપ, વ્યુત્ક્રામતિ - ઉત્પન્ન થાય છે, સ્યવે છે. તેને જ યથાયોગ્ય પર્યાયથી કહે છે. ક્ષેત્રના સ્વભાવથી સ્યવે છે અને ઉત્પન્ન થાય છે.

તથા દેવા - વૈમાનિક અને જ્યોતિષ્ક, નાગ - નાગકુમારાદિ ભવનપતિઓ, યક્ષ-ભૂતાદિ વ્યંતરો. અથવા દેવો સામાન્યથી કહ્યા. નાગ આદિ વિશેષથી કહ્યા. એ દેવોનું ગ્રહણ પ્રાયઃ તેઓની એવા પ્રકારની કાર્ય-પ્રવૃત્તિ છે, તેવું જણાવવા કરેલ છે. અથવા સૂત્રની ગતિ વિચિત્ર છે. દેશના લોકોએ અવિનય કરવાથી સારી રીતે ન આરાધેલા હોય તો, મગધાદિ દેશ કે પ્રદેશમાં, ત્યાં જ ઉત્પન્ન થયેલ ઉદક પ્રધાન પુદ્ગલ સમૂહ - મેઘ, તે ઉદકપુદ્ગલ. વળી પરિણત પાણી આપવાની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ, આ કારણથી જ વિજળી વગેરે દ્વારા વરસવાને તૈયાર હોવા છતાં, અન્ય-અંગાદિ દેશમાં લઈ જાય છે.

અન્ન - વાદળા - મેઘ, તેના વડે દુર્દિન - દુઃખપૂર્વક દિવસે દેખી શકાય એવું,

તે અભ્રવર્દલકનો પ્રચંડ વાયુ વિનાશ કરે છે. ઇત્યાદિ નિગમન રહસ્ય છે. મહાવૃષ્ટિકાયનું સૂત્ર તેથી વિપરીત જાણવું.

● સૂત્ર-૧૯૦ :-

ત્રણ કારણે તત્કાલ ઉત્પન્ન દેવ દેવલોકથી મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર આવવા ઇચ્છે તો પણ શીઘ્ર આવવા સમર્થ નથી. તે આ -૧- દેવલોકમાં તત્કાળ ઉત્પન્ન દેવ, દેવસંબંધી કામભોગોમાં મૂર્છિત - ગૃહ-ગ્રથિત-અધ્યુપપન્ન હોવાથી તે માનુષ્ય કામભોગોનો આદર કરતો નથી - સારા જાણતો નથી - આ પ્રયોજન છે એવો નિશ્ચય કરતો નથી - નિદાન કરતો નથી, રહેવા વિચારતો નથી.

-૨- તત્કાલ ઉત્પન્ન દેવ દેવલોકના દિવ્ય કામભોગોમાં મૂર્છિત - ગૃહ - ગ્રથિત - આસક્ત હોવાથી તેનો માનુષ્ય પ્રેમ નષ્ટ થાય છે અને દેવલોક સંબંધી પ્રેમમાં સંક્રમિત થાય છે.

-૩- તત્કાલ ઉત્પન્ન દેવ દેવલોકના દિવ્ય કામભોગોમાં મૂર્છિત યાવત્ આસક્ત હોવાથી તેને એવું થાય છે કે હમણાં ન જાઉં, મુહૂર્ત પછી જઈશ, તે કાળમાં અભ્યાયુષ્ક મનુષ્યો મરણ પામે છે. - - આ ત્રણ કારણે તત્કાળ ઉત્પન્ન દેવ, દેવલોકથી મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર આવવા ઇચ્છે તો પણ શીઘ્ર આવતો નથી.

ત્રણ કારણે, તત્કાળ ઉત્પન્ન દેવ દેવલોકથી મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર આવવા ઇચ્છે તો શીઘ્ર આવે છે -૧- તત્કાળ ઉત્પન્ન દેવ દેવલોકના દિવ્ય કામભોગોમાં અમૂર્છિત - અગૃહ - અગ્રથિત - અનાસક્ત હોવાથી તેને એવું થાય છે કે - મારા મનુષ્યભવના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થાવિર, ગણી, ગણધર કે ગણાવચ્છેદક છે, જેના પ્રભાવથી મને આવા પ્રકારની દિવ્ય દેવશક્તિ, દિવ્ય દેવધૃતિ, દિવ્ય દેવાનુભાવ મળ્યો - પ્રાપ્ત થયો - સન્મુખ આવ્યો તો હું ત્યાં જઈ અને તે ભગવાંતને વંદુ - નમું - સત્કારું - સન્માનું - કલ્યાણકારી, મંગલ, દેવરૂપ, ચૈત્યરૂપ માનીને તેમની પર્યુપાસના કરું.

-૨- તત્કાળ ઉત્પન્ન દેવ દેવલોકના દિવ્ય કામભોગોમાં અમૂર્છિત યાવત્ અનાસક્ત હોવાથી તેને એમ થાય કે - આ માનુષ્યભવમાં જ્ઞાની છે, તપસ્વી છે, અતિદુષ્કરકારક છે, ત્યાં જઈ તેમને વંદુ યાવત્ પર્યુપાસુ.

-૩- તત્કાળ ઉત્પન્ન દેવ - X - યાવત્ વિચારે કે મનુષ્યભવના મારા માતા યાવત્ પુત્રવધૂ છે. ત્યાં જઈ, તેની પાસે પ્રગટ થાઉં. તે મારી આ દિવ્ય દેવશક્તિ - દેવધૃતિ - દેવાનુભાવ - પ્રાપ્ત થયો છે તે જુએ - X - તો દેવ શીઘ્ર આવે.

● વિવેચન-૧૯૦ :-

[૧] તત્કાળનો ઉત્પન્ન થયેલ દેવ, દેવલોકમાં, - X - X - “દેવલોકની મધ્યે કોઈ એક દેવલોકમાં” એમ સંબંધ જાણવો. પૂર્વના સંબંધીઓના દર્શનાદિ માટે અભિલાષા કરે. મનુષ્યો સંબંધી તે માનુષ્ય, તે પ્રત્યે, હવ્વં - શીઘ્ર, સંચાણ - સમર્થ છે. દેવલોકમાં થયેલ તે દિવ્ય, તે સંબંધી, કામ - શબ્દ, રૂપલક્ષણ. ભોગ - ગંધ,

રસ, સ્પર્શ, તે કામભોગને વિશે અથવા જે ઇચ્છાય તે કામ-મનોહા, ભોગવાય તે ભોગો - શબ્દ આદિ. તે કામભોગોને વિશે મૂર્છિત-મૂટ. તેના સ્વરૂપના અનિત્યત્વ આદિ બોધને જાણવા માટે અસમર્થ. ગૃહ - તેની આકાંક્ષાવાળો - અસંતોષી, પ્રથિત - ગુંથાયેલ, તેના વિષયમાં સ્નેહરૂપ રજૂ વડે બદ્ધ થયેલ. અધ્યુપપન્ન - અધિકપણે આસક્ત, અત્યંત તન્મય હોવાથી, મનુષ્યસંબંધી કામભોગોને વિશે આદરવાળો થતો નથી. આ કામભોગો પણ પણ વસ્તુભૂત છે એમ માનતો નથી, - X - આ કામભોગો સાથે મારે આ પ્રયોજન છે એમ નિશ્ચય કરતો નથી, આ મને પ્રાપ્ત થાયો એ રીતે નિદાન કરતો નથી. તથા તેઓને વિશે હું રહું કે તેઓ મારા વિશે સ્થિર થાયો એવા વિકલ્પને કરતો નથી. અથવા સ્થિતિ મર્યાદા વડે વિશિષ્ટ એવો પ્રકલ્પ - આચાર - સેવા એવો અર્થ છે. કરવા માટે આરંભે છે. પ્ર - શબ્દનો આદિ કર્મરૂપ અર્થ છે. આ પ્રમાણે દેવના મનુષ્યલોકમાં અનાગમનમાં દિવ્ય વિષયમાં આસક્તિ એ એક કારણ છે.

[૨] તથા જે કારણથી આ તત્કાલ ઉત્પન્ન થયેલ દેવ, દિવ્યકામભોગો વિશે મૂર્છિતાદિ વિશેષણયુક્ત થાય છે. તે દેવનો મનુષ્ય વિષયક સ્નેહ, જેના વડે મનુષ્યલોકમાં અવાય તે સ્નેહ નાશ પામેલ હોય છે. વળી સ્વર્ગગત વસ્તુ વિષય પ્રેમ તે દેવમાં સંકાન્ત થયેલો હોય છે. તે બીજું કારણ છે.

[૩] તથા આ દેવ જે કારણે દિવ્ય કામભોગોને વિશે મૂર્છિતાદિ વિશેષણ સહિત હોય છે, તેથી તેના પ્રતિબંધથી તે દેવને આ પ્રકારે વિચાર થાય છે કે અહીંથી હમણાં ન જઈ, કાર્યની સમાપ્તિ થતાં મુહૂર્તમાં જઈ છું. પણ તે કાળ વીતતા, કૃતકૃત્ય કાર્યની સમાપ્તિ થતાં આવવામાં સમર્થ થાય છે, પણ તેટલો કાળ જતાં સ્વાભાવિક અત્પાયુવાળા મનુષ્યો જેના દર્શન માટે તે આવવા ઇચ્છે છે, તે માતા આદિ મરણ પામ્યા હોય છે. પછી કોના માટે આવે? - X -

इच्छेएहि - ઇચ્છેઆદિ નિગમન વચન છે, કોઈ દેવ કામમાં અમૂર્છિતાદિ વિશેષણવાળો હોય, તેને મન થાય કે - આચાર્ય - પ્રતિબોધક, પ્રવાજકાદિ કે અનુયોગાચાર્યને વાંદુ, સત્કારું આદિ - X - X - પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે—મનુષ્યભવમાં મારા આચાર્ય છે કે ઉપાધ્યાય છે - સૂત્રદાતા છે, એમ સર્વ પ્રયોગ કરવો. વિશેષ એ કે - આચાર્યો વડે કહેવાયેલ વૈયાવચ્ચાદિ વિશે સાધુઓને જે પ્રવતવિ છે, તે પ્રવર્તક કહેવાય. કહ્યું છે કે—

તપ, સંયમ અને યોગને વિશે જે યોગ્ય તેને તે તે ક્રિયામાં, પ્રવતવિ છે, અસમર્થને અટકાવે છે અને ગચ્છની ચિંતા કરનાર તે પ્રવર્તક કહેવાય છે, સંયમ યોગમાં સીદાતા સાધુઓને જે સ્થિર કરે તે સ્થવિર. કહ્યું છે કે - સ્થિર કરવાથી તે સ્થવિર કહેવાય. કહ્યું છે કે - સ્થિર કરવાથી તે સ્થવિર કહેવાય છે, પ્રવર્તક વડે જોડાયેલ અર્થોને વિશે જે જેમાં સીદાય છે તે મુનિને તે બળ સંપન્ન થાય ત્યારે તેને સ્થિર કરે છે.

જેને સમુદાય-ગણ છે, તે ગણી-ગણાચાર્ય, ગણધર-જિનશિષ્યવિશેષ અથવા આર્યિકાની પ્રતિજાગરિકા કરનાર સાધુ-વિશેષ. કહ્યું છે - પ્રિયધર્મી, દંટધર્મી, સંવિગ્ન, ઋજુ, તેજસ્વી, સંગ્રહ-ઉપગ્રહ કુશલ સૂત્રાર્થવિતા ગણાધિપતિ કહેવાય છે. - ગણનો અવચ્છેદ - વિભાગ, અંશ જેને છે - જે ગણના અમુક વિભાગને લઈને ગચ્છના આધારને માટે જ ઉપધિની ગવેષણા નિમિત્તે વિચરે છે, તે ગણાવચ્છેદક છે. કહ્યું છે કે - ઉદ્ભાવન, પ્રધાવન, ક્ષેત્ર, ઉપધિની માર્ગામાં અવિષાદી તથા સૂત્ર, અર્થ, તદુભયજ્ઞાતા ગણાવચ્છેદક છે.

જેણીનું આ પ્રત્યક્ષ, નજીકરૂપ છે, કાલાંતરે જે રૂપાંતરને પામતી નથી તે સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલી, અથવા પ્રધાન દેવોની ઋદ્ધિ-લક્ષ્મી, વિમાન, રત્નાદિ સંપત્તિ તે દેવદ્વિંદ્રિ એમ સર્વ જાણવું. વિશેષ એ કે - ધૃતિ એટલે દીપ્તિ શરીર આભરણાદિમાં રહેલ તેજ, યુતિ - અથવા પરિવારાદિ સંયોગ લક્ષણવાળી યુક્તિ, અનુભાગ - અચિંત્ય વૈક્રિયકરણાદિ શક્તિ. લબ્ધ - જન્માંતરે ઉપાર્જિત, પ્રાપ્ત - હમણાં મળેલ, અભિસમન્વાગત - ભોગ્યતાને પ્રાપ્ત, તે કારણથી તે ભગવત - પૂજ્યોને સ્તુતિ વડે સ્તવવું, પ્રણામ વડે નમવું, આદર વડે કે વસ્ત્રાદિ વડે સત્કાર કરું, યોગ્ય ભક્તિ વડે સન્માન કરું. તેઓ કલ્યાણ-મંગલ-દૈવત-ચૈત્યસ્વરૂપ છે એવી બુદ્ધિ વડે સેવા કરું. દેવ આગમન નિમિત્તે આ એક કારણ છે.

અવધિ આદિથી પ્રત્યક્ષ કરેલ મનુષ્યભવમાં વર્તમાન મનુષ્ય જ્ઞાની છે, તપસ્વી છે. કઈ રીતે જ્ઞાની કે તપસ્વી? સિંહની ગુફાએ કાર્યોત્સર્ગ કરવો વગેરે મધ્યે દુષ્કર, અનુરક્ત - પૂર્વોપભૂક્ત - પ્રાર્થનાતત્પર - તરુણીના મંદિરમાં વસવા છતાં ચલિત ન થતાં બ્રહ્મચર્યનું અનુપાલન આદિ જે કરે છે તે અતિદુષ્કર-દુષ્કરકારક સ્થૂલભદ્રવત્. તે કારણે હું જાઉં, તે દુષ્કર-દુષ્કરકારક ભગવંતને હું વંદુ એ બીજું કારણ.

તથા માતા, પિતા, પત્ની, ભાઈ, બહેન, પુત્ર, પુત્રી, પુત્રવધૂ છે તેથી તેઓની સમીપ પ્રગટ થાઉં, મારી ઋદ્ધિને દેખાડુ - તે ત્રીજું કારણ.

● સૂત્ર-૧૯૧ થી ૧૯૩ :-

[૧૯૧] ત્રણ સ્થાનની દેવ ઇચ્છા કરે છે -૧- મનુષ્યભવ, -૨- આર્ય ક્ષેત્રમાં જન્મ, -૩- ઉત્તમ કુળમાં જન્મ... ત્રણ કારણે દેવ પશ્ચાત્તાપને કરે છે - ૧- અહો! મારું વિદ્યમાન બલ, વીર્ય, પુરુષકાર પરાક્રમ, ક્ષેમ, સુભિક્ષ હોવા છતાં, આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય વિદ્યમાન છતાં, નીરોગી શરીર વડે બહું સૂત્ર ન ભણ્યો.

-૨- અહો! આ લોકમાં આસક્ત, પરલોકથી પરાડ્મુખ થઈને. મેં વિષયની તૃષ્ણાથી દીર્ઘકાળ ચારિત્ર પચાયા પાળ્યો નહીં.

-૩- અહો! ઋદ્ધિ-રસ-સાતા ગારવથી ભોગાશંસામાં ગૃહ્ણ થઈને મેં વિશુદ્ધ ચારિત્રને સ્પર્શ્યું નહીં. આ ત્રણ સ્થાને દેવ પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

[૧૯૨] ત્રણ કારણે દેવ “હું ચવીશ” એમ જાણે છે -૧- નિસ્તેજ

વિમાન, આભરણને જોઈને, -૨- કર્માચેલ કલ્પવૃક્ષને જોઈને, -૩- પોતાની હાલિ પામતી શરીરની કાંતિને જાણીને. આ ત્રણ કારણે દેવ “ચ્યવીશ” તે જાણે.

ત્રણ કારણે દેવ ઉદ્દેગને પ્રાપ્ત થાય છે -૧- અહો ! આ આવા સ્વરૂપવાળી દિવ્ય દેવઋદ્ધિ, દિવ્ય દેવધૃતિ, દિવ્ય દેવાનુભાવ પ્રાપ્ત કર્યો, મેળવ્યો, સન્મુખ થયો, તે ઋદ્ધિ આદિ મારે છોડવા પડશે - મારે ચ્યવવું પડશે.

-૨- અહો ! માતાની રજ અને પિતાનું વીર્ય, તે બંને એકત્ર થયેલનો સૌ પ્રથમ આહાર કરવો પડશે... -૩- અહો ! મારે માતાના જઠરના મળમય, અશુચિમય, ઉદ્દેગ કરનારી ભયંકર એવી ગર્ભરૂપ વસતિમાં વસવું પડશે. - આ ત્રણ સ્થાનક વડે દેવ ઉદ્દેગ પામે છે.

[૧૯૩] વિમાનો ત્રણ સંસ્થાનવાળા કહ્યા છે - ગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ. તેમાં જે વૃત્ત વિમાનો છે, તે કમલની કર્ણિકાના સંસ્થાને સંસ્થિત છે, તેની ચારે તરફ પ્રાકાર છે, એક પ્રવેશદ્વાર છે. જે ત્રિકોણ વિમાન છે, તે શીંગોડાના આકારે સંસ્થિત છે, તે બે બાજુ પ્રાકારથી વીંટાયેલા, એક બાજુ વેદિકાથી ઘેરાયેલા અને ત્રણ દરવાજાવાળા કહેલા છે. જે ચોરસ વિમાનો છે તે અખાડાગ સંસ્થાન સંસ્થિત છે, તે ચોતરફ વેદિકાથી વીંટાયેલા તેમજ ચાર દ્વાર વાળા છે.

વિમાનો ત્રણ આધારો વડે પ્રતિષ્ઠિત છે - ઘનોદધિ પ્રતિષ્ઠિત, ઘનવાત પ્રતિષ્ઠિત, અવકાશાંતર પ્રતિષ્ઠિત... વિમાનો ત્રણ પ્રકારે છે - અવસ્થિત, વૈકુર્વિત અને પારિયાનિક.

● વિવેચન-૧૯૧ થી ૧૯૩ :-

[૧૯૧] પાહેજ્જ - અભિલાષા કરે, આર્યક્ષેત્ર - રપાા જનપદ પૈકી કોઈપણ મગધ આદિ. સુકુલ-ઈક્ષ્વાકુ વગેરેમાં, દેવલોકથી આવનારને, આજ્ઞાતિ - જન્મ અથવા આવવું તે - આગતિ, સુકુલપ્રત્યાજાતિ અથવા સુકુલ પ્રત્યાયાતિ, તેમાં. પરિતપ્પજ્જ - પશ્ચાતાપ કરે છે. અહો - વિસ્મય, સતિ - વિદ્યમાન શારીરિક બલ અને જીવઆશ્રિત વીર્ય હોતા, પુરુષકાર - અભિમાન વિશેષ, પરાક્રમ - નિષ્પાદિત સ્વવિષયમાં અભિમાન હોતા, ક્ષેમ - ઉપદ્રવ અભાવે, સુખિક્ષ - સુકાળ, નિરોગી દેહ વડે સામગ્રીનો સદ્ભાવ રહેતા, હું ઘણું શ્રુત ભણ્યો નહીં. [એક કારણ]

વિષયતૃષ્ણામાં રક્ત બનીને, આ લોકની આસક્તિથી દીર્ઘ શ્રામણ્યને પાળ્યું નહીં. [બીજું કારણ]...તથા ઋદ્ધિ - આચાર્યત્વ આદિમાં નરેદ્ર આદિ થકી પૂજા, મનોજ્ઞ મધુરાદિ રસો, સુખ એ મહા આદરવાળા વિષયો છે જેને તે ઋદ્ધિ, રસ અને સાતાગુરુક, તેના વડે અથવા એ ઋદ્ધિ વડે ગુરુક, તેઓની પ્રાપ્તિમાં અભિમાનથી અને અપ્રાપ્તિમાં ચાચનાથી અશુભ ભાવ વડે પ્રાપ્ત કર્મના ભાર વડે ભારે થઈને, ભોગ-કામમાં આશંસા, નહીં મળેલની પ્રાર્થના, મળેલ વિષયમાં અતૃપ્તિ જેને છે તે ભોગાશંસાગૃહ્ણ છે - X - પાઠાંતરથી ભોગરૂપ આમિષમાં ગૃહ્ણપણાથી, નિરતિચાર ચારિત્ર સ્પર્શ્યું નહીં [ત્રીજું કારણ] - X -

[૧૯૨] વિમાન અને આભરણોનું નિસ્તોજપણું ઉદ્દેગવાળું છે અથવા તે યક્ષુના વિભ્રમરૂપ છે. કમ્પુરુક્ષ - ચૈત્યવૃક્ષને, તેયલેસ્સ - શરીરની કાંતિને અથવા સ્વસ્થતાને, ઇત્યાદિ રહસ્ય છે. આ પ્રકારના ચિહ્નો દેવોના ચ્યવનકાળમાં થાય છે. કહ્યું છે કે - પુષ્પમાળાનું કર્માવું, કલ્પવૃક્ષનું કંપવું, લક્ષ્મી અને લજ્જાનો નાશ, વરુઓનો રંગ ઝાંખો થવો, દીનતા, તંદ્રા, કામરાગ, અંગભંગ, દંષ્ટિભ્રાંતિ, કંપારી અને અરતિ હોય છે. ઉદ્દેગ-શોક, મારે અહીંથી ચ્યવવું પડશે એ એક કારણ... માતાનું ઓજ-લોહી, પિતાનું શુક્ર, તેવા પ્રકારનું કંઈપણ મળેલામાં અતિ મળેલું તે ઓજ અને શુક્રનું દ્વિપણું તે તદુભય, તે ઉભયસંસૃષ્ટ કે ઉભય સંશ્લિષ્ટ, આવા પ્રકારનો આહાર, તે ગર્ભકાળની પ્રથમ અવસ્થામાં - પ્રથમ સમયમાં જ હશે. એ બીજું કારણ.

કલમલ - જઠર દ્રવ્યના સમૂહરૂપ, તે જ જંબાલ - કાદવ છે જેણીમાં, તેવી તથા તેવી અશુચિરૂપ, ઉદ્દેગ કરનારી, ભય કરનારી એવી ગર્ભરૂપ વસતિમાં વસવું પડશે. આ ત્રીજું કારણ છે. અહીં બે ગાથા છે - દેવલોકમાં દિવ્યાભરણ વડે ભૂષિત શરીરવાળા દેવો પણ ત્યાંથી ચ્યવે છે. તેથી તેઓને તે દારુણ-દુઃખ છે. દેવસંબંધી વિમાનોના વૈભવને અને પોતાને દેવલોકથી ચ્યવવું પડશે, તેને ચિંતવીને તે દેવોને થાય છે કે અમારું હૃદય કાંકરા સમાન નિષ્કુર અને અતિ બલિષ્ટ છે કે જેથી ફાટવું નથી. - આ રહસ્ય છે.

[૧૯૩] હવે દેવ વક્તવ્યતા પછી તેના આશ્રયવાળા વિમાનોને કહે છે - સૂત્રો સ્પષ્ટ જ છે. કેવળ ત્રણ સંસ્થાનો છે જેઓને તે અથવા ત્રણ પ્રકાર વડે સંસ્થિત છે, તે ત્રિસંસ્થિત વિમાનો. તેની મધ્યે પુષ્કર કર્ણિકા એટલે પદ્મનો મધ્ય ભાગ તે જ કર્ણિકા, ગોળાકારે અને ઉપરના ભાગે સમ હોય છે. સર્વ્વત - એટલે દિશાઓમાં, સમન્તાત્ - વિદિશાઓમાં, સિંચાડગ - ત્રિકોણ-જલજ ફળ વિશેષ, એક જ દિશામાં વૃત્ત વિમાન છે. અક્ષાડગ - ચોરસ, તે જાણીતું છે. વેદિકા - મુંડ પ્રાકાર સ્વરૂપ, આ કહેલ ક્રમ પ્રમાણે આ વિમાનો આવલિકા પ્રવિષ્ટ હોય છે.

પુષ્કાવકીર્ણ વિમાનો તો છૂટા પણ હોય છે. તેની ગાથા - સર્વે પ્રસ્તર મધ્યે વૃત્ત, તે પછી ત્રસ, પછી ચોરસ વિમાનો હોય છે. તે પછી વૃત્ત, પછી ત્રિકોણ, પછી ચોરસ એમ આવલિકા અંત પર્યન્ત જાણવું. વૃત્ત વિમાનની ઉપર વૃત્ત, ત્રિકોણ ઉપર ત્રિકોણ, ચોરસ ઉપર ચોરસ હોય છે. એ રીતે ઉર્ધ્વ વિમાનોની શ્રેણિઓ છે. વલયના આકારની જેમ વૃત્ત, શીંગોડા આકારે ત્રિકોણ, અખાડા આકારે ચોરસ કહ્યા. બધાં વૃત્ત વિમાનો એક દ્વારવાળા, ત્રિકોણ ત્રણ દ્વારવાળા, ચોરસ ચારદ્વારવાળા છે. વૃત્તવિમાનો ગટ વડે ઘેરાયેલા, ચોરસ વિમાનોને ચારે દિશામાં વેદિકા હોય છે. જે દિશામાં વૃત્ત વિમાન છે, તે દિશામાં ત્રિકોણ વિમાનને વેદિકા હોય છે અને બંને પડખે પ્રાકાર હોય છે. આવલિકાગત વિમાનો વૃત્ત, ત્રિકોણ અને ચોરસ હોય છે, પુષ્પાવકીર્ણક વિમાનો અનેક પ્રકારના સંસ્થાનવાળા છે.

પ્રતિષ્ઠાન સૂત્રની આ વ્યવસ્થા છે. પહેલા બે દેવલોકના વિમાનો ઘનોદધિને

આધારે રહેલા છે, પછી ત્રણ ઘનવાયુ પ્રતિષ્ઠિત છે, પછીના ત્રણ ઉભય પ્રતિષ્ઠિત છે, તેની ઉપરના બધા આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે.

અવસ્થિત - શાશ્વત વિમાનો, વૈક્રિય - ભોગાદિ અર્થે રચેલા છે. ભગવતી સૂત્રમાં તેથી કહ્યું છે - હે ભગવન્ ! જ્યારે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકુ દિવ્ય કામભોગોને ભોગવવાની ઇચ્છાવાળો થાય ત્યારે તે કેવી રીતે કરે છે ? હે ગૌતમ ! તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકુ એક મહાન્ ચક્રધારા માફક ગોળ વિમાનને એક લાખ યોજન લાંબુ-પહોળું વિકુર્વે છે યાવત્ પ્રાસાદાવતંસક્રમાં તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકુ સપરિવાર આઠ અગ્રમહિષી સહિત, બે સેના સહિત મહાન્ નૃત્યને જોતો યાવત્ દિવ્ય કામભોગોને ભોગવતો વિચરે છે.

જેનું તિર્થલોકમાં આવવાનું પ્રયોજન છે તે પારિયાનિક વિમાન કહેવાય. તે પાલક, પુષ્પક આદિ વિમાન છે - - આ રીતે દેવો કહ્યા, હવે વૈકિયાદિના સાધર્મ્યથી નારકોનું નિરૂપણ કરે છે.

● સૂત્ર-૧૯૪ :-

નૈરયિકો ત્રણ પ્રકારે છે - સમ્યગ્દૈષ્ટિ, મિથ્યાદૈષ્ટિ, સમ્યગ્-મિથ્યાદૈષ્ટિ. એ પ્રમાણે વિકલેન્દ્રિયને વર્જને યાવત્ વૈમાનિક પર્યન્ત ત્રણ દૈષ્ટિ હોય છે.

ત્રણ દુર્ગતિઓ કહી છે - નૈરયિકદુર્ગતિ, તિર્યચ્છુદુર્ગતિ, મનુષ્યદુર્ગતિ.

ત્રણ સુગતિઓ કહી છે - સિદ્ધિસદ્ગતિ, દેવસદ્ગતિ, મનુષ્યસદ્ગતિ.

ત્રણ દુર્ગતો કહેલા છે - નૈરયિકદુર્ગતો, તિર્યચ્છુદુર્ગતો, મનુષ્યદુર્ગતો.

ત્રણ સુગતો કહેલા છે - સિદ્ધસુગતો, દેવસુગતો, મનુષ્યસુગતો.

● વિવેચન-૧૯૪ :-

સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે - નારકોની દૈષ્ટિથી નિરૂપણ કર્યું છે. બીજા જીવો પણ આવા પ્રકારે છે એવો અતિદેશ કર્યો છે. વિશેષ એ કે - એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિયો વિના નારકની જેમ ત્રણ પ્રકારે દંડક કહેવો. જે કારણથી પૃથ્વી આદિને મિથ્યાત્વ જ છે, બેષન્દ્રિય, તેષન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિયને મિશ્રદૈષ્ટિ નથી. [તેથી તેમને ન લીધા.]

ત્રણ પ્રકારના દર્શનવાળા દુર્ગતિ અને સુગતિના યોગથી દુર્ગત અને સુગત હોય છે. જેથી દુર્ગતિ આદિ બતાવવા ચાર સૂત્રો કહ્યા. તે સ્પષ્ટ છે. તેમાં જે ઉત્કૃષ્ટ દુષ્ટ ગતિ તે દુર્ગતિ. મનુષ્યોને વિવક્ષા વડે દુર્ગતિ છે, તેમને સુગતિ પણ કહી છે. દુર્ગતા-દુઃખમાં રહેનારા, સુગતા - સુખમાં રહેનારા. સિદ્ધ આદિ સુગતો તો તપસ્વી હોવાથી થયા છે. તેથી તપસ્વીઓનું કર્તવ્ય અને પરિહાર કરવા યોગ્ય કહે છે—

● સૂત્ર-૧૯૫ :-

૧-ચતુર્થભક્ત કરેલ ભિક્ષુને ત્રણ પાનકનો સ્વીકાર કલ્પે - ઉત્સવેદિમ, સંસેકિમ, ચોખાનું ઘોવાણ... ૨-છઠ્ઠભક્તિક ભિક્ષુને ત્રણ સ્થાનકનો સ્વીકાર કલ્પે - તિલોદક, તુસોદક, જવોદક... ૩-અઠ્ઠભક્તિક ભિક્ષુને ત્રણ પાનકનો સ્વીકાર કલ્પે-આચામક, સૌવીરક, શુદ્ધ વિકટ... ૪-ત્રણ ઉપહૃત [ભોજન સ્થાને

અર્પિત આહાર] કહ્યા છે-ફલિક ઉપહૃત, શુદ્ધ ઉપહૃત, સંસૃષ્ટ ઉપહૃત.

૫-ત્રણ પ્રકારે અવગ્રહિત આહાર છે - દેનાર હાથ વડે આપે તે, સાહરિત, બચેલો આહાર પિઠરકાદિમાં નંખાય છે તે... ૬-ત્રણ પ્રકારે ઉણોદરી કહી છે - ઉપકરણ ઉણોદરી, ભક્તપાન ઉણોદરી, ભાવ ઉણોદરી...૭-ઉપકરણ ઉણોદરી ત્રણ ભેદે - એક વસ્ત્ર, એક પાત્ર, સંચમીની ઉપધિ રાખવી તે.

૮-ત્રણ સ્થાનો નિર્ગન્થો અને નિર્ગન્થીને અહિતને માટે, અસુખને માટે, અયુક્તને માટે, અનિશ્રેયસને માટે, અનાનુગામિયત્વપણે થાય છે - આર્કંદન, કકળાટ, અપધ્યાન... ૯-ત્રણ સ્થાનો સાધુ-સાધ્વીને હિતને માટે, સુખને માટે, યુક્તપણાને માટે, મોક્ષને માટે, આનુગામિકપણાએ થાય છે - દુઃખમાં અદીનતા કકળાટનો અભાવ, અશુભ ધ્યાન રહિતતા.

૧૦-શલ્યો ત્રણ પ્રકારે છે - માયાશલ્ય, નિયાણશલ્ય, મિથ્યાદર્શનશલ્ય.

૧૧-ત્રણ સ્થાને શ્રમણ નિર્ગન્થ સંક્ષિપ્ત-વિપુલ તેજોલેશ્યાવાળો થાય છે - આતાપના લેવાથી, ક્ષમા રાખવાથી, નિર્જળ તપ કરવાથી.

૧૨-ત્રિમાસિક ભિક્ષુપ્રતિમા અંગીકાર કરનાર અણગારને ભોજનની ત્રણ દત્તિ ગ્રહણ કરવી કલ્પે અને ત્રણ દત્તિ પાણીની લેવી કલ્પે.

૧૩-એકરાત્રિકી ભિક્ષુપ્રતિમાનું સમ્યક્ અનુપાલન ન કરનાર સાધુને આ ત્રણ સ્થાનક અહિતાર્થે, અસુખાર્થે, અયુક્તપણાર્થે, અનિશ્રેયસાર્થે અને અનાનુગામીપણા માટે થાય છે. તે આ - ઉન્માદને પામે, દીર્ઘકાલિક રોગાતંકને પામે તથા કેવલિપ્રજ્ઞાત ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય...

૧૪-એક રાત્રિકી ભિક્ષુ પ્રતિમાને સારી રીતે અનુપાલન કરનાર અણગારને ત્રણ સ્થાનક હિતાર્થે, સુખાર્થે, યોગ્યપણા માટે, મોક્ષાર્થે, આનુગામિકતાએ થાય છે. તે આ પ્રમાણે - અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, મનઃપર્યવજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, કેવલ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ.

● વિવેચન-૧૯૫ :-

ઉક્ત ચૌદ સૂત્રો સ્પષ્ટ છે - વિશેષ એ કે - ઉપવાસથી પૂર્વના દિવસે એક, ઉપવાસને દિવસે બે અને પારણાદિને એક એમ ચાર ભક્ત-ભોજન જે તપમાં છોડાય છે, તે ચતુર્થભક્ત, તે જેને છે તે ચતુર્થભક્તિક, એ રીતે છઠ્ઠ આદિમાં પણ જાણવું. આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માત્ર છે, પ્રવૃત્તિ તો ચતુર્થ ભક્તાદિ શબ્દોની એક ઉપવાસ આદિ છે. યાચીને લેવાનો સ્વભાવ અથવા યાચવા વડે જેને સાધુકારિતા છે તે ભિક્ષુ. અથવા ભૂખને ભેદે તે ભિક્ષુ.

૧-આવા ભિક્ષુને આવું પાનક-પાણીનો આહાર કલ્પે - ઉત્સવેદિમ એટલે ઉકાળેલું પાણી - જે પાણી ડાંગર આદિના લોટ કે મદિરા માટે ઉકાળાય છે. તથા શેકથી બનેલું તે સંસેકિમ - અરણી આદિ પત્રના શાકને ઉકાળીને જે શીતલ જળ વડે સિંચન કરાય તે. તથા ચોખાનું ઘોવાણ પ્રસિદ્ધ છે.

ર-તિલોદક-તલ વગેરે ધોવાનું પાણી, તુષોદક - ડાંગરનું ધોવાણ, જવનું પાણી... ૩- આચામક - ઓસામણ, સૌવીરક - કાંજીનું પાણી, શુદ્ધ-વિકટ - ગરમ પાણી... ૪- ઉપહૃત - ભોજન સ્થાને લાવીને મૂકેલ ભોજન, ફલિક - પ્રદેશકાદિ, જે લાવેલું તે ફળિકોપહૃત, તે અવગૃહીતા નામક પાંચમી પિંડરોષણના વિષયભૂત છે. વ્યવહાર ભાષ્યમાં કહ્યું છે - ફલિક - વ્યંજન અથવા ભક્ષ્ય પદાર્થો વડે બનેલું તે પ્રદેશક, જે ખાવાનું ઇચ્છાવાળા પાસે લાવેલ તે શુદ્ધોપહૃત, આ પાંચમી પિંડરોષણ છે.

તથા - શુદ્ધ - અલેપકૃત શુદ્ધ ભાત. જે જમનારની પાસે લાવેલ તે શુદ્ધોપહૃત, આ અલ્પલેપા નામની ચોથી પિંડરોષણના વિષયભૂત છે.

સંસૃષ્ટ - ખાવાની ઇચ્છાવાળાએ ગ્રહણ કરેલ ભાત આદિમાં હાથ નાંખેલ છે, તે જ્યાં સુધી મુખમાં કવલ નથી નાંખ્યો ત્યાં સુધી લેપ કે અલેપકૃત સ્વભાવવાળું છે તે, એવા પ્રકારનું લાવેલ તે સંસૃષ્ટોપહૃત, આ ચોથી ઓષણપણાએ ભજનાવાળું છે, કેમકે આનો લેપકૃત કે અલેપકૃત સ્વભાવ છે. આ ગાથા છે - શુદ્ધ, અલેપકૃત કે શુદ્ધ ઓદન તે સંસૃષ્ટ તે ખાવાની ઇચ્છાવાળાને લેપકૃત કે અલેપકૃત પણ હોય છે. અહીં ત્રણ પ્રકારમાં એક, બે, ત્રણના સંયોગ વડે સાત અભિગ્રહવાળા સાધુઓ હોય છે.

પ- અવગૃહીત - કોઈ પણ પ્રકારે દાતારે ગ્રહણ કરેલું ભોજન આદિ. અવગૃહ્ણાતિ - દાતાર જે હાથ વડે ગ્રહણ કરે તે. આ છઠ્ઠી પિંડરોષણ છે.

વૃદ્ધ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે - પીરસનાર થાળીમાંથી ભાત ગ્રહણ કરીને જેના માટે દેવાને ઇચ્છે, તેના ભાજનમાં નાખવાને તૈયાર થયો હોય ત્યારે જમનારે કહ્યું - 'મને ન આપ' આ અવસરે સાધુએ 'ધર્મલાભ' આપ્યો ત્યારે પીરસનાર કહે, હે સાધુ ! પાત્રને માંડો. ત્યારે સાધુના પાત્રમાં ભાત વહોરાવ્યો. અહીં સાધુના પ્રયોજનમાં ગૃહસ્થે હાથ જ ચલાવ્યો. બીજું ગમનાદિ કંઈ પણ ન કર્યું, એમ જઘન્યઆહત થયું. આવું વ્યવહારભાષ્યમાં પણ છે. પીરસનાર, સ્થાનથી ચલિત ન થઈને રસવતીના ભાજનથી ખાવાના પાત્રમાં નાંખે છે, તે સંહ્રિયમાન અવગૃહીત જાણવું. અહીં શ્લોક છે—

જ્યાં પીરસનાર, જમનાર માટે લાવેલ આહારને પીરસતો, જમનારના વચનથી મુનિને આપે છે. આ છઠ્ઠી ઓષણ છે, તથા જે બનાવેલ ભોજનના થાળ આદિમાં નાંખે છે, તે આસ્યકપ્રક્ષિપ્ત અવગૃહીત. અહીં વૃદ્ધ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે - આહ્વાદને માટે ભાતને વિશાળ અને ઊંચે ઉપડતા કાંસાદિ ભાજનને વિશે નાંખેલ છે, તે પાત્રમાંથી જમનારા માટે આપ્યું, તેમાંથી બાકી રહેલ ભોજનને ફરી ખુલ્લા મુખવાળા ભાજનમાં નાખતા કે ખુલ્લા મુખવાળા ભાજનમાં પીરસતા આપે તે ત્રીજું અવગૃહીત. - X - X -

[પ્રશ્ન] - મુખમાં નાંખે તે મુખ્ય એવો અર્થ હોવા છતાં પિઠર આદિના મુખમાં પ્રક્ષેપ એવી વ્યાખ્યા કેમ કરી ? [સમાધાન] મુખમાં પ્રક્ષેપનું વ્યાખ્યાન જુગુપ્સા થવાથી અચુક્ત છે. - X - માટે પિઠરાદિના મુખમાં પ્રક્ષેપનો આદેશ છે. કેમકે તેમ કરવાથી

જુગુપ્સાનો અભાવ થાય.

દ- અવમ - જેનું ઉદર ઊણું છે તે અવમોદર અથવા ઊણું ઉદર તે અવમોદર, તેના ભાવ તે અવમોદરતા - X - અથવા ઉદરને ઊણું કરવું તે અવમોદરિકા, આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માત્ર છે, પ્રવૃત્તિ તો ન્યૂનતા માત્રમાં છે તેમાં એક વસ્ત્રરૂપ પહેલો ભેદ જિનકલ્પિકાદિને જ હોય છે, બીજાને નહીં. કેમકે શાસ્ત્રીય ઉપધિના અભાવે તો સમગ્ર સંયમનો અભાવ થઈ જાય, અથવા અધિક ન ગ્રહણ કરવારૂપ ઊનોદરતા છે. કહ્યું છે કે - જે ઉપકરણ ઉપકારમાં વર્તે તે ઉપકરણ છે, જે અધિક રાખે તે અધિકરણ છે. અચતનાવાળો અચતના વડે જે ઉપકરણ ધારણ કરે તે અધિકરણરૂપ છે.

વળી ભક્તપાનની અવમોદરતા પોતાના આહારના પ્રમાણના પરિત્યાગથી જાણવી. કહ્યું છે કે - પુરુષને નિશ્ચે બગીશ કોળીયા આહાર કુક્ષિપુરક છે અને સ્ત્રીને અદ્વાવીશ કોળીયા આહાર હોય. કોળીયાનું આહાર હોય. કોળીયાનું પ્રમાણ કુકડીના ઇંડાના પ્રમાણ જેટલું છે અથવા સુખપૂર્વક મુખમાં પ્રવેશ થઈ શકે તેટલું પ્રમાણ જાણવું. આ ઊણોદરિકા આઠ, બાર, સોળ આદિ ક્રમથી કહેલી છે. કહ્યું છે કે - એકથી આઠ કવલ પર્યન્ત અલ્પાહાર, બાર પર્યન્ત અપાર્શ્વ, સોળ પર્યન્ત દ્વિભાગ, ચોવીશ પર્યન્ત પ્રાપ્ત અને એકત્રીશ સુધી કિંચિત્ ન્યૂન ઊણોદરિકા જાણવી. આ જ પ્રમાણે પાણીને વિશે પણ ઊણોદરિકા કહેવી.

ભગવતી સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે - કુકડીના ઇંડાના પ્રમાણવાળા ૩૨ કવલ આહારને ખાવા છતાં પ્રમાણપ્રાપ્ત એવી વક્તવ્યતા હોય, તેનાથી એક કવલ વડે પણ ન્યૂન આહારને આહારતો શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ પ્રકામરસ ભોજી નથી એવી વક્તવ્યતા હોય. વળી ભાવ ઊણોદરિકા કોદાદિના ત્યાગરૂપ જાણવી.

કહ્યું છે - જિનેશ્વરના વચનની ભાવનાથી પ્રતિદિન કોદાદિનો ત્યાગ કરવો. તેને વીતરાગોએ ભાવ ઊણોદરિકા કહેલી છે.

૭-ઉપકરણ ઊણોદરિકાના ભેદોને કહે છે - એક વસ્ત્ર જિનકલ્પિકોને હોય, એક પાત્ર જિનકલ્પિકોને હોય તેવું પણ વચન છે તથા સંયમને આ ઉપકારક છે એવી પ્રીતિ વડે મલિનાદિને વિશે અપ્રીતિ ન કરવા વડે અથવા સંયમીને સંમત ઉપધિનો-રપ્પોદરણાદિનો સ્વીકાર તે ચિચત્તોવહિસાઙ્ગજ્જણ. પૂર્વે કહેલાના હવે બધા વિપર્યય ભેદોને કહે છે—

૮- તઓ ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે અહિતાય - અપથ્યને માટે, અસુખાય - દુઃખને માટે, અક્ષમાય - અચુક્તત્વને માટે, અનિઃશ્રેયસાય - અમોક્ષને માટે, અનાનુગામિકત્વાય - ન શુભના અનુબંધને માટે, ક્ષૂનતા આર્ત સ્વરે બોલવું. કર્કરણતા - શય્યા, ઉપધિ આદિના દોષો કાઢીને બડબડાટ કરવો તથા અપથ્યાનતા - આર્ત-રૌદ્રધ્યાન ધ્યાવવું.

૯-ઉક્ત સૂત્રથી વિપરીત સૂત્ર, સુખને માટે આદિ સ્પષ્ટ છે.

૧૦-નિર્ગ્રન્થોને પરિહરવા યોગ્ય ત્રણ વસ્તુ. જેના વડે પીડા થાય તે શલ્ય,

દ્રવ્યથી તોમર આદિ અને ભાવથી ત્રણ-૧-માયા-કપટ એ જ શત્ય તે માયાશત્ય, એ રીતે સર્વત્ર જાણવું. વિશેષ એ કે - ૨-જે અનિંદ, બ્રહ્મચર્યાદિ વડે સાધ્ય જે મોક્ષફળ અને કુશળકર્મરૂપ કલ્પવૃક્ષાનું વન, દેવઋદ્ધિ આદિ પ્રાર્થનાના પરિણામરૂપ તીક્ષણ તલવાર વડે છેદાય તે નિદાન, ૩-વિપરીત એવું દર્શન તે મિથ્યાદર્શન.

૧૧-નિર્ગ્રન્થોને જ લબ્ધિ વિશેષના ત્રણ કારણો કહે છે - વિપુલ છતાં પણ સંકોચેલી, અન્યથા સૂર્યબિંબની માફક ન જોઈ શકાય તેવી તેજોલેશ્યા - તપની શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ તેજસ્વીપણું, તેજસ્ શરીરરૂપ મહાજવાલા સમાન છે, જેના વડે તે સંક્ષિપ્ત વિપુલ તેજોલેશ્યા. આતાપના-શીત-તાપ આદિથી શરીરને સંતાપવું, તેનો જે ભાવ તે આતાપના-શીત-તાપાદિને સહન કરવા પડે... કોધના નિગ્રહ વડે, ક્ષમા - સહનશીલ, પણ અશક્તિ વડે નહીં એવી ક્ષાંતિ ક્ષમા વડે... અપાનકેન - પારણાના કાળથી અન્યત્ર - છઠ્ઠ વગેરે તપોકર્મથી પ્રાપ્ત. ભગવતીજીમાં કહ્યું છે—

હે ગોશાલક ! જે નખ સહિત વાળેલ અડદના બાકુળાની મુક્ટિ વડે અને એક યુલુ પ્રમાણ પાણી વડે નિરંતર છઠ્ઠ-છઠ્ઠનો તપ કરી ઈંચા હાથ રાખીને સૂર્યની સન્મુખ આતાપના ભૂમિમાં આતાપના લેતો વિચરે તો તેને છ માસને અંતે સંક્ષિપ્ત વિસ્તીર્ણ એવી તેજોલેશ્યા પ્રાપ્ત થાય.

૧૨-ભિક્ષુની પ્રતિમા એટલે સાધુના અભિગ્રહ વિશેષ તે બાર છે. તેમાં એક માસિકી આદિ માસ-માસની વૃદ્ધિ વાળી સાત છે, ત્રણ પ્રત્યેક સાત અહોરાત્રિના પ્રમાણવાળી છે, એક અહોરાત્રિકી, એકરાત્રિકી એમ બાર ભિક્ષુપ્રતિમા છે. - - સંઘયણવાળો, ઘૈર્યવાન, મહાસત્ત્વવાન અને ભાવિતાત્મા, ગુરુની અનુજ્ઞા પામેલ મુનિ પ્રતિમાને સ્વીકારે છે.

ગચ્છમાં રહેતો હોય, ઉત્કૃષ્ટથી કિંચિત્ વ્યૂન દશ પૂર્વનું શ્રુતજ્ઞાન હોય અને જઘન્યથી નવમાં પૂર્વની ત્રીજી આચાર વસ્તુનું જ્ઞાન હોય. દેહ પ્રત્યે મમત્વરહિત, જિનકલ્પીની માફક ઉપસર્ગને સહન કરનાર, એષણાના અભિગ્રહવાળો, વળી તેને ભોજન અલેપકૃત્ હોય. તે ગચ્છમાંથી નીકળીને તે એક માસ પ્રમાણવાળી મહાપ્રતિમાને સ્વીકારે છે, તેને એક દત્તી ભોજન અને એક દત્તી પાણીને કલ્પે યાવત્ એક માસપર્યન્ત જાણવું.

પહેલી પડિમા પૂર્ણ કરીને ગચ્છમાં પાછા આવે, એ રીતે બે માસી, ત્રણ માસી યાવત્ સાત માસી સાતમી પડિમા જાણવી. વિશેષ એ કે એકેક દત્તીની વૃદ્ધિ હોય છે. પછી આઠમી પડિમા વહન કરે, તેમાં પ્રથમના સાત રાત્રિદિનમાં નિર્જળ એકાંતર ઉપવાસ કરે. આગમમાં કહ્યું છે - સાત રાત્રિદિન વાળી પ્રથમ એટલે આઠમી ભિક્ષુપ્રતિમા પ્રતિપન્ન સાધુને નિર્જળ એકાંતર ઉપવાસ વડે ગામની બહાર રહેવું કલ્પે. તે ઈંચુ મુખ રાખીને યત્તો સૂનાર, પડખે સૂનાર તથા નિષધાવાન કહેલ કાયાની ચેષ્ટા વિશેષ કરીને ગ્રામાદિથી બહાર રહીને દિવ્યાદિ ઘોર ઉપસર્ગોને નિશ્ચલપણે સહે.

બીજી એટલે નવમી પણ એક જ પ્રમાણે જાણવી એટલે ગ્રામાદિ બહાર રહેવું. વિશેષ એ કે - ઉભડક આસને બેસે, લગંડ આસને કે દંડાની જેમ લાંબા થઈને સૂઈ રહે. [અને ઉપસર્ગ સહે.] ત્રીજી એટલે દશમી પ્રતિમા પણ એ રીતે છે, વિશેષ એ કે તેમાં ગોદોહીક આસન હોય. અથવા વીરાસને રહેવું અથવા આમ્રકુબ્જની જેમ રહેવું તે. અગિયારમી પ્રતિમા એક અહોરાત્રની છે, તેમાં નિર્જળ છઠ્ઠભક્ત કરાય છે. વિશેષ એ કે ગામ-નગર બહાર હાથ લાંબા કરીને રહેવાનું છે. બારમી પ્રતિમા પણ એક અહોરાત્રની છે, તે અદ્દમ તપ વડે થાય છે. ગ્રામાદિ બહાર કાયોત્સર્ગો રહી, શરીર કિંચિત્ નમાવીને અનિમેષ નેત્રે એક પુદ્ગલ પર નિશ્ચલ દંષ્ટિ રાખે. બંને પગ સંકોચીને, લાંબા હાથ રાખીને કાયોત્સર્ગો રહેવું. બાકીનું દશાશ્રુતસ્કંધમાં કહ્યા મુજબ જાણવું. - X -

૧૩- એકરાત્રિકી બારમી પ્રતિમાને સમ્યક્ અનુપાલન નહીં કરવાથી ઉન્માદ-ચિત્તવિભ્રમ, કોટ વગેરે રોગ, આતંક-શૂળ, વિશૂચિકાદિ જે જલ્દી પ્રાણનો ઘાત કરે, તે રોગાતંક પામે, શ્રુત ચારિત્ર લક્ષણ રૂપ ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય અને સમ્યક્ત્વની હાનિ થાય. પ્રતિમાનું સારી રીતે પાલન ન કરવાથી જે ઉન્માદ, રોગ અને ધર્મભ્રંશ તે અહિતાદિને માટે થાય છે. - X -

૧૪- આ તેરમાં સૂત્રથી વિપરીત સૂત્ર જાણવું. - - સાધુઓનાં ઉપર વર્ણવેલા અનુષ્ઠાનો કર્મભૂમિઓમાં જ થાય છે, તેથી કર્મભૂમિ નિરૂપણ કરે છે—

● સૂત્ર-૧૯૬ થી ૧૯૮ :-

[૧૯૬] જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ત્રણ કર્મભૂમિઓ કહી છે - ભરત, ઐરવત, મહાવિદેહ. એ રીતે ઘાતકીર્ણંડદ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં યાવત્ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધમાં ત્રણ કર્મભૂમિઓ કહેલી છે.

[૧૯૭] ત્રણ પ્રકારે દર્શન કહેલ છે - સમ્યગ્દર્શન, મિથ્યાદર્શન, મિશ્રદર્શન. ઠયિ ત્રણ ભેદ છે - સમ્યગ્ઠયિ, મિથ્યાઠયિ, મિશ્રઠયિ...પ્રયોગ ત્રણ ભેદ છે - સમ્યગ્ પ્રયોગ, મિથ્યા પ્રયોગ, મિશ્ર પ્રયોગ.

[૧૯૮] વ્યવસાય ત્રણ પ્રકારે છે - ધાર્મિક વ્યવસાય, અધાર્મિક વ્યવસાય, ધાર્મિક-અધાર્મિક વ્યવસાય... અથવા ત્રણ પ્રકારે વ્યવસાય છે - પ્રત્યક્ષ, પ્રાત્યયિક, આનુગામિક... અથવા ત્રણ પ્રકારે વ્યવસાય છે - ઇહલૌકિક, પરલૌકિક, ઉભયલૌકિક... ઇહલૌકિક વ્યવસાય ત્રણ ભેદ છે - લૌકિક, વૈદિક, સામાયિક [સાંખ્યસંબંધી]... લૌકિક વ્યવસાય ત્રણ ભેદ છે - અર્થ, ધર્મ, કામ - સંબંધી... વૈદિક વ્યવસાય ત્રણ ભેદ છે - ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, શામવેદ સંબંધી... સામાયિક વ્યવસાય ત્રણ ભેદ છે - જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર સંબંધી.

અર્થ [દ્રવ્ય] યોનિ [ઉપાય] ત્રણ ભેદ - સામ, દંડ, ભેદ સંબંધી.

● વિવેચન-૧૯૬ થી ૧૯૮ :-

[૧૯૬] જંબૂદ્વીપ ઇત્યાદિ પાંચ સૂત્રો સાક્ષાત્ અને અતિદેશથી કહ્યા છે. તે

સુગમ છે. કર્મભૂમિઓ કહી, તેમાં રહેલા મનુષ્યોના ધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે—

[૧૯૭] તિવિદ્ધે - ઇત્યાદિ અગિયાર સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ત્રણ પ્રકારે દર્શન - શુદ્ધ, અશુદ્ધ, મિશ્ર એ ત્રણ પુંજરૂપ મિથ્યાત્વ મોહનીય છે, કેમકે તથાવિધ દર્શનના હેતુ છે... રુચિ, તો શુદ્ધ પુંજરૂપ કર્મપુદ્ગલના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલ તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાનું છે.... પ્રયોગ - સમ્યક્ત્વાદિપૂર્વક મન વગેરેનો વ્યાપાર અથવા સમ્યગ્ આદિ પ્રયોગ-ઉચિત, અનુચિત. ઉભયાત્મક ઔષધ આદિ વ્યાપાર છે.

[૧૯૮] વ્યવસાય - વસ્તુ નિર્ણય અથવા પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટેનું અનુષ્ઠાન. વ્યવસાયીઓની - ધાર્મિક, અધાર્મિક અને મિશ્ર એટલે સંયત, અસંયત અને દેશવિરતિ લક્ષણવાળા સંબંધીપણથી અભેદપણે ત્રણ ભેદે છે અથવા સંયમ, અસંયમ અને દેશસંયમરૂપ વિષયભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે.

અથવા વ્યવસાય એટલે નિશ્ચય તે પ્રત્યક્ષ - અવધિ, મન:પર્યવ, કેવલજ્ઞાન રૂપ છે, પ્રાત્યયિક - ઇન્દ્રિય અને નોઇન્દ્રિય લક્ષણથી થયેલ અને આનુગામિક - જે ધૂમ વગેરે હેતુ - અગ્નિ વગેરે પ્રત્યે અનુગમન કરે છે અને સાધ્યના અભાવમાં હોતું નથી તે આનુગામી. તેથી થયેલ તે આનુગામિક અર્થાત્ અનુમાનરૂપ જે વ્યવસાય તે આનુગામિક જ છે. અથવા પ્રત્યક્ષ એટલે પોતે જોવારૂપ, પ્રાત્યયિક - આપ્ત વચનથી, અનુમાનથી છે.

ઇલોકમાં જે થાય તે ઐહલોકિક - આ ભવમાં વર્તમાનનો જે નિશ્ચય કે અનુષ્ઠાન તે ઐહલોકિક વ્યવસાય. જે પરલોકમાં થશે તે પારલોકિક અને જે અહીં અને પરમ, તે ઐહલોકિક-પારલોકિક વ્યવસાય છે.

લૌકિક - સામાન્ય લોકના આશ્રયવાળો નિશ્ચય કે અનુષ્ઠાન.. વેદના આશ્રયવાળો તે વૈદિક.. સમય-સાંખ્યાદિના સિદ્ધાંતાશ્રિત તે સામાયિક.

લૌકિકાદિ વ્યવસાય પ્રત્યેક ત્રણ પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે. વિશેષ એ કે - અર્થ, ધર્મ, કામ વિષયક નિર્ણય. જેમકે - ધનનું મૂળ કપટ અને ક્ષમા છે, ધર્મનું મૂળ દાન, દયા અને દમ છે. કામનું મૂળ ધન, શરીર અને વય છે. મોક્ષનું મૂળ સર્વે ક્રિયાઓને વિશે ઉપરમ છે. અથવા તેઓને માટે અનુષ્ઠાન તે અર્થાદિ નિશ્ચય છે.

ઋગ્વેદાદિ વડે કરેલ નિર્ણય કે વ્યાપાર તે ઋગ્વેદાદિ વ્યવસાય છે.

જ્ઞાનાદિરૂપ સામાયિક વ્યવસાય. તેમાં જ્ઞાન તે વ્યવસાય જ છે, કેમકે તે પર્યાયવાચી શબ્દ છે, દર્શન પણ શ્રદ્ધાન લક્ષણ વ્યવસાય છે. તેને વ્યવસાયના અંશપણથી પ્રતિપાદિત જ છે, ચારિત્ર પણ સમભાવલક્ષણરૂપ વ્યવસાય જ છે, કેમકે બોધ સ્વભાવરૂપ આત્માની પરિણતિ વિશેષ હોય છે. કહ્યું છે કે - સત્કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને અકાર્યમાં નિવૃત્તિ, તેનું જે અનુષ્ઠાન તે સચ્ચારિત્ર છે, તેમાં તે બાહ્ય ચારિત્રની અપેક્ષાએ જાણવું અથવા જ્ઞાનાદિ વિષયમાં જે વ્યવસાય - બોધ કે અનુષ્ઠાન તે વિષયના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. આની સામાયિકતા તો સમ્યક્ - મિથ્યા શબ્દ વડે લાંછિત જ્ઞાનાદિ ત્રણનો સર્વ સમયમાં સદ્ભાવ હોવાથી છે.

અર્થસ્ય - રાજલક્ષ્મી વગેરેની યોનિ - ઉપાય, તે અર્થયોનિ, -૧- સામ - પ્રિયવચનાદિ, -૨- દ્વણ્ડ - વધ આદિ રૂપ પરિગ્રહ, -૩- ભેદ - જીવવાની ઇચ્છાવાળા શત્રુના સમૂહને સ્વામી આદિના સ્નેહથી દૂર કરવો. કેટલાંક સ્થાને ઇંડ પદના ત્યાગથી પ્રદાન સહિત ત્રણ અર્થયોનિઓ જણાવી છે. અહીં શ્લોક છે -૧- પરસ્પર ઉપકારોનું દર્શન, ૨- ગુણકીર્તન, ૩- સંબંધનું કથન કરવું. -૪- આપણા બંનેનું કાર્ય થશે એવો આશાજનક પ્રલાપ. -૫- હે સાધુ ! હું આપનો જ છું એમ કોમળ વાણી વડે જે અર્પણ કરવું. એવી રીતે 'સામ'ના પ્રયોગને જાણનાર પુરુષોએ તેને પાંચ પ્રકારે કહેલ છે—

વધ, પરિકલેશ, ધનનું હરણ. એમ ઇંડવિધાનરૂપે ત્રણ ભેદે ઇંડ કહ્યો. સ્નેહરાગને દૂર કરવો, સ્પર્ધા ઉત્પન્ન કરવી, સંતર્જન-ભેદરૂપે ત્રણ ભેદ કહ્યા.

પ્રદાનનું લક્ષણ આ છે - સંપ્રાપ્ત ધનનું ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમને દાન, ગ્રહણ કરેલાનું અનુમોદન, અપૂર્વ દ્રવ્યનું દાન, સ્વયં ગ્રહણ માટે પ્રવર્તન, ઋણ પ્રતિમોક્ષ આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે દાન છે.

ભેદ વડે અર્થાદિ યોનિનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે - પ્રણિપાતથી ઉત્તમ પુરુષને, ભેદ વડે શૂર પુરુષને, અલ્પદાનથી નીચ પુરુષને, પરાક્રમથી સમાન પુરુષને ઇંડ વડે વશ કરવો. - જીવો ધર્મથી પ્રરૂપણ કર્યા, હવે પુદ્ગલ પ્રરૂપણ—

● સૂત્ર-૧૯૯ :-

પુદ્ગલો ત્રણ ભેદે છે - પ્રયોગપરિણત, મિશ્રપરિણત, વિઘ્નસાપરિણત. નરકાવાસ ત્રણના આધારે છે - પૃથ્વીના આધારે, આકાશના આધારે, પોતાના આધારે...નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહારના મતે પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત, ઋજુસૂત્રના મતે આકાશપ્રતિષ્ઠિત, ત્રણ શબ્દનયના મતે આત્મપ્રતિષ્ઠિત.

● વિવેચન-૧૯૯ :-

૧. પ્રયોગ પરિણત - જીવના વ્યાપાર વડે તેવા પ્રકારની પરિણતિને પામેલા. જેમ વસ્ત્ર આદિમાં, કર્મ આદિમાં. ૨. મિશ્ર-પ્રયોગ અને વિઘ્નસાથી પરિણત જેમ વસ્ત્ર પુદ્ગલો જ પ્રયોગ વડે વસ્ત્રપણે અને વિઘ્નસા પરિણામ વડે ભોગ ન કરવા છતાં જૂનાપણાએ થાય છે. ૩. વિઘ્નસા - જે સ્વભાવથી પરિણત થયેલા તે, વાદળા અને ઇન્દ્ર ધનુષ્યની માફક, પુદ્ગલના પ્રસ્તાવથી વિઘ્નસાપરિણત નરકાવાસોના પ્રતિષ્ઠાનનું નિરૂપણ કરવા માટે કહે છે—

સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે - નરકાવાસો આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે, તેઓનું પ્રતિષ્ઠાન નયો વડે કહે છે -

(૧) નૈગમ - સામાન્ય અને વિશેષના ગ્રાહકપણાથી તેને અનેક જ્ઞાન વડે પરિચ્છેદ કરે તે નૈકમ અથવા નિગમા - નિશ્ચિત અર્થવાળા બોધોમાં જે કુશલ અથવા તેમાં જે બોધ થાય તે નૈગમ અથવા જેને એક ગમનથી તે પ્રાકૃતવ્યથી નૈગમ.

(૨) ભેદોનો સંગ્રહ કરવો અથવા ભેદો પ્રત્યે જે સંગ્રહ છે તે, અથવા જે વડે

તે ભેદો સંગ્રહ કરાય છે તે સંગ્રહ - સત્તા માત્રનો સ્વીકાર.

(૩) વ્યવહાર - જે અથવા જેના વડે વ્યવહાર કરાય છે તે વ્યવહાર અથવા વિશેષ વડે નિરાકરણ કરાય છે તે અથવા સામાન્ય એવા લોકવ્યવહારને વિશે તત્પર તે વ્યવહાર વિશેષ માત્ર સ્વીકારવામાં તત્પર. આ નયમતો વડે જાણવું.

(૪) ઋજુ - સરળ સન્મુખ, શ્રુત-શ્રુતજ્ઞાન જેને છે તે ઋજુસૂત્ર. અથવા ઋજુઅતીત, અનાગતરૂપ વકના ત્યાગથી ફક્ત વર્તમાન વસ્તુને જણાવે તે ઋજુસૂત્ર પોતાની અને સાંપ્રત વસ્તુ માને છે, બીજી માનતો નથી.

(૫) શબ્દજ્ઞે - જેના વડે કથન કહેવાય છે, તે શબ્દવાચક ધ્વનિ. અનેક ધર્માત્મક વસ્તુ છતાં બીજા ધર્મોનો નિષેધ કરીને ચોક્કસપણે એક ધર્મ વડે પરિચ્છેદ કરે છે. તે નયો શબ્દની મુખ્યતાવાળા જે નયો, તે શબ્દનયો. તે ત્રણ છે શબ્દ, સમભિરૂટ અને એવંભૂત. તેમાં બોલાવવું કે જે નામ પ્રત્યે બોલાવવું કે જેના વડે બોલાવાય તે શબ્દ. તે શબ્દ કથનના વિચારમાં તત્પર નય પણ શબ્દ છે. તે ભાવનિક્ષેપરૂપ વર્તમાનકાલીન અભિન્ન લિંગવાચક અને બહુપર્યાય પ્રત્યે પણ સ્વીકારે છે. (૬) વાચક-વાચક પ્રત્યે વાચ્યભેદનો આશ્રય કરે તે સમભિરૂટ તે નિશ્ચે ઉક્ત વિશેષણયુક્ત વસ્તુને પણ શક અને પુરંદરાદિ વાચક ભેદ વડે ભેદને સ્વીકારે છે. - X - (૭) તેવા પ્રકારના સત્ય અર્થવાળો ઘટાદિ પણ અન્યથા નહીં એવી રીતે સ્વીકારવામાં જે તત્પર તે એવંભૂત નય છે. આ નય તો ભાવ નિક્ષેપાદિ વિશેષણ સહિત વ્યુત્પત્તિ અર્થવાળા અર્થને જ ઘટ માને છે.

તેમાં પહેલાં ત્રણ નયોનું અશુદ્ધપણાથી, પ્રાયઃ લોકવ્યવહારમાં તત્પર હોવાથી નરકાવાસોનું પૃથ્વીને આધારે રહેવાપણું છે એવો તેમનો મત છે. ચોથા નયનું શુદ્ધપણાથી અને આકાશનું રહેતા સર્વ ભાવોનું એકાંતિક આધારપણું હોવાથી અને પૃથ્વીનું અનેકાંતિકપણું હોવાથી આકાશ પ્રતિષ્ઠિત્વ છે. શબ્દ આદિ ત્રણે નયોનું વિશેષ શુદ્ધપણું હોવાથી અને સર્વભાવોનું સ્વભાવ લક્ષણના અંતરંગપણાથી તેમજ અવ્યભિચારપણાથી આત્મપ્રતિષ્ઠિત્વ છે. કેમકે પોતાના સ્વભાવને છોડીને બીજાના સ્વભાવમાં અધિકરણવાળા ભાવો કદાપી હોતા નથી - X - X - નયો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, માટે મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ કહે છે—

● સૂત્ર-૨૦૦ :-

મિથ્યાત્વ ત્રણ પ્રકારે છે - અક્રિયા, અવિનય, અજ્ઞાન... અક્રિયા ત્રણ ભેદે છે - પ્રયોગક્રિયા, સમુદાનક્રિયા, અજ્ઞાનક્રિયા... પ્રયોગક્રિયા ત્રણ પ્રકારે છે - મન પ્રયોગક્રિયા, વચન પ્રયોગક્રિયા, કાય પ્રયોગક્રિયા... સમુદાન ક્રિયા ત્રણ ભેદે - અનંતર સમુદાનક્રિયા, પરંપર સમુદાનક્રિયા, તદુભય સમુદાનક્રિયા ... અજ્ઞાન ક્રિયા ત્રણ ભેદે છે - મતિઅજ્ઞાન ક્રિયા, શ્રુતઅજ્ઞાન ક્રિયા, વિભંગઅજ્ઞાન ક્રિયા...અવિનય ત્રણ ભેદે છે - દેશત્યાગી, નિરાલંબનતા, વિવિધ પ્રેમ-દ્વેષ... અજ્ઞાન ત્રણ ભેદે છે - દેશ અજ્ઞાન, સર્વ અજ્ઞાન, ભાવ અજ્ઞાન.

● વિવેચન-૨૦૦ :-

(૧) મિથ્યાત્વ ત્રણ ભેદે વગેરે સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - મિથ્યાત્વ એટલે જે વિપરીત શ્રદ્ધાનરૂપ છે, તેની અહીં વિવક્ષા કરી નથી. કેમકે પ્રયોગક્રિયા આદિના કહેવાતા તેના ભેદોનો અસંબંધ છે, તેથી અહીં મિથ્યાત્વક્રિયા આદિનું અચાર્યરૂપપણું મિથ્યાદર્શન અને અનાભોગાદિથી થયેલ વિપર્યાસ દુષ્ટપણું અર્થાત્ અશોભનપણું એવો ભાવ જાણવો. અક્રિયા અહીં ન શબ્દ દુઃ શબ્દના અર્થમાં છે. જેમ અશીલ એટલે દુઃશીલ કહેવાય છે. તેથી અક્રિયા એટલે મિથ્યાત્વ આદિથી હણાયેલને મોક્ષસાધક અનુષ્ઠાન દુષ્ટક્રિયા છે, જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન છે તેમ જાણવું. એ રીતે અવિનય, અજ્ઞાન એટલે અસમ્યગ્ જ્ઞાન.

(૨) અક્રિયા તે અશોભન ક્રિયા જ છે, તેથી અક્રિયા ત્રણ પ્રકારે કહીને પણ પ્રયોગ ઇત્યાદિ વડે ક્રિયા જ કહી છે. તેમાં વીર્યાન્તરાય કર્મના કાયોપશમથી પ્રગટેલ વીર્ય દ્વારા આત્મા વડે જે વ્યાપાર કરાય તે પ્રયોગ - મન, વચન, કાય લક્ષણની ક્રિયા - કરવું અર્થાત્ વ્યાપ્ત થવું તે પ્રયોગ ક્રિયા અથવા મન વગેરે પ્રયોગ વડે જે બંધાય છે તે પ્રયોગક્રિયા અર્થાત્ કર્મ, તે દુષ્ટત્વથી અક્રિયા અને અક્રિયા તે મિથ્યાત્વ છે એમ સર્વત્ર સંબંધ જોડવો. સમુદાન. પ્રયોગક્રિયા વડે એકરૂપણે ગ્રહણ કરેલ કર્મવર્ગણને સારી રીતે પ્રકૃતિ, બંધ આદિ ભેદ વડે દેશઘાતિ અને સર્વઘાતિરૂપ-પણાએ સ્વીકારવું તે સમુદાન, તે જ ક્રિયા તે સમુદાન ક્રિયા. અજ્ઞાન વડે ચેષ્ટા કે કર્મ તે અજ્ઞાન ક્રિયા.

(૩) પ્રયોગ ક્રિયા ત્રણ પ્રકારના કહેલ અર્થવાળી છે -

(૪) જેમાં અંતર નથી તે અનંતર, એવી જે સમુદાનક્રિયા અર્થાત્ પ્રથમ સમયમાં વર્તનારી, બીજા વગેરે સમયમાં વર્તનારી તે પરંપર સમુદાન ક્રિયા, પ્રથમ-અપ્રથમ સમયોપેક્ષાએ તદુભય-સમુદાન ક્રિયા જાણવી.

(૫) મતિ અજ્ઞાન ક્રિયા - વિશેષ નહીં કરાયેલ તે મતિ જ છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને તે મતિજ્ઞાન રૂપ છે, મિથ્યાદૃષ્ટિને તે મતિઅજ્ઞાનરૂપ છે. શ્રુત પણ એમ જ જાણવું. મતિ અજ્ઞાનથી જેમ ક્રિયા કરવી તે મતિ અજ્ઞાન ક્રિયા, એ રીતે શ્રુત તથા વિભંગમાં પણ જાણવું. તેમાં મિથ્યાદૃષ્ટિનું જે અવધિ તે વિભંગઅજ્ઞાનરૂપ છે.

(૬) અક્રિયા મિથ્યાત્વનું વિવેચન કર્યું, હવે અવિનય મિથ્યાત્વ કહે છે. અવિનય ઇત્યાદિ. - વિશિષ્ટ નય તે વિનય - પ્રતિપત્તિ વિશેષ. તેના પ્રતિષેધથી અવિનય. જન્મ, ક્ષેત્ર આદિનો ત્યાગ તે દેશત્યાગ, સ્વામીને ગાળ દેવી વગેરે જે અવિનયમાં છે, તે દેશત્યાગી. ગચ્છ, કુટુંબ આદિના આશ્રયથી જે નીકળેલ છે તે નિરાલંબન, તેનો ભાવ તે નિરાલંબનતા અર્થાત્ આશ્રય કરવા યોગ્યની ઉપેક્ષા કરવી. અથવા પુષ્ટ આલંબનના અભાવે ઉચિત્ત પ્રતિપત્તિ સ્વીકારનો નાશ છે. પ્રેમ અને દ્વેષ તે પ્રેમદ્વેષ, વિવિધ પ્રકારનો જે પ્રેમદ્વેષ તે નાનાપ્રેમદ્વેષ અવિનય, અહીં ભાવના આ પ્રમાણે - આરાધ્ય વિષય કે આરાધ્ય સંમત વિષયવાળો પ્રેમ, આરાધ્યને

અસંમત વિષયવાળો દ્રેષ, એવી રીતે બે નિયત વિનય હોય. કહ્યું છે કે - ક્રોધમાં નમન, સ્તુતિ વચન, તેના અભિમતમાં પ્રેમ, તેના અપ્રિયમાં દ્રેષ - X - એ રીતે નાના પ્રકારવાળા પ્રેમદ્રેષ - X - તે અવિનય છે.

(૭) હવે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વને કહે છે - જ્ઞાન એટલે દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિષયવાળો બોધ, તેનો નિષેધ તે અજ્ઞાન. તેમાં વિવક્ષિત દ્રવ્ય દેશથી જ્યારે નથી જાણતો ત્યારે દેશ અજ્ઞાન છે, જ્યારે સર્વથી નથી જાણતો ત્યારે સર્વ અજ્ઞાન છે. વિવક્ષિત દ્રવ્ય પર્યાયથી નથી જાણતો ત્યારે ભાવ અજ્ઞાન છે અથવા દેશાદિ જ્ઞાન પણ મિથ્યાત્વ વિશિષ્ટ અજ્ઞાન જ છે. - X -

મિથ્યાત્વ કહ્યું તે અધર્મ છે, માટે હવે તેના વિપર્યયરૂપ ધર્મને કહે છે—

● સૂત્ર-૨૦૧ :-

૧. ધર્મ ત્રણ પ્રકારે છે - શ્રુતધર્મ, ચારિત્રધર્મ, અસ્તિકાયધર્મ.

૨. ઉપક્રમ ત્રણ પ્રકારે છે - ધાર્મિક, અધાર્મિક, ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ.

અથવા ત્રણ પ્રકારે ઉપક્રમ છે - આત્મોપક્રમ, પરોપક્રમ, તદુભયોપક્રમ.

એ રીતે ૩. વૈયાવચ્ચ, ૪. અનુગ્રહ, ૫. અનુશિષ્ટિ, ૬. ઉપાલંબ એ એક એકના ત્રણ - ત્રણ આલાવા ઉપક્રમની માફક જાણવા.

● વિવેચન-૨૦૧ :-

(૧) શ્રુત એ જ ધર્મ તે શ્રુતધર્મ - સ્વાધ્યાય, ચારિત્ર ધર્મ - ક્ષાંતિ આદિ શ્રમણધર્મ. આ દ્રવ્ય-ભાવ ભેદથી બે પ્રકારે છે, તેમાં ભાવ ધર્મને કહેલ છે - X - . અસ્તિ શબ્દ વડે પ્રદેશો કહેવાય છે, તેઓનો કાય - રાશિ, તે અસ્તિકાય, તે એવી સંજ્ઞા વડે જે ધર્મ તે અસ્તિકાય ધર્મ-ગતિ ઉપદંભ લક્ષણ - ધર્માસ્તિકાય. આ દ્રવ્ય ધર્મ છે. અનંતર - શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ એ બે કહ્યા. હવે તેના વિશેષોને કહે છે. તિવિહે ઉચ્ચક્રમે. આદિ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે—

ઉપાયપૂર્વક આરંભ તે ઉપક્રમ. ધર્મ - શ્રુત ચારિત્રાત્મક, તે ધર્મમાં થનાર આરંભ કે તે જ પ્રયોજન જેનું છે, તે ધાર્મિક અર્થાત્ શ્રુતચારિત્રાર્થ આરંભ. તથા જે ધાર્મિક નથી તે અધાર્મિક - અસંયમાર્થે આરંભ તથા દેશથી આ ધાર્મિક-સંયમરૂપ હોવાથી તેમજ અસંયમરૂપ હોવાથી અધાર્મિકપણાથી ધાર્મિકાધાર્મિક એટલે દેશવિરતિ આરંભ એવો અર્થ છે. - અથવા -

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના ભેદથી ઉપક્રમ છ પ્રકારે છે. તેમાં નામ, સ્થાપના સુગમ છે. દ્રવ્યોપક્રમ જ્ઞાણરીર, ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત સચિત, અચિત, મિશ્રભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં સચિત દ્રવ્યોપક્રમ દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, અપદ એ ત્રણ ભેદ છે. વળી તે પ્રત્યેક પરિકર્મ અને વસ્તુ વિનાશ એ બે ભેદ છે. તેમાં પરિકર્મમાં - દ્રવ્યનું ગુણ વિશેષકરણ છે. જેમકે - દૃતાદિના ઉપયોગ વડે પુરુષને વર્ણરૂપ વગેરે કરવું. એ રીતે પોપટ, મેનાદિને શિક્ષાદિ આપવા ગુણ વિશેષનું કરવું. હાથી વગેરે ચતુષ્પદોને અને વૃક્ષાદિને વિશે વૃક્ષ અને આસુર્વેદના ઉપદેશથી વૃક્ષિ

વગેરે ગુણોનું ઉત્પન્ન કરવું તથા વસ્તુ વિનાશમાં પુરુષનો ખડ્ગાદિ વગેરે વડે વિનાશ કરવો તે જ ઉપક્રમ. એ રીતે અચિત દ્રવ્યોપક્રમ પદ્મરાગાદિ મણિઓને ક્ષાર અને મૃતિકાના પુટ પાકાદિ વડે નિર્મલ કરવા તે પરિકર્મ અને ઘણ વગેરેથી વિનાશ કરવો તે વિનાશ. મિશ્રદ્રવ્ય ઉપક્રમ તો કડા આદિથી વિભૂષિત પુરુષાદિ દ્રવ્યનો જ જાણવો.

તથા ક્ષેત્રસ્ય - શાલિક્ષેત્ર વગેરેનો પરિકર્મ અથવા વિનાશરૂપ ક્ષેત્રોપક્રમ છે, તથા કાળનો ચંદ્રગ્રહણાદિ લક્ષણરૂપ કાળનો ઉપક્રમ અર્થાત્ ઉપાય વડે પરિજ્ઞાન તે કાળ ઉપક્રમ. તથા ભાવસ્ય - પ્રશસ્ત, અપ્રશસ્તરૂપ ભાવને ઉપાય વડે જાણવારૂપ જ ભાવ ઉપક્રમ છે તે ભાવોપક્રમ. અપ્રશસ્ત તે બ્રાહ્મણી, ગણિકા અને અમાત્યના દેષ્ટાંતથી જાણવું. પ્રશસ્ત તો શ્રુતાદિ નિમિત્તે આચાર્ય આદિનો અભિપ્રાય જાણવો તે ભાવોપક્રમ.

એવી રીતે ધાર્મિકનો એટલે સંયતનો જે ચારિત્રાદિને માટે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો ઉપક્રમ કહેલ સ્વરૂપવાળો તે ધાર્મિક જ ઉપક્રમ છે. તથા અધાર્મિક-અસંયતનો અસંયમને માટે જે ઉપક્રમ તે અધાર્મિક જ છે. તથા ધાર્મિકાધાર્મિક અર્થાત્ દેશવિરતિનો જે ઉપક્રમ તે ધાર્મિકાધાર્મિક છે.

(૨) હવે, બીજા સ્વામીના ભેદ વડે ઉપક્રમ ત્રણ પ્રકારે કહે છે - આત્માને અનુકૂલ ઉપસર્ગાદિમાં શીલની રક્ષા નિમિત્તે ઉપક્રમ - વૈદાનસાદિ વડે નાશ કરવો અથવા પરિકર્મ કરવો કે આત્માને અર્થે બીજી વસ્તુનો ઉપક્રમ તે આત્મોપક્રમ તથા બીજાનો બીજાને માટે ઉપક્રમ કરવો તે પરોપક્રમ. આત્મા તથા પર એ બંનેને માટેનો ઉપક્રમ તે તદુભય ઉપક્રમ.

(૩) ઉપક્રમ સૂત્ર માફક આત્મા, પર, ઉભય ભેદથી વૈયાવૃત્ય આદિ કહેવા. વિશેષ રૂપથી રહેવાનો ભાવ અથવા જે કર્મ તે વૈયાવૃત્ય - ભોજનાદિ વડે ઉપદંભ - મદદ. તેમાં આત્મવૈયાવચ્ચ ગચ્છથી નીકળેલ ને જ હોય છે, બીજાની વૈયાવચ્ચ ગ્લાનાદિ પ્રત્યે જાગૃત રહેનારને હોય છે અને તદુભય વૈયાવચ્ચ ગચ્છવાસી મુનિઓને હોય છે.

(૪) અનુગ્રહ - જ્ઞાનાદિનો ઉપકાર, તેમાં આત્માનો અનુગ્રહ - અધ્યયનાદિમાં પ્રવર્તેલને હોય છે, વાયનાદિમાં પ્રવર્તેલને પરનો અનુગ્રહ હોય છે તથા તદુભય અનુગ્રહ શારત્રનું વ્યાખ્યાન અને શિષ્યના સંગ્રહાદિમાં પ્રવૃત્તને હોય છે.

(૫) અનુશિષ્ટિ - અનુશાસન. તેમાં આત્માનુશાસન આ પ્રમાણે જાણવું - એષણા સંબંધી બેતાલીશ દોષરૂપ વિષમ સંકરટમાં હે જીવ ! તું ચલિત ન થયો તો તું ભોજન કરતા રાગદ્વેષથી ન છળાય તેમ કર. પરને અનુશાસન આ પ્રમાણે - તેથી તું તેઓનો ભાવ વૈધ છે, ભવદુઃખની નિષ્ણિડિત થયેલ આ બધાં તારે શરણે આવેલા છે માટે પ્રયત્ન વડે તેને છોડાવવા જોઈએ. તદુભય અનુશાસન આ રીતે - કેવી રીતે મનુષ્યત્વ પામ્યો, કોઈ રીતે અતિ મુશ્કેલીથી ચારિત્ર રત્ન પામ્યા. તેથી હે સાધુ ! અહીં ચારિત્રમાં કદાપી લેશમાત્ર પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ.

(૬) ઉપાલંબ - એ જ અયોગ્યપણાની પ્રવૃત્તિના પ્રતિપાદન ગર્ભિત છે, તે આત્માને આ પ્રમાણે - ભોજનાદિ દેષ્ટાંત વડે દુર્લભ એવા મનુષ્ય જન્મને મેળવીને જો તું જિનધર્મ પાળતો નથી તો શું હે આત્મન્ ! તું જ તારો વૈરી છે ? બીજાને ઉપાલંબ આ પ્રમાણે - હે વત્સ ! તું ઉત્તમકુળમાં ઉત્પન્ન થયો, ઉત્તમ ગુરુ વડે દીક્ષિત થયો અને ઉત્તમ ગુણ સંપન્ન, છતાં આમ વગર વિચાર્યે કેમ પ્રવર્તે છે ? તદુભય ઉપાલંબ આ રીતે - જે કોઈ પ્રાણી, એક પોતાના જીવને માટે ઘણાં જીવોને દુઃખમાં સ્થાપે છે, તોઓનું જીવન શું શાશ્વત છે ? એ રીતે પૂર્વોક્ત અભિલાષની વ્યાખ્યા કરી, એ રીતે જેમ ઉપક્રમમાં આત્મ, પર અને તદુભય વડે ત્રણ આલાપકો કહ્યા, તેમ વૈયાવૃત્ત્યાદિમાં પણ જાણવા.

હવે શ્રુતધર્મના ભેદો કહે છે—

● સૂત્ર-૨૦૨ :-

કથા ત્રણ પ્રકારે કહી છે - અર્થકથા, ધર્મકથા, કામકથા.

ત્રણ ભેદે વિનિશ્ચય કહ્યા છે - અર્થ, ધર્મ અને કામ વિનિશ્ચય.

● વિવેચન-૨૦૨ :-

૧- અર્થ - લક્ષ્મીની કથા - ઉપાયને પ્રતિપાદનમાં તત્પર જે વાક્યપ્રબંધ તે અર્થકથા. કહ્યું છે કે - સામ આદિ નીતિ, ધાતુવાદાદિ રસસિદ્ધિ, કૃષ્યાદિને પ્રતિપાદન કરનારી અને અર્થોત્પાદનમાં ઉત્કૃષ્ટ એવી અર્થની કથા કહેલી છે. તથા અર્થ નામનો પુરુષાર્થ શ્રેષ્ઠ જણાય છે, કેમકે લોકમાં તણખલાથી પણ હલકા ગણાતા ધનરહિત પુરુષને ધિક્કાર છે. કામંદકાદિ શાસ્ત્રરૂપ આ અર્થકથા છે.

૨- ધર્મ - ધર્મના ઉપાયની કથા ધર્મકથા છે. કહ્યું છે - દયા, દાન, ક્ષમાદિ ધર્મના અંગોમાં રહેલી અને ધર્મના સ્વીકારરૂપને પંડિતોએ ધર્મ કથા કહી છે. તથા ધર્મનામક આ પુરુષાર્થ, પ્રધાન છે એમ કહેવાય છે. પાપસક્ત પુરુષ પશુતુલ્ય છે, ધર્મરહિત પુરુષને ધિક્કાર છે. ધર્મકથા ઉત્તરાધ્યયનાદિ રૂપ જાણવી.

૩- એવી રીતે કામકથા પણ જાણવી. કહ્યું છે કે - કામોત્પાદક વય, દાક્ષિણ્ય સૂચિકા અને અનુરાગપૂર્વક ઇંગિતાદિથી થયેલ કથા કામકથા કહી છે. કામીઓનું સ્મિત બીજા દ્વારા લક્ષ દ્રવ્ય વડે પણ પ્રાપ્ત કરાતું નથી, વચન કોટિ દ્રવ્ય વડે, વિલાસ સહિત જોવું તે લક્ષકોટિ દ્રવ્ય વડે, હૃદયનો ગુપ્તભાવ કોટિકોટિ દ્રવ્ય વડે પણ બીજાઓ વડે પ્રાપ્ત કરાવાતો નથી, આ કથા વાત્સ્યાયનાદિ રૂપ જાણવી અથવા પ્રકીર્ણ - તે કામાર્થ વચનની પદ્ધતિ કે કથારચિત્ર વર્ણનરૂપ જાણવી.

અર્થાદિ વિનિશ્ચય - અર્થાદિ સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન. તે આ છે - (૧) ધનને પ્રાપ્ત કરવામાં - રક્ષણ કરવામાં - નાશમાં અને વ્યયમાં પણ દુઃખ છે, માટે દુઃખના કારણભૂત ધન [અર્થ] ને ધિક્કાર છે. (૨) ધર્મ ધનાર્થીને ધન આપે છે, સર્વ કામીને કામ આપે છે, પરંપરાઓ મોક્ષનું સાધક છે. (૩) કામો શલ્યરૂપ છે, વિષરૂપ છે, આશીવિષરૂપ છે. કામાભિલાષી જીવ, નિષ્કામા પણ દુર્ગતિમાં જાય છે. ઇત્યાદિ. - આ

રીતે અર્થાદિ વિનિશ્ચય કહ્યો, માટે તેના કારણ અને ફલની પરંપરાને પણ ત્રણ સ્થાનકાવતારના પ્રસંગથી કહે છે—

● સૂત્ર-૨૦૩,૨૦૪ :-

[૨૦૩] હે ભગવન્ ! તથારૂપ શ્રમણ માહન પ્રત્યે સેવા કરનારને તે સેવાનું શું ફળ છે ? “શ્રવણફળ”. હે ભગવન્ ! તે શ્રવણનું શું ફળ છે ? “જ્ઞાન-ફળ”. હે ભગવન્ ! જ્ઞાનનું શું ફળ છે ? “વિજ્ઞાન ફળ” આ અભિલાપ વડે જણાવાતી આ ગાથા જાણી લેવી જોઈએ—

[૨૦૪] શ્રવણનું ફળ જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનું ફળ વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનનું ફળ પર્યક્ષજ્ઞાણ, પર્યક્ષજ્ઞાણનું ફળ સંયમ, સંયમનું ફળ અનાશ્રવ, અનાશ્રવનું ફળ તપ, તપનું ફળ વ્યવદાન, તેનું ફળ અક્રિયા, તેનું ફળ નિર્વાણ.

યાવત્ હે ભગવન્ ! અક્રિયાનું ફળ શું છે ? - “નિર્વાણ.” હે ભગવન્ ! નિર્વાણનું ફળ શું છે ? હે શ્રમણાયુષ્મન્ ! સિદ્ધિગમન પર્યન્ત ફળ છે.

● વિવેચન-૨૦૩,૨૦૪ :-

સૂત્ર પાઠ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - પર્યુપાસના એટલે સેવા. જેનું ફળ શ્રવણ છે તે શ્રવણફળ. સાધુઓ જ ધર્મકથાદિ સ્વાધ્યાયને કરે છે માટે તેનું શ્રવણ સાધુઓની સેવામાં હોય છે. વિજ્ઞાન - અર્થ આદિના હેય-ઉપાદેયપણાનો વિનિશ્ચય તે વિજ્ઞાન છે. એવં - પૂર્વોક્ત અભિલાપ વડે સેવે પાં મંતે ! વિજ્ઞાણે - ઇત્યાદિથી આ ગાથા અનુસરવી.

આ ગાથામાં કહેલ પદો કહેવા. સવળે આદિ જણાવેલા અર્થવાળા છે. વિશેષ એ કે - પ્રત્યાઘ્યાન - નિવૃત્તિ દ્વાર વડે પ્રતિજ્ઞાનું કરવું. સંયમ - પ્રાણાતિપાતાદિ ન કરવા. કહ્યું છે કે - પાંચ આશ્રવથી વિરમવું, પંચેન્દ્રિય નિગ્રહ, કષાયજય, ત્રણ દંડની વિરતિ, આ સતર ભેદે સંયમ છે.

અનાશ્રવ - નવા કર્મોનું ગ્રહણ ન કરવું. અનાશ્રવથી લઘુકર્મપણાએ અશનાદિ ભેદવાળો તપ થાય છે. વ્યવદાન - પૂર્વોક્ત કર્મ વનનું છેદન અથવા કર્મ કચરાનું શોધવું. અક્રિયા - યોગનો નિરોધ. નિર્વાણ - કર્મ વડે કરાયેલ વિકારથી રહિતપણું. સિદ્ધયન્તિ - જેમાં તે કૃતાર્થ થાય છે તે સિદ્ધિ-એટલે લોકાગ્ર, તે જ પ્રાપ્યમાન હોવાથી ગતિ, તેમાં ગમન તે જ પર્યવસાન ફળ - સર્વથી અંતિમ પ્રયોજન. નિર્વાણ - સિદ્ધિ ગતિ ગમન પર્યવસાન ફળ. પ્રજ્ઞપ્તમ્ - મેં અને બીજા કેવલીઓએ કહ્યું છે. હે શ્રમણ આયુષ્યમાન્ ! આ પ્રમાણે ગૌતમાદિ શિષ્યને આમંત્રણ કરતા ભગવંતે કહેલું.

સ્થાન-૩ - ઉદ્દેશ-૩ નો
મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❧ સ્થાન-૩ - ઉદ્દેશો-૪ ❧

— X — X — X —

● ભૂમિકા :-

ત્રીજો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે ચોથો કહે છે - તેનો સંબંધ આ છે, પૂર્વના ઉદ્દેશામાં પુદ્ગલ અને જીવોના ધર્મો ત્રણ પ્રકારે કહ્યા. અહીં પણ તે જ ધર્મો, તેવી રીતે જ કહેવાય છે. આ સંબંધે આવેલ આ ઉદ્દેશાના આદિ સૂત્રપટ્ટક પડિમા આદિ છે. તેનો પૂર્વ સૂત્ર સાથે આ સંબંધ છે - પૂર્વ સૂત્રમાં શ્રમણ માહનની પર્યુપાસનાના ફળની પરંપરા કહી, અહીં તેની વિશેષ કલ્પવિધિ કહે છે—

● સૂત્ર-૨૦૫ :-

(૧) પ્રતિમાધારી અણગારને ત્રણ ઉપાશ્રયોનું પ્રતિલેખન કરવું કલ્પે છે - આગમન ગૃહ, ખુલ્લા મકાનમાં, વૃક્ષની નીચે... એ રીતે આજ્ઞા લેવી અને ગ્રહણ કરવું કલ્પે... (૨) પ્રતિમાધારી અણગારને ત્રણ સંસ્તારની પ્રતિલેખના કરવી કલ્પે. પૃથ્વીશીલા, કાષ્ઠશીલા, તૃણાદિ સંચારો...એ રીતે આજ્ઞા લેવાનું અને ગ્રહણ કરવાનું કલ્પે છે.

● વિવેચન-૨૦૫ :-

પ્રતિમા - માસિકી આદિ ભિક્ષુ પ્રતિજ્ઞા રૂપ. તેને સ્વીકારનારા જે તે સાધુને ત્રણ પ્રકારના ઉપાશ્રય કલ્પે. ઉપાશ્રય એટલે શીતાદિ રક્ષણાર્થે જે સેવાય તે વસતિ. પ્રત્યુપેક્ષિતુમ્ - રહેવાને માટે નિરીક્ષણ કરવું તે. અથ શબ્દ અહીં ત્રણ પદમાં ત્રણે આશ્રયો પ્રતિમા સ્વીકારનાર સાધુને કલ્પનીયપણાએ તુલ્યતા પ્રતિપાદનાર્યે છે. - X - (૧) આગમનગૃહ - પથિકાદિના આગમનથી યુક્ત કે તેના માટે બનાવેલ ગૃહ. - સભા, પરબ આદિ. કહ્યું છે કે - ગૃહસ્થજનો જ્યાં આવીને રહે તે અથવા તેઓના આગમનના ગૃહો જે છે તે સભા, પ્રપા, દેવકુલાદિકને વિદ્વાનો આગંતુક ગૃહ કહે છે. તેના એક દેશભૂત ઉપાશ્રય જોવાનું કલ્પે છે.

તથા ત્રિયંડં - અનાવૃત્ત, તે બે ભેદે - અધો અને ઉર્ધ્વ. તેમાં પડખેથી એક આદિ દિશામાં જે ખુલ્લું છે તે અધોવિવૃત્ત, અનાસ્થાદિત, માળા વગરનું ગૃહ તે ઉર્ધ્વવિવૃત્ત. આવું જે ગૃહ તે વિવૃત્ત ગૃહ. કહ્યું છે કે - જે ચારે દિશાએ, ત્રણ દિશાએ, બે પડખે કે એક દિશાએ નહીં ઢાંકેલ તે અધોવિવૃત્ત ગૃહ અને માળ વગરનું કે ઉપર ન ઢાંકેલું, તે ઉર્ધ્વવિવૃત્ત ગૃહ કહેવાય. તે ઘરમાં.

તથા વૃક્ષ - કેરડા વગેરેનો નીકળેલ મૂળ ભાગ, તે જ ઘર તે વૃક્ષમૂલગૃહ. તેમાં પ્રત્યુપેક્ષા વડે જ શુદ્ધ ઉપાશ્રય હોય તો જ ગૃહસ્થની પ્રતિ તેની આજ્ઞા-અનુજ્ઞાપના હોય છે, તેથી અનુજ્ઞાપના સૂત્ર કહે છે—

एवं - એ પ્રમાણે, પ્રતિમા પ્રતિપન્નઃ ઇત્યાદિ કહેવું. વિશેષ એ - પ્રત્યુપેક્ષણ સ્થાને અનુજ્ઞાપન કહેવું. ગૃહસ્થોએ અનુજ્ઞા આપતા તેને સ્વીકારવા ઉપાદાન સૂત્ર છે. તે પણ એમ જ છે. ઓવાઈગિત્ત - ગ્રહણ કરવા અર્થાત્ પ્રવેશવા માટે. એ પ્રમાણે

સંસ્તારકના ત્રણ સૂત્રો જાણવા. વિશેષ એ કે - પૃથ્વીશીલા, ઉવક્ટગ એમ પ્રસિદ્ધ છે. શિલાની માફક એવી લંબાઈ-પહોળાઈથી લાકડાની જે શીલા તે કાષ્ઠશીલા, તૃણ આદિ જેમ ઉપભોગ યોગ્ય થાય તેમ જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે યશાસંસ્તૃત શિલા. - પ્રતિમા નિયતકાલિક હોય છે માટે હવે 'કાળ' કહે છે—

● સૂત્ર-૨૦૬,૨૦૭ :-

[૨૦૬] કાળ ત્રણ ભેદે છે - અતીત, વર્તમાન, અનાગત... સમય ત્રણ ભેદે છે - અતીત, વર્તમાન, અનાગત... એવી રીતે આવલિકા, આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર યાવત્ લાખ વર્ષ, પૂર્વાંગ, પૂર્વ યાવત્ અવસર્પિણી ત્રણ પ્રકારે છે... પુદ્ગલ પરાવર્ત ત્રણ ભેદે છે - અતીત, વર્તમાન, અનાગત.

[૨૦૭] વચન ત્રણ ભેદે છે - એકવચન, દ્વિવચન, બહુવચન.. અથવા વચન ત્રણ ભેદે છે - સ્ત્રીવચન, પુરુષવચન, નપુંસકવચન.. અથવા વચન ત્રણ ભેદે છે - અતીતવચન, વર્તમાનવચન, અનાગતવચન.

● વિવેચન-૨૦૬,૨૦૭ :-

[૨૦૬] અતિશય વડે ગયેલ તે અતીત. અ નો લોપ થતાં તીત, અર્થાત્ વર્તમાનપણું ઓળંગી ગયેલ.. હમણાં જ ઉત્પન્ન તે પ્રત્યુત્પન્ન - વર્તમાન. જે નહીં આવેલ તે અનાગત - વર્તમાનપણું નહીં પામેલ - ભવિષ્ય એવો અર્થ છે. કહ્યું છે કે - જે નામ વર્તમાનપણાને પામેલ છે તે અતીત થાય છે અને જે વર્તમાનપણાને પામશે. તે ઈષ્ય - ભવિષ્ય થાય છે.

કાળને સામાન્યથી ત્રણ પ્રકારે વહેંચીને તેના વિશેષોનો ત્રણ પ્રકારે વિભાગ કરતા કહે છે - "સમય ત્રણ ભેદે" ઇત્યાદિ કાલસૂત્રો છે. સમય આદિની બીજા સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશ માફક વ્યાખ્યા કરવી. વિશેષ એ કે - પુદ્ગલ એટલે આહારકને વર્જીને શેષ રૂપીદ્રવ્યોને ઔદારિકાદિ પ્રકાર વડે ગ્રહણથી એક જીવની અપેક્ષાએ સમસ્તપણે સ્પર્શવું તે પુદ્ગલ પરિવર્ત. તે જેટલા કાળ વડે થાય તે કાલ પુદ્ગલ પરિવર્ત છે. તે અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીરૂપ છે. તેનું વર્ણન ભગવતીમાં આ રીતે છે—

હે ભગવન્ ! પુદ્ગલ પરાવર્ત કેટલા ભેદે છે ? હે ગૌતમ ! સાત ભેદે. તે આ છે - ઔદારિક પુદ્ગલ પરાવર્ત, વૈક્રિય પુદ્ગલ પરાવર્ત, એ રીતે તૈજસ, કાર્મણ, મન, વચન, આનપાન પુદ્ગલ પરાવર્ત છે. તથા હે ભગવન્ ! કયા અર્થ વડે ઔદારિક પુદ્ગલ પરાવર્ત છે ? હે ગૌતમ ! જે કારણે ઔદારિક શરીરમાં વર્તતા જીવ વડે ઔદારિક શરીર યોગ્ય દ્રવ્યોને ઔદારિક શરીરપણે ગ્રહણ કરેલા યાવત્ મૂકેલા હોય છે, તે કારણથી. એ રીતે બાકીના છ એ કહેવા. હે ભગવન્ ! ઔદારિક પુદ્ગલ પરાવર્ત કેટલા કાળે પૂર્ણ થાય છે ? હે ગૌતમ ! અનંત ઉત્સર્પિણી - અવસર્પિણી કાળ વડે પૂર્ણ થાય છે. એ રીતે બીજા પણ.

અન્યત્ર આ રીતે કહે છે - ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ, ભાષા, આનપ્રાણ

અને મન એ સાત, સર્વ પુદ્ગલોને સ્પર્શીને મૂકેલા હોય તેને બાહર પુદ્ગલ પરાવર્ત કહેવાય છે. જ્યારે એક ઔદારિકાદિ શરીર વડે સર્વ લોકસંબંધી પરમાણુઓને પરિણામ પમાડીને અર્થાત્ ભોગવીને મૂકેલ હોય ત્યારે સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત થાય છે. તે પ્રમાણે જ ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્તો થાય છે, તે અન્ય સ્થાનેથી જાણવા.

[૨૦૭] આ સમય આદિ પુદ્ગલ પરાવર્ત પર્યન્ત સ્વરૂપથી ઘણાં પ્રકારે છે તે પણ તે સામાન્ય લક્ષણરૂપ એક અર્થને આશ્રીને એકવચનાંત કહ્યા. તેથી એક વચનાદિ પ્રરૂપવાને કહે છે - જેના વડે એક અર્થ કહેવાય કે કહેવું તે વચન, એક અર્થનું જ વચન તે એકવચન, એકબીજામાં પણ જાણવું. અહીં ક્રમથી ઉદાહરણ આપે છે. - દેવઃ, દેવૌ, દેવાઃ વચનાધિકારમાં અથવા આદિ બે સૂત્રો સુગમ છે. સ્ત્રી વચનાદિનાં દેષ્ટાંત આ રીતે - નદી, નદઃ, કુંડ. અતીતાદિના દેષ્ટાંત આ પ્રમાણે - કરેલું, કરે છે, કરશે.

વચન જીવનો પર્યાય છે, તે અધિકારથી જીવના પર્યાયાંતરો કહે છે—

● સૂત્ર-૨૦૮,૨૦૯ :-

[૨૦૮] ૧-ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાપના કહી છે - જ્ઞાનપ્રજ્ઞાપના, દર્શનપ્રજ્ઞાપના, ચારિત્રપ્રજ્ઞાપના... ૨- ત્રણ પ્રકારે સમ્યક્ કહ્યા છે - જ્ઞાનસમ્યક્, દર્શનસમ્યક્, ચારિત્રસમ્યક્... ૩- ત્રણ પ્રકારે ઉપધાત કહ્યા છે - ઉદ્ગમોપધાત, ઉપ્યાયણોપધાત, ઓષણોપધાત... ૪- એ પ્રમાણે વિશુદ્ધિ ત્રણ પ્રકારે જાણવી.

[૨૦૯] ૫- આરાધના ત્રણ પ્રકારે છે - જ્ઞાનઆરાધના, દર્શનઆરાધના, ચારિત્રઆરાધના... ૬- જ્ઞાનારાધના ત્રણ પ્રકારે છે - ઉત્કૃષ્ટા, મધ્યમા, જઘન્યા... ૭- એ રીતે દર્શનારાધના... ૮- ચારિત્રઆરાધના પણ ત્રણ-ત્રણ ભેદે જાણવી.

૯- ત્રણ પ્રકારે સંકલેશ કહેલ છે - જ્ઞાન સંકલેશ, દર્શન સંકલેશ, ચારિત્ર સંકલેશ ૧૦- એ રીતે અસંકલેશ પણ કહેવો... ૧૧- એ રીતે અતિક્રમણ... ૧૨- વ્યતિક્રમણ... ૧૩- અતિચાર... ૧૪- અનાચાર પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે જાણવા.

૧૫- ત્રણનું અતિક્રમણ થતા આલોચના, પ્રતિક્રમણ, નિંદા, ગર્હ યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત અંગીકાર કરવા જોઈએ - જ્ઞાનાતિક્રમ, દર્શનાતિક્રમ, ચારિત્રાતિક્રમ... ૧૬- એ રીતે વ્યતિક્રમ... ૧૭-અતિચાર... ૧૮- અનાચાર પણ જાણવા.

[૨૧૦] ૧૯- પ્રાયશ્ચિત્ત ત્રણ ભેદે કહેલ છે - આલોચના યોગ્ય, પ્રતિક્રમણ યોગ્ય, તદુભય યોગ્ય.

● વિવેચન-૨૦૮ થી ૨૧૦ :-

તિવિદ્ધે ઇત્યાદિ ૧૯ સૂત્રો [સૂત્ર ૨૦૮ થી ૨૧૦] સ્પષ્ટ છે.

[૨૦૮] વિશેષ એ કે - પ્રજ્ઞાપના એટલે ભેદાદિ કથન. તેમાં જ્ઞાનપ્રજ્ઞાપના-આભિનિબોધિક આદિ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાન છે, એ રીતે દર્શન ક્ષાયિકાદિ ત્રણ પ્રકારે છે અને ચારિત્ર સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારે છે... ૨- સમ્યક્ અર્થાત્ અવિપરીત,

મોક્ષસિદ્ધિને આશ્રીને અનુરૂપ. તે જ્ઞાનાદિ ત્રણ પ્રકારે છે.

૩-ઉપહનન તે ઉપધાત - પિંડ, શય્યા વગેરેની અકલ્પ્યતા, તેમાં ઉત્પન્ન થવું તે ઉદ્ગમપિંડ - આહારાદિ થયેલ તે તેના આધાકર્માદિ સોળ દોષો છે. કહ્યું છે કે - ઉદ્ગમ, પ્રસૂતિ, પ્રભવ આદિ એકાર્થવાચી છે. તે પિંડના દોષો આ છે - આધાકર્મ, ઉદ્દેશિક, પૂતિકર્મ, મિશ્રજાત, સ્થાપના, પ્રાભૂતિકા, પ્રાદુષ્કરણ, ક્રીત, પ્રામિત્ય, પરિવર્તિત, અભ્યાહત, ઉદિભન્ન, માલાપહત, આછેદ, અનિસૃષ્ટ, અધ્યવપૂરક એ સોળ દોષો ઉદ્ગમ સંબંધી જાણવા. એની અભેદ્ વિવદાથી ઉદ્ગમના દોષો જ ઉદ્ગમ છે આથી ઉદ્ગમ વડે ઉપધાત-પિંડાદિનું અકલ્પનીયત્વકરણ અથવા ચારિત્રનું મલિન કરવું તે ઉદ્ગમ ઉપધાત.

અથવા ઉદ્ગમનો પિંડાદિ ઉત્પત્તિનો જે ઉપધાત અર્થાત્ આધાકર્માદિ વડે જે દુષ્ટતા તે ઉદ્ગમોપધાત કહેવાય. એ રીતે ઉત્પાદના ઉપધાત તથા ઓષણા ઉપધાત પણ જાણવા. વિશેષ એ કે - ઉત્પાદના એટલે પ્રાપ્ત કરવું, ગૃહસ્થ પાસેથી પિંડાદિ ઉપાર્જન કરવું. તે ઉત્પાદના ધાત્રીત્વાદિ સોળ દોષો આ રીતે છે - ધાત્રી, દૂતિ, નિમિત્ત, આજીવિકા, વનિષક, ચિકિત્સા, ક્રોધપિંડ, માનપિંડ, માયાપિંડ, લોભપિંડ, પૂર્વ-પશ્ચાત્ સંસ્તવ, વિદ્યા, મંત્ર, સૂર્ણ, યોગ.

ઓષણા - ગૃહસ્થો વડે દેવાતા પિંડાદિનું ગ્રહણ - તેના શંકિતાદિ દશ દોષો આ પ્રમાણે છે - તેમાં ઓષણા, ગવેષણા, અન્વેષણા, ગ્રહણ આ સર્વે એકાર્થવાચી છે. અહીં આહાર પ્રસ્તુત છે, તેથી તેના દોષો કહે છે - શંકિત, પ્રક્ષિત, નિક્ષિપ્ત, પિહિત, સંહત, દાયક, ઉન્મિશ્ર, અપરિણત, લિપ્ત, છર્દિત.

ઉદ્ગમના સોળ દોષો ગૃહસ્થથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા, ઉત્પાદના સોળ દોષો સાધુઓથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા, ઓષણાના દોષો ઉભયથી થતાં જાણવા. આ રીતે ઉદ્ગમાદિ દોષરહિતપણાએ વિશુદ્ધિ કે પિંડ અને ચારિત્ર આદિની નિર્દોષતા તે ઉદ્ગમાદિ વિશુદ્ધિ અથવા ઉદ્ગમાદિ દોષોની જે વિશુદ્ધિ તે ઉદ્ગમાદિ વિશુદ્ધિ. એના અતિદેશ થકી કહ્યું એવું - વિસોહી.

[૨૦૯] જ્ઞાનસ્ય - શ્રુતની આરાધના - કાળે ભણવું વગેરે આઠ આચારને વિશે પ્રવૃત્તિ વડે નિરતિચાર પાળવાથી જ્ઞાન આરાધના, એ રીતે દર્શનની આરાધના-નિઃશંકિતાદિ આઠ આચારને વિશે, ચારિત્ર આરાધના સમિતિ અને ગુપ્તિને વિશે જાણવી. તે ઉત્કૃષ્ટાદિ ભેદવાળી આરાધનાઓ ભાવભેદથી અથવા કાળ ભેદથી છે... જ્ઞાનાદિના પતનરૂપ લક્ષણવાળો, સંકલિતશ્યમાન પરિણામનો કરનાર તે જ્ઞાનાદિ સંકલેશ... જ્ઞાનાદિની શુદ્ધિરૂપ લક્ષણમવાળો અને વિશુદ્ધશ્યમાન પરિણામનો કરનાર તે અસંકલેશ.

એવું એ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ વિષયવાળા જે અતિક્રમાદિ ચાર છે, તેમાં આધાકર્મને આશ્રીને ચારેનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે - આધાકર્મનું આમંત્રણ સ્વીકારતા “અતિક્રમ” થાય છે ચાલીને યાવત્ ગૃહમાં પ્રવેશીને આહાર ગ્રહણ માટે પાત્ર પ્રસારવા પર્યન્ત

“વ્યતિક્રમ” છે. આઘાકર્મી આહાર ગ્રહણ કરવામાં “અતિચાર” થાય છે અને તે આહારનું ભોજન કરતા “અનાચાર” થાય છે. આ રીતે ઉત્તરગુણ રૂપ ચારિત્રના ચારે દોષો જાણવા. આ કથન વડે જ્ઞાન-દર્શનના અને તેના ઉપકારી દ્રવ્યોના પુસ્તક, ચૈત્ય વગેરેના ઉપધાતને માટે અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિઓની ઉપજૂંહણને માટે નિમંત્રણ અને સ્વીકાર વડે જ્ઞાન, દર્શનના અતિક્રમાદિ જોડવા.

ત્રણ અતિક્રમોને આલોચે - ગુરુ પાસે નિવેદન કરે ઇત્યાદિ પૂર્વવત્. વિશેષ એ કે - યાવત્ શબ્દથી, વિસોહેજ્જા, વિઝ્ઝેજ્જા અકરણયાણ અબ્ભૂત્તેજ્જા અહારિહં તવોકમ્મં પાયચ્છિત્તં. કહેવું.

[૨૧૦] પાપનો છેદક હોવાથી અથવા પ્રાયઃ ચિત્તનો વિશેષક હોવાથી પ્રાકૃતમાં પાયચ્છિત્ત એટલે શુદ્ધિ કહેવાય છે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત વિષય શોધવા યોગ્ય અતિચાર પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તે દશ પ્રકારે હોવા છતાં ત્રણ સ્થાનકના અનુરોધથી ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં આલોચવું તે આલોચના અર્થાત્ ગુરુને નિવેદન કરવું તે શુદ્ધિભૂતને યોગ્ય છે - તેનાથી જ શુદ્ધિ થાય. ભિક્ષાચર્યાદિ વડે થયેલ અતિચાર આલોચના યોગ્ય છે, એમ પ્રતિક્રમણ-મિથ્યાદુષ્ટત્ તેને યોગ્ય-અનુપયોગથી અસમિતિ અને અગુપ્તિપણું જાણવું. ઉભય એટલે આલોચના તથા પ્રતિક્રમણ લક્ષણને યોગ્ય-મન વડે રાગદ્વેષમાં જવું તે થાય.

આ પ્રજ્ઞાપનાદિ ધર્મો પ્રાયઃ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ હોય છે, તેથી તેને કહે છે—

● સૂત્ર-૨૧૧ :-

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મેરુ પર્વતની દક્ષિણે ત્રણ અકર્મભૂમિઓ કહી છે - હૈમવત, હરિવર્ષ, દેવકુરુ... જંબૂદ્વીપના મેરુની ઉત્તરે ત્રણ અકર્મભૂમિ કહી છે - ઉત્તરકુરુ, રમ્યકુર્વ અને ઐરણ્યવત... જંબૂદ્વીપના મેરુની દક્ષિણે ત્રણ વર્ષ ક્ષેત્રો કહ્યા છે - ભરત, હૈમવત, હરિવર્ષ... જંબૂદ્વીપની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષક્ષેત્રો કહ્યા છે - રમ્યકુર્વ, હૈરણ્યવત, ઐરણ્યવત...

જંબૂદ્વીપના મેરુની દક્ષિણે ત્રણ વર્ષધર પર્વતો છે - લઘુહિમવંત, મહાહિમવંત, નિષટ... જંબૂદ્વીપના મેરુની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષધર પર્વતો કહ્યા છે - નીલવંત, રૂપી, શિખરી... જંબૂદ્વીપના મેરુના દક્ષિણે ત્રણ મહાદ્રહો કહ્યા છે - પદ્મદ્રહ, મહાપદ્મદ્રહ, તિગિંછિદ્રહ... તે દ્રહોમાં મહર્ષિક યાવત્ એક પત્વ્યોપમની સ્થિતિવાળી ત્રણ દેવીઓ વસે છે - શ્રી, દ્રી, ધૃતિ... એવી રીતે મેરુની ઉત્તરે પણ ત્રણ દ્રહ છે - કેશરી, મહાપૌંડરીક, પૌંડરિક... તેમાં રહેલ દેવીઓના નામ છે - કીર્તિ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી...

જંબૂદ્વીપના મેરુની દક્ષિણે લઘુહિમવંત વર્ષધર પર્વતથી પદ્મદ્રહ નામે મહાદ્રહથી ત્રણ મોટી નદીઓ વહે છે - ગંગા, સિંધુ, રોહિતાંશા... જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે શિખરી વર્ષધર પર્વતના પૌંડરિક મહાદ્રહથી ત્રણ મોટી નદીઓ વહે છે - સુવર્ણકૂલા, રક્તા, રક્તવતી... જંબૂદ્વીપના મેરુની પૂર્વ દિશાએ અને શીતા

મહાનદીની ઉત્તરે ત્રણ અંતરની કહી છે - ગ્રાહવતી, દ્રહવતી, પંકવતી. જંબૂદ્વીપના મેરુની પૂર્વે શીતા મહાનદીની દક્ષિણે ત્રણ અંતરનીઓ કહી છે - તપ્તજલા, મતજલા, ઉન્મતજલા. જંબૂદ્વીપના મેરુની પશ્ચિમે અને શીતોદા મહાનદી દક્ષિણે ત્રણ અંતરની કહી છે - ક્ષીરોદા, શીતશ્ચોતા, અંતર-વાહિની.. જંબૂદ્વીપના મેરુની પશ્ચિમે અને શીતોદા મહાનદીની ઉત્તરે ત્રણ અંતરની કહી છે - ઉર્મિમાલિની, ફેનમાલિની, ગંભીરમાલિની.

આ રીતે ઘાતકીપંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં અકર્મભૂમિથી લઈને યાવત્ અંતરની પર્યંત સઘળું વર્ણન કહેવું યાવત્ પુષ્કરવરદ્વિપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધ પર્યંત સઘળું વર્ણન તેમજ કહેવું.

● વિવેચન-૨૧૧ :-

જંબૂદ્વીપમાં ઇત્યાદિ બીજા ઠાણ અનુસારે અને જંબૂદ્વીપના પટાનુસાર જાણવું. વિશેષ એ કે અંતરનીઓની પહોળાઈ ૧૨૫ યોજન છે.

અનંતર મનુષ્યક્ષેત્ર લક્ષણ પૃથ્વીખંડની વક્તવ્યતા કહી. હવે પ્રકારાંતરથી સામાન્ય પૃથ્વી દશવક્તવ્યતા કહે છે—

● સૂત્ર-૨૧૨ :-

ત્રણ કારણે પૃથ્વીનો થોડો ભાગ ચલિત થાય છે. - ૧- રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં બાદર પુદ્ગલો વિસ્રસા પરિણામથી ઉછળે ત્યારે તે મોટા પુદ્ગલો પડતાં પૃથ્વીનો દેશ ભાગ ચલિત થાય. -૨- મહાઋદ્ધિવાળો યાવત્ મહા સૌખ્યવાળો મહોરગ દેવ આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં આવાગમન કરે ત્યારે પૃથ્વીનો દેશ ભાગ ચલિત થાય. -૩- નાગ અને સુવર્ણકુમાર દેવોનો સંગ્રામ થાય ત્યારે પૃથ્વીનો દેશભાગ ચલિત થાય. આ ત્રણ કારણે પૃથ્વી ચલિત થાય.

ત્રણ કારણે પરિપૂર્ણ પૃથ્વી ચલિત થાય - ૧-આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો ઘનવાત ક્ષુભિત થાય, ત્યારે તે ઘનવાતના ક્ષોભથી ઘનોદધિ કંપિત થાય, ત્યારે ઘનોદધિ કંપિત થતા પરિપૂર્ણ પૃથ્વી ચલિત થાય. -૨- કોઈ મહર્ષિક યાવત્ મહાઐશ્વર્યવાન્ દેવ તથા રૂપ શ્રમણ કે માહનને ઋદ્ધિ, ધૃતિ, યશ, બલ, વીર્ય, પુરુષકાર પરાક્રમ દેખાડતો પરિપૂર્ણ પૃથ્વીને ચલિત કરે. -૩- દેવો અને અસુરોનો સંગ્રામ થતા હોય ત્યારે પરિપૂર્ણ પૃથ્વી ચલિત થાય. આ ત્રણ કારણે પૃથ્વી ચલિત થાય.

● વિવેચન-૨૧૨ :-

સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. કેવલ દેશ એટલે ભાગ, રત્નપ્રભા નામે પૃથ્વી, અહે - નીચે, ઓરાલ - ઉદાર, બાદર. તે વિસ્રસા પરિણામથી પડવાને કારણે ચલે અથવા ચંત્રથી મુકેલ મહા પત્થરની માફક બીજા સ્થળેથી આવીને ત્યાં લાગે, તેથી તે પુદ્ગલો પડતાં પૃથ્વી દેશ ચલિત થાય... મહોરગ - વ્યંતર વિશેષ, મહિદ્વિષ્ટ - પરિવારાદિથી મહર્ષિક,

યાવત્ શબ્દથી મહજ્જુરૂ - શરીરાદિ દીપ્તિ, મહાબલ - પ્રાણથી મહા બલવાન, મહાણુભાગ - વૈકિંચાદિ કરવાથી, મહેસક્ષે - જેની મહેશ એવી પ્રસિદ્ધિ છે તે, ઉંચે પડતા-નીચે ઉતરતા કોઈ પણ અભિમાનાદિ કારણથી પૃથ્વીનો દેશ ચલે.

નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમાર ભવનપતિ વિશેષનો પરસ્પર સંગ્રામ હોતા પૃથ્વીથી દેશથી ચલે. આ નિગમન છે. પૃથ્વીનું દેશ ચલન કહ્યું, હવે સમસ્ત ચલન કહે છે. તિહીં આદિ સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. માત્ર કેવલ એટલે સંપૂર્ણની માફક, કિંચિત્ વ્યૂનતાની અહીં વિવક્ષા કરતા નથી. આ કારણથી પરિપૂર્ણ પૃથ્વી જાણવી.

અહે. અધો ઘનવાત, તેવા પ્રકારના પરિણામવાળો વાયુ વિશેષ વ્યાકુળ થાય અર્થાત્ ક્ષુભિત થાય, તેથી તે ક્ષુભિત થઈને ઘનોદધિ - તથાવિધ પરિણામ વાળા જળસમૂહ લક્ષણરૂપ કંપિત થાય, પછી તે ઘનોદધિ કંપિત થતા પરિપૂર્ણ પૃથ્વીને ચલિત કરે... દેવો વા - ઋદ્ધિ - પરિવારાદિરૂપ, ધૃતિ-શરીરાદિની, યશ-પરાક્રમથી કરાયેલી ખ્યાતિ, બલ-શારીરિક, વીર્ય-જીવથી ઉત્પન્ન થયેલ, પુરુષકાર - અભિમાન સહિત વ્યવસાય અને નિષ્પન્નફળવાળું અભિમાન તે પરાક્રમ. બળ અને વીર્યાદિનું બતાવવું તો પૃથ્વી વગેરેના ચલનવિના થતું નથી.

દેવો એટલે વૈમાનિકો અને અસુરો-ભવનપતિઓ, તેઓનું ભવપ્રત્યયવાળું જ વૈર હોય છે. ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું છે - હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવો શા માટે સૌધર્મ કલ્પે ગયા છે અને જશે ? હે ગૌતમ ! તે દેવોનો ભવપ્રત્યયિક વૈરાનુબંધ છે, તેથી સંગ્રામ થાય છે, તે સંગ્રામથી પૃથ્વી ચલિત થાય, તે સંગ્રામમાં તેઓને મહાવ્યાયામથી ઉત્પાત અને નિપાતનો સંભવ હોય છે. ઇત્યાદિ - X -

અનંતર, દેવ અને અસુરો સંગ્રામ કરનારા કહ્યા. તેઓ દશ પ્રકારના છે - ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશક, પર્યાદાના દેવો, આત્મરક્ષક, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણ દેવો, આભિયોગિક અને કિલ્બિષિક દેવો. ત્રણ સ્થાનમાં અવતરણ હોવાથી તેના મધ્યવર્તી કિલ્બિષિક દેવોનું વર્ણન કરતાં કહે છે—

● સૂત્ર-૨૧૩ થી ૨૧૫ :-

[૨૧૩] દેવ કિલ્બિષિક ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે - ત્રણ પલ્વોપમ સ્થિતિક, ત્રણ સાગરોપમ સ્થિતિક, તેર સાગરોપમ સ્થિતિક. હે ભગવન્ ! ત્રિપલ્વોપમ સ્થિતિક દેવકિલ્બિષિક કયા વસે છે ? જ્યોતિષ્કોની ઉપર અને સૌધર્મ-ઇશાન કલ્પની નીચે, અહીં ત્રિપલ્વોપમસ્થિતિક દેવ કિલ્બિષિકો વસે છે.

હે ભગવન્ ! ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા કિલ્બિષિક દેવો કયાં વસે છે ? સૌધર્મ-ઇશાન કલ્પની ઉપર તથા સનત્કુમાર અને માહેન્દ્રકલ્પની નીચે ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા કિલ્બિષિક દેવો વસે છે.

હે ભગવન્ ! તેર સાગરોપમ સ્થિતિક કિલ્બિષિક દેવો કયાં વસે છે ? બ્રહ્મલોક કલ્પની ઉપર અને લાંતક કલ્પની નીચે આ દેવો - X - વસે છે.

[૨૧૪] દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકની બાહ્ય પર્યાદાના દેવોની સ્થિતિ ત્રણ પલ્વોપમની

કહી છે... દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકની અભ્યંતર પર્યાદાની દેવીની સ્થિતિ ત્રણ પલ્વોપમની કહી છે... દેવરાજ દેવેન્દ્ર ઇશાનની બાહ્ય પર્યાદાની દેવીની સ્થિતિ ત્રણ પલ્વોપમની કહેલી છે.

[૨૧૫] પ્રાયશ્ચિત્ત ત્રણ પ્રકારે કહેલ છે - જ્ઞાન પ્રાયશ્ચિત્ત, દર્શન પ્રાયશ્ચિત્ત, ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત... ત્રણ પ્રકારે અનુદ્ધાતિમ કહેલ છે - હસ્તકર્મ કરતા, મૈથુન સેવતા, રાત્રિભોજન કરતા... ત્રણ પારાંચિત્ત કહેલા છે - દુષ્ટ પારાંચિત્ત, પ્રમત્ત પારાંચિત્ત, અન્યોન્ય [મૈથુન] કરનાર પારાંચિત્ત... ત્રણ અનવસ્થાપ્ય કહેલ છે - સાધર્મિકની ચોરી કરતો, અન્ય ધાર્મિકની ચોરી કરતો, હસ્તતાલ - [ચષ્ટિ, મુષ્ટિ આદિ વડે પ્રહાર કરતો] અનવસ્થાપ્ય થાય.

● વિવેચન-૨૧૩ થી ૨૧૫ :-

[૨૧૩] તિવિહે. આદિ સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે “કિલ્બિષિક” - જ્ઞાન - કેવળી - ધર્માચાર્ય - સંઘ - સાધુનો અવર્ણવાદ કરનાર તથા માયાવી કિલ્બિષિક ભાવના કરે છે. આવા પ્રકારની ભાવના વડે ઉત્પન્ન કિલ્બિષ-પાપનો ઉદય જેને વર્તે છે, તે કિલ્બિષિકો, દેવોની મધ્યે કિલ્બિષિકો - પાપીઓ અથવા દેવો એવા કિલ્બિષિકો તે દેવ કિલ્બિષિક - મનુષ્યમાં યાંડાલની જેમ દેવોમાં અસ્પૃશ્ય. ઉપર નીચે સૌધર્મ-ઇશાનને વિશે. [આદિ સુગમ છે.]

[૨૧૪] દેવના અધિકારથી આવેલ શક આદિ ત્રણ સૂત્રો સુગમ છે.

[૨૧૫] હમણાં દેવીની સ્થિતિ કહી, દેવીત્વ તો પૂર્વભવે પ્રાયશ્ચિત્ત સહ અનુષ્ઠાનથી થાય છે, તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત અને પ્રાયશ્ચિત્તવાળાની પ્રરૂપણા કરવા માટે કહે છે - તિવિહે. - આ ચાર સૂત્રો સ્પષ્ટ છે. માત્ર-જ્ઞાનાદિ અતિચારની શુદ્ધિ માટે જે આલોચનાદિ અથવા જ્ઞાનાદિના જે અતિચાર તે જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્ત આદિ છે. તેમાં અકાલ-અવિનયથી ભણવું આદિ આઠ અતિચાર જ્ઞાનના છે, શંકિતાદિ આઠ આચાર દર્શનના છે અને મૂલગુણ-ઉત્તરગુણ વિરાધનારૂપ વિચિત્ર અતિચાર ચારિત્રના છે.

ઉદ્ધાત - ભાગ પાડવો, તેના વડે થયેલ ઉદ્ધાતિમ. આ અર્થ સંક્ષિપ્ત છે, જેથી કહ્યું છે કે - માસનો અર્ધભાગ તે ૧૫-દિન - યાવત્ - એ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાય તે લઘુમાસ દાન છે, એ રીતે બીજા પણ જાણવા. આ લઘુમાસ દાનના નિષેધથી અનુદ્ધાતિમ કહેવાય. - - હસ્તકર્મ - હાથ વડે શુક પુદ્ગલદાત ક્રિયા, જે આગમમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેને કરતો - તેથી કરનારને એમ વ્યાખ્યા કરવી. આ હસ્તકર્માદિ દોષોના વિશેષ ભેદમાં જે અનુદ્ધાતિમ વિશેષ દેવાય છે તે કલ્પ આદિ સૂત્રોથી જાણવું.

તપ વડે અપરાધનો જે પાર પામે તે પારંચ, તેથી જે દીક્ષિત થાય તે પારાંચી કે પારાંચિક. તેનું જે અનુષ્ઠાન તે પારાંચિક, દશમું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તેને લિંગ, ક્ષેત્ર, કાલ અને તપ વડે બાહ્ય કરવો એ ભાવ છે. આ સૂત્ર સંબંધે કલ્પભાષ્ય આ પ્રમાણે

જણાવે છે - પારાંચિત સંક્ષેપથી બે ભેદે - આશાતના અને પ્રતિસેવામાં. વળી એકેકમાં ભજના કરવી - સચારિત્રમાં, અચારિત્રમાં. કોઈ પણ પ્રતિસેવિત પદ વડે સર્વ ચારિત્રનો નાશ થાય છે, ક્યાંક ચારિત્રનો દેશ રહે છે, કેમકે પરિણામ અને અપરાધને આશ્રીને છે. તુલ્ય અપરાધ છતાં પણ પરિણામના વશ વિવિધતા હોય છે. ક્યાંક પરિણામમાં સમાનતા પણ અપરાધનું વૈવિધ્ય હોય છે. એ રીતે અનેક પ્રકારે પ્રતિસેવનામાં ભેદ થાય.

[હવે આશાતના-] તીર્થંકર, પ્રવચન, શ્રુત, આચાર્ય, ગણધર, મહર્ષિક એટલાની જે આશાતના કરે છે, તેને પ્રાયશ્ચિત્તમાં માર્ગણા હોય છે. આ સર્વે આશાતના કરતો પારાંચિત સ્થાનને પામે. આ સૂત્રમાં પ્રતિસેવક પારાંચિક જ ત્રણ ભેદે છે. કહ્યું છે - પ્રતિસેવના પારાંચિક અનુક્રમે દુષ્ટ, પ્રમત, અન્યોન્ય એમ ત્રણ પ્રકારે જાણવો. તેમાં દુષ્ટ તે કષાયથી અને વિષયથી દોષવાન્ જાણવો વળી તે એક - એક સ્વપક્ષ, વિવક્ષના ભેદથી બે પ્રકારે છે - x -

તેમાં સ્વપક્ષમાં કષાયદુષ્ટ આ પ્રમાણે જાણવો - સર્ષપનાલિકા નામક શાકની ભાજુના ગ્રહણથી કુપિત થયેલ શિષ્યે મૃત આચાર્યના દાંતને ભાંગી નાખ્યા તેવો સાધુ અને વિષયદુષ્ટ તે સાધવીની વાંછા કરનારો જાણવો. વેશ વડે ચુકત સાધુ, જે સાધવીની પ્રાપ્તિ વાંછે તો તેણે સર્વે તીર્થંકરો, આચાર્યો અને સંઘની આશાતના કરી કહેવાય. તે પાપીમાં અત્યંત પાપી છે, તેને દંષ્ટિસ્પર્શ કરવો પણ ન કલ્પે કેમકે તે જિનવરની મુદ્રા પ્રત્યે નમીને તેને જ લજાવો છે, મુદ્રાને લજાવવા વડે પાપમલપટલથી આચ્છાદિત થયેલ એવા તેઓ જન્મ-જરા-મરણ પ્રચુર વેદનાવાળા અનંત સંસારમાં ભમે છે. પરપક્ષકષાય દુષ્ટ રાજાનો વધક અને પરપક્ષ વિષય દુષ્ટ રાજરાણી પ્રત્યેનો ગમક જાણવો.

પ્રમત - પાંચમી નિદ્રાના ઉદયવાળો, માંસ ખાનાર દીક્ષિત સાધુની જેમ આ બીજા સદ્ગુણો હોય તો પણ ત્યાગવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે - [જો તે જ ભવમાં સત્યાનર્હિ નિદ્રાવાળો] કેવલને ઉત્પન્ન કરે તો પણ અનતિશયજ્ઞાની તેને લિંગ [વેશ] ન આપે, વળી લિંગ છિનવીને કહેવું કે - તું દેશવિરતિ કે સમ્યક્ત્વને ગ્રહણ કર. એમ કહેવા છતાં જો તે વેશ ન મૂકે તો ગુરુ એ તેને મૂકીને પલાયન થઈ જવું.

પરસ્પર મુખ અને ગુદાના પ્રયોગથી મૈથુન કરતા પુરુષ યુગલ - x - પુરુષવેદ અને સ્ત્રીવેદરૂપ વેદના મિશ્ર ઉદયવાળા હોય છે, તેમનો વેશ લઈ લેવો. ઘણી રીતે અતિચાર વિશેષને સેવતો અને અનાચરિત તપ વિશેષ એવો સાધુ અતિચાર દોષથી નિવૃત્ત થયેલ છતાં જે મહાવ્રતમાં સ્થપાતો નથી. તે અનવસ્થાપ્ય છે. તે અતિચારથી થયેલ કે તેની શુદ્ધિ પણ અનવસ્થાપ્ય કહેવાય છે. આ નવમું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તેમાં -૧- સાધર્મિકો - સાધુઓ, તેમના સંબંધી ઉત્કૃષ્ટ ઉપધિ અથવા શિષ્યાદિની ઘણીવાર અથવા વિશેષદ્વેષિત ચોરીને કરતો તથા -૨- અન્યધાર્મિકો - શાક્યાદિ કે ગૃહસ્થો,

તેઓના સંબંધી ઉપધિ આદિની ચોરી કરતો તથા -૩- હાથ વડે તાડન કરવું તે હસ્તતાલ, તેને આપતો, લાકડી-મુકિ-ઘોકો-ઘત્યાદિ વડે મરણ આદિથી નિરપેક્ષ પોતાને કે બીજાને પ્રહાર કરતો, એવો ભાવાર્થ છે - x -

તેમાં અર્થાદાન - દ્રવ્યોપાર્જનના કારણરૂપ અષ્ટાંગ નિમિત્તને બોલતો અથવા હસ્તાલંબની માફક હસ્તાલંબને દેતો અર્થાત્ નદીના પુરનો રોધ વગેરે અશિવમાં તેની શાંતિને માટે ઉપચાર સહિત મંત્ર વિધાદિનો પ્રયોગ કરતો - એવો અર્થ સમજવો. પૂર્વોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રવાજનાદિ ચુકતને હોય છે, તે પ્રવાજના અયોગ્યના નિરાસ વડે યોગ્યને કરવા યોગ્ય છે. તેથી તે દીક્ષાને અયોગ્યનું નિરૂપણ કરતાં છ સૂત્રોને કહે છે—

● સૂત્ર-૨૧૬ :-

૧-ત્રણને દીક્ષા દેવી ન કલ્પે - પંડક, વાતિક, ક્લિબને. એ પ્રમાણે તેમને -૨- મુંડિત કરવા, -૩- શિખવવું, -૪- ઉપસ્થાપિત કરવા, -૫- ઉપધિ આદિ વિભાગ કરવા -૬- પાસે રાખવા ન કલ્પે.

● વિવેચન-૨૧૬ :-

સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - પંડક એટલે નપુંસક, તેના લક્ષણાદિ જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો, તેના લક્ષણો છે - સ્ત્રી જેવો સ્વભાવ, સ્વર અને વર્ણ ભેદ, મોટું પુરુષ ચિહ્ન, કોમળ વાણી, શબ્દ સહિત અને ફીણરહિત મૂત્ર એ છ નપુંસકના લક્ષણો છે - - જેને વાયુ છે તે વાતિક, જ્યારે સ્વનિમિત્તથી અન્યથા લિંગ વિકારવાળું થાય છે ત્યારે જ્યાં સુધી પ્રતિસેવના ન કરી હોય ત્યાં સુધી વેદને ધારણ કરવા સમર્થન થાય તે વાતિક કહેવાય. આ ન રોકેલ વેદવાળો નપુંસકપણાએ પરિણમે છે. ક્વચિત્ બાહ્ય પાઠ છે, ત્યાં રોગી અર્થ થાય છે - - કલીબ એટલે અસમર્થ, તે ચાર ભેદે છે - દંષ્ટિકલીબ, શબ્દકલીબ, આદિઘકલીબ, નિમંત્રણ કલીબ. તેમાં—

— અનુરાગથી વસ્ત્રાદિ રહિત સ્ત્રીને જોઈને જેનું મેહન [લિંગ] ગળે છે, તે દંષ્ટિ ક્લિબ. સુરતાદિ શબ્દ સાંભળતા જેનું લિંગ ગળે તે શબ્દ ક્લિબ. સ્ત્રી વડે સંકેત કરાયેલ જે વ્રતને રક્ષવામાં સમર્થ ન થાય તે આદિઘ કલીબ. સ્ત્રી વડે આમંત્રણ કરાયેલ જે વ્રતને રક્ષવામાં અસમર્થ છે તે નિમંત્રિત કલીબ. ચાર પ્રકારે આ ક્રિયા ન અટકાવવાથી તે નપુંસકપણે પરિણમે છે. વાતીક અને કલીબનું પરિજ્ઞાન તેઓના કે તેના મિત્રના કથનથી જાણવું તેનો વિસ્તાર કલ્પાદિ સૂત્રોથી જાણવો. આ ત્રણ ઉત્કટ વેદપણાએ વ્રતનું પાલન કરવામાં અસમર્થ છે, માટે તેમને દીક્ષા દેવી ન કલ્પે.

દીક્ષા દેનારને પણ આજ્ઞા ભંગ વડે દોષનો પ્રસંગ હોવાથી કહ્યું છે - જિનવચનમાં નિષેધ કરેલને જે લોભદોષ વડે દીક્ષા આપે છે, તે ચારિત્રને વિશે સ્થિત તપસ્વી એવો તે જ ચારિત્રને લોપે છે. અહીં ત્રણ દીક્ષાને અયોગ્ય કહ્યા. કેમકે ત્રિસ્થાનક વર્ણન

ચાલે છે, અન્યથા બીજા પણ દીક્ષાને અયોગ્ય છે. કહ્યું છે કે - બાલ, વૃદ્ધ, નપુંસક, જડ, કલીબ, રોગી, ચોર, રાજદ્રોહી, ઉન્મત્ત, દંષ્ટિરહિત, દાસ, દુષ્ટ, મૂઢ, ઋણવાળો, જુંગિત, અવબદ્ધક, ભૂતક, શિષ્યનિષ્કેટિકા [એ સર્વે દીક્ષાને અયોગ્ય છે] તથા ગર્ભવતી અને બાલવત્સાને દીક્ષા દેવી ન કલ્પે.

જેમ ઉક્તને દીક્ષા દેવી ન કલ્પે, તેમ કોઈ છળથી દીક્ષા દેવાયા પછી પણ તેમના મસ્તકનું [વાળનું] લુંચન કરવું ન કલ્પે. કહ્યું છે કે - જો કદાચ દીક્ષિત હોય તો મુંડન કરવું યોગ્ય નથી, અથવા મુંડન થવા છતાં આગળના દોષો અનિવારિત છે એ પ્રમાણે પ્રત્યુપેક્ષણાદિ સામાચારીને ગ્રહણ કરવા માટે, ઉપસ્થાપના માટે - મહાવ્રતોમાં વ્યવસ્થાપન કરવા માટે તથા ઉપધિ આદિ વિભાગ કરવા માટે, એમ અનાભોગથી વ્યવહાર કરાયા છતાં પોતાની સાથે રહે તે ન કલ્પે એવો અનુક્રમ છે. કદાચ સાથે રહે તો પણ વાચના તો ન જ આપે. તે દર્શાવતા કહે છે—

● સૂત્ર-૨૧૭ :-

ત્રણ વાચના દેવા યોગ્ય નથી - અવિનીત, વિગર્ભપ્રતિબદ્ધ અને અવ્યવસિતપ્રાભૂત [ઉત્કૃષ્ટ કોષી] ... ત્રણને વાચના આપવી કલ્પે - વિનીત, વિગર્ભઅપ્રતિબદ્ધ, વ્યવસિતપ્રાભૂત... ત્રણ દુઃસંજ્ઞાપ્ય છે - દુષ્ટ, મૂઢ, વ્યુદ્ગ્રાહિત, ત્રણ સુસંજ્ઞાપ્ય છે - અદુષ્ટ, અમૂઢ, અવ્યુદ્ગ્રાહિત.

● વિવેચન-૨૧૭ :-

સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ન વાચનીયા - સૂત્રને ભણાવવા યોગ્ય નહીં, તેથી જ અર્થને પણ સંભળાવવા અયોગ્ય, કેમકે સૂત્રથી અર્થનું મહત્ત્વ છે, તેમાં અવિનીત સૂત્રાર્થદાતાના વંદનાદિ વિનયરહિત હોય છે, તેથી તેને વાચના આપવામાં દોષ જ છે. કહ્યું છે કે - શ્રુતાભ્યાસ વિના પણ તે સ્તબ્ધ હોય છે, શ્રુતના લાભથી અધિક અભિમાની થાય. જેમ ક્ષતમાં ક્ષાર લગાડવાની માફક અવિનીત શ્રુતને પામતા સ્વયં નષ્ટ થઈ બીજાને વિનાશે. જેમ પતાકા બતાવતા ગાયો વેગથી ચાલે તેમ અવિનીતને પણ શ્રુતનું ભણાવવું દુર્વિનય વધારે છે. - X -

વિનયથી ગૃહિત વિદ્યા આલોક-પરલોકમાં ફળને આપે છે. અવિનયથી ગૃહિત વિદ્યા જળથી હીન ધાન્ય માફક ફળ આપતી નથી.

વિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ - ઘી, દૂધ વગેરે રસ વિશેષમાં ગૃહ્ય - અનુપધાનકારી. અહીં પણ દોષ જ છે, તેથી કહ્યું છે - તપ વિના ગૃહિત વિદ્યા ઘસ્થિત ફળને ન આપે, શ્રુતના ઉદ્દેશાદિ યોગ ન થાય, ઉલટુ ઘણો અનર્થ કરે - X -

અવ્યવસિત - અનુપશાંત પ્રાભૂતની જેમ, પ્રાભૂત એટલે નરકપાલનમાં કુશળ ચમની જેમ ઉત્કૃષ્ટ કોષ તે અવ્યવસિત પ્રાભૂત છે. કહ્યું છે કે - અલ્પ અપરાધ છતાં કોષને પામે, ખમાવવા છતાં ઘણા કોષને જે ઉદીરે છે, તે નિશ્ચે અવ્યવસિત પ્રાભૂત કહેવાય. એને વાચના દેતા આ લોકથી ત્યાગ થાય છે, કેમકે એને પ્રેરણા કરવામાં

કલહ અને સમીપવર્તી દેવનું છલન થાય છે. પરલોકનો પણ ત્યાગ છે કેમકે તેને શ્રુતદાનનું નિષ્ફલત્વ છે, જેમ ઉત્તરભૂમિમાં નાખેલ બીજનું નિષ્ફલત્વ છે. - X - આથી વિપરીત સૂત્ર સુગમ છે.

શ્રુતદાનને અયોગ્ય કહ્યા, હવે સમ્યક્ત્વને અયોગ્ય કહે છે - સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - દુઃખે કરીને બોધ કરાય તે દુઃસંજ્ઞાપ્ય. તેમાં દુષ્ટ - તત્ત્વ પ્રત્યે કે પ્રજ્ઞાપક પ્રત્યે, તે કથન કરવા યોગ્ય નથી કેમકે દ્વેષથી ઉપદેશનો સ્વીકાર ન થાય. - - એ રીતે મૂઢ - ગુણ, દોષને ન જાણનાર, - - વ્યુદ્ગ્રાહિત-કુપ્રજ્ઞાપકે દંટીકૃત્ વિપરીત મતિ, તે પણ ઉપદેશને ન સ્વીકારે. કહ્યું છે—

પૂર્વે વ્યુદ્ગ્રાહિત અને પોતાને પંડિત માનતા કેટલાંક અજ્ઞાની પુરુષો દ્વીપમાં જન્મેલ મનુષ્ય માફક કારણ સાંભળવાને પણ ઇચ્છતા નથી. તેમનું સ્વરૂપ કલ્પથી તથા કથાકોશથી જાણી લેવું. - - તેનાથી વિપરીતને સુસંજ્ઞાપ્ય કહે છે. સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. પ્રજ્ઞાપના યોગ્ય પુરુષને કહીને પ્રજ્ઞાપનીય ત્રિસ્થાનકે-અવતરનારી વસ્તુઓને કહે છે—

● સૂત્ર-૨૧૮,૨૧૯ :-

[૨૧૮] ત્રણ માંડલિક પર્વતો છે - માનુષોત્તર, કુંડલવર, રૂચકવર.

[૨૧૯] ત્રણનો સૌથી મોટા કહ્યા - બધાં મેરુમાં જંબૂદ્વીપનો મેરુ, સમુદ્રોને વિશે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર, દેવલોકોમાં બ્રહ્મલોક કલ્પ.

● વિવેચન-૨૧૮,૨૧૯ :-

[૨૧૮] ત્રણ પર્વત ચક્રવાલ-મંડલ-પ્રાકારવલય વત્ રહેલા છે. તે આ- ૧- માનુષોત્તર - મનુષ્ય કે મનુષ્ય ક્ષેત્રથી દૂર રહેલ. તેનું સ્વરૂપ આ છે - પુષ્કરવર દ્વીપાર્દ્ધને વીંટીને માનુષોત્તર પર્વત, ગઢના જેવા રૂપવાળો, મનુષ્યલોકનો વિભાગ કરતો ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો, ૪૩૦ યોજન અને ૧ કોશ જમીનમાં અવગાઠ છે, જમીનના તળે ૧૦૨૨ યોજન પહોળો, મધ્યમાં ૭૨૩ યોજન પહોળો, ઉપરના ભાગે ૪૨૪ યોજન પહોળો છે. અદીદ્વીપ અને બે સમુદ્ર જેટલી પરિધિ છે. - તથા -

જંબૂદ્વીપ, ઘાતકી, પુષ્કરવરદ્વીપ, વારુણિવર, ક્ષીરવરદ્વીપ, ઘૃતવરદ્વીપ, ક્ષોદવર, નંદીશ્ચર, અરુણ, અરુણાવપાત, કુંડલવર, શંખ, રુચક, ભુજવર, કુશ કોંચવરદ્વીપ છે. આ કમની અપેક્ષાએ અગિયારમાં કુંડલવર નામક દ્વીપમાં પ્રાકાર અને કુંડલાકૃતિ જેવો કુંડલવર પર્વત છે. તેનું સ્વરૂપ આ રીતે - કુંડલવરદ્વીપ મધ્યે કુંડલશૈલ નામે શ્રેષ્ઠ પર્વત છે. તે પ્રાકારના જેવા રૂપવાળો અને કુંડલદ્વીપના બે વિભાગ કરનારો છે. ૪૨,૦૦૦ યોજન ઊંચો અને ૧૦૦૦ યોજન જમીનમાં અવગાઠ છે. વિસ્તારથી-૧૦૨૨ યોજન મૂલમાં, ૭૨૨ યોજન મધ્યમાં, ૪૨૪ યોજન શિખરે છે.

તેરમાં રૂચકવરદ્વીપમાં કુંડલના જેવી આકૃતિવાળો રૂચક પર્વત છે, તેનું સ્વરૂપ આ રીતે - રૂચકવરદ્વીપ મધ્યે શ્રેષ્ઠ રૂચક પર્વત છે, પ્રાકાર સદૈશ રૂપવાળો, રુચકદ્વીપનો

વિભાગ કરનાર, તેની ઊંચાઈ ૮૪,૦૦૦ યોજન અને પૃથ્વીમાં ૧૦૦૦ યોજન અવગાઠ, પર્વતની પહોળાઈ-મૂળમાં સાધિક ૧૦,૦૨૨ યોજન, મધ્યમાં સાધિક ૭૦૨૨ યોજન, ટોચે સાધિક ૪૦૨૪ યોજન છે.

[૨૧૯] માનુષોત્તરાદિ મોટા કહ્યા. તેથી મહત્ત્વા અધિકારથી અતિ મહત્ત્વને કહે છે - સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે - અતિ મહાંત એવા જે આલયો તે અતિ મહાલયો. મહાંત એવા અતિ મહાલયો તે મહતિ મહાલયો અથવા લય આ શબ્દનો સ્વાર્થિક પ્રત્યય હોવાથી મહાતિમહાંત અર્થ છે. મહત્ શબ્દનું ને વખત ઉચ્ચારણ મેરુ વગેરેનું સર્વથા ગુરુત્વ દેખાડવા છે. અથવા આ વ્યુત્પત્તિ રહિત અતિમહત્ અર્થમાં વર્તે છે.

જંબૂદ્વીપનો મેરુ તે સાધિક લાખ યોજન પ્રમાણ છે, શેષ ચાર મેરુ સાધિક ૮૫,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે. સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર શેષ સર્વ દ્વીપ સમુદ્રોથી અધિક પ્રમાણવાળા છે. સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર શેષ સર્વ દ્વીપ સમુદ્રોથી અધિક પ્રમાણવાળો છે. તે દ્વીપ સમુદ્રોનું અને સ્વયંભૂરમણનું અનુક્રમે કંઈક ન્યૂન એક રજુ પ્રમાણ છે. બ્રહ્મલોક મહાન્ છે, તેનો વિસ્તાર પાંચ રાજ પ્રમાણ છે, તે પ્રમાણથી બ્રહ્મલોકનું વિવક્ષિતપણું છે.

છેલ્લે બ્રહ્મલોક કલ્પ કહ્યો. કલ્પના સાદૈશ્યથી કલ્પસ્થિતિ કહે છે -

● સૂત્ર-૨૨૦ :-

કલ્પસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારે કહી છે - સામાયિક કલ્પસ્થિતિ, છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિ, નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિ... અથવા કલ્પસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારે છે - નિર્વિષ્ટકલ્પસ્થિતિ, જિનકલ્પસ્થિતિ, સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ.

● વિવેચન-૨૨૦ :-

બંને સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે - સમ - જ્ઞાનાદિ તેમનો આય - લાભ, તે સમાય, તે જ સામાયિક - સંયમ વિશેષ, તેનો અથવા તે જ કલ્પ-આચાર કરવો. કહ્યું છે કે - સામર્થ્ય-વર્ણન-કરણ-છેદન-ઉપમા અને નિવાસમાં કલ્પ શબ્દને પંડિતો કહે છે. તે સામાયિક કલ્પ જાણવો. તે પહેલા અને છેલ્લા તીર્થના સાધુઓને અલ્પકાળ છે, કેમકે તેમને છેદોપસ્થાપનીયનો સદ્ભાવ હોય છે. મધ્યના બાવીશ તીર્થના સાધુઓ અને મહાવિદેહમાં તો ચાવત્કથિત છે, કેમકે તે સમયે છેદોપસ્થાપનીયનો અભાવ છે. તેમની એ રીતે સ્થિતિ અથવા તેમાં સ્થિતિ-મર્યાદા તે સામાયિક કલ્પસ્થિતિ.

તે સ્થિતિ-૧-શર્યાતર પિંડ પરિહારમાં છે, ૨-ચતુર્યામના પાલનમાં, ૩-પુરુષના જ્યેષ્ઠત્વમાં, ૪-વંદનક દાન નિયમ લક્ષણવાળી છે. અને -૧- શ્વેત, પ્રમાણપેપેત વસ્ત્ર અપેક્ષાએ જે અચેલકત્વમાં, ૨- આઘાકર્માદિ આહારાદિના ગ્રહણમાં, ૩-રાજિપિંડ ગ્રહણમાં, ૪- પ્રતિક્રમણમાં, ૫- માસકલ્પમાં, ૬- પર્યુષણ કલ્પમાં અનિયત લક્ષણ છે. કહ્યું છે - શર્યાતરપિંડ, ચતુર્યામ, પુરુષજ્યેષ્ઠ, કૃતિકર્મ કરવામાં ચાર અવસ્થિત

કલ્પો છે. આચેલકય, ઔદૈશિક, સપ્રતિક્રમણ, રાજપિંડ, માસકલ્પ, પર્યુષણકલ્પ આ છ એ અનવસ્થિત કલ્પો છે.

અચેલકપણું આ પ્રમાણે - અચેલક બે પ્રકારે - વસ્ત્રસહિત, વસ્ત્રરહિત. તેમાં તીર્થકરો વસ્ત્રરહિત અને બીજા સાધુ વસ્ત્રસહિત અચેલક છે. વસ્ત્ર છતાં અચેલકત્વનું દેષ્ટાંત-મસ્તકે વસ્ત્ર વીંટી નદી ઉતરવા છતાં લોકો તેને નગ્ન કહે છે અથવા હે શાલિક! જીર્ણ વસ્ત્રોથી હું નગ્ન છું, મને નવા વસ્ત્ર આપ. તેમ જીર્ણ, પંડિત, સર્વાંગ ન ઢંકાય તેવા, અને નિત્ય એવા વસ્ત્ર ધારણ કરતા નિર્ગન્થો અચેલક છે. ઇત્યાદિ.

પૂર્વ પર્યાયના છેદ વડે ઉપસ્થાપન - આરોપણ કરવું તે છેદોપસ્થાપનીય. સ્પષ્ટતયા મહાવ્રત આરોપણ. તે પહેલા અને છેલ્લા તીર્થમાં છે. શેષ વ્યુત્પત્તિ તેમજ છે અને દશસ્થાનકમાં અવશ્ય પાલન કરવા રૂપ લક્ષણ છે. તે આ પ્રમાણે - દશ સ્થાનમાં સ્થિત કલ્પ પહેલા-છેલ્લા જિનમાં છે. આ ધુતરજ કલ્પ દશ સ્થાન પ્રતિષ્ઠિત હોય છે.

આચેલકય, ઔદૈશિક, શર્યાતરપિંડ, રાજપિંડ, કૃતિકર્મ, મહાવ્રત, જ્યેષ્ઠ, પ્રતિક્રમણ, માસકલ્પ, પર્યુષણ કલ્પ. આ દશ કલ્પો છે. નિર્વિશમાન - જે પરિહારવિશુદ્ધિ તપને આચરે છે તે પરિહારકો એવો અર્થ છે. તેઓની કલ્પમાં સ્થિતિ આ પ્રમાણે - ગ્રીષ્મ, શીત, વર્ષાકાળમાં ક્રમથી તપ-જઘન્ય ઉપવાસ-છટ્ટ - અઢમાદિ, મધ્યમ છટ્ટ આદિ, ઉત્કૃષ્ટ અઢમાદિ તથા પારણે આચંબિલ જ હોય. સાત પિન્ડૈષણા પૈકી પહેલી બેનો અભિગ્રહ જ હોય અને પાછલી પાંચમાં એક વડે ભક્ત, એક વડે પાણીનો અભિગ્રહ છે.

કહ્યું છે કે - વર્ષાઋતુમાં ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ, મધ્યથી ચાર, જઘન્યથી ત્રણ ઉપવાસ કરે છે, શિશિરમાં ૪-૩-૨, ગ્રીષ્મમાં ૩-૨-૧ ઉપવાસ કરે અને પારણે આંબેલ કરે. સાત પિન્ડૈષણામાં છેલ્લી પાંચનું ગ્રહણ કરે તેમાં એક ભક્તમાં અને એક પાણીમાં ગ્રહણ કરવાનો અભિગ્રહ હોય - X - X - કલ્પસ્થિત પ્રતિદિન આચંબિલ કરે. તે - પરિહાર વિશુદ્ધિકોનો નવ જણાનો ગણ હોય તે આ રીતે-

સર્વે ચારિત્રવંત, દર્શનમાં પરિનિષ્ઠિત, જઘન્યથી નવ પૂર્વી, ઉત્કૃષ્ટ દશપૂર્વી, પાંચ પ્રકારના વ્યવહારમાં, બે પ્રકારના કલ્પમાં, દશ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્તમાં પરિનિષ્ઠિત હોય છે.

જિન - ગચ્છથી નીકળેલ સાધુ વિશેષ, તેઓની કલ્પસ્થિતિ, તે જિનકલ્પ સ્થિતિ. જઘન્યથી નવમાં પૂર્વની ત્રીજી વસ્તુ અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ન્યૂન દશ પૂર્વનો અભ્યાસ, પ્રથમ સંહનન, દિલ્વાદિ ઉપસર્ગ અને રોગની વેદના સહી શકે, તે જિનકલ્પ સ્વીકારે, તે એકાકી હોય, દશગુણ યુક્ત સ્થંડિલમાં જ ઉચ્ચારાદિ અને જીર્ણવસ્ત્રાદિ ત્યજે, વસતિ સર્વોપાધિ રહિત વિશુદ્ધ હોય, ભિક્ષાચર્યા ત્રીજી પોરિસિમાં, પાછલી પિન્ડૈષણામાં એક જ કલ્પે, વિહાર માસકલ્પ વડે, તે જ વીથીમાં છટ્ટે દિને ભિક્ષાટન,

આ પ્રમાણે મર્યાદા - X - કલ્પમાં કહી છે, ત્યાંથી જાણવી.

કહ્યું છે કે - ગચ્છમાં નિર્માતા, ધીર, ગૃહિત પરમાર્થ અગ્રાહ્ય અભિગ્રહ યોગને જિનકલ્પિક ચારિત્રને સ્વીકારે છે. - X - ધૈર્યબલિક, તપશૂર, પુરુષસિંહ, ગચ્છમાંથી નીકળે છે, વળી બલ-વીર્ય-સંઘચણવાળા ઉપસર્ગ સહેનારા, અભીરુ હોય છે.

સ્થવિર - આચાર્ય આદિ, ગચ્છ પ્રતિબદ્ધ, તેઓની કલ્પસ્થિતિ તે સ્થવિર કલ્પસ્થિતિ. તે આ પ્રમાણે - પ્રવ્રજ્યા, શિક્ષા, વ્રત, અર્થ ગ્રહણ, અનિયતવાસ, નિષ્પત્તી, વિહાર, સામાચારી, સ્થિતિ, ઇત્યાદિ. અહીં સામાયિક હોતાં છેદોપસ્થાપનીય હોય છે, તેમાં પરિહારવિશુદ્ધિક ભેદરૂપ નિર્વિશમાનક, પછી નિર્વિષ્ટકાયિક, પછી જિનકલ્પ કે સ્થવિરકલ્પ હોય છે માટે સામાયિક કલ્પસ્થિતિ આદિ બે સૂત્રનું ક્રમ વડે સ્થાપન કરે છે.

કહેલ કલ્પસ્થિતિનું ઉલ્લંઘન કરનાર નારકાદિ શરીરવાળા થાય છે, માટે નારકાદિના શરીરનું નિરૂપણ કરવા માટે કહે છે—

● સૂત્ર-૨૨૧,૨૨૨ :-

[૨૨૧] નૈરચિકોને ત્રણ શરીર કહ્યા છે - વૈકિય, તૈજસ, કાર્મણ... અસુર કુમારોને ત્રણ શરીર કહ્યા છે - વૈકિય, તૈજસ, કાર્મણ. એ રીતે સર્વે દેવોનો ત્રણ શરીર હોય છે... પૃથ્વીકાયિકોને ત્રણ શરીર છે - ઔદારિક, તૈજસ, કાર્મણ... એ રીતે વાયુકાયિકોને છોકીને યાવત્ ચઉરિન્દ્રિયને ત્રણ શરીર છે.

[૨૨૨] ગુરુને આશ્રીને ત્રણ પ્રત્યનીક કહેલ છે - આચાર્ય પ્રત્યનીક, ઉપાધ્યાય પ્રત્યનીક, સ્થવિર પ્રત્યનીક... ગતિને આશ્રીને ત્રણ પ્રત્યનીક કહ્યા છે - આલોક પ્રત્યનીક, પરલોક પ્રત્યનીક, ઉભયલોક પ્રત્યનીક...

સમૂહને આશ્રીને ત્રણ પ્રત્યનીક છે - કુળ પ્રત્યનીક, ગણ પ્રત્યનીક, સંઘ પ્રત્યનીક... અનુકંપાને આશ્રીને ત્રણ પ્રત્યનીક છે - તપસ્વી પ્રત્યનીક, ગ્લાન પ્રત્યનીક, શૈક્ષ પ્રત્યનીક... ભાવને આશ્રીને ત્રણ પ્રત્યનીક કહ્યા - જ્ઞાન પ્રત્યનીક, દર્શન પ્રત્યનીક, ચારિત્ર પ્રત્યનીક... સૂત્રને આશ્રીને પ્રત્યનીકો ત્રણ છે - સૂત્ર પ્રત્યનીક, અર્થ પ્રત્યનીક, તદુભય પ્રત્યનીક.

● વિવેચન-૨૨૧,૨૨૨ :-

[૨૨૧] નૈરચિક. આદિ દંડક સુગમ છે - વિશેષ એ કે - જેમ અસુરકુમારને ત્રણ શરીર છે એમ જ નાગકુમારાદિ ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક [એ બધાંને ત્રણ શરીર છે]. એ રીતે વાયુકાયિકને આહારક સિવાય ચાર શરીરો છે માટે તેનું વર્જન કર્યું. એ રીતે પંચેન્દ્રિયો તિર્યચોને પણ ચાર શરીર છે, મનુષ્યોને તો પાંચ શરીર પણ હોય, માટે અહીં બતાવેલ નથી.

[૨૨૨] આચારની સ્થિતિનું ઉલ્લંઘન કરનારાઓ પ્રત્યનીક પણ હોય છે, માટે તેઓને કહે છે - ગુરુ આદિ છ સૂત્રો સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે - તત્ત્વને જે કહે તે ગુરુ, તેને આશ્રીને પ્રત્યનીક એટલે પ્રતિકૂળ.

5/15

સ્થવિર - જાતિ આદિ વડે છે. તેઓની પ્રત્યનિકતા આ પ્રમાણે જાણવી - જાતિ આદિનો દોષ કાઢીને અવર્ણવાદ બોલે, સેવામાં વર્તતો નથી, અનુચિત કરે છે, છિદ્ર જુએ છે, ગુરુના દોષ કહે છે, ગુરુથી પ્રતિકૂળ રહે છે - અથવા - એવી રીતે પણ બોલે, બીજાને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે કે - દશવિધ વૈયાવચ્ચ કરવું જોઈએ, પણ પોતે કરતા નથી.

ગતિ - માનુષત્વ આદિ, તેમાં આ લોકનો - પ્રત્યક્ષ મનુષ્યત્વ લક્ષણ પર્યાયનો પ્રત્યનિક એટલે ઇન્દ્રિયના અર્થને પ્રતિકૂલતા કરનાર હોવાથી પંચાગ્નિ તપસ્વીવત્ આલોક પ્રત્યનિક, પરલોક-જન્માંતર પ્રત્યે પ્રત્યનિક એટલે ઇન્દ્રિયના અર્થમાં તત્પર. બંને પ્રકારના લોકનો પ્રત્યનિક - ચોરી આદિ વડે ઇન્દ્રિયના અર્થ સાધવામાં તત્પર.

અથવા - આ લોક પ્રત્યનિક એટલે આલોકમાં ઉપકારીના ભોગ-સાધનાદિને ઉપદ્રવ કરનાર, એવી રીતે જ્ઞાનાદિને ઉપદ્રવ કરનાર તે પરલોક પ્રત્યનિક અને બંનેને ઉપદ્રવ કરનાર તે ઉભયલોક પ્રત્યનિક.

અથવા - આ લોક તે મનુષ્ય લોક, પરલોક તે નારકાદિ, ઉભયલોક એટલે બંને. પ્રત્યનિકતા તો તેની વિપરીત પ્રરૂપણમાં છે.

કુલ - ચાંદ્રાદિક, તે કુલોનો સમૂહ તે ત્રણ-કોટિકાદિ, તે ગણોનો સમૂહ તે સંઘ. પ્રત્યનિકપણું તેઓના અવર્ણવાદ વડે જાણવું. કુલાદિનું લક્ષણ આ પ્રમાણે - એક આચાર્યની સંતતિ તે કુલ, પરસ્પર સાપેક્ષ ત્રણ કુલનો ગણ હોય છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વડે વિભૂષિત બધા સાધુનો સમુદાય તે સંઘ કહેવાય છે. કેમકે ગુણોનો સમુદાય તે સંઘ છે.

અનુકમ્પા - ઉપદંભને આશ્રીને તપસ્વી - ક્ષપક, ગ્લાન-રોગાદિ વડે અસમર્થ, શૈક્ષ-નવદીક્ષિત, આ બધાં મદદ કરવા યોગ્ય છે. તેઓને મદદ ન કરવાથી - ન કરાવવાથી પ્રત્યનિકતા છે. ભાવ એટલે પર્યાય, તે જીવ અને અજીવ સંબંધી, તેમાં જીવનો પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત છે. તેમાં પ્રશસ્ત તે ક્ષાયિકાદિ ભાવ અને અપ્રશસ્ત ભાવ વિવક્ષા વડે ઔદયિક ભાવ છે. ક્ષાયિકાદિ ભાવ જ્ઞાનાદિ રૂપ છે, તેથી ભાવ-જ્ઞાનાદિને આશ્રીને તેઓની વિપરીત પ્રરૂપણા કરવાથી કે દોષ આપવાથી પ્રત્યનિક થાય છે. કહ્યું છે કે - પ્રાકૃત ભાષામાં ગૂંથેલ સૂત્ર કોણ જાણે છે કે કોણ રચેલ છે, ચારિત્ર વડે શું ? દાન વિના શું થવાનું ? [એમ અવર્ણવાદ કરે.] સૂત્ર - વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય, અર્થ - તેનું વ્યાખ્યાન - નિર્ચુકિત આદિ અને તદુભય - તે બંનેની. સૂત્રાદિની પ્રત્યનિકતા આ પ્રમાણે—

કાયા અને વ્રતો તે જ છે, પ્રમાદ અને અપ્રમાદ પણ તે જ છે, મોક્ષના અધિકારીને જ્યોતિષ્ અને યોનિથી શું પ્રયોજન ? એ રીતે દૂષણોને કહેવા [તે અવર્ણવાદ]. - - ગર્ભજ મનુષ્યોને જ છે, અને તેનું શરીર માતા-પિતાના કારણથી છે, તે બંનેનું શરીરના અંગોનું હેતુપણું હોવાથી તેના વિભાગને કહે છે -

● સૂત્ર-૨૨૩ :-

પિતાના [વીર્યથી પ્રાપ્ત] અંગો ત્રણ છે - અસ્થિ, અસ્થિમજ્જા, કેશ-મૂંછ, રોમ, નખ. ત્રણ અંગો માતાના છે - માંસ, લોહી, મેદ-ફેફસા.

● વિવેચન-૨૨૩ :-

બંને સૂત્રો સુગમ છે. માત્ર એ કે - પિતૃઅંગો પ્રાયઃ વીર્યની પરિણતિરૂપ છે. ૧-અસ્થિ-હાડકાં, ૨-અસ્થિમિંજા - અસ્થિ મધ્યે રહેલ રસ, ૩-કેશ-માથાના વાળ, શ્મશ્રૂ-દાદી, મૂંછના વાળ, રોમ-કાંખના વાળ અને નખો, કેશ-શ્મશ્રૂ - રોમ - નખ એ બધાં વૃદ્ધિપણે સમાન હોવાથી [એક કહ્યા છે.]

માતૃઅંગ આર્તવ પરિણતિરૂપ છે. ૧-માંસ-પ્રતીત છે. ૨-શોષિત-લોહી, ૩-મત્યુલિંગ - બાકીના ભેદ, ફેફસા આદિ, કપાલમધ્યે રહેલ ભેજુ.

પૂર્વોક્ત સ્થવિર કલ્પસ્થિતિ પ્રતિપન્નને નિર્જરાના કારણો કહે છે—

● સૂત્ર-૨૨૪ :-

ત્રણ સ્થાન વડે શ્રમણ નિર્ગન્થ મહાનિર્જરા અને મહાપર્યવસાનવાળો થાય છે. તે આ - ૧. ક્યારે હું થોડું કે ઘણું શ્રુત ભણીશ, ૨. ક્યારે હું એકલવિહારીની પ્રતિમાને અંગીકાર કરીને વિચરીશ, ૩. ક્યારે હું અપશ્ચિમ મારણાંતિક સંલેખનાની સેવના વડે સેવિત થઈ ભાત-પાણીના પ્રત્યાખ્યાન કરી મૃત્યુની આકાંક્ષા વિના પાદોપગમન સંચારો કરીશ.

આ પ્રમાણે તે મન વડે, વચન વડે, કાયા વડે ભાવના કરતો નિર્ગન્થ મહાનિર્જરક, મહાપર્યવસાનક થાય.

ત્રણ સ્થાન વડે શ્રાવક મહાનિર્જરા-મહાપર્યવસાનવાળો થાય - ૧. જ્યારે હું અત્ય ક્ષેત્ર પરિગ્રહને છોડીશ, ૨. ક્યારે હું મુંડ થઈને, ઘર છોડીને અણગાર પ્રવજ્યા લઈશ, ૩. ક્યારે હું અપશ્ચિમ મારણાંતિક સંલેખનાની આરાધના વડે ભાર-પાણીનો ત્યાગ કરીને કાળની અપેક્ષા વિના પાદોપગમન સંચારો કરીને આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયા વડે જાગૃત થઈશ.

એ ભાવનાથી શ્રાવક મહા નિર્જરા-મહાપર્યવસાનવાળો થાય.

● વિવેચન-૨૨૪ :-

સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - મોટી નિર્જરા - કર્મનો ક્ષય છે જેને તે તથા મહત્ - પ્રશસ્ત અથવા અત્યંત પર્યવસાન - છેવટના સમાધિમરણથી એટલે ફરી મરણ ન પામવાથી અંત છે જીવને તે મહાપર્યવસાન. કેમકે તેમાં અતિ શુભ આશય હોય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ લક્ષણ કહ્યાં. સ એટલે સાધુ.

મગસ - મન વડે, વચસ - વચન વડે, કાયસ - કાયા વડે. પ્રાકૃતથી અહીં સ - કાર આગમ થયો છે. ત્રણ કરણ વડે એમ અર્થ જાણવો અથવા સ્વ-પોતાના મન વડે ઇત્યાદિ. વિચારણા કરતો, કયાંક પાગડેમાળ એવો પાઠ છે, ત્યાં પ્રગટ કરતો એવો અર્થ જાણવો. સાધુની જેમ શ્રાવકને પણ નિર્જરા આદિના ત્રણ કારણો છે. તે

બતાવ્યા, એ સૂત્ર સુગમ છે.

અનંતર કર્મ નિર્જરા કહી, તે પુદ્ગલ પરિણામ વિશેષરૂપ છે, તેથી સૂત્રકાર પુદ્ગલના પરિણામ વિશેષને કહે છે—

● સૂત્ર-૨૨૫ થી ૨૨૭ :-

[૨૨૫] પુદ્ગલ પ્રતિઘાત ત્રણ પ્રકારે કહ્યો છે - પરમાણુ પુદ્ગલ પરમાણુ પુદ્ગલને પામીને પ્રતિઘાત પામે, રૂક્ષપણાથી પરમાણુ પુદ્ગલ પ્રતિઘાત પામે, લોકના અંતે પરમાણુ પુદ્ગલ પ્રતિઘાત પામે [સ્ખલિત થાય]

[૨૨૬] ત્રણ પ્રકારે ચક્ષુ કહ્યા છે - એક ચક્ષુ, બે ચક્ષુ, ત્રણ ચક્ષુ. છન્નસ્થ મનુષ્યને એક ચક્ષુ છે, દેવને બે ચક્ષુ છે, તથારૂપ શ્રમણ-માહણ ઉત્પન્ન જ્ઞાનદર્શનના ધારક હોવાથી ત્રણ ચક્ષુવાળા કહેવાય છે.

[૨૨૭] ત્રણ પ્રકારે અભિસમાગમ કહેલ છે - ઉર્ધ્વ, અધો, તિર્ણા. જ્યારે તથારૂપ શ્રમણ કે માહણને અતિશય જ્ઞાન-દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે સાધુ પહેલાં ઉર્ધ્વલોકને જાણે છે, પછી તિર્ણાને, પછી અધોલોકને જાણે છે. હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! અધોલોકનું જ્ઞાન દુષ્કર છે.

● વિવેચન-૨૨૫ થી ૨૨૭ :-

[૨૨૫] પુદ્ગલ - અણુ આદિનો પ્રતિઘાત-ગતિ સ્ખલન, તે પુદ્ગલ પ્રતિઘાત છે. પરમ અણુ એવો પુદ્ગલ તે પરમાણુ પુદ્ગલ. તે બીજા પરમાણુને પામીને અટકે-ગતિની સ્ખલના પામે.. લૂખાપણાથી કે તેવા બીજા પરિણામ દ્વારા ગતિ સ્ખલના પામે.. લોકના અંતે અટકે, કેમકે ત્યાંથી આગળ ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ છે. પુદ્ગલ પ્રતિઘાતને ચક્ષુવાળો જ જાણે તેથી—

[૨૨૬] સૂત્ર સુગમ છે. ચક્ષુ એટલે નેત્ર. તે દ્રવ્યથી આંખ અને ભાવથી જ્ઞાન છે, તેનો યોગ જેને છે તે ચક્ષુવાળો જાણવો. ચક્ષુ સંખ્યા ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે - તેમાં જેને એક ચક્ષુ છે તે એક ચક્ષુ, એ રીતે બે-ત્રણ પણ જાણવા.

છાદન કરે તે છન્ન-જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોમાં રહે તે છન્નસ્થ, તે જો કે અનુત્પન્ન કેવળજ્ઞાનવાળા બધાં કહેવાય છે, તો પણ અહીં અતિશયવાળા શ્રુતજ્ઞાનાદિ રહિત વિવક્ષિત છે, તેથી એક ચક્ષુ, ચક્ષુરિન્દ્રિય અપેક્ષાએ છે. દેવોને ચક્ષુરિન્દ્રિય અને અવધિજ્ઞાન વડે બે ચક્ષુ છે. આવરણના કાયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ શ્રુત અને અવધિરૂપજ્ઞાન અને અવધિદર્શન જે ધારણ કરે છે, તે ઉત્પન્ન જ્ઞાનદર્શનધર કહેવાય, એવા મુનિ તે ત્રિચક્ષુ અર્થાત્ ચક્ષુરિન્દ્રિય, પરમશ્રુત, પરમ અવધિ વડે કથન યોગ્ય થાય. તે જ સાક્ષાત્ની માફક હેય અને ઉપાદેય સમસ્ત વસ્તુને જાણે છે.

અહીં કેવલીને વ્યાખ્યાત કર્યા નથી. કેવલજ્ઞાન અને દર્શનરૂપ બે ચક્ષુની કલ્પનાનો સંભવ છતાં પણ ચક્ષુરિન્દ્રિય લક્ષણ ચક્ષુના ઉપયોગનો અભાવ હોવાથી અસત્કલ્પના વડે તેને ત્રણ ચક્ષુ વિધમાન નથી, એમ કરીને કેવલીનું ગ્રહણ કરેલ

નથી. દ્રવ્યેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ તો તે પણ વિરુદ્ધ નથી. - યક્ષુવાળાનું વર્ણન કર્યું, તેને અભિસમાગમ - વસ્તુનું જાણવું થાય છે, તે હેતુથી તેને દિશાના ભેદ વડે વિભાગ કરતા કહે છે—

[૨૨૭] અભિ - અર્થને સન્મુખપણાએ પણ વિપર્યાસ નહીં. સમ્ એટલે સમ્યક્, સંશયપણે નહીં. આ - મર્યાદા વડે જાણવું તે અભિસમાગમ અર્થાત્ વસ્તુનું જ્ઞાન. અહીં જ જ્ઞાનભેદ કહે છે - બાકીના છન્નસ્થ જ્ઞાનોનું ઉલ્લંઘન કરનારું અતિશેષ, તે જ્ઞાન-દર્શન પરમાવધિરૂપ જણાય છે, કેમકે કેવલજ્ઞાનનો ઉર્ધ્વાદિક્રમ વડે ઉપયોગ ન હોય, જેને લઈને તત્ત્રયમતયા આદિ સૂત્ર નિર્દોષ થાય.

પરમાવધિવાળાના ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનાદિની પ્રથમતા, તે પ્રથમપણામાં ઉર્ધ્વલોકને જાણે, પછી તિર્છાલોકને, પછી અધોલોકને જાણે છે. હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! આ શિષ્યને આમંત્રણરૂપ છે - અભિસમાગમ કહ્યો, તે જ્ઞાન, જ્ઞાનશક્તિરૂપ અહીં જ કહેવામાં આવતું હોવાથી શક્તિના સમાનપણાથી તેના ભેદો કહે છે—

● સૂત્ર-૨૨૮ :-

૧. ત્રણ પ્રકારે શક્તિ કહી છે - દેવશક્તિ, રાજશક્તિ, ગણશક્તિ.. ૨. દેવશક્તિ ત્રણ પ્રકારે છે - વિમાનશક્તિ, વિકુર્વણશક્તિ, પરિચારણશક્તિ.. ૩. અથવા દેવશક્તિ ત્રણ પ્રકારે છે - સચિત્, અચિત્, મિશ્રિત્..

૪. રાજશક્તિ ત્રણ પ્રકારે છે - રાજાની અતિયાન શક્તિ, રાજાની નિર્વાનશક્તિ, રાજાની બલ-વાહન-કોશ-કોષાગારશક્તિ.. ૫. અથવા રાજશક્તિ ત્રણ પ્રકારે છે - સચિત્, અચિત્, મિશ્ર..

૬. ગણશક્તિ ત્રણ પ્રકારે છે - જ્ઞાનશક્તિ, દર્શનશક્તિ, ચારિત્રશક્તિ.. ૭. અથવા ગણશક્તિ ત્રણ ભેદે છે - અચિત્, અચિત્, મિશ્રત્.

● વિવેચન-૨૨૮ :-

સાતે સૂત્રો સુગમ છે - વિશેષ એ કે - દેવ એટલે ઇન્દ્રાદિની શક્તિ, ઐશ્વર્ય તે દેવશક્તિ. એ રીતે રાજ એટલે ચક્રવર્તી આદિની, ગણ-એટલે ગણના અધિપતિ આચાર્યની શક્તિ - - વિમાનોની અથવા વિમાન લક્ષણ શક્તિ. તે બ્રહ્મીશ લાખ વિમાનરૂપ બાહુલ્ય, મહત્પણું, રત્નાદિનું રમણીયપણું તે વિમાનની શક્તિ. સૌધર્માદિ દેવલોકને વિશે બ્રહ્મીશ લાખની સંખ્યારૂપ બાહુલ્ય હોય છે. કહ્યું છે કે - ૩૨, ૨૮, ૧૨, ૮, ૪ લાખ વિમાનો પહેલાથી આરંભીને યાવત્ પાંચમાં બ્રહ્મ નામક દેવલોક સુધી હોય છે. લાંતક - શુક્ર - સહસ્રારમાં અનુક્રમે ૫૦ - ૪૦ - ૬ હજાર છે. આનત-પ્રાણતના ૪૦૦ અને આરણ અચ્યુતના મળીને ૩૦૦ વિમાનો હોય છે. નવગ્રૈવેયકમાં નીચેની ત્રિકે ૧૧૧, મધ્ય ત્રિકે-૧૦૭, ઉપલી ત્રિકે ૧૦૦ વિમાન છે અનુત્તરે ૫-વિમાન છે. આ વિમાનો ભવન અને નગરોના ઉપલક્ષણરૂપ છે.

વિકુર્વણ લક્ષણ તે વૈકિય શક્તિ. વૈકિય શરીરો વડે જ જંબૂદ્વીપ દ્વયને કે અસંખ્યાત સમુદ્રોને પૂરે છે. ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું છે - હે ભગવન્ ! ચમરેન્દ્ર કેવી

શક્તિવાળો યાવત્ કેવી વિકુર્વણ કરવાને સમર્થ છે ? હે ગૌતમ ! ચમરેન્દ્ર યાવત્ જંબૂદ્વીપ જેવા દ્વીપને ઘણાં અસુરકુમાર દેવો-દેવીઓ વડે પરિપૂર્ણ ભરવા માટે સમર્થ છે. હે ગૌતમ ! આ ચમરેન્દ્રનો માત્ર વિષય કહ્યો. પણ સંપત્તિ વડે તેવું તેણે કર્યું નથી - કરતો નથી - કરશે નહીં. એ રીતે શકેન્દ્ર પણ બે જંબૂદ્વીપ જેવડા દ્વીપને યાવત્ પરિપૂર્ણ ભરવા માટે સમર્થ છે... પરિચારણ એટલે વિષય સેવનાની શક્તિ. અન્ય દેવો પ્રત્યે બીજા દેવોને સ્વાધીન દેવીઓ પ્રત્યે, પોતાની દેવીઓ પ્રત્યે તેઓને વશ કરીને અને પોતાને વિકુર્વણે પરિચારણ કરે છે.

સચિત્ - પોતાનું શરીર અને અગ્રમહિષી વગેરે સચેતન વસ્તુની સંપત્તિ, અચિત્ - વસ્ત્ર, આભુષણાદિ સ્વરૂપવાળી, મિશ્ર-અલંકૃત દેવી.

અતિયાન-નગરમાં પ્રવેશ, તેમાં શક્તિ - તોરણ, હાટની શોભા, મનુષ્યોની ભીડ વગેરે સ્વરૂપવાળી.. નિર્વાન - શહેરમાંથી નીકળવું. તેમાં શક્તિ - હાથીની અંબાડી, સામંત પરિવારાદિ, બલ-ચતુરંગ સેના, વાહનો - ઘોડા આદિ. કોશ-ભંડાર, કોષ-ધાન્યભંડાર, તેઓના ઘર તે કોષાગાર અર્થાત્ ધાન્યનું ઘર, તેઓને શક્તિ અથવા તે જ શક્તિ તે બલ, વાહન, કોશ, કોષાગાર શક્તિ.. સચિતાદિ શક્તિ પૂર્વવત્ વિચારવી.

જ્ઞાનશક્તિ - વિશિષ્ટ શ્રુતની સંપત્તિ, દર્શનશક્તિ - જિનવચનમાં નિઃશંકિતાદિ-પણું અથવા પ્રવચન પ્રભાવક શાસ્ત્ર સંપત્તિ.. ચારિત્રશક્તિ-નિરતિચારતા.. સચિતા - શિષ્યાદિ સ્વરૂપવાળી, અચિતા - વસ્ત્રાદિ વિષયવાળી, મિશ્રિતા - વસ્ત્રાદિ સહિત શિષ્યો. - પ્રસ્તુત વિકુર્વણાદિ શક્તિ બીજાને પણ હોય છે. માત્ર દેવાદિને વિશેષવતી હોય છે, માટે તેઓની કહી. શક્તિના સદ્ભાવે ગૌરવ થાય છે, તેથી તે કહે છે -

● સૂત્ર-૨૨૯ થી ૨૩૧ :-

[૨૨૯] ત્રણ પ્રકારે ગારવ છે - શક્તિગારવ, રસગારવ, શાતાગારવ.

[૨૩૦] ત્રણ પ્રકારે કરણ છે - ધાર્મિકકરણ, અધાર્મિકકરણ, મિશ્રકરણ.

[૨૩૧] ભગવંતે ત્રણ પ્રકારે ધર્મ કહ્યો - સુઅધિત, સુધ્યાત, સુતપસિત.

જ્યારે સારી રીતે અધ્યયન કર્યું હોય ત્યારે સુધ્યાન થાય છે, જ્યારે સુધ્યાન થાય છે ત્યારે સુતપસિત થાય છે. તે સુઅધિત, સુધ્યાયિત, સુતપસિતતા એ ત્રણ પ્રકારે ભગવંતે સારી રીતે કહેલ છે.

● વિવેચન-૨૨૯ થી ૨૩૧ :-

[૨૨૯] ત્રણ ગારવ આદિ સ્પષ્ટ છે. ભારેપણાનો ભાવ કે કાર્ય તે ગૌરવ, તે બે પ્રકારે છે - દ્રવ્યથી વજાદિનું અને ભાવથી અભિમાન અને લોભરૂપ અશુભ ભાવવાળા આત્માનું. ભાવ ગૌરવ ત્રણ પ્રકારે છે - રાજાદિથી કરાયેલ પૂજા સ્વરૂપ અથવા આચાર્યત્વાદિ સ્વરૂપ શક્તિથી અભિમાનાદિ વડે જે ગૌરવ તે શક્તિ ગૌરવ. શક્તિની પ્રાપ્તિથી અભિમાન અને અપ્રાપ્તની પ્રાર્થના થકી આત્માનો જે અશુભ ભાવ તે ભાવગૌરવ. આ અર્થ બીજે પણ જાણવો. વિશેષ એ કે રસનેન્દ્રિયનો અર્થ મધુર

આદિ, સાતા એટલે સુખ કે ઋદ્ધિમાં આદર.

[૨૩૦] હમણાં ચારિત્રઋદ્ધિ કહી, ચારિત્રને કરણ છે માટે તેના ભેદોને કહે છે - કૃતિ - અનુષ્ઠાન કરવું. તે ધાર્મિક આદિ સ્વામીના ભેદે ત્રણ પ્રકારે છે. ધાર્મિક-સંચતનું આ ધાર્મિક જ છે એમ બીજામાં પણ જાણવું. વિશેષ એ કે - અધાર્મિક એટલે અસંચત અને ધાર્મિકાધાર્મિક એટલે દેશવિરતિ અથવા ધર્મમાં થયેલું કે ધર્મ જેનું પ્રયોજન છે તે ધાર્મિક, તેથી વિપરીત તે અધાર્મિક.

[૨૩૧] ધાર્મિક કરણ કહ્યું. તે ધર્મ જ છે, માટે તેના ભેદોને કહે છે - સુગમ છે. માત્ર ભગવંત મહાવીરે કહેલું છે, એ રીતે સુધર્માસ્વામી, જંબૂસ્વામીને કહે છે.

સુ - સારી રીતે કાળ, વિનયાદિ આરાધના વડે અધિત - ગુરુ પાસે સૂત્રથી ભણેલું તે સ્વધિત તથા શોભન-વિધિ વડે ત્યાંજ વ્યાખ્યાન દ્વારા અર્થથી સાંભળીને ધ્યાત - વારંવાર ચિંતવેલું જે શ્રુત તે સુધ્યાત, અનુપ્રેક્ષા અભાવે તત્ત્વનો બોધ ન થવા વડે અધ્યયન અને શ્રવણ પ્રાયઃ અકૃતાર્થ છે. એ રીતે બે ભેદે શ્રુતધર્મ કહ્યો. આ ત્રણેનો ઉત્તરોત્તર અવિનાભાવ કહે છે. 'જયા' ઇત્યાદિ. તે સુગમ છે.

વિશેષ એ કે - દોષરહિત અભ્યાસ વિના શ્રુતના અર્થની પ્રતીતિ ન થવાથી સુધ્યાત થતું નથી. સારી રીતે ચિંતનના અભાવે જ્ઞાનની વિકલતાથી સારું તપ ન થાય એ ભાવ છે.

જે સુઅધિત વગેરે ત્રણ પદ છે, તે ભગવાન વર્ધમાનસ્વામીએ ધર્મ કહ્યો છે, તે ધર્મ સારી રીતે કહેલ છે, કેમકે સમ્યગ્જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ અને બંનેને વિશે એકાંતિક, આત્યંતિક સુખના સફળ ઉપાય વડે ઉપચાર રહિત ધર્મ સુગતિને વિશે ધારણ કરવાથી જ ધર્મ કહેવાય છે.

કહ્યું છે કે - જ્ઞાન પ્રકાશક છે, તપ શોધક છે, સંચમ ગુપ્તિકર છે. ત્રણેનો સમાયોગ તે જિનશાસનમાં મોક્ષ કહેલો છે. સારી રીતે કરેલ તપ તે ચારિત્ર કહ્યું. તે પ્રાણાતિપાતાદિથી વિરતિ સ્વરૂપ છે, તેના ભેદોને કહે છે-

● સૂત્ર-૨૩૨ થી ૨૩૪ :-

[૨૩૨] વ્યાવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારે કહી છે-જ્ઞાનયુક્ત, અજ્ઞાનયુક્ત, વિચિકિત્સા. એ પ્રમાણે પદાર્થોમાં આસક્તિ અને પદાર્થોનું ગ્રહણ ત્રણ પ્રકારે છે.

[૨૩૩] અંત ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે - લોકાંત, વેદાંત, સમયાંત.

[૨૩૪] જિન ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે - અવધિજ્ઞાનજિન, મનઃ પર્યવજ્ઞાનજિન, કેવળજ્ઞાનજિન. કેવલી ત્રણ પ્રકારે છે - અવધિજ્ઞાન કેવલી, મનઃપર્યવજ્ઞાન કેવલી, કેવલજ્ઞાન કેવલી... અર્હંત ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે - અવધિજ્ઞાનઅર્હંત, મનઃપર્યવજ્ઞાન અર્હંત, કેવલજ્ઞાન અર્હંત.

● વિવેચન-૨૩૨ થી ૨૩૪ :-

[૨૩૨] વ્યાવર્તન - કોઈપણ હિંસાદિ મર્યાદાથી નિવૃત્તિ. તે હિંસાદિના હેતુસ્વરૂપ, ફળને જાણનારી જ્ઞાનપૂર્વિકા નિવૃત્તિ, તે જ્ઞાતાની સાથે અભેદ હોવાથી જાણુ એમ

કહેલી છે. અજ્ઞાના અજ્ઞાનથી જે નિવૃત્તિ તે અજાણુ કહી, જે વિચિકિત્સા - સંશયથી નિવૃત્તિ. નિમિત્ત અને નૈમિત્તિકના અભેદથી વિચિકિત્સા કહેલી છે. વ્યાવૃત્તિ શબ્દથી ચારિત્ર કહ્યું, તેના વિપક્ષભૂત અશુભ અધ્યવસાય અને અશુભ અનુષ્ઠાન એ બંનેના ભેદોને અતિદેશથી કહે છે-

વ્યાવૃત્તિની જેમ ત્રણ પ્રકારે અધ્યુપાદન - કોઈક ઇન્દ્રિયના વિષયમાં આસક્તિ. તેમાં વિષયજન્ય અનર્થને જાણનારની વિષયમાં આસક્તિ તે જાણુ અજાણી જે આસક્તિ તે અજાણુ, સંશયવાળાની આસક્તિ તે વિચિકિત્સા.

પર્યાપદન - સમસ્તરૂપે સેવવું. તે પણ ત્રણ પ્રકારે છે.

[૨૩૩] જાણુ - જ્ઞ, તે જ્ઞાનથી થાય છે, જ્ઞાન અતીન્દ્રિયના અર્થોમાં પ્રાયઃ શાસ્ત્રથી થાય છે, માટે શાસ્ત્રના ભેદ વડે તેના ભેદને કહે છે - પરિચ્છેદ કે નિર્ણય. તેમાં લોક - લૌકિક શાસ્ત્ર, લોકોએ બનાવેલ અને તેઓ દ્વારા ભણવા યોગ્ય હોવાથી અર્થશાસ્ત્રાદિ. તેથી અંત-નિર્ણય અથવા પરમ રહસ્ય કે પર્યંત તે લોકાંત.. એ રીતે વેદનો અને સમયનો પણ અંત જાણવો. વિશેષ એ કે - વેદ - ઋગ્વેદાદિ ચાર છે, અને સમય - જૈન સિદ્ધાંતો.

[૨૩૪] હમણા સમયનો અંત કહ્યો. સમય તે જિન, કેવલી, અર્હંત શબ્દ વાચ્ય પુરુષો વડે કહેલ યથાર્થ હોય છે. માટે જિન આદિ શબ્દના ભેદોને કહેવા ત્રણ સૂત્રો કહે છે - તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે - રાગ, દ્વેષ, મોહને જીતે તે જિન-સર્વજ્ઞ. - X - વળી સ્ત્રી, શસ્ત્ર, અક્ષર રહિત હોવાથી અર્હંત જ અનુમાન થાય. તથા નિશ્ચયથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનત્વથી જિનોની માફક વર્તે છે, તે પણ જિન છે. તેમાં જેને અવધિજ્ઞાન પ્રધાન છે તે અવધિજિન, તે રીતે બીજા બે પણ જાણવા. વિશેષ એ કે - પહેલા બે ભેદ ઉપચારથી છે, છેલ્લો છેદ નિરુપચાર છે. ઉપચારનું કારણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીપણું છે. જેને એક, અનંત કે પૂર્ણ જ્ઞાનાદિ છે, તે કેવલી છે. કહ્યું છે કે - સમગ્ર, અનંત કે પરિપૂર્ણ લોકને જાણે - જુએ છે. કેવલ ચારિત્ર અને કેવલજ્ઞાન હોવાથી તે કેવલી હોય છે. અહીં પણ જિનવત્ વ્યાખ્યા છે. દેવાદિ કૃત પૂજાને યોગ્ય છે, તે અર્હંત અથવા જેને કંઈ છાનું નથી તે અરહસ, બાકી પૂર્વની માફક જાણવું - આ જિનાદિ સલેશ્ય હોય છે માટે લેશ્યા કહે છે-

● સૂત્ર-૨૩૫,૨૩૬ :-

[૨૩૫] -૧- ત્રણ લેશ્યાઓ દુર્ગન્ધવાળી છે - કૃષ્ણ લેશ્યા, નીલ લેશ્યા, કાપોત લેશ્યા. -૨- ત્રણ લેશ્યાઓ સુગંધવાળી છે - તેજો, પદ્મ, શુક્લ - લેશ્યા. એ રીતે -૩- દુર્ગતિમાં લઈ જનારી, -૪- સદ્ગતિમાં લઈ જનારી, -૫- સંક્લિષ્ટા, -૬- અસંક્લિષ્ટા, -૭- અમનોજા, -૮- મનોજા, -૯- અવિશુદ્ધા, -૧૦- શુદ્ધા, -૧૧- અપ્રશસ્તા, -૧૨- પ્રશસ્તા, -૧૩- સ્નિગ્ધરુદ્ધા, -૧૪- સ્નિગ્ધોષ્ણ છે.

[૨૩૬] મરણ ત્રણ પ્રકારે છે - બાળમરણ, પંડિતમરણ, બાલપંડિત મરણ.. બાળ મરણ ત્રણ પ્રકારે - સ્થિત લેશ્ય, સંક્લિષ્ટ લેશ્ય, પર્યવજાત લેશ્યા.. પંડિત

મરણ ત્રણ પ્રકારે - સ્થિત લેશ્ય, અસંકલિષ્ટ લેશ્ય, પર્યવજાત લેશ્ય... બાલપંડિત
મરણ ત્રણ પ્રકારે - સ્થિત લેશ્યા, અસંકલિષ્ટ લેશ્ય, અપર્યવજાત લેશ્ય.

● વિવેચન-૨૩૫,૨૩૬ :-

[૨૩૫] સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ખરાબ ગંધ તે દુર્ગન્ધ. તેનું દુર્ગન્ધપણું પુદ્ગલાત્મકત્વથી છે અને પુદ્ગલોને તથા ગંધાદિનો અવશ્ય ભાવ હોય છે. કહ્યું છે કે - જેમ ગોમૃતકનો દુર્ગન્ધ, ધ્યાનમૃતક દુર્ગન્ધ, સર્પમૃતક દુર્ગન્ધ છે. તેનાથી અનંતગુણ દુર્ગન્ધ અપ્રશસ્ત લેશ્યાની હોય છે. આ લેશ્યાનો વર્ણ નામાનુસારી છે. ક્ષોતવર્ણ વાળી તે કાપોત લેશ્યા - ધૂમ્રવર્ણ જેવી.

સુરભિગંધ તે સુગંધ. જેમ સુરભિ ફુલગંધ, ચૂર્ણ કરેલ વાસની ગંધ છે, તેનાથી અનંતગુણી સુગંધ ત્રણે પ્રશસ્ત લેશ્યાની હોય છે.

તેજ - અગ્નિ તેના જેવા વર્ણવાળી, તે તેજોલેશ્યા, પદ્મના ગર્ભ જેવા વર્ણલેશ્યા, તે પીતવર્ણા પદ્મ લેશ્યા, શુકલ-પ્રતીત છે.

एवं शब्दથી પ્રથમ સૂત્ર માફક, તઓ ઇત્યાદિ. અભિલાપ વડે બાકીના સૂત્રો કહેવા યોગ્ય છે. તેમાં દુર્ગતિ એટલે નરક, તિર્યચરૂપ દુર્ગતિ પ્રત્યે પ્રાણીને લઈ જાય, તે દુર્ગતિગામિની લેશ્યાઓ. સુગતિ - દેવ, મનુષ્યરૂપ.

દુઃખના કારણરૂપ હોવાથી સંકલિષ્ટ, વિપર્યય તે અસંકલિષ્ટ લેશ્યા.

મનને ન ગમતા રસયુક્ત પુદ્ગલમય હોવાથી ત્રણ અમનોજા છે.

અવિશુદ્ધ - વર્ણથી [ત્રણ લેશ્યાઓ મલિન છે.]

અપ્રશસ્ત - ત્રણ લેશ્યા અકલ્યાણરૂપ છે અર્થાત્ સ્વીકારવા યોગ્ય નથી.

શીતરૂક્ષા - સ્પર્શથી પહેલી ત્રણ સ્નિગ્ધરૂક્ષા છે, બીજી ત્રણ સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ છે - હમણાં લેશ્યા કહી,

હવે લેશ્યા વિશિષ્ટ મરણને કહે છે—

[૨૩૬] ચાર પ્રકારે છે - બાલ-અજ્ઞાની માફક જે વર્તે છે અર્થાત્ વિરતિનો સાધક વિવેક, તેનાથી રહિત હોવાથી બાલ - અસંચય છે. તેનું મરણ તે બાલમરણ. એ રીતે બીજા પણ બે મરણ જાણવા.

પંડિ ધાતુ ગત્યર્થત્વથી જ્ઞાનાર્થક હોવાથી વિરતિરૂપ ફલ વડે, ફળ માફક વિજ્ઞાન સંયુક્ત હોવાથી પંડિત-તત્ત્વજ્ઞ કે સંચય.

અવિરતપણાએ બાલપણું હોવાથી વિરતપણાએ પંડિતપણું હોવાથી બાલપંડિત તે સંચયસંચય કહેવાય છે.

સ્થિતા - રહેલી, અવિશુદ્ધ્ય - અસંકલિષ્ટત્વથી જેમાં કૃષ્ણાદિ લેશ્યા છે. તે સ્થિત લેશ્ય... સંકલિષ્ટ - સંકલેશને પ્રાપ્ત થતી લેશ્યા છે જેને વિશે તે સંકલિષ્ટ લેશ્ય.. પર્યવા - અવશિષ્ટથી વિશુદ્ધ વિશેષો પ્રતિસમયમાં જે લેશ્યાને વિશે થયેલા છે તે પર્યવજાતલેશ્ય. અહીં પહેલાં કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાળો જ્યારે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાળા નરકાદિને વિશે જ ઉપજે છે ત્યારે પ્રથમ સ્થિતલેશ્ય મરણ હોય છે. જ્યારે નીલ

લેશ્યાદિવાળો કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાળો નીલ-કાપોત લેશ્યાવાળામાં ઉત્પન્ન થાય તે પર્યવજાતલેશ્ય મરણ છે.

ભગવતીમાં કહ્યું છે - હે ભગવન્ ! નિશ્ચય કૃષ્ણલેશ્ય, નીલલેશ્ય, યાવત્ શુકલલેશ્યાવાળો થઈને કાપોતલેશ્યાવાળા નૈરચિકમાં ઉત્પન્ન થાય ?

હા, ગૌતમ ! થાય - એવું કેમ કહ્યું ? હે ગૌતમ ! સંકલિષ્ટ્યમાન, વિશુદ્ધમાન લેશ્યાના સ્થાનોને વિશે કાપોતલેશ્યામાં પરિણમે છે. કાપોતલેશ્યામાં પરિણમીને કાપોત લેશ્યાવાળા નૈરચિકોને વિશે ઉત્પન્ન થાય છે -

આ કથન અનુસાર પછીના બે સૂત્રોમાં પણ સ્થિત લેશ્યા વિભાગ જાણવો. પંડિત મરણને વિશે લેશ્યાનું સંકલિષ્ટ્યમાનપણું નથી. કેમકે સંચયપણું હોવાના કારણે જ પંડિત મરણનું બાળ મરણથી વિશેષત્વ છે.

બાલ પંડિત મરણને વિશે તો લેશ્યાનું મિશ્રત્વ હોવાથી સંકલિષ્ટ્યમાનપણું અને વિશુદ્ધમાનપણું નથી, માટે આ વિશેષ છે.

એવી રીતે પંડિતમરણ વસ્તુતઃ બે પ્રકારે જ છે. કેમકે તેને સંકલિષ્ટ્યમાન લેશ્યાનો નિષેધ હોવાથી અવસ્થિત અને વર્દ્યમાન લેશ્યત્વ હોય. ત્રિવિધપણું તો કથન માત્રથી જ છે.

બાલપંડિત મરણ તો એક પ્રકારે જ છે. કેમકે તેને સંકલિષ્ટ્યમાન અને પર્યવજાત લેશ્યાનો નિષેધ હોવાથી અવસ્થિત લેશ્યત્વ હોય છે. તેનું ત્રિવિધપણું સંકલિષ્ટ્યમાન અને પર્યવજાત લેશ્યાની નિવૃત્તિથી ત્રણના કથનની પ્રવૃત્તિ માત્ર છે.

અનંતર મરણ કહ્યું. મરેલાને જન્માંતરે જે ત્રણ વસ્તુ, જેના માટે પ્રાપ્ત થાય છે, તે તેના માટે જ દેખાડવાને કહે છે—

● સૂત્ર-૨૩૭ :-

જેણે નિશ્ચય નથી કર્યો તેને આ ત્રણ સ્થાનક અહિતને માટે, અશુભાર્થે, અચાર્યને માટે, અનિશ્ચેયસાર્થે, અનાનુગામિયત્તપણે થાય છે.

તે -૧- જે મુંડ થઈને, ઘેરથી નીકળીને અનગાર પ્રવ્રજ્યા પામેલ સાધુ, નિર્ગન્થ પ્રવચનમાં શંકાવાળો, કાંક્ષાવાળો, વિતિગિચ્છાવાળો, ભેદસમાપ્ત, કલુષ સમાપ્ત થઈને નિર્ગન્થ પ્રવચનમાં શ્રદ્ધા ન કરે, પ્રતીતિ ન કરે, ઠચિ ન કરે તે પરિષ્કોથી પરાજિત થાય છે, પરિષ્કો આવતા તેને સહેતો નથી.

૨- તે મુંડ થઈને ઘરથી નીકળી અણગાર પ્રવ્રજ્યા લઈ પાંચ મહાવ્રતોમાં શંકિત યાવત્ કલુષભાવ પામીને પાંચ મહાવ્રતોની શ્રદ્ધા કરતો નથી યાવત્ પરિષ્કો આવે ત્યારે સહન કરતો નથી.

૩- તે મુંડ થઈને ઘરથી નીકળી અણગાર પ્રવ્રજ્યા પામી છ જીવનિકાયમાં શંકાવાળો થઈને યાવત્ પરિષ્કોને સહે નહીં.

જેણે નિશ્ચય કર્યા છે તેને આ ત્રણ સ્થાનક હિતને માટે યાવત્ અનાનુગામિત્તપણાને માટે થાય છે. તે આ - તે મુંડ થઈને ઘરથી નીકળીને

અણગાર પ્રવજ્યા પામેલ સાધુ

-૧- નિર્ગ્ન્ય પ્રવચનમાં નિ:શંકિત, નિષ્કાંક્ષિત યાવત્ નોકલુષ સમાપ્ત થઈને નિર્ગ્ન્ય પ્રવચનની શ્રદ્ધા કરે છે, પ્રીતિ કરે છે, રુચિ કરે છે, પરિષહો આવતા તેનાથી પરાભવ પામતો નથી, પરિષહો તેને પરાજિત કરી શકતા નથી.

-૨- તે મુંડ થઈને ઘેરથી, નીકળીને અણગાર પ્રવજ્યા પામીને પંચ મહાવ્રતોમાં નિ:શંકિત, નિષ્કાંક્ષિત યાવત્ પરિષહથી પરાભવ ન પામે, પરિષહો તેને પરાજિત ન કરી શકે.

-૩- તે મુંડ થઈને, ઘર છોડીને અણગાર પ્રવજ્યા પામીને છ જીવનિકાયમાં નિ:શંકિત થાય યાવત્ પરિષહો વડે પરાજિત ન થાય કે પરિષહો તેનો પરાભવ ન કરી શખે.

● વિવેચન-૨૩૭ :-

ત્રણ સ્થાનો -પ્રવચન, મહાવ્રત, જીવનિકાયરૂપ. અલ્પવસિત-નિશ્ચય ન કરનારને, પરાક્રમ ન કરનારને અપચ્ચને માટે, દુ:ખને માટે, અસંગતપણાને માટે, અમોક્ષને માટે, અશુભના અનુબંધને માટે થાય છે.

જેને ત્રણ સ્થાનકો અહિંતાદિપણા માટે થાય છે. તે શંકિત -દેશથી કે સર્વથી સંશયવાન્. તે રીતે કાંક્ષિત - મતાંતરને પણ સારા માનનાર, વિચિકિત્સ - ફળ પ્રત્યે શંકાયુક્ત. આ કારણથી જ ભેદ સમાપ્ત - દ્વિધા ભાવને પામેલો “આ એમ છે કે નહીં” એવી મતિવાળો. કલુષ સમાપ્ત - ‘આમ નથી જ’ એમ સ્વીકારનાર, તેથી નિર્ગ્ન્યો સંબંધી જે આ તે નૈર્ગ્ન્ય, પ્રશસ્ત-પ્રગત-પ્રથમ વચન તે પ્રવચન - આગમ.

સામાન્યથી શ્રદ્ધા કરતો નથી, પ્રીતિ વિષય કરતો નથી, કરવાની ઇચ્છાવાળો થતો નથી. જે આવા પ્રકારનો છે, તે પ્રવ્રજિત-આભાસને સહન કરે છે, તે ક્ષુધા આદિ પરિષહોના સંબંધમાં આવીને કે પ્રતિસ્પર્ધા કરીને પરાજય કરે છે - તિરસ્કાર કરે છે. બાકી સુગમ છે.

કહેલ સૂત્રથી વિપરીત સૂત્ર પૂર્વવત્ જાણવું. પરંતુ - હિંત એટલે પોતાને અને બીજાને, આલોકમાં કે પરલોકમાં પથ્ય અજ્ઞાના ભોજનની જેમ દોષ ન કરનાર, સુખ એટલે તૃપ્તાતુરને શીતલ જલપાનની જેમ આનંદરૂપ ક્ષમ એટલે ઉચિત, તથાવિદ્ય વ્યાધિને નાશ કરનાર ઔષધ પાનવત્ નિ:શ્રેયસ એટલે નિશ્ચિત શ્રેય-પ્રશસ્ય ભાવથી પંચ નમસ્કાર કરણની જેમ, અનુગામિક એટલે અનુગમનશીલ - પ્રકાશવાળા દ્રવ્ય જનિત છાયાની માફક સાથે સાથે ચાલવાના સ્વભાવરૂપ - આવા પ્રકારનો સાધુ આ પૃથ્વીમાં જ હોય છે, તેથી પૃથ્વીના સ્વરૂપને કહે છે—

● સૂત્ર-૨૩૮,૨૩૯ :-

[૨૩૮] રત્નપ્રભાદિ પ્રત્યેક પૃથ્વી ત્રણ વલયોથી ચારે તરફથી ઘેરાયેલી છે - ઘનોદધિ વલયથી ઘનવાત વલયથી, ઘનવાત વલયથી, તનુવાત વલયથી.

[૨૩૯] નૈરચિકો ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ સમયવાળી વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય છે, એકેન્દ્રિયને છોડીને વૈમાનિક સુધી એમ જ જાણવું.

● વિવેચન-૨૩૮,૨૩૯ :-

[૨૩૮] રત્નપ્રભાદિ એકેક પૃથ્વી સર્વથી - ચોતરફથી અથવા દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં વીંટાયેલી છે. ત્રણ વલયમાંનું પ્રથમ ઘનોદધિ વલય, પછી ક્રમથી બે વલય ઘનવાત અને તનુવાત છે. તેમાં ઘન હિમશીલાવત્ ઉદધિ તે ઘનોદધિ. - X - તેનું વલય તે ઘનોદધિ વલય. તેના વડે એ રીતે બીજા બે વલય જાણવા. વિશેષ એ કે ઘન એવો વાયુ તે ઘનવાત, એ રીતે તનુવાત પણ તથાવિદ્ય પરિણામ રૂપ જ છે. અહીં ગાથા છે -

સર્વે પૃથ્વીઓ ચારે દિશાઓને વિશે અલોકને સ્પર્શતી નથી કેમકે તે વલયોથી વીંટાયેલી છે, તે વલયના વિષ્કંભને હું કહીશ - રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો ઘનોદધિ વલય છ યોજન, ઘનવાત વલય સાડાચાર યોજન, તનુવાત વલય દોટ યોજન પ્રમાણ છે. [ઉક્ત વલયોના પ્રમાણમાં દ્વિતીયાદિ નારકીઓમાં આ પ્રમાણે વધારો કરવો] અનુક્રમે યોજનનો ત્રીજો ભાગ, એક ગાઉ, ગાઉનો ત્રીજો ભાગ, એ રીતે સાતમી પૃથ્વી સુધી વૃદ્ધિ કરતા જવી.

આ સાત પૃથ્વીમાં નારકો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેની વિદિ કહે છે.

[૨૩૯] ત્રિ સમય એટલે ત્રણ સમય, તે જેમાં છે તે ત્રિસમયિક. તે વિગ્રહ - વક્રગમન વડે. ત્રસોનો જ ત્રસનાડીમાં ઉત્પાદ હોવાથી બે વળાંક થાય, તેમાં ત્રણ સમયો થાય છે - અગ્નિથી નૈઋત્ય દિશામાં જતાં એક સમય, બીજો સમય સમશ્રેણિએ નીચે જવું, ત્રીજા સમયે વાયવ્યદિશામાં જવું. ત્રસોને જ ત્રસોત્પતિમાં આ ઉત્કૃષ્ટ વિગ્રહગતિ છે. તેથી સૂત્રમાં એકેન્દ્રિય વર્જન કર્યું, એકેન્દ્રિયોને તો એકેન્દ્રિયોને વિશે પાંચ સમય વડે પણ ઉત્પન્ન થાય કેમકે ત્રસનાડીથી બહારથી ત્રસનાડી બહાર ઉત્પન્ન થાય છે તે આ પ્રમાણે -

પહેલા સમયે વિદિશામાંથી દિશામાં, ત્રણ સમય ઉપર કહ્યા મુજબ, પાંચમા સમયે વિદિશામાં એકેન્દ્રિયપણે ઉત્પત્તિ. આ તો સંભવ માત્ર છે, પણ હોય છે તો ચાર સમય જ.

ભગવતીજીમાં કહ્યું છે - હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવ અધોલોકની ક્ષેત્રનાડીથી બહારના ક્ષેત્રમાં સમુદ્ઘાતથી જોડાઈને ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્ર નાડીથી બહારના ક્ષેત્રમાં અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયપણે જે ઉપજવાને યોગ્ય છે, તે જીવ હે ભગવન્ ! કેટલા સમયના વિગ્રહથી ઉત્પન્ન થાય ? હે ગૌતમ ! ત્રણ કે ચાર સમયવાળા વિગ્રહથી.

વિશેષણવતી ગ્રન્થમાં પણ કહ્યું છે - સૂત્રમાં ચાર સમયથી ઉપર વક્રગતિ કહી નથી, પણ લોકમાં જીવને પાંચ સમયિક ગતિ ઘટી શકે. જે જીવ સાતમી નરકભૂમિની વિદિશામાં સમુદ્ઘાતથી બ્રહ્મલોકની વિદિશામાં ઉપજે છે, તેને નિયમા પાંચ સમયની

વક્રગતિ થાય. આ રીતે જીવને ઉપજવાના અભાવથી પાંચ સમયો થતા નથી અથવા પાંચ સમયો થવા છતાં પણ કહેલ નથી. જેમ ચાર સમયની ગતિ મોટા પ્રબંધમાં કહી નથી તેમ અહીં પણ જાણવું. તેથી એકેન્દ્રિયને છોડીને વૈમાનિક પર્યન્ત જીવોને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ સામયિક વિગ્રહ ગતિ કહી.

મોહવાળા જીવોનું ત્રિસ્થાનક કહીને હવે ક્ષીણમોહવાળાને કહે છે—

● સૂત્ર-૨૪૦ થી ૨૪૫ :-

[૨૪૦] ક્ષીણમોહ અર્હન્ત ત્રણ કર્મ પ્રકૃતિઓનો એક સાથે ક્ષય કરે છે.

તે આ - જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય.

[૨૪૧] અભિજિત નક્ષત્રના ત્રણ તારા છે. એ રીતે શ્રવણ, અશ્વિની, ભરણી, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રોના પણ ત્રણ-ત્રણ તારા છે.

[૨૪૨] અરહંત ધર્મ પછી અરહંત શાંતિ પોણો પલ્યોપમ ન્યૂન ત્રણ સાગરોપમ કાળ વ્યતિક્રાંત થતા સમુત્પન્ન થયા.

[૨૪૩] શ્રમણ ભગવંત મહાવીરથી ત્રીજા યુગપુરુષ સુધી મોક્ષમાર્ગ ચાલ્યો... અર્હન્ત મલ્લીએ ૩૦૦ પુરુષ સાથે મુંડ થઈને યાવત્ પ્રવજ્યા લીધી. એ પ્રમાણે પાર્શ્વને પણ જાણવા.

[૨૪૪] શ્રમણ ભગવંત મહાવીરને ૩૦૦ ચૌદપૂર્વીની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી. તેઓ જિન નહીં પણ જિન સમાન, સર્વાક્ષર સક્ષિપાતી અને જિનની માફક અવિતથ કહેનારા એવા ચૌદપૂર્વીઓ હતા.

[૨૪૫] ત્રણ તિર્થંકર ચક્રવર્તીઓ થયા - શાંતિ, કુંથુ, અર.

● વિવેચન-૨૪૦ થી ૨૪૫ :-

[૨૪૦] જેને મોહનીય કર્મ નાશ પામેલ છે તેવા જિનને ત્રણ કર્મ પ્રકૃતિઓ સમકાળે ક્ષય પામે છે. કહ્યું છે કે - છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણીયની પાંચ, દર્શનાવરણીયની ચાર, અંતરાયની પાંચ એ ચૌદ ખપાવીને કેવલી થાય. શેષ સુગમ છે.

અશાશ્વતાને કહીને શાશ્વતાને કહે છે—

[૨૪૧] અભિજિત નક્ષત્ર આદિ સાતે સૂત્રો સુગમ છે.

[૨૪૨] ક્ષીણ મોહનું ત્રિસ્થાનક કહીને હવે તદ્દ વિશિષ્ટ તીર્થંકરોને કહે છે - ધમ્મ. આદિ. એક પલ્યોપમના ચાર ભાગ પૈકી ત્રણ ભાગ વડે ન્યૂન ધર્મજિનથી પોણો પલ્યોપમ ન્યૂન ત્રણ સાગરોપમ કાળે શાંતિ જિન થાય.

[૨૪૩] સમણસ્સ. યુગ - પાંચ વર્ષ પ્રમાણ કાળ વિશેષ અથવા લોકપ્રસિદ્ધ કૃતયુગાદિ, તે યુગો ક્રમથી વ્યવસ્થિત છે, તેથી ગુરુ-શિષ્ય ક્રમથી કે પિતા પુત્ર ક્રમવાળા, યુગોની જેમ પુરુષો તે પુરુષ યુગો - X - ત્રીજા પુરુષ યુગ પર્યન્ત અર્થાત્ જંબૂસ્વામી પર્યન્ત પુરુષ યુગ, તેની અપેક્ષાએ ભવનો અંત કરનારાની અર્થાત્ મોક્ષગામીઓની ભૂમિ - કાળ તે યુગાંતકર ભૂમિ. એટલે કે ભગવન્ વર્ધમાન સ્વામીના તીર્થમાં તેનાથી જ આરંભીને ત્રીજા પુરુષ જંબૂસ્વામી પર્યન્ત મોક્ષમાર્ગ

ચાલ્યો.

મલ્લી - ભગવંત વીર એકલા, ભગવંત પાર્શ્વ અને મલ્લી ૩૦૦-૩૦૦ પુરુષો સાથે દીક્ષા લીધી છે.

[૨૪૪] સમણે. અસર્વજ્ઞાપણાએ, જિન જેવા નહીં પણ સમગ્ર સંશયનો નાશ કરવા વડે જિન એવા, સકલ અક્ષર સક્ષિપાત-અકારાદિ વર્ણના સંયોગો છે જેઓને તે સર્વાક્ષર સક્ષિપાતિક અર્થાત્ સમસ્ત શાસ્ત્રના જાણનારા, વ્યાખ્યાન કરનારા એવા ચૌદ પૂર્વીઓની સંપદા હતી.

[૨૪૫] શાંતિ, કુંથુ, અર એ ત્રણ અરહંતો જ ચક્રવર્તી હતા, શેષ તીર્થંકરો માંડલિક રાજાઓ હતા.

તીર્થંકરો વિમાનથી અવતરેલા હતા તેથી હવે વિમાનનું ત્રિસ્થાનકત્વ કહે છે.

● સૂત્ર-૨૪૬ થી ૨૪૮ :-

[૨૪૬] ઐવેચક વિમાનના ત્રણ પ્રસ્તર કહ્યા - (૧) હેક્ટિમ - (૨) મધ્યમ- (૩) ઉપરિમ - ઐવેચક વિમાન પ્રસ્તર...

હેક્ટિમ ઐવેચક વિમાન પ્રસ્તર પણ ત્રણ પ્રકારે છે - હેક્ટિમહેક્ટિમ - હેક્ટિમમધ્યમ, - હેક્ટિમઉપરિમ ઐવેચક વિમાન પ્રસ્તર...

મધ્યમ ઐવેચક વિમાન પ્રસ્તર પણ ત્રણ પ્રકારે - મધ્યમ હેક્ટિમ, - મધ્યમ ઉપરિમ, - મધ્યમ ઉપરિમ ઐવેચક વિમાન પ્રસ્તર...

ઉપરિમ ઐવેચક વિમાન પ્રસ્તર પણ ત્રણ પ્રકારે છે - ઉપરિમહેક્ટિમ, - ઉપરિમમધ્યમ, ઉપરિમ ઉપરિમ - ઐવેચક વિમાન પ્રસ્તર.

[૨૪૭] જીવોએ ત્રણ સ્થાન વડે ઉપાર્જન કરેલા પુદ્ગલો પાપકર્મપણે એકઠા કર્યા છે - કરે છે - કરશે. તે આ રીતે - સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસકવેદે સંચિત. એ રીતે - ચયન, ઉપચયન, બંધ, ઉદીરણા, વેદન, નિર્જરા જાણવા.

[૨૪૮] ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધો અનંતા કહ્યા છે. એ રીતે યાવત્ ત્રિગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલો અનંતા કહ્યા છે.

● વિવેચન-૨૪૬ થી ૨૪૮ :-

[૨૪૬] લોકપુરુષના ત્રીવા સ્થાને થયેલા તે ઐવેચકો, એવા વિમાનો તે ઐવેચક વિમાનો, તેના પ્રસ્તરો - રચનાવિશેષ સમૂહો. - આ ઐવેચકાદિ વિમાનોનો વસવાટ કર્મસંબંધે થાય છે માટે કર્મકથન.

[૨૪૭] જીવાણ. ઇત્યાદિ છ સૂત્રો - તેમાં ત્રણ સ્થાનક વડે એટલે સ્ત્રી વેદાદિ વડે ઉપાર્જન કરેલ પુદ્ગલોને પાપકર્મ - અશુભકર્મત્વથી ઉત્તરોત્તર અશુભ અધ્યવસાયથી એકઠા કરેલા, એવી રીતે પરિપોષણ વડે વિશેષ સંચય કરેલા, નિકાશિત કરવાથી દંટ બાંધેલા, અધ્યવસાય વશ થઈ ઉદયમાં નહીં આવેલ કર્મોને ઉદયમાં પ્રવેશ કરાવી ઉદીરણા કરેલા, અનુભવ કરવાથી વેદેલા, જીવના પ્રદેશો થકી પરિશાટન વડે નિર્જરા કરેલા [અર્થ જાણવા.] ચયનની માફક બધાં પદો ત્રણ કાળ વડે કહેવા.

કર્મ પુદ્ગલ છે, તેથી પુદ્ગલ સ્કંધોને ત્રણ સ્થાનકથી કહે છે—
[૨૪૮] આ સૂત્ર સ્પષ્ટ હોવાથી તેનું વિવરણ કર્યું નથી.

સ્થાન-૩- ઉદ્દેશા-જનો
મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ સ્થાન-૩ સતીક અનુવાદ પૂર્ણ ❁
— x — x — x — x —

આગમ સતીક
અનુવાદ-ભાગ-૫ પૂરો થયો

આ સ્થાનાંગ સૂત્રને
અમે ત્રણ ભાગમાં ગોઠવેલ છે.

ભાગ	સ્થાન
૫	પહેલું, બીજું, ત્રીજું
૬	ચોથું, પાંચમું
૭	છ-થી-દશ

આગમ સટીક અનુવાદનું વિભાગીકરણ

આગમનું નામ	ભાગ ક્રમાંક
આચારાંગ	૧ અને ૨
સૂત્રકૃતાંગ	૩ અને ૪
સ્થાનાંગ	૫ થી ૭
સમવાયાંગ	૮
ભગવતી	૯ થી ૧૩
જ્ઞાતાધર્મકથા	૧૪
ઉપાસકદશા, અંતકૃત્દશા, અનુતરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ	૧૫
વિપાકશ્રુત, ઔપપાતિક	૧૬
રાજપ્રશ્નીય	૧૭
જીવાજીવાભિગમ	૧૭ થી ૧૯
પ્રજ્ઞાપના	૨૦ થી ૨૨
સૂર્ય/ચંદ્ર-પ્રજ્ઞાપ્તિ	૨૩, ૨૪
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ	૨૫ થી ૨૭
નિરયાવલિકા પંચક અને પયપ્ત્તાસૂત્રો-૧૦+૧	૨૮
નિશીથ, વ્યવહાર, બૃહત્કલ્પ	
દશાશ્રુતરર્કંધ અને જીતકલ્પ	૨૯
મહાનિશીથ	૩૦
આવશ્યક	૩૧ થી ૩૪
પિંડનિર્યુક્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિ	૩૫
દશવૈકાલિક	૩૬
ઉત્તરાધ્યયન	૩૭ થી ૩૯
નંદીસૂત્ર	૪૦
અનુયોગદ્વાર	૪૧
કલ્પ (બારસા) સૂત્ર	૪૨